भट्टोजी दीक्षितकृत

प्रौढ मनोरमा

व

त्या ग्रंथावरील शब्दरत्ननामक टीका

याचे स्त्रीप्रत्ययान्त

मराठींत विस्तृत विवरणासह व प्रक्रियेसह

सुबोध भाषांतर

विवरणकर्ता

कै० रावबहादुर ना. दा. वाडेगांवकर, एम्. ए.

सेवानिवृत्त डिस्ट्रिक्ट व सेशन्स जज्ज, नागपूर.

किंमत ७॥ रु.

—प्रकाशक—

खं. ना. वाडेगांवकर

रा. ब वाडेगावकराचा बगला,

धनतोली, नागपूर

—मुद्रक—

वि. ना. वाडेगावकर

उद्यम, कमर्शियल प्रेस,

धर्मपेठ, नागपूर.

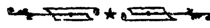

कै. रावबहादुर ना. दा. वाडेगांवकर, एम् ए
सेवानिवृत्त डिस्ट्रिक्ट व सेशन्स जज्ज, नागपूर.

अर्पणपत्रिका—

कर्तव्यनिष्ठा व न्यायप्रियता यांमुळें पारतंत्र्याच्या काळांतील सरकारी नौकरींतहि सरकार व समाजमान्यता पावलेले, ईश्वरावरील अनन्य विश्वास हें ज्यांच्या जीवननौकेचें एकमेव सुकाणु होतें, ज्यांच्या पराकाष्ठेच्या विद्याभिरुचीनें व्यसनाची मर्यादा गाठली होती अशा माझ्या परमपूज्य कै. तीं. ना. दा. वाडेगांवकर यांच्या स्मृतीस त्यांचीच ही कृति अंशात्मक प्रकाशित स्वरूपांत अत्यंत श्रद्धायुक्त अंतःकरणानें व नम्रभावानें समर्पण करीत आहे.

मनोरमा व शब्दरत्न
यांचें
मराठी भाषांतर
अनुक्रमणिका

प्रकाशकाचे दोन शब्द

माझे परमपूज्य वडील कै रावबहादुर नारायण दाजीबा वाडेगावकर यास सरकारी नोकरीतून सेवानिवृत्त झाल्यानतर एकाग्रतेने विद्याव्यासग करायला श्रीपरमेश्वरकृपेने पुरेसे आयुष्य लाभले या काळात त्यानी सस्कृत व मराठी भाषाची जी अनन्य-भावाने व पूज्यबुद्धीने सेवा केली तिला तपश्चर्या म्हणण्यात अलकार किवा अतिशयोक्ति मुळीच नाही त्याच्या या ज्ञानयज्ञातून अमूल्य व शाश्वत महत्वाचे असे दोन ग्रन्थ निष्पन्न झाले पैकी नागोजी भट्टाचे परिभाषेन्दुशेखराचे विवरणात्मक भाषातर त्यानी आपल्या हयातीतच १९३७ साली प्रसिद्ध केले दुसरा ग्रन्थ म्हटला म्हणजे प्रौढमनोरमा व शब्दरत्न याचे विवरणात्मक भाषातर हाय ग्रन्थाची नावे ऐकल्यानतर मी माझ्या वडिलाच्या या साहित्यिक परिश्रमाला तपश्चर्या म्हणण्यात कुठल्याहि प्रकारचा औपचारिक गौरव नाही याबद्दल विद्वानाची खात्री होण्यास हरकत नाही

माझ्या वडिलानी केलेल्या भाषातराची योग्यता पुढे दिलेल्या सुप्रसिद्ध विद्वानाच्या अभिप्रायावरून लक्षात येईल अर्थात् यथार्थ व सपूर्ण कल्पना येण्यास प्रत्यक्ष ग्रन्थाचाच आस्वाद घेतला पाहिजे हे उघड आहे इतक्या दीर्घ, अविश्रान्त व पुण्यभावनेने केलेल्या परिश्रमानतर तयार झालेला हा ग्रन्थ प्रकाशित व्हावा ही लेखकाची इच्छा जितकी स्वाभाविक तितकीच तो प्रसिद्ध करणे माझे पवित्र कर्तव्य आहे ही माझी भावनाहि स्वाभाविकच आहे पण लेखकाच्या किवा प्रकाशकाच्या वैयक्तिक इच्छेपेक्षा या ग्रन्थाच्या प्रकाशनाने सस्कृत भाषेची जी भरीव सेवा होईल आणि व्याकरणशास्त्रासारख्या रूक्ष व क्लिष्ट विषयावरील या श्रेष्ठ ग्रन्थाच्या अभ्यासकाची जी सोय होईल ती अनतपटीने अधिक आहे

सास्कृतिक सजीवनाचा हा काल आहे त्या दृष्टीने माझ्या मुनितुल्य वडिलानी केलेले हे वाङ्मयतप अतीशय महत्वाचे असले तरी त्याचे प्रकाशन स्वत च्या जबाबदारीवर करणे माझ्या आवाक्या-बाहेरचे आहे परिभाषेदुशेखराचे भाषातर माझ्या वडिलानी अत्यन्त पुण्यभावनेने स्वखर्चाने प्रकाशित केले अर्थात् ते सर्व द्रव्य त्यान

ब्रम्हार्पणच मानावे लागले प्रस्तुत समग्र ग्रन्थाचा आकार सुमारे तीन हजार पृष्ठापर्यंत होणे संभवते हा समग्र ग्रन्थ स्वतःच्या खर्चाने प्रकाशित करणे माझ्या आटोक्यातले नाही

अशा परिस्थितीत सांस्कृतिक संजीवनाच्या प्रवृत्तीच्या दृष्टीने केवळ अनमोल असा हा ग्रन्थ प्रकाशित करण्याचे जे व्यवहार्य पर्याय संभवतात त्याचे विवरण, प्रकाशनाच्या योजनाची रूपरेषा, जनतेकडून माझ्या अपेक्षा इत्यादीची कल्पना एक स्वतंत्र पत्रक काढून दिली आहे त्यापैकी एखादी योजना कार्यान्वित होऊन समग्र ग्रन्थ प्रकाशित होण्याचा योग ईश्वरकृपेने यावयाचा असेल तेव्हा येईल पण पितृऋणातून, अल्पांशाने का होईना, उतराई होण्याच्या नम्र भावनेने व संस्कृतप्रेमी अभ्यासकाना या अलभ्य ग्रन्थाचा अल्पसा आस्वाद उपलब्ध करून द्यावा म्हणून तीर्थरूपाच्या प्रथम श्राद्धदिनी (ता १०–३–५१ ला) मी सदर भाषातरित ग्रन्थाचे पहिले सज्ञा-प्रकरण वडिलानी स्वत लिहिलेल्या प्रस्तावनेसह प्रसिद्ध करीत आहे शेष ग्रन्थ प्रसिद्ध होणे ईश्वरकृपेवर अवलबून आहे त्या कृपेच्या आविष्काराची उत्कठेने प्रतीक्षा करण्याव्यतिरिक्त आज मला दुसरे काही करता येणे शक्य नाही

या पुस्तकाच्या प्रकाशनाच्या कामी संस्कृताची प्रुफे तपासण्यात प्रो एस् पी चतुर्वेदी यानी मला जी आपुलकीने मदत केली त्याबद्दल मी त्याचा अत्यत आभारी आहे कमर्शिअल प्रेसने छपाईच्या कामी केलेल्या मदतीबद्दल मी व्यवस्थापकाचा फार आभारी आहे तसेच माझ्या काही मित्रानी निवळ स्नेहाखातर मला जी अमूल्य व निरपेक्ष मदत केली तिच्याबद्दल त्याचा नामनिर्देश करून मी आपल्या कृतज्ञतेचे स्वारस्य घालव इच्छित नाही मित्राचे सहाय्य नसते तर माझ्यासारख्या पामराला इतकीहि मजल गाठता आली नसती

अशेष शब्दब्रम्हाची अनन्यभावे उपासना करण्याच्या बुद्धीनेच माझ्या वडिलानी ही वाङ्मयसेवा केली व त्याच्याच प्रेरणेने हा प्रकाशनाचा योग आला तेव्हा ती त्याच्याच चरणी रूजू होवो

धंतोली, नागपूर
२२–२–१९५१

ख ना वाडेगांवकर

॥ श्रीगुरु शरणम् ॥

रा रा रावबहादुर ना दा वाडेगावकर यानी प्रौढ मनोरमा व शब्दरत्न या ग्रन्थाचे जे स्त्रीप्रत्ययान्त विवरण केले आहे त्याचा बराचसा भाग मी वाचला या ग्रन्थात प्रथम प्रत्येक पक्तीचा अक्षरार्थ देऊन पुढे कमात त्या पक्तीचे विस्तृत व मार्मिक विवरण केले आहे व आवश्यक ठिकाणी पूर्ण प्रक्रिया दिली आहे त्यामुळे ग्रन्थाचा बोध होण्यास साधारण बुद्धीच्या विद्यार्थ्याला देखील माझ्या मते काही अडचण येऊ नये या ग्रन्थात ठिकठिकाणी भाष्य, प्रदीप, उद्योत, काशिका, पदमञ्जरी इत्यादि ग्रन्थातून समर्पक उतारे दिले असल्यामुळे हा ग्रन्थ आदर्शभूत झाला आहे व युनिव्हर्सिटीसारख्या सस्थानी हा माननीय ग्रन्थ सग्रही ठेवण्यास अत्यन्त लायक आहे. विद्यार्थिवर्गाच्या हिताकरिता हा ग्रन्थ जितक्या लवकर छापला जाईल तितके बरे व या ग्रन्थाचे हिन्दीत भाषान्तर करून ते छापल्यास यू पी , पजाब, बगाल, वगैरे प्रातातील विद्यार्थ्यांना फार फायदा होईल मी हा ग्रन्थ वाचून फार प्रसन्न झालो आहे व एवढे कठिण व्याकरणशास्त्राचे ग्रन्थ महाराष्ट्र भाषेत उतरविणे दुष्कर असून देखील रा ब वाडेगावकर यानी हे जे काम सरळ व सुन्दर भाषा लिहून प्रशसनीय रीतिने केले आहे त्याबद्दल मी त्याचे मन पूर्वक अभिनन्दन करितो

बनारस | गोपाल शास्त्री नेने

ता ६–१२–४४ | व्याकरणाध्यापक, ग स कॉलेज, बनारस

॥ श्रीगुरु शरणम् ॥

संस्कृत भाषेतील शास्त्रीय ग्रन्थाचे मराठी भाषेत यथार्थ भाषान्तर करणे हे कार्य सगळ्यानाच उत्तम रीतिने साधते असे नाही प आचार्य भक्त विष्णुशास्त्री बापट, दीक्षित भाऊशास्त्री लेले, म म प वासुदेव शास्त्री अभ्यकर प्रभृति दिवगत व विद्यमान प धुण्डिराज शास्त्री ऊर्फ बापू दीक्षित बापट पाचगावकर प्रभृति ग्रन्थकारानी केलेली भाषातरे वजाकरिता बहुतेक भावार्थानुवादात्मकच भाषान्तरे आहेत म्हणावयास हरकत नाही भाषातरित ग्रन्थात सुद्धा वेदातादि शास्त्रीय ग्रन्थाची भाषातरे लोकात प्रचलित असलेल्या दृष्टातादिकानी सुरुचिरतरी करिता येतात परतु सर्वथा नीरस व क्लिष्ट अशा व्याकरण शास्त्रातील विशिष्ट टीकाग्रन्थाचे भाषातर सुव्यवस्थित व यथार्थ रीतिने करणे हे कार्य अति अवघड व फारच कष्टसाध्य असे आहे म्हणूनच जेथे वेदान्त, धर्मशास्त्र वगैरे शास्त्रातील दहा दहा ग्रन्थाची भाषान्तरे झालेली मिळतात, तेथे व्याकरणशास्त्रातील दोन तीनच ग्रन्थाची भाषातरे झाली आहेत याचे कारण उघडच आहे प्रस्तुत ग्रन्थकारानी काही वर्षांपूर्वी श्री नागोजीभट्ट काळे यानी केलेल्या परिभाषेन्दुशेखर नावाच्या ग्रन्थाचे मराठीत सुन्दर भाषातर केलेले प्रसिद्ध आहेच आता प्रकृत ग्रन्थकारानी शब्दरत्न मनोरमेचे अव्ययात भागाचे मराठीत भाषातर केले आहे ते मी बरेच स्थळी आपातत व एकाध प्रकरण अक्षरश सपूर्ण वाचून पाहिले आहे त्यामुळे मला निश्चयाने असे सागता येते की सदरहू भाषातर प्राचीन परपरेला व मुळातील गभीर अर्थाला कोठेहि न सोडता उत्तम रीतिने केलेले आहे व्याकरणासारख्या नीरस, क्लिष्ट शास्त्रातील अति कठिण टीकाग्रन्थाचे उत्कृष्ट भाषातर करिता येते याकरिता हा ग्रन्थ सर्वदा उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून दाखविता येण्या-

सारखा आहे अस्तु. ज्याना व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन करण्याची आवड आहे परतु गुरूकडे जाऊन अध्ययन करिता येणे शक्य नाही, तसेच गुरूजवळ अध्ययन करूनही ग्रन्थ स्पष्ट होण्याकरिता पुन चिंतनाची आवश्यकता आहे अशा उभयविध जिज्ञासूना या ग्रन्थाने फार उपयोग होणार आहे

७५ चे आतबाहेर वय, इन्द्रिये एका काळी आपली असूनही आपली नाहीत अशी साक्ष पटवीत आहेत या कालातील सासारिक सुख, अशा परिस्थितीत १५–१५ तास दिवसा तसेच रात्रीहि व्याकरण-शास्त्रासारख्या नीरस क्लिष्ट विषयात एकाग्रचित्ताने विचार करीत समाधि स्थितीत असलेल्या श्रीमान् पडित बाबासाहेब वाडेगावकराना पाहिले म्हणजे प्राचीन विद्वानाची वर्णने प्रत्यक्ष डोळ्यासमोर उभी राहतात असो हा ग्रन्थ लवकरच प्रसिद्ध होण्याचा योग यावा व मराठी भाषेत एका उत्कृष्ट भाषातराची भर पडावी अशी सदिच्छा प्रकट करितो

पौष वद्य ६/२००१ बुधवार
ता ६–१२–४४ काशी

प. अनन्त शास्त्री फडके
व्याकरणाचार्य, मीमासातीर्थ
प्रा ग स कॉ काशी

॥ श्री विश्वनाथो विजयते तमाम् ॥

रा ब श्री ना. दा वाडेगावकर यानी 'प्रौढ–मनोरमा आणि शद्बरत्न' ह्या व्याकरण शास्त्रावरील जटिल दोन ग्रन्थाचे जे महाराष्ट्र भाषेत विस्तृत विवरण केले आहे त्याचा काही भाग मी वाचला. हा ग्रन्थ सर्वांगसुन्दर जाहला आहे जसा एखादा वैयाकरणमूर्द्धन्य आपल्या प्रियतम विद्यार्थ्यास प्रत्येक पक्तीचे विशद विवरण करून ग्रन्थाचे गूढ ग्रन्थिरहस्य एकान्तात सागतो तसे हें 'भाषान्तर' वाचकास चटकन ग्रन्थ प्रमेय सागते यात प्रत्येक पक्तीचा अक्षरार्थ प्रथम देऊन नतर कसात त्याचे विस्तृत विवरण केले आहे व जेथे प्रक्रिया देणे आवश्यक आहे तेथें सूत्रे देऊन सविस्तर प्रक्रिया दिली आहे आणि ठिकठिकाणी भाष्य, काशिका, प्रदीप, उद्योत, शब्देन्दुशेखर, पदमजरी इत्यादि ग्रन्थातील समर्पक उतारे दिले आहेत, त्यायोगे ग्रन्थ समजण्यात अडचण जात नाही माझी पूर्ण खात्री आहे की ज्याने कौमुदोचे अध्ययन केले आहे त्याला शिक्षकाच्या सहाय्याशिवाय हा ग्रन्थ वाचल्याने मनोरमा व शद्बरत्न यातील पक्ति उत्तम रीतिने समजू शकते असा सर्वोत्कृष्ट ग्रन्थ लिहिल्याबद्दल मी रावबहादुर याचे सप्रेम हार्दिक अभिनन्दन करितो महाराष्ट्र प्रान्तात व्याकरणशास्त्राचा प्रचार विरल आहे उत्तर (हिन्दुस्थानात) भारतात व्याकरणशास्त्राचा विशेष प्रचार असल्यामुळे या ग्रथाचे हिन्दीत भाषान्तर होणे आवश्यक आहे तसे भाषान्तर केल्यास व्याकरणशास्त्राध्ययन करणाऱ्या छात्रवर्गावर फार उपकार होतील

बनारस
कार्तिक कृ १३ सोमवार
ता १३–११–४४

सदाशिव शास्त्री मुसलगांवकर
माजी प्रिन्सिपल, सस्कृत कॉलेज, ग्वाल्हेर

॥ श्री ॥

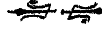
श्री रा ब ना दा वाडेगावकर यानी प्रौढ मनोरमा व शब्दरत्न या गहन ग्रन्थाचे महाराष्ट्र भाषेत जे स्त्रीप्रत्ययान्त विवरण केले आहे त्याची तीन प्रकरणे मी वाचली या विवरणात प्रत्येक पक्तीचा प्रथम अक्षरार्थ देऊन पुढे कसात विस्तृत विवेचन केले आहे व अवश्य ठिकाणी सूत्रे व सूत्राङ्क देऊन पूर्ण प्रक्रिया दिली आहे, आणि तसेच भाष्य, प्रदीप, उद्योत, शब्देन्दुशेखर, काशिका, पदमञ्जरी इत्यादि ग्रथातून आवश्यक स्थली समर्पक उतारे दिले असून त्याचा भावार्थहि दिला आहे त्यामुळे प्रत्येक पक्तीचा उत्तम रीतीने अर्थबोध होतो हा ग्रथ सरल व सुदर भाषेत लिहिला असल्यामुळे सामान्य बुद्धीच्या विद्यार्थ्याला देखील ग्रथबोध होण्यात काही अडचण येऊ नये शब्दरत्नाची भाषा फार अवघड आहे व त्या ग्रथाचा गूढार्थ मराठी भाषेत पूर्णपणे उतरविणे हे दुष्कर असून देखील या विवरणात ते उत्तम रीतीने केले साराश हे विवरण अत्यन्त सुदर, बोधप्रद व आदर्शभूत झाले आहे व या उतारवयात शरीर रोगग्रस्त झाले असून देखील वाडेगावकर साहेबानी जो एवढा प्रचण्ड व सुदर ग्रन्थ निर्माण केला आहे त्याबद्दल त्याचे जितके कौतुक व अभिनदन केले तितके कमीच आहे

ता ६–१२–४४

दिवाकर शास्त्री जोशी
व्याकरणाचार्य
व्याकरण शास्त्राध्यापक गवर्नमेण्ट सस्कृत
कॉलेज व स्था जैन विद्यालय बनारस

प्रस्तावना

शुद्ध कसे बोलावे, शुद्ध कसे लिहावे, हे शुद्ध का व हे अशुद्ध का, हे व्याकरण शिकल्याने समजते असे जे दादोबाच्या लघुव्याकरणात म्हटले आहे तेच व्याकरणाध्ययनाचे मुख्य प्रयोजन आहे पस्पशान्हिकात सस्कृत व्याकरणाचे अध्ययन करण्याची जी भाष्यकारानी अनेक प्रयोजने सागितली आहेत त्यापैकी 'दुष्टाञ्शद्वान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येय व्याकरणम्' म्हणजे चूक शब्दाचा आपणाकडून प्रयोग होऊ नये (व चार लोकात आपली त्यामुळे फजीति होऊ नये) याकरिता व्याकरणाचे अध्ययन करणे आवश्यक आहे, हे एक प्रयोजन सागितले आहे व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन न करिता शुद्ध व सुदर सस्कृत बोलणारे कित्येक शास्त्री आपणास आढळतात हे खरे पण व्याकरण शिकलेल्या पुरुषाचा आपल्या भाषणाच्या शुद्धतेसबधाने स्वत चे ठिकाणी जो आत्मविश्वास असतो तसा त्याचे ठिकाणी व्याकरणशास्त्राच्या अध्ययनाच्या अभावामुळे राहू शकत नाही व तुमचा अमुक प्रयोग अशुद्ध आहे असे त्याना कोणी छेडल्यास, आपल्या प्रयोगाच्या शुद्धाशुद्धतेचा निर्णय करण्याकरिता त्याना वैयाकरणाचीच मदत घेतली पाहिजे 'वेदान्नो वैदिका शब्दा सिद्धा लोकाच्च लौकिका । अनर्थक व्याकरणमिति । तेभ्य एव विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्य आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे,' म्हणजे वेद शिकल्याने आम्हाला वैदिक शब्दाचे ज्ञान झाले आहे व आमच्या लौकिक व्यवहारामुळे लौकिक शब्दाचेहि आम्हाला ज्ञान झाले आहे व म्हणून व्याकरण शिकण्याची आम्हास काही गरज नाही अशा विपरीत तऱ्हेनें विचार करणाऱ्या व भलत्याच दिशेने वाहवलेल्या पुरुषाकरिता आचार्य

पाणिनीने व्याकरणशास्त्र रचले आहे, असे जे पस्पशान्हिकात भाष्यकारानी म्हटले आहे ते अशाच पुरुषाना उद्देशून वर सागितलेल्या कारणामुळे म्हटले आहे साराश कोणत्याहि भाषेवर प्रभुत्व सपादन करण्याकरिता जसे त्या भाषेतील आदर्शभूत ग्रन्थाचे काळजीपूर्वक परिशीलन करणे इष्ट व आवश्यक आहे त्याचप्रमाणे त्या भाषेतील आदर्शभूत व्याकरणग्रन्थाचे देखील अध्ययन करणे आवश्यक आहे म्हणूनच मुलाकडून इग्रजी लिहिताना व बोलताना चूक होऊ नये व त्याना शुद्ध इग्रजी बोलता व लिहिता यावे याकरिता इग्रजी शाळातून पहिलेपासून इग्रजी व्याकरण शिकविले जाते इग्रजी भाषेत नामाहून विभक्तिप्रत्यय होत नाहीत व नामाचे रूपान्तर होत नाही जे काही थोडे प्रत्यय त्या भाषेत होतात ते बोटावर मोजण्याइतके आहेत त्या भाषेत समास होत नाही व भिन्न शब्दाचा सन्धि होत नाही परतु सस्कृत भाषेची स्थिति याहून अगदी भिन्न आहे या भाषेत तऱ्हेतऱ्हेचे सन्धि व समास होतात नामाहून विभक्तिप्रत्यय होतात व ते प्रत्यय होताना नामाचे मूळ स्वरूप पालटत जाते एवढेच नव्हे तर अदन्त, इगन्त, सन्ध्यक्षरान्त, व हलन्त नामाहून आणि तसेच स्त्रीलिङग व नपुसकलिङग नामाहून प्रत्यय करिताना प्रत्ययाच्या स्वरूपात देखील वेळोवेळी फरक पडत जातो तसेच नामाहून अनेक प्रकारचे तद्धित प्रत्यय होतात व ते प्रत्यय होताना देखील नामाच्या मूळ स्वरूपात अनेक वेळी गुण, वृद्धि इत्यादि कार्ये होऊन फरक होतो ही गोष्ट नामाची झाली धातूचे रूप तयार करिताना तो कोणत्या प्रकारचा धातु आहे हे माहित असणे आवश्यक आहे धातु परस्मैपदी असल्यास त्याहून एक प्रकारचे प्रत्यय होत असून तो आत्मनेपदी असल्यास भिन्न प्रकारचे प्रत्यय होतात आणि तो उभयपदी असल्यास दोन्ही प्रकारचे प्रत्यय होऊन पाक्षिक रूपे सिद्ध होतात. तसेच काही धातु सेट्क, काही अनिट्क व काही वेट्क आहेत, त्यापैकी सेट्क धातूना विशिष्ट लकारात विशिष्ट प्रकारचे प्रत्यय करतेवेळी त्या प्रत्ययाना इडागम होत असतो म्हणून धातूहून प्रत्यय

करतेवेळी वरील सहा प्रकारच्या धातूपैकी तो कोणत्या दोन प्रकारचा धातु आहे याचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे तसेच सर्व धातूना प्रत्यय होण्यापूर्वी एकाच प्रकारचे विकरण लागत नसून, भिन्न भिन्न धातूना भिन्न भिन्न प्रकारची विकरणे लागतात व त्यामळेच धातूचे दहा गण पाडले आहेत म्हणून कोणत्याहि धातूहून प्रत्यय करण्यापूर्वी तो धातु कोणत्या गणाचा आहे व त्याला कोणते विकरण लावले पाहिजे याचे ज्ञान असणे जरूर आहे त्याचप्रमाणे सम्कृत भाषेत दहा लकार–काळ– मानले आहेत व प्रत्येक लकाराची रूपे सिद्ध करिताना अनेक स्थली प्रत्ययाच्या मूळ स्वरूपात फरक होतो, तसेच प्रत्येक धातूची णिजन्ताची -प्रयोजकाची, –सन्नन्ताची, यङन्ताची व यङलुकाची रूपें होतात या शिवाय धातूहून कृत् प्रत्यय होतात व नामाहून विशिष्ट प्रत्यय केल्याने नामधातु तयार होतात ही जी सर्व प्रकारची रूपें वैदिक कालातच अत्यत प्रगल्भ दशेला पोहोचलेल्या सम्कृत भाषेत आढळतात ती कशी सिद्ध झाली आहेत व इतर शब्दाची तशा प्रकारची रूपे कशी होतात या व इतर सर्व विषयाचे यथार्थ ज्ञान होण्याकरिता व सस्कृत भाषेवर प्रभुत्व सपादन करण्याकरिता त्या भाषेच्या व्याकरणाचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे व ते ज्ञान सपादन करण्याकरिता वैदिक भाषेतील व लौकिक भाषेतील सर्व रूपे लक्षात घेऊन पाणिनीने जे सकलरूपव्यापि व सर्वाङ्गपरिपूर्ण अष्टाध्यायीरूप अद्वितीय व्याकरणशास्त्र निर्माण केले आहे त्याचे काळजीपूर्वक अध्ययन करणे आवश्यक आहे

पाणिनीच्या पूर्वी अनेक व्याकरणाचार्य होऊन गेले त्यापैकी आपिशलि, काश्यप, गालव, चाक्रवर्मण, भारद्वाज, शाकटायन, शाकल्य, सेनक व स्फोटायन या दहा पूर्वाचार्यांचा नामनिर्देश अष्टाध्यायीत केला आहे 'इद्रश्चन्द्र काशकृत्स्नापिशली शाकटायन' । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिका' या मुग्धबोधात दिलेल्या कारिकेवरून हें दिसून येतें की, इन्द्र, चन्द्र व काशकृत्स्न हे व्याकर-

याचार्य देखील पाणिनीच्या पूर्वी झाले होते व पहिल्या दोन आचार्यांचा जरी पाणिनीनें अष्टाध्यायीत साक्षात् नामनिर्देश केला नाही तरी, 'प्राचाम्' व 'उदीचाम्' या शब्दानी त्याने त्याचा अनक्रमें निर्देश केला आहे इद्र हा हिन्दुस्थानच्या पूर्व भागात कोठे तरी राहत असून पाणिनीय काली त्याचा सप्रदाय त्या भागात चालू होना व चन्द्र हा हिन्दुस्थानच्या उत्तर भागात राहत असून त्याचा सप्रदाय त्या भागात पाणिनीय काली चालू होना असे दिसून येते आणि म्हणून पाणिनीने त्या दोघाना अनुक्रमें 'प्राचाम्, उदीचाम्' असे अन्वर्थक रीतीने सबोधिले आहे बोपदेवाच्या कारिकेत निर्दिष्ट असलेला चन्द्र हा पाणिनीच्या अनेक शतकानतर, म्हणजे ख्रिस्तोत्तर सुमारे पाचव्या शतकात झालेला बौद्ध वैयाकरण चन्द्रगोमिन् नसून पाणिनीच्या पूर्वी झालेला उत्तरदेशस्थ प्रसिद्ध व्याकरणाचार्य होय त्याचप्रमाणे वरील कारिकेत ज्या शाकटायनाचा निर्देश केला आहे तो 'नामच धातुजमाह निरुक्ते, व्याकरणे शकटस्य च तोकम्' या भाष्यात दिलेल्या कारिकेत निर्दिष्ट असलेला पूर्वाचार्य असून, ख्रिस्तोत्तर पाचव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत झालेला जैन वैयाकरण शाकटायन नव्हे पाणिनीने जरी काशकृत्स्नाचा अष्टाध्यायीत नामनिर्देश केला नाही तरी भाष्यात त्या पूर्वाचार्याचा कित्येक ठिकाणी नामनिर्देश केलेला आढळतो

पाणिनीने जी अनुपम व सर्वव्यापि सूत्ररचना केली आहे तीवरून हे दिसून येते की, त्याच्या डोळ्यासमोर सर्व वैदिक व लौकिक प्रयोग खेळत होते व त्या सकललक्ष्यैकचक्षुष्क अद्वितीय आचार्याचे भाषाज्ञान अगाध असले पाहिजे त्यानें सूत्ररचना करतेवेळी वैदिक अनुक्रमणीचा व पूर्वाचार्यांच्या सूत्रग्रथाचा कितपत उपयोग केला हे सागणें अशक्य आहे, कारण पूर्वाचार्यांचे सूत्रग्रंथ अनेक कालापासून उपलब्ध नाहींत मात्र हे खरे की, त्याने सूत्ररचना करतेवेळीं चतुर्दश माहेश्वर सूत्राचा प्रत्याहार सिद्ध करण्याकरिता उपयोग

केला आहे ही चवदा सूत्रे महेश्वर नामक कोणी तरी पूर्वाचार्याने प्रत्याहाराची सिद्धि करण्याकरिता रचली असली पाहिजेत व पाणिनीय काली ती सूत्रे प्रसिद्ध असली पाहिजेत आणि त्या सूत्राचा आधार घेऊन पाणिनीने आपल्या सूत्रात ठिकठिकाणी प्रत्याहाराचा निर्देश केला आहे आख्यायिका अशी आहे की, पाणिनीने उग्र तपश्चर्या करून ही चवदा सूत्रे महादेवापासून प्राप्त करून घेतली परतु प्रसिद्ध पुरुषाच्या नावामागे त्याच्या मरणानतर ज्या अनेक आख्यायिका जोडल्या जातात त्यापैकीच ही एक आख्यायिका आहे साराश पाणिनीची कृति सर्वोत्तम व सर्वमान्य ठरल्यामुळे व वार्तिककारानी त्या कृतीला प्राधान्य देऊन अनेक सूत्रावर वार्तिके रचली असल्यामुळे भाष्यकारानी अष्टाध्यायीवर महाभाष्य लिहून व अनेक वार्तिकाचे खण्डन करून पाणिनीय सूत्राचे समर्थन केले असल्यामुळे अष्टाध्यायीला जे लोकोत्तर महत्व व वैशिष्टच प्राप्त झाले त्याचा परिणाम हाच झाला असला पाहिजे की, इतर आचार्यांच्या व्याकरणसूत्राचे जे पठनपाठन पूर्वी चालू होते ते हळूहळू बद पडून अष्टाध्यायीचेच पठनपाठन सर्वत्र सुरु झाले, व त्यामुळे पूर्वाचार्यांचे सूत्रग्रथ कालगतीने नष्ट होऊन त्या आचार्यांचे नामच अवशिष्ट राहिले

पाणिनीच्या जीवनचरित्राबद्दल दुर्दैवाने काहीच माहिती उपलब्ध नाही त्याच्या नावावरून व तसेच दीक्षितानी कौमुदीत (पहा सू १२७४–७५) जी 'पाणिनि' शब्दाची व्युत्पत्ति दिली आहे तीवरून असे दिसून येते की, तो पणीऋषीच्या कुलात जन्मला होता व 'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिने' या भाष्यवचनावरून हे ज्ञापित होते की, त्याच्या आईचे नाव दाक्षी होते दक्षकुलात उत्पन्न झालेली ती कोणी तरी प्रसिद्ध विदुषी बाई असली पाहिजे. तिच्या पितृवशातच पुढे व्याडीचा जन्म झाला हा पाणिनीच्या मामाचा पुत्र होता असे कित्येक म्हणतात वार्तिकात याचा नामनिर्देश आढळतो व लक्षश्लोकात्मक प्रसिद्ध सग्रहनामक ग्रन्थाचा

कर्ता हा होय सङ्ग्रहाची स्तुति करिताना भाष्यकारानी 'शोभना खलु दाक्षायणस्य सङ्ग्रहस्य कृति ' असे म्हटले आहे व भाष्यकारानी भाष्य लिहिताना त्या सङ्ग्रहग्रन्थाचा बराच उपयोग केला असावा असे दिसून येते पाणिनीला 'शालातुरीय' असे म्हटले असल्यामुळे त्यावरून असे दिसून येते की, वायव्य सरहद्द प्रान्तातील शालातुर या ठिकाणचा पाणिनी रहिवासी होता हे गाव अटक शहराजवळ असून ते आता उजाड झाले आहे परतु पाणिनीय काली ते प्रसिद्ध शहर होते व हूनशाग या चिनी प्रवाशाच्या वर्णनावरून असे दिसून येते की, ख्रिस्तोत्तर सातव्या शतकात देखील ते शहर भरभराट-स्थितीत होते पाणिनीचा गुरु कोण होता हे कळण्यास काही साधन नाही, परतु आख्यायिका अशी आहे की, प्रसिद्ध आचार्य वर्ष त्याचा गुरु होता पाणिनीच्या मृत्यूसबधाने पञ्चतन्त्रात 'सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत् प्राणान् मुने पाणिने ' असा श्लोक आढळतो यावरून असे दिसून येते की, पाणिनी कोठे तरी परगावी जगल-मार्गाने जात असता तो सिहाकडून मारला गेला ही जी वर त्रोटक माहिती दिली आहे त्याशिवाय पाणिनीसबधी इतर कोणतीहि माहिती उपलब्ध नाही

पाणिनी कोणत्या काळी झाला याबद्दल विद्वान् लोकात बराच मतभेद आहे प्रो मॅक्सम्युलरचे असे म्हणणे आहे की, 'इद्रवरुणभव' सू ५०५ या सूत्रात 'यवन' असा निर्देश असल्यामुळे व हिंदुस्थानचा यवनाशी जो व्यवहार सुरू झाला तो ख्रिस्तपूर्व ३२७ मध्ये हिंदु-स्थानावर अलेक्झान्डर बादशहाने स्वारी केल्यानतर सुरू झाला असल्यामुळे, अलेक्झान्डरच्या स्वारीनतर अष्टाध्यायी रचली गेली असली पाहिजे साराश प्रो मॅक्सम्युलरच्या मते ख्रिस्तपूर्व चवथ्या शतकाच्या उत्तरार्धात पाणिनी झाला असला पाहिजे या उलट सत्यव्रत सामश्रमीचे असे म्हणणे आहे की, पाणिनी ख्रिस्तपूर्व चोविसाव्या शतकात झाला डॉ बेलवलकर व म म हरप्रसाद

शास्त्री या दोघानीहि वरील दोन्ही मताचे खण्डन केले आहे व ते म्हणतात की प्रो गोल्डस्टकरने आपल्या ग्रथात म्हटल्याप्रमाणे पाणिनी खिस्तपूर्व सातव्या किंवा आठव्या शतकात झाला असला पाहिजे

पाणिनीनतर जे अनेक वार्तिककार झाले त्यात कात्यायन हा प्रमुख होता हरप्रसाद शास्त्रीचे असे म्हणणे आहे की, अलाहबादच्या पश्चिमेस सुमारे तीस मैलाचे अन्तरावर यमुनेच्या काठी सध्या जें कोसमनामक गाव आहे व ज्याला पूर्वी कौशाबी म्हणत असत त्या ठिकाणचा राहणारा कात्यायन होय पण पस्पशान्हिकात 'यथा लौकिकवैदिकेषु' या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकारानी 'प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या' असे म्हटले असल्यामुळे, त्यावरून हे सूचित होते की, त्याच्या मते कात्यायन दाक्षिणात्य होता तो ऐन्द्रसाप्रदायाचा अनुयायी असल्यामुळे त्याने कित्येक पाणिनीय सूत्रावर खडनपर वार्तिके केली आहेत व त्या वार्तिकात त्याने पाणिनीचे दोष दाखविले आहेत तो खिस्तपूर्व चवथ्या किवा पाचव्या शतकात झाला असावा त्याच्यानतर अनेक वार्तिककार झाले त्यापैकी कित्येकानी कात्यायनाच्या काही वार्तिकाचे खडन करून पाणिनीचेच म्हणणे बरोबर आहे असे म्हटले आहे ही दोन्ही प्रकारची खडनपर व मडनपर वार्तिके भाष्यात दिली आहेत ही दोन्ही प्रकारची वार्तिके एकाच वार्तिककाराने केली हे म्हणणे सयुक्तिक दिसत नाही व पूर्व वार्तिककाराने खडनपर वार्तिके करून उत्तर वार्तिककाराने मंडनपर वार्तिके केली आहेत हेच म्हणणे सयुक्तिक दिसते भाष्यात सौनाग, भारद्वाजीय, कुणि इत्यादि वार्तिककाराचीं साप्रदायिक नावे दिली आहेत

महाभाष्यकार पतञ्जलि हा खिस्तपूर्व द्वितीय शतकात झाला तो गोनर्द देशांत म्हणजे उज्जयनी व विदिशा–भिलसा–या दोन शहराच्या मध्ये असलेल्या गोनर्दनामक शहरात राहणारा असल्यामुळें

त्याला गोनर्दीय असें म्हणत असत त्याच्या आईचे नाव गोणिका होते भाष्यात कित्येक ठिकाणीं माहिष्मती, उज्जयिनी, पाटलिपुत्र व इतर नगराचा निर्देश केला आहे जेव्हा पुष्यमित्राने आपल्या पाटलीपुत्रनामक राजधानीत अश्वमेध केला तेव्हां याजकवर्गापैकी पतञ्जलि हा एक होता हे 'इह पुष्यमित्र याजयाम' या भाष्यवचनावरून दिसून येते पतञ्जलि जीवत असतानाच मिनॅन्डरने साकेत व मध्यमिका या शहरावर हल्ला करून त्याना वेढा दिला व पुष्यमित्राने त्यावेळी ग्रीकलाकाशी युद्ध करून त्याचा पराभव केला पुष्यमित्र हा ख्रिस्तपूर्व द्वितीय शतकात झाला असल्यामुळे, भाष्यकार त्याच शतकात झाले हे सिद्ध होते भाष्यकाराचा पाणिनीचे ठिकाणी अत्यत आदर व पूज्यभाव होता त्यानी भाष्यात ठिकठिकाणी पाणिनीला 'भगवान्' असे सबोधिले आहे व कित्येक ठिकाणी 'प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणि शुचाववकाशे प्राङमुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म तत्राशक्य वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितु किं पुनरियता सूत्रेण' असे त्यानी भाष्यात म्हटले आहे व 'शोभना खलु पाणिने सूत्रस्य कृति' असेहि त्यानी एके ठिकाणी म्हटले आहे त्यानी भाष्य लिहिताना सङग्रह ग्रन्थाचा बराच उपयोग केला असावा असे दिसून येते व भर्तृहरीच्या वाक्यपदीय ग्रन्थात महाभाष्याला 'सङग्रह प्रतिकञ्चुक' असे म्हटले आहे भाष्यकारानी अत्यत सुन्दर व सरळ भाषेत महाभाष्य लिहिले आहे पण ते समजण्यास अनेक ठिकाणी फार कठिण असल्यामुळे त्यावर कैयटाने प्रदीपनामक विस्तृत टीका ख्रिस्तोत्तर सुमारे अकराव्या शतकात लिहिली व पुढे नागोजी भट्टानी प्रदीपावर उद्योतनामक टीका अठराव्या शतकात लिहिली. या दोन टीकाच्या सहाय्यानेच भाष्य नीट समजू शकते.

भाष्यकारानी महाभाष्यात पाणिनीय सूत्राचा अर्थ दिला नाही. त्या सूत्राचा अर्थ स्पष्ट आहे असे गृहीत धरून भाष्यकारानी अमुक सूत्रात अमुक शब्द आवश्यक आहे काय व सूत्र असणें आवश्यक आहे

काय आणि तसेच त्या सूत्रावर रचलेले वार्तिक असणे आवश्यक आहे काय इत्यादि विषयाची विस्तृत चर्चा केली आहे पण भाष्य वाचल्याने सूत्रार्थबोध होत नाही भाष्यकाराच्या वेळी जरी पाणिनीय सूत्राचा सर्वांना स्पष्टपणे अर्थ कदाचित् अवगत होत असेल तरी कालान्तराने त्या सूत्राचा अर्थ कळणे अत्यन्त कठिण झाले व भाष्यातील ही उणीव भरून काढण्याच्या हेतूनेच काश्मीरदेशीय जयादित्य व वामन या बौद्ध पण्डितानी पाणिनीय सूत्रावर काशिका नामक वृत्ति लिहिली कित्येक असे म्हणतात की, जयादित्य हा काश्मीरचा राजा जयापीड असून वामन हा त्याचा प्रधान होता व ज़यापीड इ स ६६० मध्ये वारला असे इट्सिङगचे म्हणणे आहे यावरून हे स्पष्ट होते की ख्रिस्तोत्तर सातव्या शतकात काशिका लिहिली गेली पहिल्या पाच अध्यायावरील वृत्ति जयादित्याने लिहिली असून त्याच्या मरणानतर बाकीच्या तीन अध्यायावर वामनाने वृत्ति लिहिली अशी आख्यायिका सर्वत्र प्रसिद्ध आहे व दीक्षितानी देखील मनोरमेत जयादित्य व वामन या दोहोमध्ये असणारा मतभेद स्पष्ट केला आहे ही वृत्ति फारच सरळ व सोपी भाषेत लिहिली असून प्रत्येक सूत्रात पूर्व सूत्रातून कोणती पदे अनुवृत्त होतात हे सागितले आहे व नतर सूत्रार्थ देऊन अनेक समर्पक उदाहरणे व प्रत्युदाहरणे दिली आहेत व अशा रीतीने सूत्रार्थ स्पष्ट केला आहे. या वृत्तीत प्रत्येक सूत्राचा अर्थ दिला असून कोणतेहि सूत्र वगळले नाही या वृत्तीचाच बहुतेक आधार घेऊन रामचन्द्राचार्यांनी प्रक्रियाकौमुदी व भट्टोजी दीक्षितानी सिद्धान्तकौमुदी लिहिली आहे व दोघानीहि बहुधा काशिकेतील उदाहरणे दिली आहेत कौमुदीग्रन्थ तयार होण्यापूर्वी पाणिनीय सूत्राचा अर्थ कळण्याकरिता विद्यार्थी काशिकावृत्तीचेच अध्ययन करीत असत काशिकेपूर्वी किंवा सुमारे त्याचकाळी भर्तृहरीने वाक्यपदीय नामक ग्रन्थ महाभाष्याच्या आधारे लिहिला होता परतु तो ग्रन्थ देखील चर्चात्मक असून त्यांत पाणिनीय

सूत्राचा अर्थ दिला नसल्यामुळे, विद्यार्थिवर्गाच्या उपयोगाकरिता वामन व जयादित्य यानी काशिकावृत्ति लिहिली

काशिकेवर दोन उत्कृष्ट टीका उपलब्ध आहेत पहिल्या टीकेचे नाव काशिकाविवरणपञ्जिका किवा काशिकान्यास असे असून त्या टीकेचा कर्ता श्रीबोधिसत्वदेशीयाचार्य जिनेन्द्रबुद्धि होय हा बौद्ध पडित ख्रिस्तोत्तर आठव्या शतकात झाला असून त्या शतकाच्या पूर्वार्धात त्याने ही टीका लिहिली. हरदत्ताने लिहिलेली पदमञ्जरी ही दुसरी टीका होय हरदत्त आन्ध्रदेशीय ब्राम्हण असून त्याच्या पित्याचे नाव पद्मकुमार व गुरूचे नाव अपराजित होते त्याने आपल्या ग्रन्थात कित्येक ठिकाणी कैयटाचा दाखला दिला असल्यामुळे तो कैयटानतर झाला हे स्पष्ट होते प्रदीपकार काश्मीरदेशस्थ कैयट हा जो मम्मटाचा बन्धु व शिष्य होता तो ख्रिस्तोत्तर अकराव्या शतकात झाला असल्यामुळे, त्या शतकाच्या अखेरीस किवा बाराव्या शतकाच्या प्रारभी हरदत्त झाला असावा

पण काशिकाग्रन्थ व त्यावर दोन वरील विस्तृत व विद्वत्ताप्रचुर टीका निर्माण झाल्याने पाणिनीय सूत्राचा अर्थ पूर्णपणे कळण्याचे उत्कृष्ट साधन जरी उपलब्ध झाले व त्यामुळे सूत्रार्थ कळण्याची अडचण दूर झाली तरी, पाणिनीय शास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्या साधारण बुद्धीच्या विद्यार्थिवर्गाला त्या काळात जी एक दुसरी अडचण पदोपदी भासत होती ती काही हे ग्रन्थ निर्माण झाल्याने दूर झाली नाही सन्धिकार्य करतेवेळी व प्रत्येक प्रकारच्या अजन्त व हलन्त प्रातिपदिकाची व तसेच धातूची अनेक लकाराची रूपे सिद्ध करतेवेळी ज्या अनेक पाणिनीय सूत्राची गरज पडते ती सर्व सूत्रे क्रमवार व प्रकरणवार पठित नसल्यामुळें, तशी रूपे सिद्ध करिताना विद्यार्थ्यांना बराच त्रास पडत असे व ही त्याची अडचण वरील ग्रथ निर्माण झाल्यावर देखील नाहीशी झाली नाही पाणिनीने अष्टाध्यायी तयार करतेवेळी ‘अल्पाक्षरमसदिग्ध सारवद्विश्वतोमुखम् ।

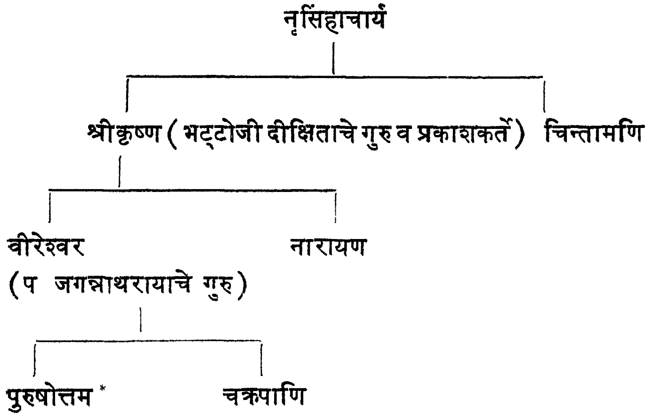
अस्तोभमनवद्यच सूत्र सूत्रविदो विदु ' ही सूत्राची व्याख्या व तसेच 'अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सव मन्यन्ते वैयाकरणा ' हा प्रसिद्ध न्याय लक्षात धरून सूत्ररचना केली पाणिनीय कालात जरी लिपी व लेखनकला होती तरी लेखनसामग्री फारच अपुरी असल्यामुळें व त्या कालात जे पठन पाठन होत असे ते पोथीच्या सहायाने होत नसून गुरूने मुखाने सूत्रोच्चारण करून सूत्रार्थ शिष्याला नीट रीतीनें समजवून देणे व शिष्याने ते सूत्र पाठ करणें अशा रीतीने होत असल्यामुळे, पाणिनीला जेवढ्या थोड्या अक्षराची सूत्रे तयार करणे शक्य असेल तशी सूत्रे करावी लागली व तशी अल्पाक्षरसूत्रे तयार करण्याकरिता त्याला ठिकठिकाणी लघु सज्ञा कराव्या लागल्या व गणपाठ आणि धातुपाठ तयार करावा लागला आणि अनुवृत्तोची मदत घ्यावी लागली व कित्येक ठिकाणी सक्षिप्त लुप्तविभक्तिक व आर्ष प्रयोग देखोल करावे लागले तसेच ' विप्रतिषेधे पर कार्यम् ' सू १७५ व 'पूर्वत्रासिद्धम् ' सू १२ अशी त्याने सूत्रे पठित केली असल्यामुळे, त्या दोन सिद्धान्ताना धरून त्याला सूत्रपाठक्रम ठरवावा लागला त्याचप्रमाणे अनेक सूत्रात एखादे पद किंवा पदसमुदाय उच्चारण्याची गरज न पडावी याकरिता त्याने काही अधिकारसूत्रे पठित केली व ज्या अधिकारात जेवढी सूत्रे अन्तर्भूत होत असतील तेवढी सर्व सूत्रे त्या अधिकारात पठित केली उदाहरणार्थ 'आ कडा-रादेका सज्ञा ' सू २३२ व 'असिद्धवदत्राभात् ' सू २१८३ ही दोन अधिकार सूत्रे आपण घेऊ प्रथम अधिकारसूत्राखाली पाणिनीला अशा सर्व सज्ञा पठित कराव्या लागल्या की ज्यापैकी उत्तरसज्ञा पूर्वसज्ञेचा बाध करिते द्वितीय अधिकार सूत्राखाली त्याला अशी सर्व सूत्रे पठित करावी लागली की, जेथे समाननिमित्तक उत्तरकार्य करतेवेळी पूर्वकार्य असिद्ध ठरते, म्हणजे ते पूर्वकार्य झालेच नाही असे मानून उत्तरकार्य करता येते या सर्व कारणामुळे पाणिनीला सूत्रपाठ विशिष्ट क्रमाने करावा लागला पाणिनीय सूत्रपाठक्रम अशा रीतीने जरी सर्व तऱ्हेने योग्य ठरतो तरी, एखाद्या रूपाची

सिद्धि करण्याकरिता ज्या अनेक सूत्राची प्रवृत्ति करावी लागते ती सर्व सूत्रे अष्टाध्यायीत एके ठिकाणी क्रमवार पठित नसून भिन्न भिन्न स्थली पठित असल्यामुळे, रूपाची सिद्धि करतेवेळी विद्यार्थिवर्गाला फार अडचण भासत असे ही अडचण दूर करण्याकरिता कौमुदीग्रन्थ निर्माण झाले इ स अकराव्या शतकात विमलसरस्वतीने रूपमाला नामक ग्रन्थ तयार केला व सिंहलद्वीपस्थ धर्मकीर्तीने रूपावतारनामक ग्रन्थ लिहिला पण हे दोन्ही ग्रन्थ फारच त्रोटक असल्यामुळे रामचन्द्राचार्यांनी प्रक्रियाकौमुदी नामक ग्रन्थ तयार केला व त्या ग्रन्थात इष्ट रूपाची सिद्धि करतेवेळी ज्या अनेक सूत्राची प्रवृत्ति करावी लागते ती सर्व सूत्रे एके ठिकाणी क्रमवार पठित केली व पाणिनीय सूत्राची प्रकरणवार विभागणी केली त्या ग्रन्थाच्या सहायाने इष्ट रूपाची सिद्धि करण्यात विद्यार्थिवर्गाची अडचण दूर झाली व त्या ग्रन्थाचा आधार घेऊनच व सूत्रक्रमात काही ठिकाणी फेरबदल करून दीक्षितानी अष्टाध्यायीतील कोणतेहि सूत्र न वगळता सिद्धान्तकौमुदी तयार केली साराश कौमुदीरूपाने अष्टाध्यायी तयार करण्याचे श्रेय प्राधान्येकरून रामचन्द्राचार्यांनाच आहे हे म्हणण्यात काही अतिशयोक्ति होत नाही

रामचन्द्राचार्य हा कृष्णाचार्याचा पुत्र होता याचे उपनाव शेष असून गोत्र कौण्डिन्य होते व हा ऋग्वेदी ब्राम्हण असून व आध्र देशातील श्रेष्ठ कुलात याचा जन्म झाला असून हा वैष्णवसाप्रदायी तैलग ब्राम्हण होता याने प्रक्रियाकौमुदीच्या प्रारभी व अखेरीस विठ्ठलास प्रणाम केला आहे व याच्या पौत्राने देखील प्रसादटीकेच्या आरभी पढरपूरच्या विठ्ठलाची स्तुति करून विठ्ठलाला 'विशिष्टेष्टदेवता' असे आपल्या टीकेत म्हटले आहे यावरून हे स्पष्ट होते की, पढरपूरचा विठ्ठल या कुलाचे उपास्य दैवत होते रामचन्द्र जरी आध्रदेशीय होता तरी तो कोणत्या गावी राहत होता हे कळत नाही. याचा पिता सकलशास्त्रप्रवीण असून याने आपला पिता व पित्याचा

बन्धु गोपालाचार्य याच्या जवळ सकलशास्त्राध्ययन केले होते याने प्रक्रियाकौमुदी, कालनिर्णयदीपिका व वैष्णवसिद्धान्तदीपिका हे तीन ग्रन्थ लिहिले याचा पुत्र नृसिह असून प्रसादकर्ता विठ्ठल हा नृसिहाचा पुत्र होता रामचन्द्राच्या कालासबधाने विद्वान लोकात बराच मतभेद दिसतो डॉ भाण्डारकर म्हणतात की, तो इ स १४५० मध्ये झाला रा. ब के पी त्रिवेदी याचे म्हणणे आहे की, तो इ स चौदाव्या शतकात झाला परतु म म हरप्रसाद शास्त्री म्हणतात की, तो इ स तेराव्या शतकात झाला आणि कोलब्रुक साहेबाचे म्हणणे देखील असेच दिसते इ स १४३७ मध्ये लिहिलेली प्रक्रिया-कौमुदीची प्रत डेकन कॉलेजच्या लायब्ररीत उपलब्ध असून त्याहि पूर्वी इ स १४२० मध्ये लिहिलेली प्रत बनारस येथील गव्हरमेंट सस्कृत कालेजच्या पुस्तकसङग्रहालयात उपलब्ध आहे म्हणून रामचन्द्राचार्य इ स १४५० मध्ये झाला हे डॉ भाण्डारकराचे म्हणणे बरोबर मानता येत नाही मल्लीनाथ इ स चौदाव्या शतकात झाला असून त्याच्या पूर्वी हेमाद्रि झाला व हेमाद्रीने आपल्या रघुवशाच्या टीकेत—पहा सर्ग १५ श्लोक ६९—प्रसादटीकेचा उल्लेख केला आहे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, रामचन्द्राचार्य तेराव्या शतकाच्या प्रारभी झाला असून त्या शतकाच्या उत्तरार्धात त्याचा पौत्र प्रसादकार विठ्ठल झाला असावा

डॉ ऑफ्रेक्टच्या म्हणण्याप्रमाणे प्रक्रियाकौमुदीवर सहा टीका लिहिल्या गेल्या त्यापैकी विठ्ठलाची प्रसादटीका ही एक असून दुसरी टीका भट्टोजी दीक्षिताचे गुरु पाराशरगोत्रीय श्रीकृष्ण शेष यानी लिहिली आहे व तिचे नाव प्रक्रियाप्रकाश आहे शेषकृष्णाच्या वडिलाचे नाव नृसिहाचार्य होते व शेष घराण्याचा वशवृक्ष पुढे दिल्याप्रमाणे आहे—

नृसिंहाचार्याला विजयानगरच्या राजसभेने भट्टभट्टारक ही पदवी दिली होती हे शेषकृष्णानी केलेल्या मुरारिविजय नाटकावरून दिसून येते या घराण्याचे वास्तव्य गोदाकाठच्या प्रान्तात असून या घराण्याचा मूळ पुरुष विश्वरूप होता हे वरील नाटकातील पुढे दिलेल्या उताऱ्यावरून स्पष्ट होते—'अस्ति किल दाक्षिणात्यस्य गोदारोधोवास्तव्यस्य श्रीमद्विश्वरूपवशवनमुक्तामणेरधि विद्यानगरसभ विद्वद्वृन्दवितीर्णभट्टभट्टारकापरनाम्नो भट्टनृसिहस्यात्मज कृष्णभट्टो नाम महाविद्वत्कवि ।' रा ब वासुदेव अनत बाबर्डेकर याचे असे म्हणणे आहे की, ज्याने याज्ञवल्क्यस्मृतीवर विस्तृत टीका लिहिली व जिचा उल्लेख विज्ञानेश्वराने मिताक्षरेत केला आहे तो हा बहुधा विश्वरूप असावा शेषकृष्णाचा बन्धु चिन्तामणि याने रसमञ्जरीवर जी परिमल नावाची टीका लिहिली आहे तीत त्याने अखेरीस 'श्रीनृसिंहचरणोपासिना ब्रध्नपुरनिवासिना श्रीशेषचिन्तामणिना निर्मितो रसमञ्जरीपरिमल समाप्त ।' असे म्हटले असल्यामुळे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, या शेषघराण्याचे राहण्याचे मूळ ठिकाण ब्रध्नपूर असून या कुलाचे श्रीनृसिंह हे उपास्य दैवत होते ब्रध्नपूर हे गाव

राजमहेन्द्रीपासून सुमारे ४० मैलावर असून तेथे चारशे किवा पाचशे आध्रब्राम्हणाची घरे आहेत व त्या गावात नृसिहाचे देवालय असून नृसिहाची मूर्ति पुरुषभर उच आहे व दरवर्षी तेथे नृसिहाची यात्रा भरत असून मोठया थाटाने रथोत्सव होत असतो शेषकृष्णानी आपल्या पित्याजवळ सर्व शास्त्राचा अभ्यास करून इ स पधराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात ते काशीस राहण्यास गेले व तेथेच स्थायिक झाले आणि हे प्रखर विद्वान पण्डित असल्यामुळे याची लौकरच सर्वत्र प्रसिद्धि झाली पण्डितप्रकाण्ड द्राविड अप्पैया दीक्षिताचे व तसेच नारायणभट्टाचे चिरजीव व भट्टोजी दीक्षिताचे उत्तरगुरू शकरभट्ट हे दोघेहि याचे समकालीन होते अकबर बादशहाचा प्रधान तोडरमल याचा जो पुत्र गिरिधारी होता त्याचा श्रीकृष्णशेषाना आश्रय मिळाल्यामुळे त्याचा दिल्लीदरबारच्या पण्डितसभेत प्रवेश झाला व जहागीरचे काळी त्याचे मधून मधून दिल्लीस राहणे सुरू झाले त्यानी गिरिधारिप्रभृति बडया सरदारासमोर स्वत रचलेल्या कसवध नाटकाचा प्रयोग करून दाखविल्यामुळे त्याचा सर्वत्र गौरव झाला अलाहबादजवळ असलेल्या पत्रपुञ्जसस्थानच्या बिरबलनामक राजाने त्याचा पुत्र जो कल्याण त्याला व्याकरणशास्त्रात प्रवीण करावे अशी शेषकृष्णाना विनति केल्यावर शेषकृष्णानी प्रक्रिया-कौमुदीवर प्रकाशटीका लिहिली व बहुधा ही टीकाच त्याची सर्वत्र प्रसिद्धि होण्यास व त्याचा दिल्लीदरबारच्या पण्डितसभेत प्रवेश होण्यास कारण झाली असली पाहिजे राजा बिरबल इ स १५८६ मध्ये वारला त्यावरून हरप्रसादशास्त्री म्हणतात--' Vira-Vala died in 1586 A D The request for writing Prakriya-Prakash must have been made when Kalyan was very young So I put it down in the sixties of the century Bhattoji must have read with SeshKrishna when the Prakriya Prakash was in the making Perhaps he and Kalyan read together ' पण हे त्याचे

म्हणणे बरोबर मानल्यास भट्टोजी दीक्षिताचा जन्मकाल इ स १५५० च्या सुमारे वीस वर्ष पूर्वीचा मानावा लागेल, कारण १५५०–१५६० च्या दरम्यान प्रकाशटीका लिहिली जात असताना जर श्रीकृष्णशेषानी त्याना ती पढविली तर त्यावेळी भट्टोजी दीक्षिताचे वय सुमारे २५ तरी असले पाहिजे, म्हणजे त्याचा जन्म सुमारे इ स १५३० मध्ये झाला असावा असे मानणे भाग आहे पण इ स १६२६ चे सुमारास त्याचा जो जगन्नाथ पण्डिताशी कडाक्याचा वादविवाद झाला त्याच्यानतर लौकरच सुमारे इ स १६३० मध्ये त्याच्या सुमारे ७५ व्या वर्षी त्याचा अन्त झाला असल्यामुळें, त्याचा जन्म सुमारे इ स १५५५ मध्ये झाला असला पाहिजे म्हणून श्रीकृष्णशेषाच्या प्रसिद्धीला व त्याचा दिल्लीदर-बारच्या पण्डितसभेत प्रवेश होण्याला प्रामुख्याने कारणीभूत झालेली प्रकाशटीका जरी इ स १५६० च्या सुमारास लिहिली गेली असली तरी, शेषकृष्णानी भट्टोजी दीक्षिताना ती टीका इ स १५८० चे सुमारास पढविली असली पाहिजे हेच मानणे योग्य दिसते कसवध व प्रक्रियाप्रकाश या दोन ग्रथाखेरीज श्रीकृष्णशेषानी पारिजातहरण-चम्पू, उषापरिणय, मुरारिविजय, सत्यभामापरिणय, सत्यभामा-विलास व क्रियागोपनकाव्य हे ग्रथ लिहिले आहेत

भट्टोजी दीक्षित तैलग ब्राम्हण होते ते ऋग्वेदी होते किंवा कृष्णयजुर्वेदी हे निश्चयपूर्वक सागणे कठिण आहे त्यानी तैत्तिरीय सध्याभाष्य लिहिले असल्यामुळे ते कृष्णयजुर्वेदी असले पाहिजेत असे कित्येकाचे म्हणणे आहे इतराचे असे म्हणणे आहे की, त्यानी कौमु-दीत व मनोरमेत ऋग्वेदाचीच उदाहरणे विशेषेकरून दिली असून आपल्या सिद्धान्ताच्या समर्थनार्थं त्यानी ऋग्वेदीय शौनक प्रतिशा-ख्याचा आधार दिला असल्यामुळे ते ऋग्वेदी ब्राम्हण असले पाहिजेत व एक गृहस्थ असेहि म्हणतात की, भट्टोजीनी जसे तैत्तिरीय सन्ध्या-भाष्य लिहिले आहे तसेच ऋग्वेदी सन्ध्याभाष्य व ऋग्वेदभाष्यसार

दखील लिहिले आहे म्हणून दीक्षित कृष्णयजुर्वेदीच होते हे निश्च-याने सागता येत नाही पण ते ऋग्वेदी असोत किवा कृष्णयजुर्वेदी असोत ते तैलग ब्राम्हण होते हे मात्र खास आहे, कारण त्याच्या शिष्यपरपरेत हेच सागण्यात येते की, ते तैलग ब्राम्हण होते म म. भटजीशास्त्री घाटे व प्रसिद्ध सदाशिवशास्त्री घुले याचे पौत्र म म भाऊशास्त्री घुले हे म्हणत असत की भट्टोजी तैलग ब्राम्हण होते आणि शिष्यपरपरेत प्रसिद्ध असलेली अशा प्रकारची पुरातन वार्ता विश्वासार्ह आहे कित्येक म्हणतात की, भट्टोजी महाराष्ट्र ब्राम्हण होते पण तसे म्हणण्याचे कारण एवढेच दिसते की, भट्टोजी दीक्षित बरेच दिवस काशीत राहून महाराष्ट्र ब्राम्हणाशी समरस झाले असल्यामुळे व महाराष्ट्र ब्राम्हणाशीच त्याच्या वशजाचा विवाहसबध घडून आला असल्यामुळे त्याना महाराष्ट्र ब्राम्हण म्हणतात कित्ये-कानी असे विधान केले आहे की, भट्टोजी दीक्षित शेणवी होते पण हे म्हणणे नि सशय चूक आहे भट्टोजीच्या काळात शेणवी ब्राम्हण मानले जात नसत त्यापुढे अनेक वर्षांनतर शिवाजीचे काळी गागाभट्ट इत्यादि पडित लोकानी राजसभेत असा निर्णय दिला की, शेणवी जरी पूर्वी ब्राम्हण होते तरी अभक्ष्यभक्षणाचे सेवन केल्याने ते भ्रष्ट झाले असल्यामुळे त्यानी प्रायश्चित्त घेऊन अध्ययन दान व यजन ही तीन कर्मे करावी व अध्यापन, प्रतिग्रह व याजन ही कर्मे करू नयेत अजून देखील कर्मनिष्ठ ब्राम्हण त्याच्याशी रोटीबेटी व्यवहार करीत नाहीत म्हणून जर भट्टोजी दीक्षित शेणवी असते तर शेषकृष्णा-सारख्या कर्मठ वैष्णवाने व अप्पैयाने त्याचे त्या कालात गुरुत्व पत्करले नसते व वरदराज, नीलकण्ठ शुक्ल इत्यादिकानी त्याचे शिष्यत्व पत्करले नसते आणि तसेच नागोजी भट्टानी हरि दीक्षिता-जवळ शास्त्राध्ययन केले नसते दुसरे असे की, जर भट्टोजी शेणवी असते तर जगन्नाथपडिताने त्याना जी शिव्याची लाखोली वाहिली आहे तीत तो त्याच्या जातीचा निर्देश केल्याशिवाय कधीहि राहिला

नसता विशेषेकरून जेव्हा भट्टोजी दीक्षितानी जगन्नाथपडिताला म्लेछ म्हटले तेव्हा जगन्नाथाने तशाच शेलक्या शद्वात त्याचा जातिनिर्देश करून त्याना शिवी दिली असती म्हणून भटटोजी दीक्षित शेणवी ब्राम्हण होते हे म्हणणे निराधार व चूक ठरते याहिपेक्षा अधिक चमत्कारिक व हास्यास्पद विधान प ज्वालाप्रसाद मिश्र, मुरादाबाद, यानी केले आहे त्यानी सिद्धान्तकौमुदीचे हिन्दीत भाषान्तर केले असून त्याच्या आरभी जी प्रस्तावना लिहिली आहे तीत ते असे म्हणतात की, भट्टोजी दीक्षित कान्यकुब्ज ब्राम्हण असून कनौजच्या राजाचे इ स बाराव्या शतकात सभापति होते त्यानी दीक्षिताना चार शतक मागे ओढले असून कान्यकुब्ज ब्राम्हणात ढकलले आहे या विधानाचे खण्डन करण्याच्या भरीस पडणे हे त्याला व्यर्थ महत्व देणे होय म्हणून ' स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रिया ' या न्यायान्वये त्याच्या मताचा निर्देश करणे हेच त्याचे समर्पक खण्डन होय

प्राचीन सस्कृत ग्रन्थकार आपल्या ग्रन्थात स्वत विषयी काहीच माहिती नमूद करून ठेवीत नसल्यामुळे त्याच्या कालाचा निर्णय करणे किवा त्याचे चरित्र लिहिणे फारच कठीण जाते ज्या वर्षी त्यानी आपला ग्रन्थ तयार केला ते वर्ष जर त्यानी आपल्या ग्रन्थात लिहिले असते तर त्याच्या कालाचा निर्णय सहज करता येऊ शकला असता परतु दुर्दैवाने त्या काळात तशी प्रथाच नव्हती म्हणून भट्टोजी दीक्षित कोणत्या वर्षी जन्मले व कोणत्या वर्षी वारले हे निश्चयेकरून सागता येऊ शकत नाही तथापि त्याच्या कालाचा सामान्यत निर्णय करण्याचा मी येथे प्रयत्न करीत आहे पण त्याच्या कालाचा निर्णय करण्याकरिता त्याचे गुरु अप्पैया दीक्षित याच्या कालाचा निर्णय प्रथम करणे आवश्यक आहे भट्टोजी दीक्षितानी श्रीकृष्णशेषाजवळ महाभाष्यान्त सपूर्ण व्याकरणशास्त्र शिकून व नतर प्रसिद्ध नारायणभट्टाचे चिरजीव शकरभट्ट याचेजवळ वेदान्तशास्त्राचे व मीमामाशास्त्राचे

साधारण अध्ययन करून पुढे सिद्धान्तकौमुदी लिहिली त्याकाळी अप्पैया दीक्षित हे महाविद्वान् व सर्वशास्त्रपारङ्गत पण्डित गणले जात होते व त्यानी वेदान्तावर व मीमासेवर अनेक विद्वत्ताप्रचुर ग्रन्थ लिहिले असल्यामुळे आणि ते मीमासकमूर्धन्य मानले जात असल्यामुळे त्याची उत्तर हिन्दुस्थानात सर्वत्र कीर्ति पसरली होती व काशीत देखील त्याच्या ग्रन्थाची सर्वत्र प्रशसा होत होती म्हणून भट्टोजी दीक्षितानी आपल्या सिद्धान्तकौमुदीची एक प्रत त्याच्याकडे मुद्दाम पाठविली व त्याच्याकडून भट्टोजी दीक्षिताचा ग्रन्थ फारच उत्तम रीतीने लिहिला गेला आहे असा प्रशसापर सदेश देखील भट्टोजीना आला होता अशी किवदन्ती प्रचलित आहे म्हणून त्याच्याजवळ वेदान्त व मीमासा या दोन गहन शास्त्राचे अध्ययन करावे अशी भट्टोजीना इच्छा झाली व त्यावेळी त्याचे कनिष्ट बन्धु रङ्गोजी देखील द्रावीड-प्रान्तात राहत असल्यामुळे, त्यानी सेतुबन्धरामेश्वरच्या यात्रेला जाण्याचा व अप्पैयाचे दर्शन घेण्याचा निश्चय केला आणि त्याप्रमाणे ते रामेश्वरास जावयास निघाले वाटेत चिदबरम् हे पवित्रक्षेत्र पडत असल्यामुळे व त्यावेळी तेथे अप्पैया दीक्षित राहत असल्यामुळे त्यानी तेथे मुक्काम केला व ते अप्पैयाच्या दर्शनास गेले आख्यायिका अशी आहे की, त्यावेळी कर्मधर्मसयोगाने अप्पैया दीक्षित आपल्या विद्यार्थ्यांना भट्टोजीची सिद्धान्तकौमुदी पढवीत होते भट्टोजीनी स्वत-बद्दल काही माहिति न देता ते तेथे पाठ ऐकत बसले कौमुदीचा पाठ झाल्यावर अप्पैयानी आपल्या विद्यार्थ्यांना असे सागितले की, जरी भट्टोजीनी अशी विधाने केली आहेत तरी ती भाष्यविरुद्ध दिसतात व त्याना भाष्य वाचून दाखविले त्यावर दीक्षितानी आपल्या मताचे समर्थन करण्याकरिता असे म्हटले की, भाष्याचा आशय अप्पैयानी सागितल्याप्रमाणे नसून कौमुदीत जे सिद्धान्त सागितले आहेत त्याच्या-सारखा वास्तविक भाष्याचा आशय आहे दोन तीन दिवस असेच झाले अप्पैया दीक्षितानी कौमुदीत दिलेल्या सिद्धान्ताविरुद्ध भाष्याचा

अर्थ सागावा व भट्टोजीनी भाष्याचा आशय वेगळा आहे असे सागून कौमुदीतील सिद्धान्ताचे उत्तम रीतीने समर्थन करावे हे पाहून अप्पैया दीक्षित आश्चर्यचकित झाले व त्याना असे वाटले की, हा महाविद्वान् पण्डित बहुधा भट्टोजी दीक्षितच असावा. म्हणून त्यानी तुम्ही भट्टोजी दीक्षित आहात काय असा भट्टोजीना स्पष्टच प्रश्न केला मी तोच आहे हे भट्टोजीना कबूल करावे लागले व त्यानी अप्पैयास विनयपूर्वक नमस्कार करून आपण कोणत्या हेतूने येथे आलो आहो हे अप्पैयाना कळविले हे ऐकून अप्पैयाना फारच आनद झाला (पहा सूब्रमण्य शास्त्रिकृत श्रीमदप्पैयदीक्षितेन्द्रविजय पान ९७–९८) एवढा महाविद्वान् पुरुष प्रसिद्ध काशी विद्यापीठ सोडून व एवढ्या लाबचा प्रवास करून मजकडे शिक्षणार्थ आला आहे हे त्यानी ऐकल्यावर त्यानी भट्टोजीला प्रेमालिङगन दिले व तेव्हापासून जे त्याच्यात प्रेम जडले ते अखेरपर्यंत कायम राहिले नतर भट्टोजी रामेश्वरच्या यात्रेकरिता रवाना झाले व यात्रा करून परत आल्यावर ते अप्पैया जवळ सुमारे तीन वर्षे राहिले तेवढ्या अवधीत त्या कुशाग्रबुद्धि भट्टोजीला त्यानी शाकरभाष्यापासून परिमलापर्यत सर्व वेदान्तग्रन्थ व तसेच मीमासाग्रन्थहि शिकविले हे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर ते भट्टोजीला केलदीचा राजा व्यकटपति याजकडे भेटीस घेऊन गेले व्यकटपति हा स्वत विद्वान् व अप्पैयादीक्षितासारखा कट्टा अद्वैतमताचा पुरस्कर्ता होता अप्पैयानी भट्टोजीची प्रशसा करून त्याची ओळख करून दिल्यावर व्यकटपति फार प्रसन्न झाला त्यावेळी रङगोजी दीक्षित देखील व्यकटपतीच्या आश्रयास येऊन राहिले होते काही दिवस तेथे मुक्काम केल्यावर व्यकटपतीने भट्टोजीना विनति केली की, त्यानी अद्वैतसिद्धान्तावर एक उत्तम ग्रन्थ लिहावा व राजाच्या आज्ञेनुसार भट्टोजीनी तत्वकौस्तुभनामक ग्रन्थ लिहिला त्या ग्रन्थात त्यानी 'केलदीव्यकटेन्द्रस्य निर्देशाद्विदुषा मुदी ध्वान्तोच्छित्तौ पटुतरस्तन्यते तत्वकौस्तुभ ॥' असे स्पष्ट म्हटले आहे या नतर व्यकटपतीने

त्याचा गौरव करून त्याची रवानगी केली पुढे भट्टोजी काही दिवस अप्पैयाजवळ राहून त्याच्या निर्देशानुसार त्यानी मीमासेवर एक उत्तम ग्रन्थ लिहिला हे सर्व काम आटोपल्यावर भट्टोजी अप्पैया दीक्षितासह काशीस परत जावयास निघाले अप्पैया दीक्षित सुमारे तीन वर्ष काशीत राहून नतर आपल्या गावी परत आले व तेथे लौकरच सुमारे दोन तीन वर्षानी त्याचे देहावसान झाले

अप्पैया दीक्षिताच्या कालासबधी देखील मतभेद दिसून येतो शिवानन्दयोगीन्द्राने अप्पैयाची नष्टजातक पत्रिका देऊन असे म्हटले आहे की, अप्पैयाचा जन्म १८ सप्टेबर १५५३ मध्ये झाला व ते १६२६ साली वारले अप्पैयाचा वशज देखील असे म्हणतो की, १५५४–१६२६ हा अप्पैयाचा काल होय पण मद्रास ओरिअँटल जर्नल १९२८ व १९२९ यात महालिङ्गशास्त्री, मद्रास, यानी दोन विद्वत्ताप्रचुर लेख अप्पैयाबद्दल लिहिले आहेत व त्यात त्यानी असे सिद्ध करून दाखविले आहे की, अप्पैया दीक्षित इ स १५२० साली जन्मले व १५९३ साली त्याचा मृत्यु झाला या सिद्धान्ताच्या समर्थनार्थ त्यानी जी अनेक प्रमाणे दिली आहेत त्यापैकी एक हे आहे की, पाण्ड्यवशातील राजा चद्रशेखर राज्य करीत असता त्याने त्यावेळी तरुणावस्थेत असलेल्या अप्पैयाची कीर्ति ऐकली व आपल्या दरबारातील पण्डिताना अप्पैयाबरोबर वादविवाद करावा असे आव्हान केले तेव्हा त्या दरबारातील रत्नखेतनामक पण्डित अप्पैयाशी वादविवाद करण्यास तयार झाला त्यावर चद्रशेखराने अप्पैयास पाचारण केले व अप्पैया तेथे आल्यावर त्याचा रत्नखेताशी वादविवाद झाला वादात रत्नखेत पराभूत झाला व त्याने अविवाहित अप्पैयाला आपली कन्या माणिकाम्बा मोठ्या प्रेमाने अर्पण केली हे जे पाणिग्रहण घडवून आणले त्याला राजा चद्रशेखर मुख्यत्वेकरून कारण झाला राजा चद्रशेखर १५४२ साली वारला यावरून हे सिद्ध होते की, अप्पैया दीक्षित त्यावेळी २०–२२ वर्षांचा असावा हे

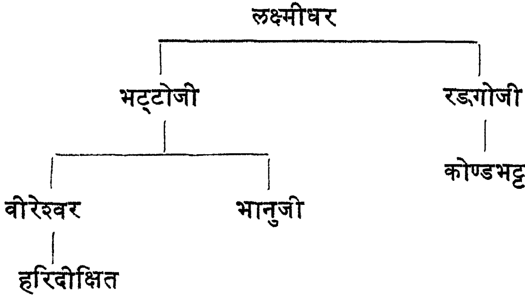
जे प्रमाण महालिङ्गशास्त्रीने दिले आहे ते ऐतिहासिक दृष्टचा खरे असल्यास, अप्पैयाचा जन्म १५५३ किंवा १५५४ साली झाला हे जे इतरानी विधान केले आहे ते चूक ठरते दोन्ही पक्षाना हे मान्य आहे की, अप्पैया दीक्षित ७३ वर्षाचे असताना वारले म्हणून जर अप्पैयाचा जन्म १५२० साली झाला हे खरे मानले तर १५९३ साली त्याचे देहावसान झाले हे आपोआपच सिद्ध होते महालिङ्ग-शास्त्रीनी जी अनेक कारणे दिली आहेत त्यावरून मला अल्प मतीने असे वाटते की, त्याचे विधान बरोबर आहे व व्ही के रामस्वामी शास्त्री एम् ए यानी इग्रजी भाषेत जे जगन्नाथ पण्डिताचे चरित्र लिहिले आहे त्यात देखोल त्यानी असेच मत पान २१ मध्ये प्रदर्शित केले आहे अशा रीतीने अप्पैया दीक्षिताचा काल १५२०–१५९३ मानल्यास, भट्टोजीचा १५७५–१६३० हा जो काल सध्या मानला जातो तो त्याच्या जन्मकालासम्बधाने काही वर्षे मागे ढकलणे आवश्यक आहे, कारण महाभाष्यान्त व्याकरणशास्त्राचे व प्रक्रिया-कौमुदी, प्रसाद, प्रकाश, काशिका, न्यास, पदमञ्जरी इत्यादि व्याकरणशास्त्रावरील अनेक ग्रथाचे श्रीकृष्णशेषाजवळ सपूर्ण अध्ययन करून व पुढे शकरभट्टाजवळ वेदान्तशास्त्र व मीमासाशास्त्र शिकून आणि नतर सिद्धान्तकौमुदी लिहून भट्टोजी दीक्षित जेव्हा रामेश्वरचे यात्रेस गेले तेव्हा त्याचे वय निदान ३० तरी असले पाहिजे म्हणून त्याच्या यात्रेचा काल मुमारे १५८६ ठरतो व ते अप्पैयाजवळ सुमारे तीन वर्ष राहून व दोन ग्रन्थ लिहून अप्पैयाबरोबर काशीस १५८९ सालचे सुमारास परत आले असावेत व काशीत अप्पैया दीक्षित सुमारे दोन वर्ष राहून नतर आपल्या गावी परत गेले व तेथे त्याचे १५९३ साली देहावसान झाले साराश अप्पैया दीक्षिताचा काल १५२०–१५९३ मानल्यास भट्टोजीचा काल १५५५–१६३० मानणे योग्य ठरते

दुसरे असे की, भट्टोजी दीक्षित व त्याचे धाकटे बधु रङ्गोजी

दीक्षित हे दोघेहि नृसिंहाश्रमाचे शिष्य होते नृसिंहाश्रमस्वामी पुरुषोत्तम-पुरास राहत असताना त्यानी सवत् १६०४=इ स १५४७ मध्ये तत्वविवेकदीपन नामक वेदान्तावर ग्रन्थ लिहिला होता हे त्या ग्रन्थातील पुढील श्लोकावरून स्पष्ट होते –'अब्दे वेदवियद्रसेन्दुगणिते पौषासिते श्रीदिने । रक्षोनामनि पूरुषोत्तमपुरे ग्रन्थ मुदाऽचीकरत् ॥' भट्टोजी दीक्षितानी त्या ग्रन्थावर तत्वविवेकदीपनव्याख्यानामक टीका लिहिली रङ्गोजी भट्टानी देखील जो अद्वैतचिन्तामणिनामक ग्रन्थ लिहिला त्या ग्रन्थात त्यानी मधून मधून नृसिंहाश्रमाच्या ग्रन्थातील उतारे देऊन 'तदुक्त श्रीनृसिंहाश्रम गुरुचरणै ' असे म्हटले आहे एका लेखावरून असे दिसून येते की, अप्पैया दीक्षित देखील नृसिंहाश्रमाना गुरुतुल्य मानीत असत व त्याच्या आज्ञेवरूनच त्यानी कल्पतरूवर परिमलनामक प्रसिद्ध टीका लिहिली (पहा रा ब बाबर्डेकरकृत भट्टोजिदीक्षित ज्ञातिविवेक पा ३०६ टीप १) हे जर खरे असेल तर अप्पैया दीक्षितापेक्षा नृसिंहाश्रम वयाने मोठे असले पाहिजेत व पूर्वी सागितल्याप्रमाणे अप्पैया दीक्षिताचा जन्म इ स १५२० मध्ये झाला असल्यामुळे नृसिहाश्रमाचा जन्म निदान इ. स १५१० मध्ये झाला असावा हे मानणे वावगे होणार नाही डॉ दासगुप्ताचे तर असे म्हणणे आहे की (पहा–History of Indian Philosophy Vol II P 216) नृसिहाश्रम इ स १५०० साली झाले. भट्टोजी व त्याचे धाकटे बधु हे दोघेहि नृसिंहाश्रमाचे शिष्य असल्यामुळें, भट्टोजीचा जन्म इ स १५७० मध्ये किंवा त्याहिनतर काही कालाने झाला हे जे कित्येकाचे म्हणणे आहे ते बरोबर मानता येत नाही व त्याचा जन्म इ स १५५५ चे सुमारास झाला व त्यानी सुमारे २५ वर्षांचे असताना नृसिंहाश्रमास गुरु केले हेच मानणे सयुक्तिक ठरते अप्पैया दीक्षिताचा मृत्यु इ स १५९३ साली झाला असल्यामुळे जे कोणी म्हणतात की, जेव्हा इ स १६२६ चे सुमारास भट्टोजी दीक्षित व जगन्नाथ पण्डित या दोघामध्ये जो काशीत

कडाक्याचा वादविवाद झाला त्यावेळी अप्पैया दीक्षित हजर होते व त्यानी वादात भट्टोजी दीक्षितातर्फे भाग घेतला ते म्हणणे चूक ठरते हे अगदी उघड आहे

भट्टोजी दीक्षिताचा वशवृक्ष खाली दिल्याप्रमाणे आहे--

भट्टोजीचे पूर्वज विजागापट्टम् येथे राहत होते पुढे विजयानगर येथे कृष्णदेवराय राज्य करीत असताना जेव्हा अनेक विद्वान् तैलग ब्राम्हण राजाश्रय मिळण्याच्या हेतूने त्या राज्यात गेले तेव्हा भट्टोजीचे पूर्वज देखील तिकडे गेले व चिक्कियडलूर येथे स्थायिक झाले हा गाव कर्नाटक प्रान्तात असल्यामुळे भट्टोजी तैलग ब्राम्हण असून देखील कर्नाटक होते असे कित्येक म्हणतात भट्टोजीचा जन्म वहुधा त्याच गावी पूर्वी सागितल्याप्रमाणे इ स १५५५ च्या सुमारास झाला असावा त्याचे वडील महाविद्वान् पण्डित होते व भटटोजीनी त्याना विद्वन्मुकुटमाणिक्य असे म्हटले आहे 'भट्टाजी पौगण्डावस्थेत असतानाच लक्ष्मीधरपण्डिताचा अन्त झाला पुढे भट्टोजी उत्तर हिंदुस्थानात प्रथम जयपुराम गेले व लवकरच जयपूर सोडून काशीस शेषकृष्णपण्डिताकडे व्याकरणशास्त्राच्या अध्ययनासाठी येऊन राहिले भट्टोजी हे जात्याच लोकोत्तर बुद्धिमान् असल्यामुळें त्यानी थोडयाच अवधीत व्याकरणशास्त्रात प्राविण्य सपादन केले पुढे लवकरच ते विवाहबद्ध झाले ते अग्निहोत्र घेऊन,

सोमयाग करून दीक्षित झाले ' (पहा रा ब बाबर्डेकर याचा भट्टोजी दीक्षित ज्ञातिविवेक पान ३५०) भानुजीनी अमरकोशावरील वाक्य-सुधाटीकेच्या प्रारभी ' बलवीवल्लभ नत्वा गुरु भट्टोजिदीक्षितम् ' असे म्हटले असल्यामुळे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, भट्टोजीच्या पत्नीचे नाव बलवी होते त्यानी सपूर्ण व्याकरणशास्त्राचे महा-भाष्यान्त अध्ययन श्रीकृष्णशेषाजवळ केले हे पूर्वी सागितलेच आहे महाभाष्याचे काळजीपूर्वक स्वतत्र अध्ययन केल्यावर त्याना असे दिसून आले की, काशिकेत, पदमञ्जरीत, प्रक्रियाकौमुदीत व त्यावरील प्रसाद व प्रकाश टीकेत कित्येक ठिकाणी केलेली विधाने व व्याख्यानें भाष्यविरुद्ध आहेत म्हणून त्यानी स्वतत्र प्रमाणभूत सिद्धान्तकौमुदी लिहिली या ग्रन्थात महाभाष्यावरून निष्पन्न होणारे सिद्धान्त सागितले असल्यामुळे, भट्टोजीनी या ग्रन्थाला सिद्धान्त-कौमुदी हे अन्वर्थक नाव दिले प्रक्रियाकौमुदी तयार झाल्यावर काशिका ग्रन्थ व त्यावरील न्यास व पदमञ्जरी याचे पठन पाठन कमी होऊन भट्टोजीचे काळी प्रक्रियाकौमुदी व त्या ग्रन्थावरील प्रसाद व प्रकाश या टीकाचे पठन पाठन सुरू होते या ग्रन्थात केलेली कित्येक चूक विधाने दुरस्त करण्याच्या हेतूने व व्याकरणशास्त्र पढणाऱ्या विद्यार्थ्यांना भाष्यावरून निष्पन्न होणाऱ्या तात्विक सिद्धान्ताचा बोध व्हावा या सदिच्छेने भट्टोजीनी सिद्धान्तकौमुदी निर्माण केली व त्याचा ग्रन्थ इतका उत्कृष्ट वठला की, त्यावेळी प्रचलित असलेल्या पूर्व ग्रन्थाचे पठन पाठन हळूहळु बद पडून या सर्वमान्य सिद्धान्त-कौमुदीचे पठन पाठन सर्वत्र सुरू झाले ' कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्यपरिश्रम ' अशी या॰ ग्रन्थाची स्तुति सर्व नि पक्षपाती विद्व-ज्जनानी केली आहे सिद्धान्तकौमुदीत केलेले व्याख्यान व तीत सागितलेले सिद्धान्त बरोबर आहेत व त्याविरूद्ध पूर्व वैयाकरणानी केलेले व्याख्यान व दिलेले सिद्धान्त चूक आहेत हे सिद्ध करण्याच्या हेतूनेच भट्टोजीनी प्रौढमनोरमानामक टीका स्वरचित सिद्धान्त-

कौमुदीवर लिहिली श्रीकृष्णशेषाच्या मरणानतर व शब्दकौस्तुभ लिहिल्यानतर त्यानी हा ग्रन्थ लिहिला व हा ग्रन्थ लिहितेवेळी त्याना स्वत च्या गुरूने केलेली व त्या काळी प्रमाणभूत मानली जाणारी अनेक विधाने खोडून काढण्याचे कटु कर्तव्य करावे लागले पण Duty is duty अशी म्हण आहे व सत्यान्वेषण करणाऱ्या पुरूषाना अशी कटु कर्तव्ये करण्याचा कित्येकदा प्रसग येतो आणि तशा वेळी दीक्षितानी कचरणे हे कर्तव्यपराङमुखतेचे द्योतक झाले असते साक्षात् बापाने किवा गुरूने चुकीचे सिद्धान्त सागितले असल्यास ते सिद्धान्त समर्थन करण्याचा प्रयत्न करणें व त्याची चूक उघडकीस न आणता ते चूक सिद्धान्त जसेचे तसेच प्रचलित ठेवणे हे अन्धतेचे लक्षण आहे 'दोषा वाच्या गुरोरपि' हे वचन सर्वत्र प्रसिद्ध आहेच भट्टोजीनी केवळ आपल्या गुरूच्या मताचे खण्डन केले नसून काशिका, न्यास, पदमञ्जरी, माधवीय धातुवृत्ति, प्रक्रियाकौमुदी, प्रसादटीका इत्यादि अनेक व्याकरणग्रन्थात जी भाष्यविरूद्ध भ्रामक विधानें केली आहेत त्या सर्वाचे त्यानी खण्डन केले आहे तसे करिताना त्यानी कैयटास देखील वगळले नाही व भागवतावरील प्रसिद्ध व पूज्य टीकाकार श्रीधरस्वामी याची देखील एके ठिकाणी व्याकरणासबधाने केलेली चूक दाखविली आहे हेतु हाच की, विद्यार्थ्याना तात्विक सिद्धान्ताचा बोध व्हावा शब्दरत्नकार व नागोजी भट्ट यानी कित्येक ठिकाणी भट्टोजीच्या मताचे खण्डन करून विरूद्ध मताचे प्रतिपादन केले आहे तेवढ्यावरून ते जसे अनुक्रमे पितामहद्रोही व दीक्षितद्रोही ठरत नाहीत त्याचप्रमाणे भट्टोजी देखील गुरूद्रोही ठरत नाहीत व जगन्नाथपण्डितानी सतापाच्या भरात त्याना गुरूद्रोही असे जे म्हटले आहे तें व्यर्थ व अयोग्य आहे भट्टोजीनी इतर ग्रन्थकाराच्या मताचे खण्डन करिताना त्याच्या नावाचा किवा ग्रथाचा निर्देश केला आहे, पण आपल्या गुरूच्या मताचे खण्डन करिताना 'आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृण्हीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयो ' हे स्मृतिवचन लक्षात धरून त्याच्या नावाचा किंवा ग्रन्थाचा निर्देश न करिता ' यत्त्वाहु, यदाहु ' असा आदरार्थक बहुवचनाचा प्रयोग करून त्याचे ठिकाणी स्वत चा आदर व्यक्त केला आहे आणि मनोरमेच्या प्रारभी ' स्मार स्मार गुरोर्गिर ' असा त्याच्या सबधाने कृतज्ञताबोधक निर्देश केला आहे

प्रौढमनोरमा ही सिद्धान्तकौमुदीवर लिहिलेली टीका होय सिद्धान्तकौमुदीत जरी सर्व सूत्राचे व्याख्यान केले आहे तरी काही स्थली सूत्रनिर्दिष्ट सर्व विधीची उदाहरणे व प्रत्युदाहरणे न देता प्रसङ्गोपात्त विधीचेच उदाहरण दिले आहे उदाहरणार्थ 'न पदान्त' सू ५१ या सूत्रावरील कौमुदीत त्या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या सर्व विधीची उदाहरणे न देता केवळ द्विर्वचनविधीचे उदाहरण दिले आहे त्यामुळे त्या सूत्राचे खरे मर्म त्या सूत्रावरील कौमुदी वाचताना विद्यार्थ्यांच्या ध्यानात येत नाही ही एक सिद्धान्तकौमुदीत उणीव राहिली आहे काशिकेत जशी सूत्रोपात्त सर्व विधीची उदाहरणे दिली आहेत त्याचप्रमाणे भट्टोजी दीक्षितानी वास्तविक करावयास पाहिजे होते. परतु त्यानी तसे न करिता प्रक्रियाकौमुदीचा कित्ता गिरविला आहे ही उणीव भरून काढण्याकरिता व स्वमताचे समर्थन व त्याविरुद्ध असलेल्या परमताचे खण्डन करण्याकरिता त्याना प्रौढमनोरमा लिहावी लागली व या ग्रन्थाचे काळजीपूर्वक अध्ययन केल्यानेच सिद्धान्तकौमुदीचे खरे रहस्य कळू शकते भट्टोजीनी सिद्धान्तकौमुदी व प्रौढमनोरमा खेरीज करून इतर बत्तीस ग्रन्थ लिहिले आहेत व त्यापैकी शब्दकौस्तुभ हा एक प्रसिद्ध ग्रन्थ आहे

अष्टाध्यायीला धरून कौमुदी ग्रन्थ निर्माण करण्याचे सर्व श्रेय रामचन्द्राचार्यांना आहे हे पूर्वी सांगितलेच आहे रामचन्द्राचार्यांनी कित्येक सूत्राचे, त्याचा अर्थ स्पष्ट आहे असे मानून व्याख्यान केले नाही भट्टोजीनी सिद्धान्तकौमुदीत एकहि सूत्र गाळले नाही. प्रक्रिया-

कौमुदीच्या उत्तरार्धात रामचन्द्राचार्यानी भ्वादिगणातील ठळक ठळक धातु निवडून त्याना लागू पडणारी सूत्रे दिली आहेत व परस्मैपदाचे व आत्मनेपदाचे धातु वेगवेगळ्या प्रकरणात दिले आहेत भट्टोजीनी तसे न करिता धातुपाठक्रमानुसार सर्व धातु सिद्धान्तकौमुदीत पठित करून योग्य ठिकाणी आवश्यक सूत्रे दिली आहेत व ठिकठिकाणी प्रक्रियाकौमुदीत दिलेल्या सूत्रपाठक्रमात इष्ट व आवश्यक फरक केला आहे त्याचा सूत्रपाठक्रम अधिक योग्य व सरस आहे यात काही सशय नाही व प्रक्रियाकौमुदीतील चूक विधानाचे जागी भाष्यमतानुसार भट्टोजीनी योग्य विधान केले आहे व आपली कामगिरी उत्कृष्ट रीतीने बजाविली आहे तरी पण भट्टोजीनी सिद्धान्तकौमुदी लिहिताना आपल्या डोळ्यासमोर प्रक्रियाकौमुदी ठेऊन ठिकठिकाणी प्रक्रियाकौमुदीत जसे व्याख्यान केले आहे व जी उदाहरणे दिली आहेत तसेच व्याख्यान व तीच उदाहरणे त्यानी ठिकठिकाणी सिद्धान्तकौमुदीत दिली आहेत आणि म्हणूनच सिद्धान्तकौमुदी ही उत्कृष्ट रीतीने काळजीपूर्वक सुधारलेली प्रक्रियाकौमुदीची आवृत्ति आहे असे पूर्वी म्हटले आहे

वर जो भट्टोजी दीक्षिताचा वशवृक्ष दिला आहे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, रङ्गोजी हे भट्टोजीचे धाकटे बन्धु होते ते भट्टोजीना अत्यन्त पूज्य मानीत असत हे त्यानी केलेल्या अद्वैतचिन्तामणि ग्रन्थाच्या शेवटी 'भट्टोजीभट्टसज्ञ त गुरु नौमि निरन्तरम्' असे जे म्हटले आहे त्यावरून स्पष्ट होते रेणिगुन्टा स्टेशनापासून सुमारे १५ मैलावर तैलग देशात असणाऱ्या कालहस्ति शहरात जे कालहस्तीशाचे देवालय आहे त्या देवतेचे ते उपासक होते व त्यानी शिवोल्लास हा ग्रन्थ रचून कालहस्तीशाची स्तुति केली आहे ते व्यकटपतीच्या दरबारात राजपण्डित होते हे पूर्वी सागितलेच आहे ते देखील अप्पैया दीक्षितासारखे व आपल्या वडील बन्धूसारखे अद्वैतमताचे कट्टे पुरस्कर्ते होते व त्यानी एका माध्व यतीला वादात

जिंकून राजदरबारातून पालखीचा मान मिळविला होता त्यानी वरील दोन ग्रन्थाखेरीज अद्वैतशास्त्रसारोद्धार व पदार्थदीपिका हे दोन ग्रन्थ लिहिले आहेत त्याचा पुत्र कोण्डभट्ट हा देखील महाविद्वान् वैयाकरण होता व त्याने वैयाकरणभूषण, सिद्धान्तदीपिका, स्फोटवाद इत्यादि सात ग्रन्थ लिहिले आहेत

भट्टोजीचा वडील पुत्र वीरेश्वर हा तारुण्यावस्थेतच वारला त्याचा हरि दीक्षित हा पुत्र होय हरि दीक्षित हा रामाश्रमाचा शिष्य होता व रामाश्रम भट्टोजीचा शिष्य होता हरि दीक्षिताने सात ग्रन्थ लिहिले आहेत व हा प्रसिद्ध पण्डित नागोजी भट्टाचा गुरू होता, व नागोजी भट्टानी त्याच्याजवळ व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन केले होते भट्टोजीचा द्वितीय पुत्र भानुजी याने अमरकोशावर व्याख्यासुधा-नामक सुन्दर टीका लिहिली आहे व या टीकेत त्याने अमरकोशातील सर्व शब्दाची व्याकरणशास्त्रानुसार प्रक्रिया दिली असल्यामुळे ही टीका उच्च दर्जाची मानली गेली आहे भानुजीने ही टीका महीधर देशाचा राजा बघेलवशोत्पन्न कीर्तिसिंह याच्या आज्ञेनुसार लिहिली होती हे त्या टीकेवरून स्पष्ट होते

प्रौढमनोरमेवर ज्या कित्येक टीका लिहिल्या गेल्या आहेत त्यापैकी शब्दरत्न ही सर्वोत्कृष्ट टीका मानली गेली असून तिचा कर्ता भट्टोजीचा पौत्र व रामाश्रमाचा शिष्य हरि दीक्षित होय हे त्या टीकेतील पुढील श्लोकावरून स्पष्ट होते—‘गूढोक्तिग्रथिता पितामह-कृता विद्वत्प्रमोदप्रदा । भक्त्याधीत्य मनोरमा निरुपमाद्रामाश्रमात्स-द्गुरो । तत्वज्ञानवशात्परेण कलितान्दोषान्समुन्मूलयन् । व्याचष्टे हरिरेष ता फणिमतान्यालोच्य वैरेश्वरि ॥’ पण या टीकेचा कर्ता वास्तविक नागोजीभट्ट असून त्याने ही टीका कृतज्ञताबुद्धिपूर्वक आपल्या गुरूच्या नावाने लिहिली आहे असा सर्वत्र प्रवाद आहे व तो यथार्थ आहे असे अनेक विद्वानाचे म्हणणे आहे नागोजीभट्ट शृङ्ग-वेरपूरच्या रामराजाचे आश्रित होते आणि जशी आपला आश्रयदाता

रामराजा याच्या नावाने त्यानी अध्यात्मरामायणावर टीका लिहिली आहे त्याचप्रमाणे आपल्या गुरूच्या नावाने प्रौढमनोरमेवर शब्दरत्न ही टीका लिहून आपला आश्रयदाता व विद्यादाता या दोघाच्याहि ऋणातून ते मुक्त झाले आहेत उद्योत, परिभाषेन्दुशेखर व शब्देन्दुशेखर हे ग्रथ लिहिल्यावर नागोजीभट्टानी शब्दरत्न टीका लिहिली या टीकेत ठिकठिकाणी वरील तीन नागोजीभट्टकृत ग्रन्थातील अनेक पक्ति आढळतात हरिदीक्षितानी आपल्या शिष्याने केलेल्या ग्रन्थातील पक्तीची शब्दरत्नात नागोजीचा नामनिर्देश न करिता नकल केली आहे हे म्हणणे त्याच्या कीर्तीला कलक लावण्यासारखे होय ते देखील विद्वान् पण्डित असल्यामुळे ते आपल्या शब्दात त्या त्या विषयाचे स्वतत्र रीतीने विवरण सहज करू शकले असते व त्याना आपल्या शिष्याच्या ग्रन्थातील पक्तीची ठिकठिकाणी नकल करण्याची काहीच गरज नव्हती नागोजीभट्टानी शब्दरत्नातून उद्योतात, परिभाषेन्दुशेखरात व शब्देन्दुशेखरात उतारे घेतले आहेत हेहि म्हणणे बरोबर दिसत नाही, कारण वरील तीन ग्रन्थात नागोजीभट्ट त्या त्या विषयाचे स्वत च्या भाषेत स्वतत्र रीतीने विवरण करण्यास पूर्णपणे समर्थ होते व त्याना देखील गुरूचे नाव न घेता शब्दरत्नातील पक्तीची नकल करण्याची काही गरज नव्हती जर नागोजीभट्ट शब्दरत्नाचे निर्माते नसते व हरिदीक्षितकृत तो ग्रथ असता तर वरील तीन ग्रन्थात शब्दरत्नातील ज्या अनेक पक्ति आढळतात त्या लिहितेवेळी त्यानी 'तदुक्त गुरुचरणै शब्दरत्ने' असे अवश्य म्हटले असते व गुरुग्रन्थातील पक्ति त्यानी स्वनिर्मित आहेत अशा रीतीने आपल्या ग्रन्थात उद्धृत केल्या नसत्या वरील चारहि ग्रन्थाची भाषा अगदी सारखी आहे ती फार क्लिष्ट, समासप्रचुर व न्यायघटित असून त्या भाषेवरून हे स्पष्ट होते की, वरील चारहि ग्रन्थाचा निर्माता एकच असला पाहिजे व ही वस्तुस्थिति नागोजी भट्टाचा साक्षात् शिष्य वैद्यनाथ पायगुण्डे याला पूर्णपणे अवगत असल्यामुळे त्याने

शब्दरत्नावरील आपल्या भावप्रकाश टीकेत जेथे जेथे शब्दरत्नात 'इत्यन्यत्र विस्तर' हे शब्द आले आहेत तेथे 'अन्यत्र' या पदाचा बहुधा उद्योत, परिभाषेन्दुशेखर किंवा शब्देन्दुशेखर असा अर्थ दिला आहे व हरिदीक्षिताच्या कोणत्याहि ग्रन्थाचा त्याने निर्देश केला नाही याचे उघड कारण हेच आहे की, हरिदीक्षिताच्या ग्रन्थात तशा तऱ्हेचे विस्तृत विवरण केले नसून नागोजी भट्टकृत ग्रन्थातच तसे विवरण केलेले आढळते हरिदीक्षितानी आपल्या शिष्याच्या ग्रन्थाचा हवाला दिला हे म्हणणे अगदीच विसङगत व असभवनीय ठरते, कारण गुरूला जर इतर ग्रन्थाचा हवाला देणे असेल तर तो स्वग्रन्थाचा किवा प्राचीन मान्य वैयाकरणकृत ग्रन्थाचा हवाला देईल व शिष्य-निर्मित ग्रन्थाचा हवाला केव्हाहि देणार नाही तसे करणे गुरूला केव्हाहि शोभत नाही व गुरूने तसे करणे मुळीच सभवनीय नाही हरिदीक्षितानी नागोजी भट्टाच्या ग्रन्थाचाच शब्दरत्नात हवाला दिला आहे असे मानल्यास, नागोजी भट्टानी वरील तीन्ही ग्रन्थ लिहितेवेळी ते हयात होते व नतर त्यानी शब्दरत्न लिहिल्यावर ते वारले असे मानावे लागेल एक तर तसे मानण्यास काहीच आधार नाही व दुसरे असे की, तसे मानल्यास, हरिदीक्षिताना लोकोत्तर आयुष्य लाभले होते अशी असभवनीय कल्पना करावी लागेल साराश सर्व तऱ्हेने विचार केला असता हेच सिद्ध होते की, नागोजी भट्टानी आपल्या गुरूचे ठिकाणी कृतज्ञता प्रदर्शित करण्याकरिता आपल्या गुरूच्या मरणानतर गुरूच्या नावाने शब्दरत्न लिहिला तसे नसते तर वरील प्रवाद केव्हाहि उत्पन्न झाला नसता असा त्या विंद्वानाच्या म्हणण्याचा आशय आहे

भट्टोजी दीक्षितानी आपल्या गुरूच्या मरणानतर प्रौढमनोरमा लिहिली हे पूर्वी सागितलेच आहे त्यानी त्या ग्रन्थात ठिकठिकाणी आपल्या गुरूच्या मताचे खण्डन केले असल्यामुळे शेषकृष्णाच्या वशजाना व त्याच्या शिष्यपरपरेतील पण्डिताना भट्टोजीचा फार

राग आला व त्यापैकी काही जणानी मनोरमेवर विरुद्ध टीकाग्रन्थ लिहिण्यास सुरुवात केली बहुधा हे ग्रन्थ भट्टोजीच्या मरणानतर प्रसिद्ध झाले असावेत जर भट्टोजीच्या हयातीत हे ग्रन्थ निर्माण झाले असते तर भट्टोजीनी स्वत त्या सर्व विरुद्ध टीकाचे समर्पक उत्तर दिले असते परतु हे काम नागोजी भट्टानी केले असल्यामुळे त्यावरून हे दिसून येते की, बहुधा हे सर्व ग्रन्थ भट्टोजीच्या मरणानतर तयार झाले असावेत शेषकृष्णाचा पुत्र वीरेश्वर जो जगन्नाथ पण्डिताचा गुरू होता त्याचा पुत्र चक्रपाणि याने प्रथम मनोरमेचे खण्डन करणारा ग्रन्थ लिहिला व त्यालाच उद्देशून भावप्रकाशात व भैरवीत खण्डनकार असे म्हटले आहे यानतर जगन्नाथ पण्डितानी मनोरमाकुचमर्दननामक ग्रन्थ लिहिला व या ग्रन्थाच्या प्रारभी जगन्नाथ पण्डितानी 'लक्ष्मीकान्तपदाम्भोज प्रणम्य श्रेयसा पदम् । पण्डितेन्द्रो जगन्नाथ स्यति गर्वं गुरूद्रुहाम् ॥' असे मङ्गलाचरण पठित करून पुढे असे म्हटले आहे 'इह केचिन्निखिलविद्वन्मुकुटमयूखमालालालितचरणकमलाना शेषवशावतसाना श्रीकृष्णपण्डिताना चिरायार्चितयो पादुकयो प्रसादादासादितशब्दानुशासनास्तेषु च पारमेश्वर पद प्रयातेषु कलिकालवशवदीभवन्तस्तत्रभवद्भिरुल्लासित प्रक्रियाप्रकाशमाशयानवबोधनिबन्धनैर्दूषणै स्वय निर्मिताया मनोरमायामाकुल्यकार्षु । सा च प्रक्रियाप्रकाशकृता पौत्रैरखिलशास्त्रमहार्णवमन्थाचलायमानमानसानामस्मद्गुरुपण्डितवीरेश्वराणा तनयैर्दूषिताऽपि स्वमतिपरीक्षार्थं पुनरस्माभिर्निरीक्ष्यते ।' एवढे करून देखील जगन्नाथ पण्डिताचा क्रोध नाहीसा झाला नाही त्यानी पुढे लवकरच शब्दकौस्तुभावर शब्दकौस्तुभशाणोत्तेजननामक ग्रन्थ लिहिला व त्या ग्रन्थात त्यानी 'अप्पय्यदुर्ग्रहविचेतितचेतनानामार्यद्रुहामयमह शमयेऽवलेपान्' असे म्हटले आहे भट्टोजी दीक्षितानी शेषकृष्णाच्या प्रकाशग्रन्थावर मनोरमेत विरुद्ध टीका केली याबद्दल त्याना भट्टोजीचा राग येणे साहजिक होते

परतु या क्रोधाच्या आवेशात त्यानी अप्पैया दीक्षितावर ताशेरे का झाडले आहेत याचे कारण ध्यानात येत नाही अप्पैया दीक्षित त्याच्यापेक्षा वयाने बरेच जास्त असून विद्येत देखील श्रेष्ठ होते- मनोरमाग्रन्थ निर्माण होण्याच्या बरेच पूर्वी ते निवर्तले होते व तो ग्रन्थ लिहिण्यास त्यानी भट्टोजीना चिथविले व उत्तेजन दिले हे म्हणणे असभवनीय ठरते हे अगदी उघड आहे परतु भट्टोजीनी आपला स्वजातीय तैलग प्रसिद्ध विद्वान् गुरु श्रीकृष्ण शेष याला सोडून दूर प्रान्तात राहणाऱ्या विजातीय द्रविड ब्राम्हणाचे शिष्यत्व पत्करले हे पाहून जगन्नाथ पडिताना त्याचा फार राग आला असावा व त्या रागाच्या आवेशातच त्यानी अप्पैया दीक्षिताना अयोग्य शिव्या देऊन त्याच्यावर ताशेरे झाडले पुढे त्यानी अप्पैया दीक्षितकृत चित्रमीमासेचे खण्डन करतेवेळी ‘द्रविडशिशु प्रलपति’ इत्यादि वाईट शब्दानी त्याना सबोधिले आहे तसेच रसगङगाधरनामक ग्रन्थात देखील त्यानी बरेच ठिकाणी अप्पैयाचे मत खोडून काढण्याचा प्रयत्न केला आहे व एका ग्रन्थात ‘अप्पैय्यदीक्षितदवानलदग्धशेष साहित्यमङकुरयते सरसैर्निबन्धै’ असा अप्पैयावर ताशेरा झाडून मोठ्या प्रौढीने आत्मप्रशसा केली आहे

चक्रपाणि व जगन्नाथपडित याच्या खेरीज इतर दोन पडितानी प्रौढमनोरमेवर विरुद्ध टीका केली आहे त्यापैकी एक श्रीकृष्ण शेषाचा धाकटा मुलगा व जगन्नाथपडिताचे गुरु वीरेश्वर याचा कनिष्ट बधु नारायण हा होय याने महाभाष्यावर सूक्तिरत्नाकर नावाची टीका लिहिली आहे व या टीकेत त्याने दीक्षिताचे मत ठिकठिकाणी चूक ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे ‘रत्नाकरोक्तिं खण्डयति’ असे जे ठिकठिकाणी भावप्रकाशात व भैरवीत म्हटले आहे ते या नारायणालाच उद्देशून म्हटले आहे

भट्टोजीच्या प्रौढमनोरमेवर विरुद्ध टीका करणारा चवथा पडित शिवरामेन्द्रसरस्वती हा होय हा सन्यासी होता आणि म्हणूनच

भावप्रकाशकार व भैरवीकार यानी याचा दण्डी—सन्यासी—या नावाने आपल्या टीकेत निर्देश केला आहे भट्टोजी दीक्षितानी जेव्हा सिद्धान्तकौमुदी लिहून प्रसिद्ध केली तेव्हाच या सन्याशाचे तो ग्रन्थ वाचून पित्त खवळले व त्याने 'प्रक्रिया विक्रिया नीता श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितै ' असे सिद्धान्तकौमुदीसबधाने उद्गार काढले हा चक्रपाणीचा समकालीन होता व चक्रपाणीला याच्याबद्दल फार आदर वाटत असे व चक्रपाणीने याच्यासबधाने 'वैयाकरणकुम्भीन्द्रकुम्भनिर्भेदभीषण. । कवीन्द्रकेसरी भाति काश्यामानन्दकानने ॥' असे म्हटले आहे हा बहुधा वीरेश्वराचा शिष्य असावा व पूर्वाश्रमात याने वीरेश्वराजवळ व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन केले असावे व वीरेश्वराचे वडील श्रीकृष्ण शेष याची मते दीक्षितानी प्रौढमनोरमेत कित्येक ठिकाणी खोडून काढली असल्यामुळे याला दीक्षिताचा राग आला असावा याने महाभाष्यावर सिद्धान्तरत्नाकरनामक टीका लिहिली आहे व त्या टीकेत याने भट्टोजी दीक्षिताची मते ठिकठिकाणी खोडून काढण्याचा प्रयत्न केला आहे

वरील चारहि टीकाकारानी जे भट्टोजीच्या मताविरुद्ध प्रतिपादन केले त्याचे शब्दरत्नात व शब्देन्दुशेखरात पूर्णपणे खण्डन केले आहे हे जे शब्दरत्नात व शब्देन्दुशेखरात विरुद्ध मताचे खण्डन करून दीक्षिताच्या मताचे समर्थन केले आहे त्याचे खण्डन करण्यास समर्थ असा कोणी विद्वान् वैयाकरण शेष घराण्यात किंवा त्या घराण्यातील शिष्यपरपरेत निपजला नाही, व तसेच सिद्धान्तकौमुदीत जे प्रक्रियाकौमुदीविरुद्ध पाणिनीय सूत्राचे मधून मधून दीक्षितानी व्याख्यान केले आहे ते सदोष असून प्रक्रियाकौमुदीकारानी जे व्याख्यान केले आहे तेच योग्य आहे असे सप्रमाण प्रतिपादन करणारा कोणीहि विद्वान् वैयाकरण नागेशानतर निपजला नाही त्यामुळे सिद्धान्तकौमुदी, प्रौढमनोरमा, शब्दरत्न, शब्देन्दुशेखर व परिभाषेन्दुशेखर हेच व्याकरणशास्त्रावर प्रमाणभूत ग्रन्थ मानले जाऊन त्याचेच

सर्वत्र पठन पाठन सुरु झाले व अझूनहि तीच स्थिति कायम आहे नागेशाच्या शिष्यपरपरेतच वैजनाथ पायगुडे इत्यादि अनेक विद्वान् वैयाकरण निपजले व त्या सर्वानी दीक्षितसप्रदायच चालू ठेवला त्यामुळे कौमुदीकारामध्ये भट्टोजी दीक्षिताना अग्रस्थान प्राप्त झाले आणि प्रक्रियाकौमुदी, प्रसादटीका व प्रकाशटीका याचे अध्ययन नाहीसे होऊन सर्वत्र सिद्धान्तकौमुदीचेच अध्ययन प्रचलित झाले, कारण अष्टाध्यायीचे यथार्थ ज्ञान होण्याकरिता सिद्धान्तकौमुदीसारखा दुसरा कोणताहि ग्रन्थ नाही

पाणिनीने जशी अष्टाध्यायी तयार केली त्याचप्रमाणे धातुपाठ, गणपाठ, लिङ्गानुशासन व शिक्षा हे ग्रन्थ निर्माण केले व पाणिनीय शास्त्रात जसे हे ग्रन्थ अन्तर्भूत होतात त्याचप्रमाणे पाणिनीय सूत्रावर रचलेली व भाष्यकारानी स्वीकारलेली वार्तिके आणि तसेच परिभाषा, उणादि सूत्रे व फिट्सूत्रे ही देखील अन्तर्भूत होतात अष्टाध्यायीत फारच थोडचा परिभाषा सागितल्या असून बाकीच्या सर्व परिभाषा व्याडीने आपल्या सङ्ग्रहनामक ग्रन्थात एकत्रित केल्या होत्या तो ग्रन्थ जरी भाष्यकाराच्या वेळी विद्यमान होता तरी पुढे लौकरच तो ग्रन्थ नाहीसा झाला सुदैवाने भाष्यकारानी भाष्यात सर्व महत्वाच्या परिभाषा पठित केल्या असून त्याची प्रयोजनेहि दिली आहेत या सर्व परिभाषावर सीरदेवाने इ सन तेराव्या शतकापूर्वी परिभाषावृत्तिनामक ग्रन्थ लिहिला व पुढे नागेशानी अठराव्या शतकात परिभाषेन्दुशेखरनामक उत्कृष्ट व सर्वमान्य ग्रन्थ लिहिला हाच ग्रन्थ आजकाल परिभाषाचे यथार्थज्ञान होण्याकरिता प्रमाणभूत ग्रन्थ मानला जातो या ग्रन्थाचे महाराष्ट्रभाषेत विस्तृत विवरण मी केले असून ते १९३६ च्या अखेरीस छापून प्रसिद्ध केले आहे

उणादिसूत्रे कोणी रचली हे सागता येणे कठिण आहे कित्येकाचे असे म्हणणे आहे की, ही सूत्रे पाणिनीच्या पूर्वी झालेल्या शाकटायन मुनीने प्रणीत केली आहेत व या विधानाच्या समर्थनार्थ

ते 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्' या भाष्यवचनाचा आधार देतात इतराचे असे म्हणणे आहे की, उणादिसूत्रात पाणिनीय सज्ञाचाच सर्वत्र निर्देश आढळत असल्यामुळे ही सूत्रे पाणिनीच्या पूर्वी झालेल्या शाकटायनाने रचली आहेत हे म्हणणे चूक ठरते व ही सूत्रे पाणिनीने स्वत च रचली असून त्यात वार्तिककाराने बहुधा पुढे भर घातली आहे आणि 'उणादयो बहुलम्' हे सूत्र पाणिनीने पठित केले असल्यामुळे त्यानेच उणादिसूत्रपाठ तयार केला हेच मानणे सयुक्तिक ठरते असे त्याचे म्हणणे आहे उणादिसूत्रे प्रथम किती होती व त्यात पुढे कोणी किती सूत्राची भर घातली हे सागता येणे कठिण आहे एवढे मात्र निश्चित आहे की, मूळ उणादिसूत्रात अनेक वैयाकरणानी पुढे वेळोवेळी बरीच भर घातली उणादिसूत्रे प्रथम पाच पादात पठित असून पुढे त्याचे दहा पाद झाले दीक्षितानी कौमुदीत पञ्चपादीचे विवरण केले असून प्रक्रियाकौमुदीत दशपादीचे विवरण केले आहे उज्वलदत्ताने तेराव्या शतकात पञ्चपादीवर वृत्ति लिहिली असून पुढे माणिक्यदेवाने दशपादीवर वृत्ति लिहिली आहे दीक्षितानी कौमुदीत पञ्चपादीचा सग्रह केला असल्यामुळे त्यावरून हे दिसून येते की, त्याच्या मते पञ्चपादी हाच मूळचा विश्वसनीय ग्रन्थ असून दशपादी हा ग्रन्थ पुढे जेव्हा इतर व्याकरणसप्रदाय सुरु झाले तेव्हा निर्माण झालेला ग्रन्थ आहे

पाणिनीने जी स्वरप्रक्रियेची सूत्रें अष्टाध्यायीत पठित केली आहेत ती स्वरसिद्धि करतेवेळी काही ठिकाणी अपुरी पडत असल्यामुळे ही उणीव भरून काढण्याच्या हेतूने पाणिनीच्या नतर व वार्तिककालापूर्वी शान्तनवाचार्याने फिट्सूत्रे रचली ही सूत्रे वार्तिककालापूर्वी रचली गेली हे म्हणण्याचे कारण हें की, वार्तिककालात ही सूत्रे नसती तर वार्तिककाराने तशा अर्थाची वार्तिके अवश्य पठित केली असती फिट्सूत्रे चार पादात पठित केलीं असून त्याची सख्या ८७

आहे व या सर्व सूत्रावर व तसेच उणादिसूत्रावर दीक्षितानी कौमुदीच्या उत्तरार्धात वृत्ति लिहिली आहे

पाणिनीच्या धातुपाठावर अनेक विद्वान् वैयाकरणानी वृत्ति लिहिली आहे व त्यापैकी बऱ्याच ग्रन्थकर्त्याचा नामनिर्देश मनोरमेत केला आहे, उदाहरणार्थ क्षीरस्वामी, मैत्रेयरक्षित, उज्वलदत्त, माधव, श्रीपति, पुरुषोत्तम, विश्वरुप व रत्नमति याखेरीज शब्दरत्नात सम्मताकाराचा देखील निर्देश केला आहे क्षीरस्वामी अकराव्या शतकात झाला असून त्याने धातुवृत्तिशिवाय अमरकोशावर टीका लिहिली आहे व तसेच त्याने क्षीरतरङ्गिणी, निपाताव्ययोपसर्गवृत्ति, व निघण्टुवृत्ति हे ग्रन्थ लिहिले आहेत मैत्रेयरक्षिताने धातुवृत्ति लिहिली असून जिनेन्द्रबुद्धिकृत न्यासटीकेवर तन्त्रप्रदीप नावाची टीका लिहिली आहे या टीकेला अनुन्यास असे देखील म्हणतात या ग्रन्थकाराचा नामनिर्देश इ स ११६० च्या सुमारास झालेल्या सर्वानन्द पण्डिताने केला असल्यामुळे, हा बहुधा अकराव्या शतकात झाला असावा माधव चवदाव्या शतकात विजयानगरच्या राजाचा मन्त्री होता या अलौकिक बुद्धिमान् सर्वशास्त्रनिष्णात पण्डिताने अनेक शास्त्रावर उत्कृष्ट ग्रन्थ लिहिले असून उत्तम धातुवृत्ति देखील लिहिली आहे श्रीपति हा वङ्गदेशीय पण्डित असून याने कातन्त्रावर उत्तम परिशिष्ट लिहिले आहे व तसेच धातुवृत्ति देखील लिहिली आहे हा प्रसिद्ध कातन्त्रपरिशिष्टकार पधराव्या शतकात झाला. पुरुषोत्तम हा देखील वङ्गदेशीय बौद्ध पण्डित होता राजा लक्ष्मणसेन (११७९–१२०६) बङ्गालात राज्य करीत असता, त्याच्या आज्ञेनुसार पुरुषोत्तमाने धातुवृत्ति लिहिली विश्वरूप हा कोशकर्ता असून धातुवृत्तिकार देखील होता रत्नमति केव्हा झाला हे सागता येत नाही सम्मताकार हा सम्मतानामक धातुवृत्तीचा कर्ता असला पाहिजे त्याचे नाव काय होते व तो केव्हा झाला हे कळत नाही

धातुपाठावर जशा अनेक वृत्ति लिहिल्या आहेत तशा गणपाठा-

वर लिहिल्या गेल्या नाहीत याचे उघड कारण हेच की, धातुपाठ जसा भाषेत अत्यन्त महत्वाचा भाग आहे तसा गणपाठ नाही तथापि गणपाठात ज्याना महत्व आहे, म्हणजे 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' सू ४४७ या सूत्रान्वये ज्याना अव्ययसज्ञा आहे, त्यावर क्षीरस्वामीने वृत्ति लिहिली आहे व त्यानतर वर्धमानाने सपूर्ण गणपाठावर गणरत्न-महोदधिनामक प्रसिद्ध ग्रन्थ बाराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात लिहिला आहे व या दोन्ही ग्रन्थाचा निर्देश मनोरमेत केला आहे

लिङगानुशासन व शिक्षा हे जे दोन ग्रन्थ सध्या उपलब्ध आहेत ते पाणिनिकृत नव्हत असे कित्येक विद्वानाचे मत आहे 'अथ शिक्षा प्रवक्ष्यामि पाणिनीय मत यथा' या शिक्षेतील प्रथम श्लोकाच्या पूर्वार्धावरूनच हे दिसून येते की, पाणिनीनतर त्याच्या सप्रदायातील कोणीतरी विद्वान् पण्डिताने हा ग्रन्थ निर्माण केला असावा 'लिङगमशिष्य लोकाश्रयत्वाल्लिङगस्य' असे वार्तिककार व भाष्यकार यानी म्हटले असल्यामुळे, व्याकरणशास्त्रात लिङगानु-शासनाला विशेष महत्व नाही आणि म्हणून या ग्रन्थासबधाने अधिक चर्चा करण्याची आवश्यकता नाही भट्टोजी दीक्षितानी मात्र या ग्रन्थावर देखील कौमुदीत वृत्ति लिहिली आहे व इतर काही ग्रन्थ-कारानीहि या ग्रन्थावर वेळोवेळी वृत्ति लिहिली आहे

दीक्षितानी मनोरमेत वर निर्दिष्ट केलेल्या ग्रन्थकाराखेरीज ज्या इतराचा निर्देश केला आहे ते व्याघ्रभूति, शौनक, शाकल्य, भागुरि, जयदेव, पञ्चकाव्याचे कर्ते, म्हणजे कालिदास, भारवि, माघ व श्रीहर्ष व तसेच भट्टि व अनुस्मृतिकार हे होत याशिवाय शब्द-रत्नात हेलाराज व व्याख्यादर्शकार याचा देखील निर्देश केला आहे व्याघ्रभूति हा पाणिनीचा शिष्य असून त्याने पाणिनीय सप्रदाय चालू राहावा या हेतूने कारिकाग्रन्थ तयार केला अशी जनश्रुति आहे शौनक व शाकल्य हे प्राचीन प्रातिशाख्यकार होत भागुरि हा क्रोष्टुक ऋषीचा पुत्र होता याला क्रौष्टकि भागुरि असे म्हणतात व हा

यास्कापूर्वी झाला हा प्राचीन व्याकरणाचार्य होता याने केलेला कोणताहि ग्रन्थ उपलब्ध नाही तथापि याच्या मताची प्रदर्शक ‘वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो । आप चैव हलन्ताना यथा वाचा निशा दिशा ॥’ ही कारिका सर्वत्र प्रसिद्ध आहे व या कारिकेचा उल्लेख मनोरमेत केला आहे जयदेव कवि हा प्रसिद्ध गीतगोविन्द काव्याचा कर्ता होय बङ्गालात राजा लक्ष्मणसेन राज्य करीत असताना त्याचे जे नव मुख्य सभापण्डित होते त्या नवरत्नापैकी हा एक होता कालिदासादि पञ्चकाव्यकर्ते व भट्टिकाव्याचा कर्ता हे प्रसिद्ध कवि असून याचा कालनिर्णय करण्याचे हे स्थल नव्हे हे केव्हा झाले हे कोणत्याहि सस्कृत वाङमयाच्या इतिहासग्रन्था-वरून सहज कळून येईल हेलाराज याने भर्तृहरिकृत वाक्यपदीयावर टीका लिहिली आहे हेलाराज केव्हा झाला हे सागता येत नाही आणि तसेच अनुस्मृतिकार व व्याख्यादर्शकार हे कोण होते व केव्हा झाले याचीहि माहिती मला उपलब्ध झाली नाही

अष्टाध्यायीत सुमारे ४००० सूत्रे पठित असून त्या सूत्रावर बरीच वार्तिके पठित आहेत ही सर्व सूत्रे व वार्तिके पाठ करून व याचा अर्थ नीट समजून घेऊन ध्यानात ठेवणे व इष्ट रूपाची सिद्धि करते वेळी त्याचा यथार्थ उपयोग करणे याकरिता पुष्कळ परिश्रम करावे लागतात व बराच काळ व्यतीत करावा लागतो ससारात पोट भरण्याकरिता अविश्रान्त परिश्रम करणाऱ्या पुरुषाला अजस्र पाणिनीयशास्त्राचा अभ्यास करण्यास वेळ मिळणे शक्य नाही या सर्व अडचणी ध्यानात आणून, थोडचा अवधीत कोणाल्राहि व्याकरण-शास्त्राचे ज्ञान सपादन करून घेता यावे व शुद्ध सस्कृत लिहिता व बोलता यावे या हेतूने कित्येक विद्वान् वैयाकरणानी लहान स्वतत्र व्याकरणग्रन्थ वेळोवेळी निर्माण केले या दिशेने प्रथम प्रयत्न करणारा कातन्त्रसूत्रकार शर्ववर्मा हा होय हा ख्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकात झाला आख्यायिका अशी आहे की, त्या शतकात दक्षिण देशात

शातवाहन घराण्यातील जो राजा राज्य करीत होता त्याने उत्तर हिन्दुस्थानातील एका विदुषी कन्येशी लग्न केले होते व या राणीला तद्देशीय भाषा अवगत नसल्यामुळे ती नेहमी राजाशी संस्कृतात बोलत असे राजाला फारच कमी संस्कृत येत असल्यामुळे, त्याला कित्येकदा तिचे भाषण कळत नसे व त्यामुळे त्याची फजिती होत असे एकदा जलक्रीडेच्या प्रसङ्गी राणीने 'मोदक देहि राजन्' असे राजास म्हटले असता, राजाने राणीकरिता मोदक घेऊन येण्याबद्दल नौकरास आज्ञा केली हे ऐकून राणी हसली व माझ्या अङ्गावर पाणी शिपडू नका हा माझ्या म्हणण्याचा अर्थ होता असे तिने राजास सांगितले हे ऐकून राजा फार खजील झाला व त्याच्या दरबारात शर्ववर्मानामक जो महापण्डित होता त्याला विनंती केली की, ज्या योगाने मला संस्कृत भाषा चागल्या रीतीने थोडक्या काळात समजता व बोलता येईल असे एक लहानसे सोपे व्याकरण आपण तयार करावे तेव्हा त्या पण्डिताने शिवाराधना करून शंकरास प्रसन्न केले व शंकराने आपला पुत्र कुमार—कार्तिकेय—याला आज्ञा केली की, या पण्डिताचे मनोरथ पूर्ण कर त्यावरून कुमाराने त्या पण्डिताला आपल्या मयूराकडून व्याकरणसूत्रे कळविली व त्या सूत्रानाच कौमार किवा कालापसूत्रे म्हणतात पाणिनीची सुमारे चार हजार सूत्रे असून कातन्त्राची केवळ आठशे पचावन सूत्रे असल्यामुळे, या शास्त्राला कातन्त्र—लहानसे तन्त्र—असे म्हणतात पण संस्कृत भाण्डागार अत्यन्त विशाल असल्यामुळे व कातन्त्रातील थोड्या सूत्रानी संस्कृत भाषेतील सर्व रूपाची सिद्धि होऊ शकत नसल्यामुळे, त्या व्याकरणशास्त्राला वेळोवेळी कौमार वैयाकरणानी परिशिष्टे जोडली व या परिशिष्टानाच कातन्त्रपरिशिष्ट म्हणतात कातन्त्र-सूत्रावर दुर्गसिंहाने सुमारे इ स आठव्या शतकात विस्तृत टीका लिहिली व त्या शास्त्राला धातुपाठ जोडून त्यावर धातुवृत्ति लिहिली व ते शास्त्र पाणिनीयशास्त्रासारखे त्याने व इतरानी सर्वाङ्गपूर्ण

करण्याचा प्रयत्न केला कातन्त्रानतर अनक व्याकरणसप्रदाय निघाले, उदाहरणार्थ चन्द्रगोमिन्‌चा चान्द्रसप्रदाय, पूज्यपाद देवानन्दीचा जैनेन्द्रसप्रदाय, नरेन्द्राचा सारस्वतसप्रदाय, वोपदेवाचा मुग्धबोध-सप्रदाय, पद्मनाभभट्टाचा सौपद्मसप्रदाय याशिवाय शैवसप्रदायाची व वैष्णवसप्रदायाची देखील व्याकरणशास्त्रे निर्माण झाली या सर्व व्याकरणसप्रदायाचा काल व इतिहास डॉ बेल्वलकरकृत Systems of Sanskrit Grammar या ग्रन्थात दिला आहे या सर्व सप्रदायातील व्याकरणग्रन्थ सस्कृत भाषेत प्रचलित असलेल्या सर्व तऱ्हेच्या रूपाची सिद्धि करण्याकरिता उपयोगी पडणारे नसल्यामुळे व त्यात वैदिक प्रक्रिया व स्वरप्रक्रिया दिली नसल्यामुळे, ते काही कालपर्यंत टिकून पुढे कालगतीने ‘उत्पद्यन्ते विलीयन्ते’ या न्यायान्वये विलयास गेले व हिन्दुस्थानच्या थोडयाशा भागात जरी काही सप्रदाय अजून चालू आहेत तरी सर्वत्र पाणिनीयशास्त्राचे अध्ययन सुरू आहे याचे कारण पूर्वी सागितल्याप्रमाणे हेच आहे की, पाणिनीयशास्त्र सस्कृत भाषेतील सर्वरूपाना व्यापणारे व कोणत्याहि रूपाची सिद्धि करण्यास उपयोगी पडणारे सर्वाङ्गपरिपूर्ण असून पूर्वाचार्यानी व उत्तराचार्यानी केलेले व्याकरणग्रन्थ त्याच्या कसोटीला पावत नसल्यामुळे आणि त्याच्या पुढे ते सर्व ग्रन्थ फिके पडत असल्यामुळे, ते काही काळ टिकाव धरून पुढे कालगतीने नष्टप्राय व नामशेष झाले आणि सर्वाना पुरून पाणिनीयशास्त्रच अनेक शतकापासून टिकाव धरून उरले आहे आणि सर्वमान्य झाले आहे धन्य तो पाणिनी व धन्य त्याची विशाल बुद्धि ! ज्या हिन्दुस्थानात ‘न भूतो न भविष्यति’ असा हा अद्वितीय पुरुष निर्माण झाला त्या हिन्दुस्थानाला त्याच्याबद्दल अत्यन्त अभिमान वाटणे साहजिक आहे व त्या महात्म्याची जितकी स्तुति करावी तितकी थोडीच आहे जरी अष्टाध्यायीवर अनेक वार्तिके रचली गेली तरी विद्वान् वैयाकरणानी ठिकठिकाणी असेच म्हटले आहे की ‘सूत्रेष्वेव हि तत्सर्व यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके।’

जसा व्याकरणसूत्रकारात आचार्य पाणिनि श्रेष्ठ त्याचप्रमाणे कौमुदीकारात भट्टोजी दीक्षित श्रेष्ठ जशी अष्टाध्यायी निर्माण झाल्यावर पूर्वाचार्यांचे ग्रन्थ विलयास गेले त्याचप्रमाणे सिद्धान्तकौमुदी तयार झाल्यावर पूर्वकौमुदीग्रन्थाचे पठनपाठन बद पडून ते नामशेष झाले सिद्धान्तकौमुदीच विद्यार्थ्यांना समजणे फार कठीण आहे जोपर्यंत वासुदेव दीक्षितकृत सिद्धान्तकौमुदीवरील बालमनोरमानामक टीका प्रसिद्ध झाली नव्हती तोपर्यंत गुरूच्या सहायाशिवाय सिद्धान्त-कौमुदीत दिलेल्या अनेक पक्तीचा अर्थ व तसेच त्या ग्रन्थात दिलेल्या अनेक उदाहरणाची प्रक्रिया कळणे फार कठीण जात होते पण आता फार सरळ व सुन्दर भाषेत लिहिलेल्या बालमनोरमेच्या सहायाने गुरुच्या मदतीशिवाय कौमुदीतील पक्तीच्या अर्थाचा बोध होऊ शकतो व सर्व उदाहरणाची प्रक्रिया कळू शकते सिद्धान्तकौमुदीपेक्षा मनोरमा फार कठीण असून मनोरमेपेक्षा शब्दरत्न किती तरी पट कठीण आहे मूळ ग्रन्थाचा अर्थ विशद होऊन तो सहज रीतीने सामान्य विद्यार्थ्यांच्या ध्यानात यावा हे वास्तविक टीकेचे ध्येय असले पाहिजे व टीका मूळ ग्रन्थापेक्षा सोपी व सुबोध असली पाहिजे पण प्रकृत स्थली पाहावे तो अगदी उलट प्रकार दिसून येतो मूळ ग्रन्थाच्या मानाने टीका अधिक कठीण व दुर्बोध आहे मूळ ग्रन्थातील कठीण पक्तीचा अर्थ विशद करण्याचा व उदाहरणाची प्रक्रिया समजवून देण्याचा टीकेत मुळीच प्रयत्न केला नसून अनेक क्लिष्ट कल्पना उपस्थित करून त्यावर उत्तर दिले आहे शका व समाधान इतक्या कठीण व त्रोटक शब्दात सागितले आहे की, त्याचा भावार्थ ध्यानात येणे हे सामान्य विद्यार्थ्यास फारच जड जाते त्यामुळे नको ती टीका, मूळच बरे, असे वारवार म्हणण्याची पाळी येते मनोरमेची भाषा शब्दरत्नासारखी समासप्रचुर, न्यायघटित व क्लिष्ट नाही व तत्वबोधिनीत आणि विशेषत बालमनोरमेत मनोरमेतील काही पक्तीचे विवरण करून पुष्कळ ठिकाणी प्रक्रिया दिली आहे त्यामुळे

मनोरमेच्या पक्ति कशा तरी लावता येऊ शकतात पण त्या दोन्ही टीकेत शब्दरत्नातील कोणत्याहि पक्तीचा अर्थ विशद केला नसल्यामुळे, शब्दरत्न लावतेवेळी त्या टीका उपयोगी पडत नाहीत आणि भैरवी व भावप्रकाश या टीकाच्या सहायाने शब्दरत्न कसा तरी लावावा लागतो पण या दोन टीका बालमनोरमेसारखा प्रत्येक पक्तीचा अर्थ विशद करीत नाहीत त्यामुळे शब्दरत्न लावतेवेळी कित्येक ठिकाणी फार अडचण जाते परिष्कारप्रिय वैयाकरणानी शब्दरत्नावर मधून मधून काही टिप्पणी दिल्या आहेत पण त्या टिप्पणीत वीत वीत लाब समासाचा उपयोग करून न्यायघटित व क्लिष्ट भाषा वापरली असल्यामुळे सामान्य वाचकास त्या टिप्पणीपासून काही विशेष अर्थबोध व फायदा होत नाही बालमनोरमेच्या धर्तीवर प्रौढमनोरमा, शब्दरत्न, शब्देन्दुशेखर, परिभाषेन्दुशेखर इत्यादि व्याकरणशास्त्रावरील प्रमाणभूत ग्रन्थाचे सामान्य विद्यार्थ्यास देखील समजू शकेल अशा सोपी व सरळ सस्कृत भाषेत विद्वान् पण्डितानी व्याख्यान केले पाहिजे व तसे केल्यासच हे ग्रन्थ नीट ध्यानात येऊ शकतील व व्याकरणशास्त्राध्ययन करू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थिवर्गावर त्याचे फार उपकार होतील दुर्दैवाने तसा प्रयत्न अझून कोणी करीत नाही सध्या सस्कृत भाषेबद्दल सर्वत्र व विशेषत महाराष्ट्रात फारच अनास्था उत्पन्न झाली आहे त्यात व्याकरणशास्त्रासारखे कठीण विषय शिकण्याची इच्छा फारच थोड्या विद्यार्थ्यांना होते दुसरे असे की, जरी सिद्धान्तकौमुदी पढविणारे शास्त्री अझून ठिकठिकाणी महाराष्ट्रात आहेत तरी व्याकरणशास्त्रावरील वरचे ग्रन्थ शिकविणारा पण्डित महाराष्ट्रात फारच क्वचित् आढळतो अझून सुदैवाने काशीत तसे थोडे पण्डित आहेत परतु गरीब विद्यार्थ्यांना द्रव्याभावामुळे तेथे जाता येणे शक्य नाही महामहोपाध्याय कै वा वासुदेवशास्त्री अभ्यकर यानी मराठीत महाभाष्याचे सुन्दर भाषान्तर करून व ठिकठिकाणी टीपा देऊन विद्यार्थिवर्गावर फार

उपकार केले आहेत इतर प्रसिद्ध प्रचलित व्याकरणग्रन्थाचे देखील तसे भाषान्तर व्हावयास पाहिजे व विद्वान् महाराष्ट्र वैयाकरणानी तसा प्रयन्न केला पाहिजे तसे केल्यासच व्याकरणशास्त्र पठित करण्याची जी प्रथा सध्या दुर्दैवाने बद पडली आहे ती पुन्हा थोडी-बहुत प्रचलित होण्याची उमेद आहे

मी कोणत्याहि वैयाकरणाजवळ जुन्या पद्धतीने व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन कार्यबाहुल्यामुळे सरकारी नौकरीत असताना करू शकलो नाही पण सेवानिवृत्त झाल्यावर मला जी पहिल्यापासून व्याकरण-शास्त्राची गोडी होती ती पुन्हा उत्पन्न झाली व माझे परममित्र प्रो गोपाळ केशव गर्दे याच्याबरोबर मी सिद्धान्तकौमुदीची काही प्रकरणे वाचली व पुढे काहीं वर्षांनी त्याच्या प्रेरणेने व सहायाने मी परिभाषेन्दुशेखराचे मराठीत विस्तृत विवरण करून तो ग्रन्थ १९३६ च्या अखेरीस प्रसिद्ध केला त्यानतर काही मित्राच्या प्रेरणेने मी मनोरमा व शब्दरत्न याचे भाषान्तर व विवरण करण्यास सुरुवात केली परिभाषेन्दुशेखराचें डॉ किल्हॉर्न यानी इग्रजीत भाषान्तर केले आहे पण मनोरमा व शब्दरत्न या ग्रन्थाचे भाषान्तर अझून कोणीहि केले नाही आणि म्हणून मी ते ग्रन्थ मुद्दाम हाती घेतले प्रथम माझा मनोरमेचेच विवरण करण्याचा विचार होता पण शब्दरत्न कळल्याशिवाय मनोरमेचे खरे रहस्य कळू शकत नाही हे आढळून आल्यावर मी दोन्ही ग्रन्थाचे विवरण करण्यास प्रारभ केला हे करिताना माझे मित्र प्रो गर्दे याचे काही वेळपर्यंत मला सहाय्य झाले पण ते पुढे लवकरच आजारी पडले व अझून ते गेल्या पाच वर्षांपासून सारखे आजारीच आहेत व अध झाले आहेत मीहि सुमारे दोन वर्षांपूर्वी फार आजारी झालो व अजून माझा आजार चालूच आहे व वार्धक्यामुळे शरीर व्याधीने जर्जर झाले आहे अशा स्थितीत मी स्त्रीप्रत्ययान्त मनोरमा व शब्दरत्न या ग्रन्थाचे कसे तरी विवरण केले आहे कारक प्रकरणाचे विवरण करण्याची माझी फार

इच्छा होती पण आता शरीर अगदी दुर्बल झाले असल्यामुळे, दुर्दैवाने ती इच्छा पूर्ण करण्याचे सामर्थ्य माझ्यात राहिले नाही व त्याबद्दल मला फार दिलगिरी वाटते माझी उत्कट इच्छा ही आहे की, कोणी तरी विद्वान् महाराष्ट्र वैयाकरणाने अवशिष्ट राहिलेल्या कारकप्रकरणाचे व तसेच कारकान्त शब्देन्दुशेखराचे मराठीत विस्तृत व सुबोध विवरण करावे

मनोरमा व शब्दरत्न याचे विवरण करिताना मी प्रथम प्रत्येक पक्तीचा सरळ अर्थ दिला आहे व त्यानतर प्रत्येक पक्तीचे कसात विस्तृत विवरण करून जेथे जेथे प्रक्रिया देणे आवश्यक आहे तेथे पूर्ण प्रक्रिया दिली आहे आणि प्रक्रिया देताना पाणिनीय सूत्रे व त्याच्या बालमनोरमेच्या प्रतीत दिलेला अनुक्रमाङ्क दिला आहे त्यामुळे ज्याने सिद्धान्तकौमुदी वाचली आहे त्याला गुरूच्या सहाया-शिवाय माझे विवरण वाचल्याने मनोरमा व शब्दरत्न पूर्णपणे कळू शकतील अशी मला पूर्ण आशा आहे माझा ग्रन्थ कितपत ठीक झाला आहे हे वैयाकरणच सागू शकतील मी यावद्बुद्धिबलोदय वरील दोन ग्रन्थाचे मराठीत विवरण करून व्याकरणशास्त्राची व मातृभाषेची यथाशक्ति थोडीशी सेवा करण्याचा प्रयत्न केला आहे व या विवरणाने जर विद्यार्थिवर्गाची अडचण दूर होईल तर माझे परिश्रम सफल झाले आहेत असे मी समजेन

हा ग्रन्थ लिहितेवेळी प्रो गोपाळ केशव गर्दे यानी मला जी अमूल्य मदत केली तिचेबद्दल मी त्याचे जितके आभार मानले तितके कमीच आहेत त्याच्यामुळेच मला व्याकरणशास्त्रावरील वरचे ग्रन्थ वाचण्याची इच्छा झाली व त्याच्या कृपाप्रसादानेच मी ती इच्छा थोडी बहुत पूर्ण करू शकलो आणि म्हणून मी त्याचा सदैव ऋणी आहे प्रस्तुत ग्रन्थ जरी मी कसातरी लिहून काढला तरी माझा स्वत चे ठिकाणी आत्मविश्वास नसल्यामुळे, बनारस गव्हर्न्मेन्ट सस्कृत कॉलेजात असलेले व्याकरणशास्त्राचे प्रधानाध्यापक सुप्रसिद्ध विद्वान्

प गोपाळशास्त्री नेने, व्याकरणाचार्य याना माझा ग्रन्थ वाचण्याची मी विनन्ति केली व माझे विनन्तीस मान देऊन त्यानी माझे ग्रन्थाचा बराच भाग वाचला व मधूनमधून उपयुक्त सूचना केल्या आणि माझा ग्रन्थ वाचून ते फार प्रसन्न झाले तसेच अनन्तशास्त्री फडके, व्याकरणाचार्य व मीमासातीर्थ व दिवाकरशास्त्री जोशी, व्याकरणाचार्य आणि सदाशिवशास्त्री मुसळगावकर, माजी प्रिन्सिपॉल गव्हर्न्मेन्ट सस्कृत कॉलेज, ग्वालेर, यानी कृपा करून माझ्या ग्रन्थाची काही प्रकरणे वाचली व या सर्व विद्वान् पण्डितानी माझ्या ग्रन्थाबद्दल उत्कृष्ट अभिप्राय नमूद केले आहेत या सर्व सज्जनानी माझा ग्रन्थ वाचण्याची जी तसदी घेतली व जे माझे हार्दिक अभिनन्दन केले त्याबद्दल मी त्याचा फार आभारी आहे ही प्रस्तावना लिहिताना म रा डॉ बेलवलकरकृत 'Systems of Sanskrit grammar' व महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री यानी बङ्गाल रॉयल एशिआटिक सोसायटीच्या ग्रन्थालयात जे हस्तलिखित ग्रन्थ आहेत त्याच्या सबधाने लिहिलेली प्रस्तावना आणि रा ब बाबर्डेकरकृत भट्टोजी दीक्षित–ज्ञातिविवेक या तीन ग्रन्थाचा फार उपयोग झाला आहे व या ग्रन्थकाराचे मी मन पूर्वक आभार मानतो ही प्रस्तावना लिहितेवेळी माझे जामात चि रा शिवनाथपत झारखण्डी, एम् ए, एम् एस्सी यानी बरेच परिश्रम घेऊन मधून मधून पुष्कळ माहिती पुरविली मला हस्तकपामुळे लिहिता येत नसल्यामुळे या ग्रन्थलेखनाचे सर्व काम माझ्या ज्येष्ठ चिरजिवाने केले अखेरीस ज्या जगदीश्वराच्या कृपेने हे ग्रन्थलेखनाचे काम मी कसेतरी पार पाडू शकलो त्याचे चरणकमली हा ग्रन्थ अत्यन्त नम्रतापूर्वक अर्पण करून ही प्रस्तावना मी पूरी करितो

धतोली, चैत्र शु ९ शके १८६७ **ना. दा. वाडेगावकर**
ता २०–४–१९४५

टीप–जेथे जेथें मी आपल्या विवरणात दीक्षित हा शब्द वापरला आहे त्याने भट्टोजी दीक्षिताचे ग्रहण करावे

विद्वानांनी प्रशंसिलेले

नागेशभट्टकृत

परिभाषेन्दुशेखराचे

मराठी भाषान्तर

(विस्तृत विवरणासह व प्रक्रियेसह)

कागदी बांधणीच्या प्रतीची किंमत रु. ४-०-०

कापडी बांधणीच्या प्रतीची किंमत रु. ५-०-०

टपालखर्च सुमारे रु ०-१२-० निराळा

अनुवादक व प्रकाशक

रा ब नारायण दाजीबा वाडेगांवकर, एम् ए,

रिटायर्ड डिस्ट्रिक्ट व सेशन जज्ज, नागपूर

खास विद्यार्थ्यांच्या उपयोगाकरिता हे भाषातर तयार करण्यात आले आहे विद्यार्थ्यांना कटाळवाणे होऊ नये म्हणून फक्त महत्वाच्या विषयाचेच यात विवेचन केले आहे. महाराष्ट्रीय विद्यार्थीवर्गाने प्रस्तुत ग्रथापासून अवश्य लाभ घ्यावा. शिवाय शास्त्री-पडिताना तसेच सस्कृत-भाषाभिमानी लोकानाही हे पुस्तक उपयुक्त वाटेल असा विद्वानाचा अभिप्राय आहे

- पुस्तके मिळण्याचा पत्ता -

ख. ना. वाडेगांवकर, रा. ब. वाडेगांवकर यांचा बंगला,

धनतोली, नागपूर

॥ श्रीगणेशायनम ॥

प्रौढमनोरमा व शब्दरत्न यांचें महाराष्ट्रभाषेंत विवरण

सर्वारिष्टविनाशक गणपति श्रीव्यंकटेश प्रभुम् ।
देवीं माहुरवासिनीं भगवतीं पूज्य मुनीना त्रयम् ॥
भट्टोजि हरिदीक्षित च पितरौ श्रीभट्टजीशास्त्रिणम् ।
नत्वा प्रौढमनोरमाविवरण कुर्वे प्रसादाद्गुरो. ॥ १ ॥
हरिदीक्षितै· कृताया गूढार्थाया मनोरमाविवृतेः ।
व्याख्यान च यथामति कुर्वेऽहं मातृभाषायाम् ॥ २ ॥
क्व शब्दरत्नो गम्भीरो मादृशोऽल्पमति· क्व च ।
तथाऽपि साहस कुर्वे क्षन्तव्य तन्मनीषिभि ॥ ३ ॥

अथ संज्ञाप्रकरणम्

मनोरमा– ध्याय ध्याय परं ब्रह्म स्मार स्मार गरोर्गिरः ।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या कुर्मः प्रौढमनोरमाम् ॥

परब्रह्माचे पुन्हा पुन्हा ध्यान करून व गुरूच्या उक्तीचे पुन्हा पुन्हा स्मरण करून सिद्धान्तकौमुदीची प्रौढमनोरमानामक व्याख्या आम्ही करितो (हाती लिहिण्यास घेतलेल्या ग्रन्थाची निर्विघ्नपणें समाप्ति व्हावी व त्या ग्रन्थाचा सर्वत्र प्रसार होऊन त्याची सर्वत्र प्रसिद्धि व्हावी या हेतूने दीक्षितानी ‘ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गल कुर्यात्’ या शिष्टाचाराला व तसेच ‘भूवादयो धातव’ सू १–३–१ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी ‘मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्यु’ असे जें म्हटले आहे त्याला अनुसरून वरील मङ्गलाचरण केले आहे)

शब्दरत्न– शेषविभूषणमीडे शेषाशेषार्थलाभाय ।
दातु सकलमभीष्ट फलमीष्टे यत्कृपादृष्टिः ॥१॥

ध्याय ध्यायमिति । ध्यात्वा ध्यात्वेत्यर्थ । णमुलन्तमेतत् । परम् = सर्व जगदुपादानम् । कार्यब्रह्महिरण्यगर्भव्यावृत्तये इदम् । ध्यानम् = चिन्तापरपर्याय स्मृत्यनुकूलव्यापाररूपम् । स्मरण तु तज्जन्यमिति विशेष. । गुरोरित्येकवचनेन सर्वविद्यालाभ एकस्मादेव गुरोरिति सूचितम् । 'प्रौढाना मनो रमयति' इत्यर्थिका मनोरमाम् । प्रौढत्व च सकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकमहाभाष्यगूढार्थज्ञानवत्त्वम् ॥

ज्याचा कृपाकटाक्ष सर्व वाछित फल देण्यास समर्थ आहे व शेष ज्याचा अलकार आहे अशा शिवाची, भाष्यातील सपूर्ण अर्थाचे ज्ञान होण्याकरिता मी स्तुति करितो मनोरमेतील 'ध्याय ध्यायम्' या पदाचा 'ध्यात्वा ध्यात्वा' असा अर्थ आहे व हे ('ध्यै' धातूचे) णमुल्प्रत्ययान्त रूप आहे (त्याचप्रमाणे 'स्मार स्मारम्' हे देखील 'स्मृ' धातूचे णमुल्प्रत्ययान्त रूप असून त्याचा 'स्मृत्वा स्मृत्वा' असा अर्थ आहे वरील दोन्ही स्थली 'आभीक्ष्णे णमुल् च' सू ३३४३ या सूत्राने 'पौन पुन्य' या अर्थामध्ये णमुल् प्रत्यय झाला असून 'नित्यवीप्सयो' सू २१४० या सूत्राने द्विर्वचन झाले आहे) मनोरमेतील 'परम्' या पदाचा सकलविश्वाचे उपादानकारण असा अर्थ आहे व हिरण्यगर्भरूप कार्यब्रह्माची व्यावृत्ति व्हावी याकरिता ते पद घातले आहे ('अपञ्चीकृतसकलभूतसमष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितो हिरण्यगर्भ, तदुपाधिभूततादृशशरीरस्य जन्यत्वात् हिरण्यगर्भस्य जन्यत्वव्यवहार । अतएव–हिरण्यगर्भ समवर्तताग्रे भूतस्य जात पतिरेक आसीत् । इति श्रुति सङ्गच्छते' असे भैरवीत म्हटले आहे साराश अशा कार्यब्रह्माचे ग्रहण न होता 'नित्य विज्ञानमानन्द ब्रह्म' या शुद्ध चैतन्यस्वरूप जगदुपादानकारण परब्रह्माचे ग्रहण व्हावे याकरिता दीक्षितानी 'परम्' हे पद मङ्गलाचरणात घातले आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) 'ध्यानम्' हा शब्द चिन्तन

या अर्थाचा वाचक असून 'चिन्तन' हा स्मृति होण्यास अनुकूल व्यापार आहे, म्हणजे चिन्तनामुळेच स्मृति होते स्मृति चिन्तनामुळे होणारी आहे व हाच ध्यान–चिन्तन–व स्मरण या दोहोमध्ये फरक आहे ('ध्यै चिन्तायाम्' या धातूहून भावे 'ल्युट् = अन' प्रत्यय केल्याने ध्यान हा जो शब्द सिद्ध होतो त्याचा चिन्तन असा अर्थ आहे) 'गुरो' असा जो मनोरमेत ('आदरार्थे बहुवचनम्' या वचनान्वये 'गुरूणा गिर' असा बहुवचनाचा प्रयोग न करिता) एकवचनाचा प्रयोग केला आहे तो अशा हेतूने केला आहे की, एकाच गुरूजवळ सर्व शास्त्राचे अध्ययन करून विद्या अधिगत केली आहे हे सूचित व्हावे (शेषोपनामक कृष्णाचार्य दीक्षिताचे गुरु होते ते सर्व शास्त्रात निष्णात असल्यामुळे दीक्षितानी त्याच्याच जवळ सर्व शास्त्राचे अध्ययन करून त्यात प्रभुत्व सपादन केले व त्याना कोणतेहि शास्त्र शिकण्याकरिता इतर गुरूजवळ जाण्याची गरज पडली नाही हे 'गुरो' या एकवचनाच्या प्रयोगाने बोधित होते) 'प्रौढमनोरमाम्' या पदाचा 'प्रौढाना मनो रमयति ताम्' असा अर्थ–विग्रह– आहे सर्व दर्शनाचे ज्ञान सपादन केल्यानतर ज्यानी महाभाष्याचे अध्ययन करून त्याच्या गूढ अर्थाचे ज्ञान सपादित केले आहे ते प्रौढ होत ('प्रौढमनोरमा' या पदाचा 'प्रौढा चासौ मनोरमा' असा विग्रह करू नये तसा विग्रह केल्यास 'वयात आलेली कामिनी' असा त्या शब्दाचा अनिष्ट अर्थ होईल कित्येकाचे असे म्हणणे आहे की, प्रौढमनासि रमयति इति प्रौढमनोरमा' असा देखील विग्रह करता येत नाही, कारण तसा विग्रह केल्यास, 'कर्मण्यण्' सू २९१३ या सूत्राने 'अण्' प्रत्यय होऊन 'टिड्ढाणञ्,' सू ४७० या सूत्राने 'ङीप्' प्रत्ययाची प्राप्ति होईल व 'प्रौढमनोरमा' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही म्हणून 'नन्दिग्रहिपचादिभ्य' सू २८९६ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'पचादि' आकृतिगणात किवा 'कप्रकरणे मूल-विभुजादिभ्य उपसख्यानम्'–सू २९१९ वरील वार्तिक–या वार्तिकान

निर्दिष्ट असलेल्या 'मूलविभुजादि' आकृतिगणात 'रम्' धातु अन्तर्भूत आहे असे मानून त्या 'रम्' धातूहून 'अच्' किंवा 'क' प्रत्यय करून व नतर 'अजाद्यतष्टाप्' सू ४५४ या सूत्राने 'टाप्' प्रत्यय करून 'रमयतीति रमा' असे रूप सिद्ध केल्यावर 'प्रौढमनसा रमा प्रौढमनोरमा' असा विग्रह करणे उचित आहे पण 'नन्दिग्रहिपचादिभ्य' या सूत्राने होणारा 'अच्' प्रत्यय व तसेच 'मूलविभुजादिभ्य' या वार्तिकाने होणारा 'क' प्रत्यय हे दोन्ही 'कर्मण्यण्' या सूत्राने होणाऱ्या 'अण्' प्रत्ययाचे बाधक असल्यामुळे, पचादिगणात किंवा मूलविभुजादिगणात अन्तर्भूत मानलेल्या 'रम्' धातूहून, कर्मार्थक उपपद असता देखील, 'अण्' प्रत्यय न होता 'अच्' किंवा 'क' प्रत्ययच होऊ शकतो व त्यामुळे 'ङीप्' प्रत्ययाची प्राप्ति होत नाही, व 'प्रौढमनासि रमयतीति प्रौढमनोरमा' असा विग्रह करण्यात कोणताहि प्रत्यवाय येत नाही असे भैरवीकाराचे म्हणणे आहे व म्हणूनच तसाच विग्रह शब्दरत्नकारानी केला आहे 'प्रौढमनोरमा' या सामासिक शब्दात 'प्रौढ' हा जो शब्द मुद्दाम घातला आहे त्याने हे सूचित होते की, दीक्षितानी केलेली सिद्धान्तकौमुदी मध्यम विद्यार्थ्यांकरिता असून तीन केवळ सिद्धान्त सांगितले आहेत पण तेच खरोखर सिद्धान्त होत व इतर वैयाकरणानी त्या सिद्धान्ताविरुद्ध जें प्रतिपादन केले आहे ते चूक आहे इत्यादि विविध कठीण विषयाची त्या ग्रथात चर्चा केली नाही तो चर्चा प्रकृत ग्रथात केली आहे व इतर वैयाकरणानी मानलेले विरुद्ध अर्थ व सिद्धान्त खोडून काढले आहेत त्या चर्चेचे खरे मर्म व रहस्य प्रौढानाच, म्हणजे ज्यानी इतर दर्शनाचे अध्ययन करून महाभाष्याचे काळजीपूर्वक अध्ययन केले आहे अशा विद्वानानाच, कळू शकते व तशा विद्वानाच्याच मनाला आनद देणारी व रमविणारी ही टीका असल्यामुळे तिला दीक्षितानी 'प्रौढमनोरमा' असे जें नाव दिले आहे ते अन्वर्थक ठरते हे उघड आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

मनोरमा– "हयवरट्" । हकारोपदेशः, अट्अश्हश्इण्-ग्रहणेषु हकारग्रहणार्थः । 'अर्हेण' "अड्व्यवायेऽपि" इति णत्वम् । 'देवा हसन्ति' "भोभगो" इति रोर्यत्वम् । 'देवो हसति' "हशि च" इत्युत्वम् । 'लिलिहिढ्वे' 'लिलिहिध्वे' "विभाषेटः" इति वा ढ ॥

'हयवरट्' या शिवसूत्रात जें हकाराचे उच्चारण केले आहे ते अशाकरिता की, 'अट्, अश्, हश्' व 'इण्' या प्रत्याहारानी हकाराचे ग्रहण व्हावे ('हयवरट्' व 'हल्' या दोन्ही शिवसूत्रात हकाराचे उच्चारण केले आहे 'हल्' या अन्तिम शिवसूत्रात हकाराचे उच्चारण केले असून पुन्हा 'हयवरट्' या शिवसूत्रात हकाराचे उच्चारण का केले आहे याचे प्रयोजन दीक्षितानी या पक्तीत सागितले आहे. अट्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होते म्हणूनच) 'अर्हेण' या उदाहरणात 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' सू १९७ या सूत्राने णत्व झाले आहे ('अर्हेण' या उदाहरणात रकार व नकार या दोहोमध्ये हकार व एकार याचे व्यवधान आहे एकार हा अट् आहे जर 'हयवरट्' या शिवसूत्रात हकाराचे उच्चारण केले नसते तर अट्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण झाले नसते व त्यामुळे 'अर्हेण' या स्थली णत्व न होता 'अर्हेन' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति आली असती ती आपत्ति टळावी व तसेच 'अट्कुप्वाङ्नुम्-ह्व्यवायेऽपि' असे वेगळें हकारग्रहण करून तसे सूत्र पठित करण्याची गरज न पडावी याकरिता प्रकृत शिवसूत्रात हकाराचे ग्रहण केले आहे) 'देवा हसन्ति' या उदाहरणात 'भोभगोअघो' सू १६७ या सूत्राने 'रु' चे जागी यकारादेश झाला आहे ('देव अस् हसन्ति' या स्थली 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण सू १६४ या सूत्राने पूर्वसवर्णदीर्घ होऊन व 'ससजुषो रु' सू १६२ या सूत्राने पदान्ती असलेल्या सकाराचे रुत्व होऊन 'देवा रु हसन्ति' अशी स्थिति झाली असता, अश्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होत असल्यामुळेंच व तो हकार 'रु' पुढें आला असल्यामुळे, 'भोभगो' या सूत्राने 'रु' चे जागी यकार

होऊन 'देवाय् हसन्ति' अशी स्थिति होते व 'हलि सर्वेषाम्' सू १७१ या सूत्राने यकाराचा लोप होऊन 'देवा हसन्ति' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होतो जर प्रकृत शिवसूत्रात हकाराचे ग्रहण केले नसते तर अश्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण झाले नसते व वरील इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊ शकला नसता.) 'देवो हसति' या उदाहरणात 'हशि च' सू १६६ या सूत्राने उत्व झाले आहे ('देव सु हसति' या स्थली 'ससजुषो रु' सू १६२ या सूत्राने पदान्ती असलेल्या सकाराचे रुत्व होऊन 'देव रु हसति' अशी स्थिति झाली असता, हश्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होत असल्यामुळेच, 'हशि च' या सूत्राने 'रु' चे जागी उकार होऊन 'देव उ हसति' अशी स्थिति होते व नतर 'आद्गुण' सू ६९ या सूत्राने 'देव' यातील अन्त्य अकार व त्या-पुढील 'उ' या दोहोचे जागी 'ओ' असा गुणरूप एकादेश होऊन 'देवो हसति' हा इष्ट प्रयोग सिद्ध होतो जर प्रकृत शिवसूत्रात हकाराचे उच्चारण केले नसते तर हश्प्रत्याहार साधताच येऊ शकला नसता व 'हशि च' या सूत्राऐवजी यशि च' असे सूत्र करावे लागले असते व यश्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होऊ शकले नसते व वरील इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊ शकला नसता तो प्रयोग सिद्ध होण्याकरिता 'यशि च' या सूत्रात हकाराचे वेगळे ग्रहण करणे भाग पडले असते हे सर्व टळावे व हश् प्रत्याहार साधता यावा आणि त्या हश्-प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण व्हावे याकरिता प्रकृत शिवसूत्रात हकाराचे उच्चारण केले आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे) 'लिलिहिढ्वे, लिलिहिध्वे' या स्थली 'विभाषेट' सू २३२५ या सूत्राने विकल्पेकरून ढकार होतो (इण्प्रत्याहारान्तर्गत वर्णापुढे इट् असून त्या इट्पुढे लिट् किवा लुङ् लकाराचा 'ध्वम्' प्रत्यय आल्यास, त्या प्रत्ययातील धकाराचा, 'विभाषेट' या सूत्राने, विकल्पेकरून ढकार होणे सागितले आहे लिडादेश तिङ 'लिट् च' सू २१७२ या सूत्रान्वये आर्धधातुकसज्ञक प्रत्यय असल्यामुळे, लिट्चे जागी

होणाऱ्या वलादि प्रत्ययाना 'आर्धधातुकस्येड् वलादे' सू २१८४ या सूत्राने इडागम होतो जरी 'लिह' धातु अनिट् आहे तरी, त्यापुढे लिडादेश वलादि आर्धधातुकप्रत्यय आल्यास, तशा प्रत्ययाला क्रादि-नियमान्वये इडागम होतोच, आणि जरी 'तिप्तसझि' सू २१५४ या सूत्रात 'ध्वम्' प्रत्यय निर्दिष्ट आहे तरी त्या प्रत्ययातील 'अम्' या 'टि' चे जागी 'टित आत्मनेपदाना टेरे' सू २२३३ या सूत्राने 'ए' होऊन त्याचे 'ध्वे' असे रूपान्तर होते तरी, 'ध्वे' हा 'ध्वम्'च आहे असे स्थानिवद्भावाने मानता येते व त्या 'ध्वे' ला लिट्लकारात्त इडागम होतो व त्यामुळे 'लिलिह्+इट्+ध्वे' अशी स्थिति होते जर 'हयवरट्' या शिवसूत्रात हकारग्रहण केले नसते तर माहेश्वर सूत्रातील पर णकाराने साधणाऱ्या इण्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण झाले नसते व 'विभाषेट' या सूत्राची वरील उदाहरणात प्रवृत्ति करता आली नसती व 'ध्वे' यातील धकाराचे वैकल्पिक ढत्व करता आले नसते पण त्या शिवसूत्रात हकारग्रहण केले असल्यामुळे, हकार हा इण्प्रत्याहारान्तर्गत वर्ण ठरतो व वरील उदाहरणात तशा हकाररूप इण्पुढे इट् आला असून त्या इट्पुढे 'ध्वम्=ध्वे' हा प्रत्यय आला असल्यामुळे, 'विभाषेट' या सूत्राने त्या प्रत्ययातील धकाराचे वैकल्पिक ढत्व होऊन 'लिलिहिढ्वे' असे पाक्षिक इष्ट रूप सिद्ध होते सारांश 'अट्, अश्, हश्, इण्' या चार प्रत्याहारानी हकाराचे ग्रहण व्हावे याकरिता 'हयवरट्' या सूत्रात हकारग्रहण केले आहे तसे ग्रहण केले नसते तर, जेथे जेथे पाणिनीय सूत्रात 'अट् अश् इण्' प्रत्याहाराचे ग्रहण केले आहे तथे तेथे इष्टरूपसिद्धि होण्याकरिता त्या प्रत्याहाराखेरीज हकाराचे ग्रहण करावे लागले असते, आणि तसेच जेथे जेथे पाणिनीय सूत्रात हश्प्रत्याहाराचे ग्रहण केले आहे तेथे तेथे यश्प्रत्याहाराचे ग्रहण करून त्याखेरीज हकाराचे ग्रहण करावे लागले असते हा सर्व त्रास टाळण्याकरिता प्रकृत शिवसूत्रात हकारग्रहण केले आहे 'हयवरट्' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात–'सर्वे

वर्णा सकृदुपदिष्टा । अय हकारो द्विरुपदिश्यते पूर्वश्चैव परश्च । यदि पुन पूर्व एवोपदिश्येत पर एव वा । कश्चात्र विशेष । ' व त्या हकाराच्या पूर्वोपदेशाचे प्रयोजन सागताना भाष्यकार 'हकारस्य परोपदेशेऽड्ग्रहणेषु हग्रहणम्' व 'उत्त्वे च' ही दोन वार्तिके पठित करतात प्रथम वार्तिकाचा अर्थ असा आहे की, हकार एकदा शेवटीच, म्हणजे 'हल्' या अन्तिम शिवसूत्रातच, उच्चारल्यास, ज्या ठिकाणी 'अट्' हा शब्द उच्चारून अट्वर्णांना किंवा तन्निमित्तक कार्य होणे सागितले आहे त्या सूत्रात त्या प्रत्याहाराखेरीज हकाराचा उच्चार करावा लागेल द्वितीय वार्तिकाचा अर्थ हा आहे की, उकारादेश सागणाऱ्या–'हशि च' इत्यादि–सूत्रात हकार उच्चारावा लागेल, आणि नतर हकाराच्या परोपदेशाचे प्रयोजन सागून अखेरीस भाष्यकार म्हणतात–'तस्मात्पूर्वश्चैवोपदेष्टव्य परश्च । यदि च किंचिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेश कर्तव्य ।' या भाष्याचा आशय हा आहे की, वर्णाचे ज्ञान व्हावे याकरिता अक्षरसमाम्नाय उच्चारला नसून प्रयोजनाकरिता, म्हणजे प्रत्याहार साधण्याकरिता, उच्चारला आहे म्हणून एखादा वर्ण एकदा उच्चारल्याने जर सर्व इष्ट प्रयोजनाची सिद्धि होत नसेल तर तो वर्ण दोनदा किंवा गरज असल्यास अधिक वेळा उच्चारणे आवश्यक आहे, व अशा रीतीने भाष्यकार अक्षरसमाम्नायातील हकाराच्या द्विरुच्चारणाचे समर्थन करितात)

शब्दरत्न–इण्ग्रहणेष्विति । नन्विद न्यूनम्, अम्ग्रहणेऽपि ग्रहणात् । फल तु 'बहुपुम्कूह्' इत्यादौ "पुम. खय्यम्" इति रुत्वम् । 'गवित्ययमाह' इत्यादिवत् अपदान्तत्वात्ककारादेर्न जश्त्वमिति, चेत्, न, "सुट्तिथो" इत्यादाविकाराद्युच्चारणेन शास्त्राबोधिताजव्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वबोधनात् । अत एव "उच्चैरुदात्तः" इति सूत्रे भाष्यम्–"न पुनरन्तरेणाच व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति" इति । स्कोरित्यादिस्तु सौत्रः प्रयोग । अत एवाटि

हकारप्रयोजनकथनावसरे भाष्ये "शश्छोटि" इत्युपन्यस्य तदुदाहरणं नोपन्यस्तम्। हकारपरशकारासम्भवेन शश्छोटीति प्रसङ्गोच्चारितमिति च कैयटेन व्याख्यातम्। 'अमि' हकारप्रयोजनम् 'इति' च भाष्ये नोक्तमिति दिक् ॥

कित्येकाचे असे म्हणणे आहे की, 'हकारोपदेश अट्अश्हश्इण्ग्रहणेषु हकारग्रहणार्थं' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे ते अपुरें आहे, कारण हकाराचे (वरील चार प्रत्याहाराखेरीज) 'अम्' प्रत्याहारात देखील ग्रहण व्हावे हे 'हयवरट्' या शिवसूत्रातील हकारग्रहणाचे एक अधिक प्रयोजन मानता येते, व 'अम्' प्रत्याहारानें हकाराचे ग्रहण केल्याने, 'बहुपुम् क् ह्' इत्यादि स्थली 'पुम खय्यम्परे' सू १३९ या सूत्राने 'बहुपुम्' यातील मकाराचे रुत्व होणे हे फल आहे, आणि 'गवित्ययमाह' इत्यादि प्रयोगात 'गो' हे अनुकरण जसे पद मानता येत नाही तसेच 'क्' व 'ह्' या अनुकरणाना पदसज्ञक मानता येत नाही व अशा रीतीने 'क्' व 'ह्' हे पदाच्या अन्ती आहेत असे मानता येत नसल्यामुळे, त्याचे ('झला जशोऽन्ते' सू ८४ व 'हो ढ' सू ३२४ या सूत्रानी होणारे अनुक्रमे) जश्त्व व ढत्व होत नाही ('बहव पुमास यस्मिन् तत्' या बहुव्रीहिसमासात 'पुमास' हा बहुवचनान्त शब्द असल्यामुळे व 'उर प्रभृतिभ्य कप्' सू ८८९ या नित्य कप्विधायक सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'उर' प्रभृतिगणात 'पुमान्' असा एकवचनान्त शब्द पठित असल्यामुळें, या स्थली नित्य 'कप्' प्रत्यय न होता 'शेषाद्विभाषा' सू ८९१ या सूत्राने विकल्पेकरून 'कप्' प्रत्यय पावला आहे तो समामान्त 'कप्' प्रत्यय प्रकृत स्थली न केल्यास, 'बहुपुम्स्' असे जे सामासिक रूप होते त्याहून प्रथमेच्या एकवचनाचा 'सु' प्रत्यय केला असता, 'हल्ङ्याब्भ्य' सू २५२ या सूत्राने त्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप होतो व 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू २६२ या सूत्राने 'बहुपुम्स्' याला पदसज्ञा होते व त्यामुळें त्या पदातील सयोगान्त सकाराचा 'सयोगान्तस्य लोप' सू

५४ या सूत्राने लोप होऊन 'बहुपुम्' असे प्रथमेच्या एकवचनाचे रूप होते या पदापुढे ककार व हकार याचे अनुकरण 'क्, ह्' हे वर्ण आले असल्यामुळे व ककार हा 'खय्' असून त्या खय्पुढे हकार हा 'अम्' आला असल्यामुळे, 'पुम्' यातील मकाराचे जागी 'रु' होतो हे, अम्प्रत्याहारात हकाराचे ग्रहण केल्याचे, फल आहे येथे अशी प्रतिशंका करण्यात येते की, अनुकरण व अनुकार्य याच्या विषयात भेदानुकरणपक्ष मानला असता, अनुकरण ककार व हकार हे अर्थवान ठरतात व त्यामुळे 'अर्थवदधातुरप्रत्यय' सू १७८ या सूत्राने त्याना प्रातिपदिकसंज्ञा होते व 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' सू १८२ या अधिकारसूत्रान्वये त्याहून सुबुत्पत्ति होऊन व 'हल्ङ्याब्भ्य' सू २५२ या सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचा लोप होऊन 'क्,ह्' या दोहोनाहि प्रत्ययलक्षणाने पदसंज्ञा होते आणि त्यामुळे 'झलां जशोऽन्ते' सू ८४ या सूत्राने ककाराचा गकार व 'हो ढ' सू ३२४ या सूत्राने हकाराचा ढकार होणे प्राप्त होते आणि तसे केल्यास 'पुम्' यातील मकारापुढे 'खय्' नसणारा गकार येत असून त्या गकारापुढे 'अम्' नसणारा ढकार येत असल्यामुळे, अम्प्रत्याहाराने हकार ग्रहण होण्याचे फल आहे हे सिद्ध करण्याकरिता वर दिलेले 'बहुपुम् क् ह्' हे योग्य उदाहरण मानताच येत नाही या प्रतिशंकेवर शंकाकार असे उत्तर देतो की, अभेदानुकरणपक्ष मानला असता, 'गवित्ययमाह' या प्रयोगात 'गो' हे अनुकरण अर्थवान् ठरत नसल्यामुळे जशी त्याला 'अर्थवदधातु' या सूत्राने होणारी प्रातिपदिकसंज्ञा होत नाही व त्यामुळे त्याहून सुबुत्पत्ति होत नसल्याकारणाने त्याला पदसंज्ञा होत नाही आणि त्यामुळे 'अवङ् स्फोटायनस्य' सू ८८ या सूत्राने 'गो' यातील ओकाराचे जागी विकल्पेकरून अवङ् आदेश न होता 'एचोऽय-वायाव' सू ६१ या सूत्राने जसा केवळ अवादेश होतो व त्या आदेशातील वकार, म्हणजे 'गव्' यातील वकार, पदान्ती आहे असे ठरत नसल्याकारणाने 'लोपः शाकल्यस्य' सू ६७ या सूत्रानें त्या

वकाराचा लोप होत नाही त्याचप्रमाणे अभेदानुकरणपक्षात प्रकृत स्थली अनुकरण ककार व हकार हे अर्थवान् ठरत नसल्यामुळे, त्याना प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही व त्यामुळे त्याहून सुबुत्पत्ति होऊ शकत नसल्यामुळे, 'सुप्तिङन्त पदम्' सू २९ या सूत्राने होणारी पदसज्ञा त्याना होऊच शकत नाही व त्यामुळे त्याचे अनुक्रमे जश्त्व व ढत्व होऊ शकत नाही म्हणून अम्प्रत्याहारात हकारग्रहण करण्याचे 'बहुपुम् क् ह्' या उदाहरणामध्ये मकाराचे रुत्व होणे हे फल आहे असे जे वर म्हटले आहे ते निर्दोष ठरते असा शकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे येथे हे सागणे आवश्यक आहे की, शकाकाराने जी शका केली आहे ती अभेदानुकरणपक्ष मानून केली आहे व त्या शकेवर जी प्रतिशका केली आहे ती भेदानुकरणपक्ष मानून केली आहे हे दोन्ही पक्ष व्याकरणशास्त्रात मानले आहेत व या दोन पक्षात फरक हा आहे की, अभेदानुकरणपक्षात अनुकार्य अर्थवान् ठरत असून अनुकरण अर्थरहित मानले जाते आणि म्हणून अर्थवत्वाच्या अभावामुळे त्या अनुकरणाला प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही व त्यामुळे त्याहून सुबुत्पत्ति होऊ शकत नसल्याकारणाने त्याला पदसज्ञा होऊ शकत नाही पण भेदानुकरणपक्षात अनुकरण व अनुकार्य हे दोन्ही सारखेच अर्थवान् मानले जात असल्यामुळे, अनुकरणाला देखील 'अर्थवदधातु' या सूत्राने होणारी प्रातिपदिकसज्ञा होते व त्यामुळे त्याहून सुबुत्पत्ति होऊन त्याला पदसज्ञा होते म्हणूनच शकाकाराने अभेदानुकरणपक्ष मानून शका केली आहे व त्याच्या शकेवर प्रतिशका करिताना प्रतिशकाकाराने भेदानुकरणपक्ष मानून त्याच्या शकेचे खण्डन केले आहे आता शकाकाराने अभेदानुकरणपक्षाचा आश्रय घेऊन वर केलेल्या शकेचे निरसन करण्याकरिता शब्दरत्नकार असे म्हणतात की,) ही शका बरोबर नाही, कारण 'सुट् तिथो' सू २२१० इत्यादि सूत्रात ('त्थो' असे उच्चारण न करिता) तकाराला इकार जोडून जें उच्चारण केले आहे त्यावरून हे सिद्ध होते की, जेथे पाणिनीयसूत्रा-

न्वयें अनेक व्यञ्जने एकापुढें एक असे एकत्र येऊ शकतात ती स्थले खेरीज करून इतर स्थली अनेक व्यञ्जनाचा एकापुढें एक अशा तऱ्हेचा स्वरव्यवधानरहित प्रयोग भाषेत साधु मानला जात नाही (साराश 'इको यणचि' सू ४७ इत्यादि सन्धिसूत्रान्वये जेथें अचाचे मध्ये व्यवधान नसून अनेक व्यञ्जने एकत्र येतात तशा ठिकाणी स्वरव्यवधानरहित अनेक व्यञ्जनाचा समुदायरूप प्रयोग पाणिनीय शास्त्राच्या आधारे होत असल्यामुळें तसा प्रयोग साधु मानता येतो परतु 'बहुपुम् क् ह्' या उदाहरणात मकार ककार व हकार या तीन व्यञ्जनाचा एकापुढें एक असा प्रयोग कोणत्याहि पाणिनीय सूत्रान्वयें झाला नसून केवळ काल्पनिक प्रयोग असल्यामुळें, तसा प्रयोग साधु मानता येत नाही व तशा असाधु प्रयोगाचे ठिकाणी व्याकरणशास्त्र प्रवृत्त होत नाही म्हणून अम्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण केले असता वरील ज्या उदाहरणात रुत्व होणे हे फल शकाकार देतो ते उदाहरण काल्पनिक व असाधु असल्यामुळें, शंकाकाराने केलेली शका व्यर्थ ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे) म्हणूनच, म्हणजे पाणिनीय शास्त्रान्वये सिद्ध न होणारा एकापुढें एक असा हल्समुदाय भाषेत कोठेहि आढळत नसल्यामुळे व तशा समुदायाचा प्रयोग व्याकरण रीत्या असाधु मानला जात असल्यामुळेच, 'उच्चैरुदात्त' सू १–२–२९ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'न पुनरन्तरेणाच व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति,' म्हणजे स्वराच्या सहायाशिवाय व्यञ्जनाचा उच्चार देखील होऊ शकत नाही, असे म्हटले आहे (मग जर स्वराच्या सहायाशिवाय एक देखील व्यञ्जन उच्चारता येत नाही तर ज्याच्या मध्ये अचाचे व्यवधान नाही अशी अनेक व्यञ्जने कशी उच्चारता येऊ शकणार ? या भाष्यावरून व तसेच वर मागितल्याप्रमाणे 'सुट् तिथो, झषस्तथो' सू २२८० इत्यादि पाणिनीय सूत्रात 'त्थो' असा निर्देश न करिता मध्यें इकार व अकार जोडून 'तिथो तथो' इत्यादि जे निर्देश केले आहेत त्यावरून

हे स्पष्ट होते की, अजव्यवहित हल्समुदायाचा प्रयोग भाषेत करता येऊ शकत नाही व त्यामुळे 'बहुपुम् क् ह्' हा काल्पनिक प्रयोग असाधु–शास्त्रविरुद्ध–ठरतो आणि ज्या प्रयोगाचे भाषेंत अभिधान नाही अशा प्रयोगाच्या विषयात पाणिनीय शास्त्राची प्रवृत्ति करता येत नाही या अर्थाचे 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' हे वचन भाष्यकारानी भाष्यात ठिकठिकाणी पठित केले असल्यामुळें, तशा काल्पनिक व भाषेत न आढळणाऱ्या आणि असाधु ठरणाऱ्या प्रयोगाचे ठिकाणी वरील भाष्य-वचनान्वये 'पुम खय्यम्परे' या पाणिनीय सूत्राची प्रवृत्ति करता येऊ शकत नाही) 'स्को सयोगाद्यो ' सू ३८० (किंवा 'लोपो व्योर्वलि' सू ८७३) इत्यादि सूत्रात 'स्को' (किंवा 'व्यो') असा जो (अजव्यवहित व्यञ्जनाचा) प्रयोग केला आहे तो सौत्र प्रयोग आहे, (आणि 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' असे भाष्यवचन असल्यामुळे ज्या-प्रमाणे वेदातील कोणताहि प्रयोग अशुद्ध मानता येत नाही त्याचप्रमाणें 'स्को , व्यो ' इत्यादि सौत्र प्रयोग अशुद्ध मानता येत नाहीन पण तशा सौत्र प्रयोगाच्या आधारावर भाषेत अजव्यवहित हल् समुदायाचा प्रयोग करता येऊ शकत नाही व तसा प्रयोग असाधुच ठरतो) म्हणूनच 'अट्' प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण व्हावे याचे प्रयोजन सागतेवेळी भाष्यकारानी जरी 'शश्छोटि' सू १२० या सूत्राचा उपन्यास केला आहे तरी त्या सूत्राचे कोणतेहि उदाहरण दिले नाही आणि त्या भाष्यावरील प्रदीपात कैयटाने असे व्याख्यान केले आहे की, शकारापुढें हकार येणे असभवनीय असल्यामुळे भाष्यकारानी 'शश्छोटि' या सूत्राचा केवळ प्रसङ्गोपात्त उपन्यास केला आहे, म्हणजे जरी भाष्यकारानी प्रसङ्गाला अनुसरून त्या सूत्राचा उल्लेख केला आहे तरी शकारापुढे भाषेत हकार येणे असभवनीय असल्यामुळेच तशा प्रकारचे कोणतेहि उदाहरण दिले नाही (या कैयटवत्तीवरून देखील हे स्पष्ट होते की, ज्याच्या मध्यें अचाचे व्यवधान नाही अशा अनेक व्यञ्जनाचा भाषेंत प्रयोग करता येत नाही व तसा प्रयोग

व्याकरणशास्त्ररीत्या अशुद्ध ठरतो म्हणून 'बहृपुम् क् ह्' हे जे शंकाकाराने उदाहरण दिले आहे ते अशुद्ध ठरत असल्यामुळे, त्याचे ठिकाणी वर सांगितल्याप्रमाणे 'पुम खय्यम्परे' या पाणिनीय सूत्राची प्रवृत्ति करता येत नाही) 'हयवरट्' या शिवसूत्रातील हकाराचे ग्रहण 'अम' प्रत्याहाराने देखील हकाराचे ग्रहण व्हावे याकरिता केले आहे असे भाष्यात कोठेहि म्हटले नाही (म्हणून दीक्षितानी मनोरमेत ज्या चार प्रत्याहाराचा निर्देश केला आहे तेवढ्याच प्रत्याहारानी हकारग्रहण व्हावे याकरिताच 'हयवरट' या शिवसूत्रात हकाराचे ग्रहण केले आहे हेच मानणे योग्य आहे व 'अम्' प्रत्याहाराने देखील हकाराचे ग्रहण व्हावे याकरिता त्या शिवसूत्रात हकारग्रहण केले आहे हे मानणे बरोबर नाही)

मनोरमा— "हल्" (मा सू १४) । इद सूत्र वल्रल्झल्शल्षु हकारग्रहणार्थम् । 'रुदिहि' 'स्वपिहि' "रुदादिभ्य सार्वधातुके" इति वलादिलक्षण इट् । 'स्निहित्वा' 'स्नेहित्वा' "रलो व्युपधाद्" इति वा कित्वम् । 'अदाग्धाम्' "झलो झलि" इति सकारलोपः । 'अलिक्षत्' "शल इगुपधात्" इति क्स ॥

('हयवरट्' या शिवसूत्रात हकाराचे ग्रहण केले असल्यामुळे, ज्यात पुन्हा हकाराचे ग्रहण केले आहे व लकार इत् आहे असे 'हल्' हे अतिम शिवसूत्र असण्याची गरज काय अशी कोणी शका केल्यास, त्या शकेचे निवारण करण्याकरिता व हकाराचा जसा पूर्वोपदेश करणे जरूर होते तसाच त्याचा परोपदेश करणे देखील जरूर असल्यामुळे, 'हल्' हे शिवसूत्र करणे आवश्यक होते हे सिद्ध करण्याकरिता, दीक्षित ही पक्ति लिहितात) 'वल्, रल्, झल्, शल्' या प्रत्याहारात हकाराचे ग्रहण व्हावे म्हणून, 'हल्' हे अन्तिम शिवसूत्र पठित केले आहे (जर हे शिवसूत्र पठित केले नसते तर, वर निर्दिष्ट केलेल्या चार प्रत्याहारात हकाराचे ग्रहण झाले नसते) 'रुदिहि, स्वपिहि' या उदाहरणात 'रुदादिभ्य, सार्वधातुके' सू २४७४ या सूत्राने

(वलादि सार्वधातुकप्रत्यय 'रुद्, स्वप, श्वस्, अन्, जक्ष्' या धातूपुढे आला असता, त्याला) वलादित्यामुळे होणारा इडागम होतो (सेहर्यपिच्च सू २२०१ या सूत्राने 'सि' या सार्वधातुक प्रत्ययाचे जागी लोट् लकारात 'हि' असा अपित् आदेश होतो व तो स्थानिवद्भावाने सार्वधातुक प्रत्यय ठरतो 'हि' हा प्रत्यय हकाराने सुरु होणारा आहे जर 'हल्' हे शिवसूत्र नसते तर, 'वल्' प्रत्याहार साधताच आला नसता व 'वर्' असा प्रत्याहार होऊन त्या प्रत्याहाराचे जर सूत्रात ग्रहण केले असते तर, तशा प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण झाले नसते, व 'हि' या प्रत्ययाला इडागम झाला नसता आणि 'रुदिहि, स्वपिहि' अशी इष्टरूपे सिद्ध होऊ शकली नसती ती सिद्ध व्हावी म्हणून, 'हल्' हे अन्तिम शिवसूत्र आवश्यक आहे व अशा रीतीने ते सूत्र चरितार्थ ठरते) 'स्निहित्वा, स्नेहित्वा' या स्थली, 'रलो व्युपधात् सू २६१७ या सूत्रान्वये इडागमसहित 'क्त्वा' प्रत्यय विकल्पेकरून 'कित्' होतो (स्निह् + क्त्वा' या स्थली, 'स्निह्' धातु व्यजनाने सुरु होणारा असून व त्याच्या उपधेत इकार असून अन्ती हकार आहे रल्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण, 'हल्' हे शिवसूत्र असले तरच, होऊ शकते ते सूत्र नसते तर, 'रल्' प्रत्याहार साधताच आला नसता 'रर्' प्रत्याहार साधता आला असता व त्या 'रर्' प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होऊ शकले नसते व त्यामुळे 'न क्त्वा सेट्' सू ३३२२ या सूत्रान्वये अकित् असणारा 'सेट् क्त्वा' प्रत्यय विकल्पेकरून कित् झाला नसता व 'स्निहित्वा' असे इष्ट पाक्षिक रूप होऊ शकले नसते पण 'हल्' हे शिवसूत्र असल्यामुळे, रल्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होते व स्निह् धातूपुढील 'सेट् त्वा' प्रत्यय जेव्हा विकल्पेकरून कित् होतो तेव्हा, 'क्ङिति च' सू २२१७ या सूत्रान्वये उपधेतील इकारास गुण होत नाही व 'स्निहित्वा' असे पाक्षिक इष्ट रूप सिद्ध होते) 'अदाग्धाम्' या उदाहरणात 'झलो झलि' सू २२८१ या सूत्रान्वयें सकाराचा लोप होतो

('अ + दह् + सिच् + ताम्' या स्थली, 'वदव्रजहलन्तस्याच' सू २२६७ या सूत्राने 'दह्' यातील अकाराची वृद्धि होऊन 'अ + दाह् + स् + ताम्' अशी स्थिति झाली असता, झल्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होत असल्यामुळेच व त्या झल् हकारापुढें 'सिच्' प्रत्यय असून त्या सिचापुढे झलादि 'ताम्' प्रत्यय आला असल्यामुळें, सिचाचा–म्हणजे सकाराचा–लोप होतो जर 'हल्' हे शिवसूत्र नसते तर, 'झल्' प्रत्याहार साधताच आला नसता 'झर्' प्रत्याहार साधता आला असता व त्या झर्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होऊ शकले नसते व सिचाचा लोप झाला नसता आणि 'अदाग्धाम्' असे इष्टरूप सिद्ध होऊ शकले नसते सिचाचा लोप होऊन 'अदाह् + ताम्' अशी स्थिति झाल्यावर, 'दादेर्धातोर्घ' सू ३२५ या सूत्राने 'दह्' धातूतील हकाराचा घकार होऊन व 'झषस्तथोर्धो' सू २२८० या सूत्राने 'ताम्' प्रत्ययातील तकाराचा धकार होऊन व 'झला जश् झशि' सू ५२ या सूत्राने घकाराचा गकार होऊन 'अदाग्धाम्' असे रूप सिद्ध होते) 'अलिक्षत्' या उदाहरणात 'शल इगुपधादनिट क्स' सू २३३६ या सूत्राने ('च्लि' चे जागी) 'क्स' असा आदेश होतो (या आदेशातील ककार 'लशक्वतद्धिते' सू १९५ या सूत्रान्वये 'इत्' आहे व हा आदेश 'कित्' असल्यामुळे व 'क्ङिति च' सू २२१७ हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे 'लिह्' यातील उपधेचा 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू २१८९ या सूत्राने होणारा गुण होत नाही 'अ + लिह् + स + त्' या स्थली 'लिह्' हा धातु शल्प्रत्याहारान्तर्गत हवर्णान्त आहे जर 'हल्' हे शिवसूत्र नसते तर, 'शल्' प्रत्याहार साधताच आला नसता 'शर्' प्रत्याहार साधता आला असता व त्या 'शर्' प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण झाले नसते, आणि इगुपध हकारान्त 'लिह्' धातूपुढील 'च्लि' चे जागी 'क्स' हा आदेश होऊ शकला नसता पण ते शिवसूत्र असल्यामुळे, 'शल्' प्रत्याहार सिद्ध होतो व त्या प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होऊन 'लिह्' पुढील

'च्लि' चे जागी 'क्स = स' असा आदेश होतो व 'हो ढ' सू ३२४ या सूत्राने 'लिह्' धातूतील हकाराचा ढकार होऊन व 'षढो क सि' सू २९५ या सूत्राने त्या ढकाराचा ककार होऊन आणि 'आदेश-प्रत्यययो' सू २१२ या सूत्राने 'स' प्रत्ययातील सकाराचा षकार होऊन 'अलिक्षत्' असे इष्ट रूप सिद्ध होते साराश 'हल्' हे अन्तिम शिवसूत्र नसते तर 'वल्, रल्, झल्, शल्' हे प्रत्याहार साधता आले नसते व त्यामुळे त्या चार प्रत्याहाराऐवजी 'वर्, रर्, झर्, शर्' असे प्रत्याहार करावे लागले असते हे वर सागितलेच आहे आणि त्या प्रत्याहाराचे ज्या ज्या पाणिनीय सूत्रात ग्रहण केले असते तेथे तेथे हकारास किंवा हकारनिमित्तक कार्य होण्याकरिता. त्या प्रत्याहाराखेरीज हकाराचे देखील ग्रहण करावे लागले असते हा सर्व त्रास टाळण्याकरिता व लघु सूत्रे होण्याकरिता 'हल्' हे प्रकृत शिवसूत्र केले आहे, व अशा रीतीने ते सूत्र आवश्यक ठरते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे 'हयवरट्' या शिवसूत्रा-वरील भाष्यात देखील 'पूर्वोपदेशे कित्वक्सेड्विधयो झल्ग्रहणानि च' हे वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्य-कारानी वरप्रमाणेच म्हटले आहे व त्याचाच अनुवाद मनोरमेत केला आहे)

शब्दरत्न– इद सूत्रमिति । वलादिप्रत्याहाराश्च रेफेणैव सन्तु । हरन्त्यमित्यत्र अन्योन्याश्रयपरिहारस्तु 'रन्त्यं हर्' इति न्यासेनावृत्त्या, हर्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यर्थेन वा सुकर इति भावः । ग्रहणार्थमिति । शषसहरित्येव तु नोक्तम्, खरि हकारग्रहणापत्तौ हरिर्हरतीत्यादौ विसर्गापत्ते ।

('हल्' या अन्तिम शिवसूत्रासबधाने अशी शका करण्यात येते की, 'हयवरट्' या शिवसूत्रात हकाराचा पूर्वीच उपदेश केला असल्यामुळे, 'हल्' हे शिवसूत्र गाळून टाकावे व 'शषसर्' पर्यंत तेराच शिवसूत्रे पठित करावी, कारण ते सूत्र नसले तरी, सर्व

स्वर व्यञ्जनाचा बाकीच्या तेरा सूत्रानी उपदेश होतोच ते सूत्र गाळल्यास, चतुर्दशसूत्रीतील अन्त्य लकार नाहीसा होईल हे खरे पण तो इत्सज्ञकच वर्ण आहे व तो वर्ण असण्याची जी प्रयोजने आहेत, म्हणजे 'हलन्त्यम्' या सूत्राची उपपत्ति लावणे व वलादि लान्त प्रत्याहार साधणे, ती सर्व प्रयोजने, तो वर्ण नसला तरी, इतर रीतीने सिद्ध होऊ शकतात तो वर्ण नाहीसा केल्याने जरी लान्त प्रत्याहार साधता येणार नाहीत तरी त्याच्या ऐवजी रान्त प्रन्याहार साधावे व 'हलन्त्यम्' या पाणिनीय सूत्राऐवजी 'हरन्त्यम्' असे सूत्र पठित करावे तसे केले म्हणजे, अन्त्य लकार असण्याची जी प्रयोजने आहेत ती अशा रीतीने सहज सिद्ध होऊ शकतात म्हणून शकाकार म्हणतो की, 'वल्, रल्, झल्, शल्' इत्यादि लान्त प्रत्याहाराऐवजी 'शषसर्' या शिवसूत्रातील अन्त्य) रेफानेच 'वर्' इत्यादि रान्त प्रत्याहार साधाने, (व 'हलन्त्यम्' या सूत्राऐवजी) 'हरन्त्यम्' असे जे सूत्र पठित करावे लागेल त्यात जो अन्योन्याश्रयरूप दोष येण्याचा सभव आहे तो दोष टाळण्याकरिता, एकतर 'हरन्त्यम्' असे सूत्र पठित न करिता त्याऐवजी 'रन्त्यहर्' असे सूत्र पठित करावे, किवा (अन्योन्याश्रयरूप दोषाचे निवारण करण्याकरिता जसे दीक्षितानी 'हलन्त्यम्' हे सूत्र दोनदा उच्चारून त्या सूत्राचे दोन भिन्न अर्थ केले आहेत त्याचप्रमाणे) 'हरन्त्यम्' हे सूत्र दोनदा उच्चारावे, व ते सूत्र दोनदा उच्चारल्यास, हर् प्रत्याहाराचा बोध करून देणारा जो शिवसूत्रसमुदाय, म्हणजे ज्याच्या योगाने हर्प्रत्याहार साधता येतो असा 'हयवरट्' या सूत्रापासून 'शषसर्' या सूत्रापर्यत जो सूत्रसमुदाय, त्यातील अन्त्य हर्–व्यञ्जन–इत् होते असा सूत्रार्थ होईल (व अशा रीतीने वर सागितलेल्या दोन उपायापैकी कोणत्याहि उपायाचे अवलबन केले तरी अन्योन्याश्रयरूप दोष सहज टाळता येतो) असा शकाकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे ('रन्त्य हर्' असा 'हलन्त्यम्' या सूत्राऐवजी सूत्रपाठ केल्यास,

त्यात ‘उपदेशेऽजनुनासिक इत्’ या पूर्व सूत्रातून ‘इत्’ या पदाची अनुवृत्ति होऊन ‘रन्त्य हर् इत्’ असे सूत्र होईल व त्या सूत्रातील ‘र्’ व ‘हर्’ या दोहोच्या मध्ये पठित असलेल्या ‘अन्त्यम्’ या पदाचा देहलीदीपन्यायाने ‘र्’ व ‘हर्’ या दोहोशी अन्वय केल्यास, ‘अन्त्यम् र् इत्’ व ‘अन्त्यम् हर् इत्’ असे वाक्यद्वयात्मक सूत्र होईल व शिवसूत्रातील अन्त्य रकार, म्हणजे ‘हल्’ हे अन्तिम सूत्र गाळले असता ‘शषसर्’ हे जे अन्तिम शिवसूत्र होते त्यातील अन्त्य रकार, इत्सञ्ज्ञक होतो असा प्रथम वाक्याचा अर्थ होईल अशा रीतीने शिवसूत्रातील त्या अन्त्य रकाराची इत्सञ्ज्ञा सिद्ध झाल्यावर ‘आदिरन्त्येन सहेता’ या सूत्राच्या सहायाने ‘हर’ प्रत्याहार सिद्ध होऊन व त्या ‘हर्’ प्रत्याहारात व्यञ्जनेच निर्दिष्ट असल्यामुळे ‘हर्’ याचा व्यञ्जन असा अर्थ होऊन त्या योगाने द्वितीय वाक्याचा उपदेशातील अन्त्य हर्, म्हणजे व्यञ्जन, इत्सञ्ज्ञक होते असा अर्थ होईल दोन्ही वाक्याचा वरप्रमाणे अर्थ केल्याने अन्योन्याश्रयरूप दोष मुळीच येत नाही पण ‘रन्त्य हर्’ असा न्यासभेद करून व रकार अधिक जोडून सूत्र पठित करण्यात गौरव आहे असे वाटल्यास, तसे सूत्र पठित न करिता ‘हरन्त्यम्’ असेच ‘हलन्त्यम्’ या सूत्रासारखेच सूत्र पठित करावे व अन्योन्याश्रयरूप दोष टाळण्याकरिता ते सूत्र दोनदा उच्चारून प्रथम उच्चारलेल्या त्या सूत्राचा असा अर्थ करावा की, ‘हर’ प्रत्याहाराचा बोधक जो ‘हयवरट्’ या शिवसूत्रापासून ‘शषसर्’ या अन्तिम शिवसूत्रापर्यंतचा शिवसूत्रसमुदाय आहे, म्हणजे ज्या शिवसूत्रसमुदायाने ‘हर्’ प्रत्याहार सिद्ध होतो, त्या समुदायाचा अन्त्य रकार इत्सञ्ज्ञक होतो असा अर्थ करतेवेळी ‘हरन्त्यम्’ या सूत्रातील ‘हर्’ या शब्दाचा हर्प्रत्याहारबोधक शिवसूत्रसमुदाय असा लक्षणेने अर्थ करावा व ‘हरन्त्यम्’ या सामासिक पदाचा ‘हर अन्त्यम’ असा षष्ठीतत्पुरुषसमास मानून विग्रह करावा असा लक्षणेने अर्थ करण्याचे कारण हे की, ‘हल्’ हे स्वतन्त्र अन्तिम

शिवसूत्र असताना जसा 'हलन्त्यम्' या सूत्राचा 'हलि=हल् इति शिवसूत्रे, अन्त्य इत्' असा विग्रह करून लकाराची इत्सञ्ज्ञा सिद्ध करता येऊ शकत होती तसा, 'हर्' असे स्वतंत्र अन्तिम शिवसूत्र नसल्यामुळे, 'हरन्त्यम्' या सूत्राचा 'हरि अन्त्यम्' असा विग्रह करता येऊ शकत नाही म्हणून प्रथम उच्चारलेल्या 'हरन्त्यम्' या सूत्रातील 'हर्' या पदाचा वर सांगितल्याप्रमाणे लक्षणेने अर्थ करणे आवश्यक आहे व तसा अर्थ करून शिवसूत्रातील अन्त्य रकाराची इत्सञ्ज्ञा सिद्ध झाल्यावर 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्राच्या सहायाने 'हर्' प्रत्याहार सिद्ध होतो आणि तसा प्रत्याहार सिद्ध झाल्यावर दुसऱ्याने उच्चारलेल्या 'हरन्त्यम्' या सूत्राचा 'उपदेशे अन्त्य हर्=व्यञ्जनम् इत्स्यात्' असा अर्थ सिद्ध होतो अशा रीतीने 'हरन्त्यम्' हे सूत्र दोनदा उच्चारून वर सांगितल्याप्रमाणे अर्थ केल्याने अन्योन्याश्रयरूप दोष येत नाही असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा तात्पर्यार्थ आहे पण त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे 'हल्' हे संपूर्ण अन्तिम शिवसूत्र गाळल्यास, लकाराबरोबर हकार देखील नाहीसा होणार व त्या सूत्राची जी प्रयोजने आहेत, म्हणजे 'वल्, रल्, झल्, शल्' हे प्रत्याहार सिद्ध करणे व त्या प्रत्याहारात हकार अन्तर्भूत असणे ही जी प्रयोजने आहेत, ती कशी सिद्ध होऊ शकणार ? तो म्हणतो की, त्या लान्त प्रत्याहाराऐवजी 'वर्, रर्, झर्, शर्' असे रेफान्त प्रत्याहार साधावे पण तसे प्रत्याहार साधल्यास, त्या प्रत्याहारानी हकाराचे ग्रहण होऊ शकणार नाही व त्यामुळे मनोरमेत दिलेली 'रुदिहि' इत्यादि उदाहरणे सिद्ध न होण्याची आपत्ति येईल हे पूर्वी सांगितलेच आहे ती आपत्ति टाळण्याकरिता शिवसूत्रांत हकाराचे दुसऱ्याने शेवटी ग्रहण करणे आवश्यक आहे व 'वल्, रल्, झल्, शल्' हे प्रत्याहार सिद्ध होण्याकरिता अखेरीस उच्चारलेल्या त्या हकाराबरोबर लकारानुबन्ध देखील उच्चारणे आवश्यक आहे, आणि अशा रीतीने 'हल्' हे संपूर्ण अन्तिम शिवसूत्र आवश्यक असून ते सूत्र

किंवा त्यातील एकहि वर्ण गाळता येऊ शकत नाही हे सिद्ध करण्याकरिता, शकाकाराची 'वलादि प्रत्याहाराश्च रेफेणैव सन्तु .. . सुकर इति भाव ' ही शब्दरत्नात सांगितलेली शका मनात धरूनच त्या शकेच्या उत्तरादाखल दीक्षितानी 'हल् इद सूत्र वलरलझलशल्षु हकार ग्रहणार्थम्' ही पक्ति मनोरमेत लिहिली आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे यावर शकाकार पुन्हा अशी शका करतो की, शिवसूत्रात हकाराचे दुसऱ्याने शेवटी केलेले ग्रहण आवश्यक असल्यामुळे, हकार कायम ठेवून त्या पुढील लकारानुबन्ध गाळावा व 'शषसहर्' असे तेरावे शिवसूत्र करावे व तसे सूत्र केल्याने 'वर्, रर्, झर्, शर्' या रेफान्त प्रत्याहारानी हकाराचे ग्रहण करता येते व मनोरमेत दिलेली इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकतात आणि 'हल्' असे वेगळे अन्तिम शिवसूत्र असण्याची गरज राहत नाही या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'शषसर्, हल्' या दोन शिवसूत्राऐवजी) 'शषसहर्' असे एक शिवसूत्र पठित केले नाही, कारण (वरील दोन शिवसूत्रे मिळून तसे एकच शिवसूत्र पठित केले असते तर) 'खर्' प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होण्याची आपत्ति आली असती आणि 'हरिर्हरति'। इत्यादि उदाहरणात ('खरवसानयोर्विसर्जनीय ' सू ७६ या सूत्राने) रेफाचा विसर्ग होण्याची आपत्ति आली असती ('हरि+सु+हरति = हरिर्+हरति ' या स्थली, हकार 'खर्' मानल्यास, वाक्यसस्कार-पक्षात देखील, रेफाचा विसर्ग होऊन 'हरि हरति' असाच प्रयोग झाला असता तो टाळण्याकरिता 'शषसर्' व 'हल्' अशी दोन शिवसूत्रे पठित केली आहेत असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे 'प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवता सम्प्रदाने' सू ६२१ या पाणिनीय सूत्रात रेफापुढे हकार आला असून देखील त्या रेफाचा पाणिनीने विसर्ग केला नसल्यामुळे, त्या ज्ञापकाच्या आधारे असे म्हणता येते की, रेफापुढे हकार आल्यास, त्या रेफाचा विसर्ग होत नाही व

त्यामुळे शब्दरत्नात दाखविलेली आपत्ति टाळता येते असे कोणी म्हटल्यास, त्याला उत्तर हे आहे की, 'खर्' प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण केल्यास, शब्दरत्नात दिलेली आपत्ति वरील ज्ञापकाच्या आधारे जरी टाळता आली तरी, 'शर' प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होईल व 'सुगण् हसति, प्रत्यङ् हसति' इत्यादि उदाहरणात णकारापुढे व ङकारापुढे 'हसति' यातील हकार आला असल्यामुळे, तो हकार 'शर्' मानल्यास , 'ङणो कुक्टुक्शरि' सू १३० या सूत्राने णकाराला टुक् आगम व ङकाराला कुक् आगम होण्याची आपत्ति येईल यावर असे म्हणता येते की, 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धे' सू १९३ या पाणिनीय सूत्रात ङकारापुढे हकार आला असून देखील ङकाराला कुगागम केला नसल्यामुळे त्यावरून हे ज्ञापित होते की, ङकारापुढे हकार आल्यास ङकाराला कुगागम होत नाही पण हे जरी बरोबर मानले तरी 'सुगण् हसति' या उदाहरणात णकाराला टुगागम होण्याची जी आपत्ति येते ती कशी टाळता येऊ शकणार ? साराश हकार हा 'खर्' किवा 'शर्' मानल्यास ज्या अनेक आपत्ति येऊ पाहतात त्याचे निवारण करण्याकरिता पाणिनीय सूत्रातील ज्ञापके धुडाळणे यात गौरव असून, 'हल्' हे अन्तिम शिवसूत्र मानणे यातच लाघव आहे व ते सूत्र मानल्यास ज्ञापके धुडत बसण्याची मुळीच गरज पडत नाही दुसरे असे की, 'प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणि शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता यत्नेन सूत्र प्रणयति स्म, तत्राशक्य वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितु किं पुनरियता सूत्रेण' असे जे 'वृद्धिरादैच्' सू १-१-१ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी म्हटले आहे ते जसे पाणिनीय सूत्राना लागू पडते तसेच पाणिनीने स्वीकारलेल्या शिवसूत्राना देखील सारखेच लागू पडते म्हणून चतुर्दश शिवसूत्रापैकी कोणतेहि सूत्र किंवा त्यातील कोणतेहि अक्षर न गाळता, ती सूत्रे जशी पठित आहेत तशी ती मानणे योग्य आहे व तसे मानल्याने ज्ञापके शोधण्याची गरज न पडता सर्व इष्ट रूपाची सिद्धि करता येते)

मनोरमा– "हलन्त्यम्" सूत्रेऽन्त्यमिति । 'हलि अन्त्यम्' इति विग्रहे 'सप्तमी' इति योगविभागात् "सुप्सुपा" इति वा समास इति भाव· । यद्वा षष्ठीतत्पुरुषोऽयम् ।।

'हलन्त्यम्' सू १ या सूत्राचे कौमुदीत 'हलिति सूत्रे अन्त्यमित्स्यात्' असे जे व्याख्यान केले आहे ते त्या सूत्राचा 'हलि अन्त्यम्' असा विग्रह करून केले आहे व या स्थली ('सप्तमी शौण्डै' सू ७१७ या सूत्राचा योगविभाग करून) 'सप्तमी' असे जे योग-विभागाने पृथक् सूत्र होते त्या सूत्राने सप्तमीतत्पुरुषसमास झाला आहे असे समजावे अथवा या स्थली 'सुप्सुपा' या सूत्राने, म्हणजे 'सह सुपा' सू ६४९ या सूत्राचा योगविभाग करून व 'सुपा' असे पृथक् सूत्र मानून त्या सूत्रात 'सुबामन्त्रिते' या पूर्व सूत्रातून 'सुप्' या पदाची अनुवृत्ति केल्याने 'सुप् सुपा = सुबन्त सुबन्तेन सह समस्यते' असे जे सूत्र होते त्या सूत्राने, सप्तमीतत्पुरुषसमास झाला आहे असे समजावे किंवा 'हलन्त्यम' या सूत्राचा ('हल अन्त्यम्' असा) षष्ठीतत्पुरुषसमास मानून विग्रह करावा (मनोरमेतील वरील पक्तीचे व्याख्यान शब्दरत्नात करण्यात येईल)

शब्दरत्न– सप्तमीति अधिकरणकारकस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारा क्रियान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भाव· । अस्य योगविभागस्य भाष्येऽदर्शना-दाह–सुप्सुपेतीति । अनेनापि साधनस्यागतिकगतिकत्वादाह–यद्वेति । हल =हलितिसूत्रस्यान्त्यमिति विग्रह इति भाव । "षष्ठीस्थाने" इत्यस्य च "ऊदुपधाया गोह" इत्यादाविव, 'गुणानाञ्च परार्थत्वात्' इति न्यायेन वाऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

'सप्तमी इति योगविभागात्' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, अधिकरणकारकाचा कर्ता इत्यादिकाच्या द्वारा क्रियेशी अन्वय होत असल्यामुळे अधिकरणसप्तमीत समस्यमान होण्याचे सामर्थ्य आहे (जर अधिकरणसप्तमीत समस्यमान होण्याचे

सामर्थ्य नसते तर, 'समर्थ पदविधि' सू ६४७ असे सूत्र असल्यामुळे, 'सप्तमी' या योगविभागाने पृथक् केलेल्या सूत्राने प्रकृत स्थली सप्तमीतत्पुरुषसमास होऊ शकला नसता परतु 'सप्तमी शौण्डै, या सूत्राचा जमा दीक्षितानी योगविभाग केला आहे) तसा योगविभाग भाष्यात केला नमल्यामुळे, 'सुप्सुपा' या सूत्राच्या आधारे सप्तमी-तत्पुरुषसमास करावा असे दीक्षितानी पुढे मनोरमेत म्हटले आहे. (साराश 'सप्तमी शौण्डै' या सूत्राचा 'मप्तमी' असा योगविभाग भाष्यकारानी केला नसल्यामुळे तसा योगविभाग आपणास करता येऊ शकत नाही असे कोणी म्हटल्यास, दीक्षित असे सुचवितात की, तसा योगविभाग जर अप्रमाण ठरतो तर तो न करिता 'सुप्सुपा' या सामान्य सूत्राने प्रकृत स्थली मप्तमीतत्पुरुषसमास झाला आहे असे मानावे) पण 'मुप्सुपा हे समासविधायक सामान्य सूत्र जेथे गत्यन्तर नाही तेथेच प्रवृत्त करता येऊ शकते असे कोणी म्हटल्यास, दीक्षित असे म्हणतात की, प्रकृतस्थली षष्ठीत्पुरुषसमास मानावा (साराग 'सुप्सुपा' हे सामान्य मूत्र जेथे कोणत्याहि पाणिनीय सूत्राने इष्ट समास करता येऊ शकत नाही तेथेच अगतिकगतिन्यायाने प्रवृत्त करता येऊ शकते परतु प्रकृत स्थलीं 'षष्ठी' सू ७०२ या सूत्रान्वये षष्ठीतत्पुरुषसमाम्म करता येऊ शकत अमल्यामुळे 'सुप्सुपा' या सूत्रान्वये येथे मप्तमीतत्पुरुषसमास करणे अयोग्य आहे असे कोणी म्हटल्यास, दीक्षित पुढे असे म्हणतात की, 'षष्ठी' या सूत्राने येथे षष्ठीतत्पुरुषसमास करावा तसा समास केल्याने) 'हल् = हलिति सूत्रस्यान्त्यमित्' असा विग्रह केला पाहिजे असा दीक्षिताच्या म्हण-ण्याचा भावार्थ आहे 'ऊदुपधाया गोह' सू २३६४ इयादि सूत्राचे ठिकाणी जशी 'षष्ठी स्थानेयोगा' सू ३८ ही परिभाषा प्रवृत्त होत नाही त्याचप्रमाणे 'हल अन्त्यम्' या ठिकाणी देखील ती परिभाषा प्रवृत्त होऊ शकत नाही अथवा 'गुणानाच परार्थत्वात्' असा न्याय असल्यामुळे त्या परिभाषेची प्रकृत स्थली–'हल अन्त्यम्' या स्थली–

प्रवृत्ति होऊ शकत नाही हे जाणावे ('अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठीस्थानेयोगा बोध्या' असा 'षष्ठीस्थानेयोगा' या परिभाषेचा अर्थ असल्यामुळे, जेथे अवयवावयविभाव, स्वस्वामिभाव, इत्यादि प्रकारचा सबध सभवत नाही तशाच ठिकाणी ती परिभाषा प्रवृत्त होते. पण 'हल अन्त्यम्' किंवा 'ऊदुपधाया गोह' या दोन्ही स्थलो जरी 'हल व 'गोह' या षष्ठी आहेत तरी त्या दोन्ही स्थली 'अन्त्यम्' व 'उपधाया' ही अवयववाचक पदे असल्यामुळे त्या दोन्ही षष्ठी अवयवावयविभावसबधबोधक षष्ठी ठरतात आणि अशा रीतीने त्या दोन्ही षष्ठीचा अवयवावयविभावरूप अर्थ निश्चित होत असल्यामुळे, ज्या ठिकाणी कोणत्याहि इतर प्रकारचा सबध सभवत नाही अशाच ठिकाणी प्रवृत्त होणारी 'षष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा वरील दोन्ही स्थली प्रवृत्त होऊ शकत नाही 'षष्ठी स्थानेयोगा' सू १–१–४९ या सूत्रावरील भाष्यात देखील भाष्यकारानी 'अवयवषष्ठ्यादीना चाप्राप्तिर्योगस्यासन्दिग्धत्वात' हे वार्तिक पठित करून या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना 'अवयवषष्ठ्यादीनाच नियमस्याप्राप्ति। कि कारणम् ?। योगस्यासन्दिग्धत्वात्। सन्देहे नियमो, न चावयव-षष्ठ्यादिषु सन्देह।' असे म्हटले आहे आणि त्या भाष्यात भाष्यकार पुढे असेहि म्हणतात की, 'अथवा स्थानेऽयोगा स्थानेयोगा। किमिदम-योगेति ?। अव्यक्तयोगाऽयोगा।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, ज्या षष्ठीचे अवयव इत्यादि सबध आहेत तशा षष्ठीच्या ठिकाणी 'षष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा प्रवृत्त होत नाही व त्याचे कारण हे की, अशा सबधाच्या विषयात सदेह उत्पन्नच होत नाही जेथे सदेह उत्पन्न होतो तशाच ठिकाणी नियम केला जातो आणि जेथे अवयव-वाचक शब्द उच्चारला आहे तशा ठिकाणी अवयवीचा आक्षेप होत असल्यामुळे आणि अशा रीतीने अवयवावयविसबध स्पष्टपणे–निश्चतपणे–ज्ञात होत असल्यामुळे, अशा स्थली 'षष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा लागूच पडत नाही अथवा त्या सूत्रातील 'स्थानेयोगा'

या पदाचा 'स्थाने अयोगा' असा पदच्छेद करावा, म्हणजे 'स्थाने-योगा' हे एक पद न मानता 'स्थाने' व 'अयोगा' ही दोन भिन्न पदे मानावी व 'अयोगा' या पदाचा अव्यक्तयोगा, म्हणजे ज्या षष्ठीचा सबध अमुक प्रकारचा असा स्पष्ट झालेला नसेल तशा षष्ठीचाच स्थानाशी सबध जोडावा या वरील भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, 'हल अन्त्यम्' इत्यादि स्थली जेथे 'अन्त्यम्' हा अवयव-वाचक शब्द उच्चारला असल्यामुळे 'हल' ही अवयवषष्ठी आहे हे निश्चतपणे बोधित होते तशा ठिकाणी 'षष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा मुळीच लागू पडत नाही दुसरे असे की, 'गुणाना च परार्थत्वादसम्बन्ध समत्वात्स्यात्' असा न्याय आहे व अशाच तऱ्हेचा न्याय 'न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तर याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुके' या भिन्न शब्दात भाष्यात पठित आहे या मीमासेतील वरील जैमिनीय न्यायाचा भावार्थ हा आहे की, गुण किवा विशेषणे ही अप्रधान असल्यामुळे व ती प्रधान किवा विशेष्य याचा अर्थ स्पष्ट करून देणारी असल्यामुळे आणि अशा रीतीने ती प्रधानाच्या किवा विशेष्याच्या उपयोगी पडणारी असल्यामुळे समान दर्जाची ठरणाऱ्या त्या गुणाचा किवा विशेषणाचा परस्पराशी अन्वय न होता, ती सर्व अप्रधान विशेषणे प्रधानाशी किवा विशेष्याशीच अन्वित होतात शब्दरत्नकारानी हा जो न्याय प्रकृत स्थली प्रवृत्त केला आहे त्याचे कारण हे की, 'हलन्त्यम्' हे इत्सज्ञेचे विधान करणारे सज्ञासूत्र असून 'षष्ठीस्थानेयोगा' ही परिभाषा आहे आणि सज्ञासूत्रे व परिभाषा ही स्वत च्या उपयोगाकरिता नसून कार्यविधायक सूत्राचा अर्थ निश्चित करण्याच्या उपयोगी पडणारी साधने असल्यामुळे व अशा रीतीने कार्यविधायक सूत्रें प्रधान असून परिभाषा व सज्ञासूत्रे ही दोन्ही अप्रधान–परार्थ–असल्यामुळे, 'हलन्त्यम्' या सज्ञासूत्राचे ठिकाणी 'षष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा उपस्थित होऊ शकत नाही व त्यामुळे देखील 'हल अन्त्यम्' या विग्रहातील 'हल' ही 'हल स्थाने'

या अर्थाची बोधक स्थानषष्ठी मानता यऊ शकत नाही असा शब्द-रत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे मीमासेतील वरील न्यायाचे विवरण करिताना सरलेत 'अय च न्यायो लोकसिद्ध । यथा कस्यचिद्राज्ञो द्वौ भृत्यौ नापितो दीपदर्शकश्च राज्ञ एव क्षुरसस्कार दीपदर्शन वा कुरुत, न तु परस्परस्य तत्तत्कार्यमिति । एवमेव प्रकृतेऽपि विध्यर्थत्वात्सज्ञा-शास्त्रस्य परिभाषाशास्त्रस्य च तयोस्तदुपकारकत्वमेव भवितुमर्हति, न तु सज्ञाशास्त्रस्य परिभाषोपकारकत्वम्, परिभाषाशास्त्रस्य च सज्ञाशास्त्रो-पकारकत्वमिति । असे म्हटले आहे)

मनोरमा– स्यादेतत् हलित्येकदेशस्यैव तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्तु । 'हस्य ल्' इति च व्याख्यास्यते । सामीप्य षष्ठ्यर्थे । यद्वा मास्तु तन्त्रादि । अस्तु समाहारद्वन्द्वो हल्चल् चेति । लकारस्य सयोगान्तलोप ॥

(दीक्षितानी अन्योन्याश्रयरूप दोष टाळण्याकरिता 'हलन्त्यम्' हे सूत्र दोनदा उच्चारून व प्रथम उच्चारलेले ते सूत्र एक पद मानून आणि त्या पदाचा 'हलि अन्त्यम्' किवा 'हल अन्त्यम्' असा विग्रह करून 'हल् इति शिवसूत्रस्थ अन्त्यलकार इत्' असा त्या प्रथम उच्चारलेल्या सूत्राचा अर्थ केला आहे, आणि अशा रीतीने अन्त्य लकाराची इत्सज्ञा सिद्ध करून 'आदिरन्त्यन सहेता' या सूत्राच्या सहायाने हल् प्रत्याहार साधला आहे व दुसऱ्याने उच्चारलेले 'हलन्त्यम' हे सूत्र द्विपद मानून त्याचा 'उपदेशे अन्त्य हल् इत्स्यात् = उपदेशविषयीभूतो य शब्द तस्य अन्त्य व्यञ्जन इत्स्यात्' असा अर्थ केला आहे पण इतर वैयाकरणानी ते सूत्र दोनदा न उच्चारता एकदाच उच्चारून अन्योन्याश्रयरूप दोषाचे भिन्न रीतीने निवारण केले आहे उदाहरणार्थ प्रक्रियाकौमुदीकारानी ते सूत्र एकदाच उच्चारून त्याचा 'उपदेशे अन्त्य हल् इत्स्यात्' एवढाच अर्थ केला आहे यावर टीका करिताना प्रसादकार म्हणतात–'ननु लकार-स्येत्सज्ञाया मत्याम् आदिरन्त्येन सहेता इति प्रत्याहारग्रहण स्यात् ।

सति च तस्मिन् हलन्त्यमितीत्सञ्ज्ञा । तदितरेतराश्रयत्व स्यात् । इतरेतराश्रयाणिच कार्याणि न प्रकल्पन्त इति चेदुच्यते । हलिति द्वितीयमत्र हल्ग्रहण तन्त्रेणोपात्त द्रष्टव्यम् । तत्रैकेन हल्ग्रहणेन हस्य समीपे यो ल् तस्येत्सञ्ज्ञा पश्चाद् द्वितीयेन प्रत्याहारग्रहणेनेत्सञ्ज्ञेति नेतरेतराश्रयदोष ।' साराश त्यानी 'हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल्' हा शब्द द्वयर्थी मानून त्याचा 'हस्य समीपवर्ती यो ल्' असा एक अर्थ केला आहे, व अशा रीतीने शिवसूत्रातील अन्त्य लकाराची इत्सञ्ज्ञा साधून व 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्राच्या सहायाने हल् प्रत्याहार साधून व 'हल्' या पदाचा 'व्यञ्जन' असा दुसरा अर्थ करून 'उपदेशे अन्त्य हल्–व्यञ्जनम्–इत् स्यात्' असा अखेरीस प्रकृत सूत्राचा अर्थ सिद्ध केला आहे, आणि अशा रीतीने अन्योन्याश्रयरूप दोष टाळला आहे माधवाने देखील आपल्या धातुवृत्तीत 'भू सत्तायाम्' या धातूचे विवरण करिताना असेच म्हटले आहे व याखेरीज त्याने असेहि म्हटले आहे की, 'हल्' या पदाचा 'हल् च ल् च हल्ल्' असा समाहारद्वन्द्व करावा व त्या पदातील अन्त्य लकाराचा 'सयोगान्तस्य लोप' सू ५४ या सूत्राने लोप झाला आहे असे समजावे 'हलन्त्यम्' १–३–३ या सूत्रावरील भाष्यात 'सिद्ध तु लकारनिर्देशात्' असे जे वार्तिक पठित केले आहे त्याचे व्याख्यान करिताना कैयटाने देखील 'पूर्वं लकारस्येत्सञ्ज्ञा विधेया, तेन हलिति प्रत्याहार उपपद्यते, तत्र हल् च ल् चेति समाहारद्वन्द्व कृत्वा सयोगान्तस्य लोप इति लकारो लुप्यते' असे म्हटले आहे अन्योन्याश्रयरूप दोषाचा परिहार करण्याकरिता 'हलन्त्यम्' हे सूत्र एकदाच उच्चारून त्यातील 'हल्' या पदाचा वर सांगितलेल्या तऱ्हेने अर्थ करणे हे मत दीक्षितास मान्य नसल्यामुळे, ते प्रथम त्या मताचा उपन्यास करितात) 'हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल्' एवढ्याच भागाचे ठिकाणी तन्त्र किंवा आवृत्ति किंवा एकशेष या तीनपैकी कोणते तरी एक मानावे असे म्हणता येऊ शकते (कारण सपूर्ण सूत्राची आवृत्ति करण्यात गौरव असून, वर

सागितल्याप्रमाणे त्यातील 'हल्' या एकदेशाची आवृत्ति करण्यात लाघव आहे व तसे केल्याने देखील इष्ट अर्थ सिद्ध होतो व अन्योन्याश्रयरूप दोषाचे निवारण होते) 'हस्य ल्' अशा रीतीने व्याख्यान करावे व 'हस्य' या षष्ठीचा 'सामीप्य' असा अर्थ समजावा; (कारण 'षष्ठी स्थानेयोगा' १–१–४९ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'एकशत षष्ठ्यर्था', म्हणजे षष्ठीचे अनेक अर्थ आहेत, असे म्हटले असल्यामुळे, प्रकृत स्थली 'हस्य' या षष्ठीचा सामीप्यरूप अर्थ मानण्यात काही दोष येत नाही) अथवा (तन्त्रादिकाचा उपयोग न करिता) 'हल् च ल् च' असा समाहारद्वन्द्व करावा व अन्त्य लकाराचा 'सयोगान्तस्य लोप' सू ५४ या सूत्राने लोप झाला आहे असे मानावे ('एकस्य शब्दस्यानेकार्थपरत्वेतन्त्रव्यवहार' अशी भैरवीकारानी 'तन्त्र' शब्दाची व्याख्या दिली असून, 'अक्षान् पश्य' हे तन्त्राचे उदाहरण दिले आहे या उदाहरणातील 'अक्ष' हा शब्द द्यूत खेळण्याचे फासे, गाडीचे चाक, माळेचे मणी, इन्द्रिय इत्यादि अनेक अर्थाचा वाचक आहे साराश जेथे अनेकार्थवाचक शब्दाचा वाक्यात प्रयोग करून वक्ता त्या वाक्याने श्रोत्याला अनेक अर्थाचा बोध व्हावा असे इच्छितो तेथे तशा प्रयोगास 'तन्त्र' असे म्हणतात जेथे दोन समान स्वरूप किवा भिन्न स्वरूप शब्दाची वृत्ति केली असता, 'सरूपाणामेकशेष' सू १८८ या सूत्रान्वये किवा एकशेषप्रकरणात पठित असलेल्या सूत्रान्वये त्यापैकी एक शिलक राहतो त्याला 'एकशेष' म्हणतात उदाहरणार्थ परशुराम व दाशरथिराम या दोन भिन्न अर्थाच्या वाचक पण समानरूप 'राम' या शब्दाची वृत्ति केली असता, त्या दोन 'राम' शब्दापैकी एक 'राम' शब्द शिलक राहून 'रामौ पश्य' असा एकशेषाने प्रयोग केला जातो तसेच 'माता च पिता च पितरौ, भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ, पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ' इत्यादि भिन्नस्वरूप शब्दाची एकशेषाची उदाहरणे होत आपणास प्रकृत स्थली जेथे दोन भिन्नार्थक पण समानरूप शब्दाची

वृत्ति केली असता, त्यापैकी एक शिलक राहतो तशा एकशेषाशी कर्तव्य आहे एखादा शब्द किवा शब्दसमुदाय एकवेळ उच्चारून पुन्हा तो दुसऱ्याने उच्चारणे याला 'आवृत्ति' म्हणतात 'चार्थे द्वन्द्व' सू. ९०१ या सूत्रान्वये होणारा समास द्वन्द्वसमास होय वर सागितलेल्या तन्त्र, आवृत्ति, एकशेष व द्वन्द्व या चार साधनाचा 'हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल' या एकदेशाचे ठिकाणी आता आपण उपयोग करू

'हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल्' या एकदेशाचे ठिकाणी तन्त्र मानल्यास, म्हणजे 'हल्' हा शब्द दोन अर्थाचा वाचक मानल्यास, त्याचा 'ह्स्य समीपवर्ती लकार' असा एक अर्थ व 'व्यञ्जन' असा दुसरा अर्थ होतो त्या शब्दाचे असे दोन अर्थ मानल्याने, 'अन्तिम शिवसूत्रे ह्स्य समीपवर्ती लकार इत्सज्ञक स्यात, उपदेशे अन्त्य व्यञ्जन इत्सज्ञक स्यात्' असा 'हलन्त्यम' या सूत्राचा दोन प्रकारचा इष्ट अर्थ होऊ शकतो तसेच, 'हल्' या पदाचे दोनदा उच्चारण केल्यास व प्रथम उच्चारलेल्या त्या पदाचा वर सागितलेला प्रथम अर्थ केल्यास व दुसऱ्याने उच्चारलेल्या त्या पदाचा वर सागितलेला द्वितीय अर्थ केल्यास, प्रकृतसूत्राचा वर सागितल्याप्रमाणे दोन प्रकारचा इष्ट अर्थ निष्पन्न होतो त्याचप्रमाणे, 'हल् च हल् च हल्' असा एकशेष केल्यास, व प्रथम 'हल' शब्दाचा वर सागितलेला प्रथम अर्थ व द्वितीय 'हल्' शब्दाचा वर सागितलेला द्वितीय अर्थ केल्यास, इष्ट सूत्रार्थ निष्पन्न होतो तसेच 'हल् च ल् च' असा समाहारद्वन्द्व केल्यास व 'हल्' या पदाचा 'व्यञ्जन' व 'ल्' याचा शिवसूत्रातील अन्त्य लकार असा अर्थ केल्यास, तोच सूत्रार्थ निष्पन्न होतो साराश 'हलन्त्यम्' या सपूर्ण सूत्राची द्विरावृत्ति न करिता, त्या सूत्रातील 'हल्' या एकदेशाचे ठिकाणी वर सागितलेल्या चार साधनापैकी कोणतेहि एक साधन उपयोगात आणल्याने इष्ट सूत्रार्थ निष्पन्न होऊ शकतो म्हणून सपूर्ण सूत्राची द्विरावृत्ति करण्यात गौरव असून

'हल्' या एकदेशाचे ठिकाणी वरील चार साधनापैकी कोणत्याहि एक साधनाचा उपयोग करण्यात लाघव असल्यामुळे, तसे करणे इष्ट आहे असे माधवादिकाचे म्हणणे आहे ह्या मताचे खण्डन पुढे दीक्षित करणार आहेत)

शब्दरत्न– तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्त्विति । यद्यपीदृशे विषये उच्चारयितुस्तन्त्रैकशेषान्यतरेणोच्चारणम् बोद्धुस्त्वावृत्त्या बोध इत्येवानुभवसिद्धम्, तथापि व्यवस्थितैवान्यतमसत्ताऽनेन बोध्यत इति न दोषः। एकशेषश्च प्रत्याख्यातोऽसहविवक्षायामपि शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगीत्याशयेन पृथगुक्तः। सामीप्य षष्ठ्यर्थ इति । "षष्ठी स्थाने" इत्यस्य 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायेनाप्रवृत्ति । न च 'इको गुणवृद्धी" इति सूत्रे तच्छेषशब्देन परिभाषयोरपि गुणगुणिभाव उक्त इति वाच्यम्, 'सार्वधातुकार्धधातुकयो' 'अलोन्त्यस्य' 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रत्रयस्य लक्ष्यसस्कारकमहावाक्ये विशेष्यविशेषणभावमादायैव तच्छेषव्यवहारो, न तु गुणगुणिभावेन परस्परापेक्षत्वेन वेति कैयटेन स्पष्टमुक्ते, एतन्मूलकतयैव तत्पक्षासम्भवस्य तेनोक्तेश्चेति भाव ॥

जरी अशा ठिकाणी वक्त्याने तन्त्राचा किंवा एकशेषाचा उपयोग केला असला तरी, श्रोत्याला आवृत्ति करूनच बोध होतो हे अनुभवसिद्ध आहे म्हणून वक्ता जरी अनेकार्थाचे बोधन करण्याकरिता तन्त्र किंवा एकशेष याचे अवलबन करतो तरी, श्रोत्याला आवृत्ति केल्याशिवाय बोध होत नसल्यामुळे व अशा रीतीने तन्त्र व एकशेष या दोन साधनाचा वक्त्यास, व आवृत्ति या तृतीय साधनाचा श्रोत्यास, असा व्यवस्थित उपयोग करावा लागत असल्यामुळे, दीक्षितानी मनोरमेत ('अन्यतरदस्तु' म्हणजे 'तन्त्रावृत्ती एकशेषावृत्ती वा स्ताम्' असे न म्हणता) 'अन्यतममस्तु' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्यात काही दोष येत नाही, म्हणजे ते म्हणणे योग्य ठरते

(जरी 'सकृदुच्चरित शब्द सकृदेवार्थं गमयति,' म्हणजे एकदा उच्चारलेल्या शब्दाने एकच अर्थाचा बोध होऊ शकतो, असा सामान्य न्याय आहे तरी 'गङगाया मीनघोषौ स्त' इत्यादि प्रयोगावरून हे सिद्ध होते की, तो न्याय सार्वत्रिक नसून भाषेतील कित्येक प्रयोगात तो व्यभिचरित झालेला आढळतो, म्हणजे कित्येक प्रयोगाना तो न्याय लागू पडत नाही, कारण वर दिलेल्या उदाहरणात 'गङगायाम्' हा शब्द जरी एकदाच उच्चारला आहे तरी त्या शब्दाचे 'गङगाप्रवाहे' व 'गङ्गातीरे' असे दोन भिन्न अर्थ होतात, व 'गङ्गाप्रवाहे मीनोऽस्ति' व 'गङगातीरे घोषोऽस्ति' असा वाक्यार्थबोध होतो जेथे तन्त्राचा उपयोग करून वक्ता दोन भिन्न अर्थाचे बोधक वाक्य उच्चारतो तेथे श्रोत्याला कशी आवृत्ति करावी लागते याचे 'सुखिते दु खिते चेतसि दवदहनदीधितिराशिस्तुहिनदीधिति' हे एक काव्य-प्रकाशात दिलेले उदाहरण आहे हे वाक्य वक्त्याने उच्चारले असता, श्रोत्याला त्या वाक्यातील दोन भिन्न अर्थाचा बोध होण्याकरिता एकदा जे उद्देश्य मानले आहे ते पुन्हा विधेय मानून व जे विधेय मानले आहे ते पुन्हा उद्देश्य मानून दोन भिन्न वाक्ये कल्पावी लागतात व अशा रीतीने त्याला 'दवदहनदीधितिराशि' व 'तुहिनदीधिति' या दोन शब्दाची आवृत्ति करून 'सुखिते चेतसि दवदहनदीधितिराशि = वनाग्निसमूह, तुहिनदीधिति =चन्द्र' आणि 'दु खिते चेतसि तुहिनदीधितिर्दवदहनदीधितिराशि' अशी दोन भिन्न वाक्ये कल्पिल्याने त्या श्रोत्याला वक्त्याने उच्चारलेल्या वरील वाक्यातील दोन भिन्न अर्थांचा बोध होऊ शकतो याचप्रमाणे 'हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल्' या पदाने 'हस्य समीपवर्ती लकार,' म्हणजे 'हल्' या शिवसूत्रातील हकारापुढील लकार, व 'हल्रूपमन्त्यम्', म्हणजे उपदेशातील अन्त्य व्यञ्जन, अशा दोन भिन्न अर्थांचा बोध होण्याकरिता 'हल्' या पदाची आवृत्ति करून 'हसमीपवर्तिलकार इत्' व 'हल्रूपमन्त्य च इत्' अशी दोन भिन्न वाक्ये कल्पिणे जरूर आहे

आता मनोरमेतील शकापर ग्रन्थात 'हलित्येकदेशस्यैव तन्त्रावृत्त्येक-शेषान्यतममस्तु' असे जे म्हटले आहे त्यावर शकाकार अशी शका करतो की, या पक्तीत एकशेषाचे ग्रहण करावयास नको होते, कारण 'सरूपाणामेकशेष' १–२–६४ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'अशिष्य एकशेष एकेनोक्तत्वात्', म्हणजे 'सरूपाणामेकशेष' हे एकशेषाचे सूत्र असण्याची काहीच गरज नाही, कारण एकाच शब्दाने अनेक अर्थांचा बोध अभिधाशक्तीने होत असल्यामुळे एकशेष मानण्याची काही आवश्यकता नाही, असे वार्तिक पठित करून एकशेषाचे प्रत्याख्यान केले आहे शकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, अनेकार्थवाचक एखादा शब्द वक्त्याने तन्त्राचा आश्रय करून वाक्यात उच्चारला असता, त्या शब्दाच्या अनेक अर्थाचा श्रोत्याला आवृत्ति केल्याने बोध होऊ शकत असल्यामुळे आणि याच कारणाकरिता भाष्यकारानी एकशेषाचे प्रत्याख्यान केले असल्यामुळे, दीक्षितानी 'तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्तु' असे न म्हणता, 'तन्त्रावृत्ती स्ताम्' एवढेच मनोरमेतील शकाग्रन्थात म्हणावयास हवे होते या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, जरी भाष्यकारानी एकशेषाचे प्रत्याख्यान केले आहे तरी (त्यानी स्वत च 'एकशेषनिर्देशात्' असे वचन पठित करून पाणिनीय सूत्राच्या अर्थाचे स्पष्टीकरण करण्याकरिता जेथे सहविवक्षा नाही, म्हणजे ज्या दोन समानस्वरूप शब्दाचा त्यानी एकशेष मानला आहे त्याचा वाक्यातील इतर पदाशी सारख्याच रीतीने अन्वय होत नाही, अशा स्थानी देखील, एकशेषाचा उपयोग केला असल्यामुळे व अशा रीतीने ते प्रत्याख्यान असहविवक्षेच्या विषयात लागू पडणारे नसून लौकिक प्रयोगात केवळ सहविवक्षेच्या विषयात लागू पडणारे असल्यामुळे) असहविवक्षेच्या विषयात केवळ शास्त्रीय प्रयोग साधण्याच्या उपयोगी पडणाऱ्या एकशेषाचा दीक्षितानी मनोरमेच्या वरील पक्तीत पृथक् निर्देश केला आहे. (उदाहरणार्थ 'सर्वादीनि सर्वनामानि' १–१–२७ या सूत्रावरील

भाष्यात भाष्यकार म्हणतात–'एव तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते सज्ञा च । कथ पुनरेकेन यत्नेनोभय लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम ? । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् । सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि । सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि । सर्वादीनि सर्वनामसज्ञानि भवन्ति सर्वेषा यानि च नामानि तानि सर्वादीनि सज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते ।' या भाष्याचा थोडक्यात तात्पर्यार्थ हा आहे की, 'सर्वादीनि सर्वनामानि' या सूत्राचा एकशेष करून उल्लेख केला आहे, म्हणजे मूळची दोन सूत्रे असून एक सूत्र उच्चारले आहे, असे मानले म्हणजे, सर्वादिगणात पठित असलेले शब्द सर्व अर्थाचे दर्शक असतानाच सर्वनामसज्ञक होतात व सज्ञावाचक किंवा उपसर्जनीभूत ते शब्द सर्वनामसज्ञक होत नाहीत असा दोन्ही प्रकारचा अर्थ त्या सूत्रातूनच निघतो आणि त्यामुळे 'सज्ञोपसर्जनप्रतिषेध' हे वार्तिक पठित करण्याची काही गरज राहत नाही त्याचप्रमाणे 'द्विर्वचनेऽचि' १–१–५९ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात–'एव तर्ह्युभयमनेन क्रियते प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचन च । कथ पुनरेकेन यत्नेनोभय लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम्? । एकशेशनिर्देशात् । एकशेशनिर्देशोऽयम् । द्विर्वचन च द्विर्वचन च द्विर्वचनम् । द्विर्वचने च कर्तव्ये द्विर्वचनेऽचि प्रत्यय इति द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवद्भवति ।' या दोन्ही भाष्यात भाष्यकारानी 'सर्वादीनि, सर्वनामानि, द्विर्वचने' या पदाचा एकशेष मानला आहे, व ही तीन्ही पदे अशी आहेत की, त्याचे द्विरुच्चारण केले असता, ती वाक्यातील एकाच पदाशी अन्वित न होता, भिन्न भिन्न पदाशी अन्वित होतात हे देखील त्या दोन भाष्यावरूनच स्पष्ट होते साराश जरी भाष्यकारानी एकशेषाचे प्रत्याख्यान केले आहे तरी पाणिनीय सूत्राचा अर्थ विशद करण्याकरिता त्यानी कित्येक ठिकाणी जेथे सहविवक्षा नाही अशा स्थली एकशेष केला असल्यामुळे हे ध्वनित होते की, 'असहविवक्षाया सौत्रमात्रप्रयोगार्थमेकशेषस्यावश्यकत्वम्'

आणि म्हणून प्रकृत स्थली 'हलन्त्यम्' या पाणिनीय सूत्राचा अर्थ विशद करणे असल्यामुळे, दीक्षितानी मनोरमेतील शकाग्रन्थात एकशेषाचा पृथक् निर्देश केला आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे त्या सूत्रातील 'हल्' या पदाचा 'हल् च हल् च' असा एकशेष केल्याने 'हल्' हे एक पद 'हस्य समीपवर्ती लकार' या अर्थाचा बोध करून देते व दुसरे ते पद 'व्यञ्जन' या अर्थाचा बोध करून देते आणि अशा रीतीने एकाच सूत्राने त्या दोहोचीहि इत्सञ्ज्ञा सिद्ध करता येते.) 'सामीप्य षष्ठ्यर्थ' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे (व 'हस्य ल्' या स्थली दीक्षितानी 'षष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा प्रवृत्त केली नाही) याचे कारण हे की, 'गुणाना च परार्थत्वात्' असा न्याय असल्यामुळ, 'हलन्त्यम्' या सञ्ज्ञासूत्राचा अर्थ करतेवेळी 'षष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा उपस्थित होऊ शकत नाही, (कारण सञ्ज्ञासूत्रे व परिभाषा ही विधायक सूत्राचा अर्थ लावण्याकरिताच पठित केली असल्यामुळे व अशा रीतीने ती परार्थ असल्यामुळे, त्याच्यात अङ्गाङ्गिभाव किंवा परस्परोपकारित्व राहू शकत नाही वरील न्यायाचे विस्तृत विवरण मागील शब्दरत्नात केलेच आहे) यावर कोणी असे म्हणेल की, 'इको गुणवृद्धी' १-१-३ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'तच्छेष' या शब्दाने दोन परिभाषामध्ये देखील परस्परात अङ्गाङ्गिभाव असतो असे सागितले आहे, पण हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण इष्ट रूपाची सिद्धि करण्याकरिता 'सार्वधातुकार्धधातुकयो', 'अलोऽन्त्यस्य', व 'इको गुणवृद्धी' या तीन सूत्राचे मिळून जे एक महावाक्य तयार केले जाते त्यात 'अलोऽन्त्यस्य' व 'इको गुणवृद्धी' या दोन परिभाषापैकी कोणती परिभाषा विशेष्य व कोणती विशेषण आहे अशा प्रकारच्या विशेषणविशेष्यभावाला धरूनच भाष्यकारानी 'तच्छेष' शब्दाचा उपयोग केला आहे, व दोन परिभाषामध्ये परस्परात अङ्गाङ्गिभाव अथवा निमित्तनिमित्तिभाव असतो किंवा त्याना परस्पराची आकाक्षा

असते असे भाष्यकारानी मानले नाही व तसे मानून 'तच्छेष' शब्दाचा उपयोग केला नाही असे त्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत कैयटाने स्पष्ट म्हटले आहे आणि 'गुणाना च परार्थत्वादसम्बन्ध समत्वात्स्यात्' असा न्याय असल्यामुळे तच्छेषपक्ष, म्हणजे परिभाषा-मध्ये परस्परात अङ्गाङ्गिभाव, सभवत नाही असे देखील कैयटाने तेथे म्हटले आहे ('इको गुणवृद्धी' १–१–३ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात–'किं पुनरयमलोन्त्यशेष , आहोस्विदलोन्त्यापवाद ?। कथ चाय तच्छेष स्यात्, कथ वा तदपवाद ?। यद्येक वाक्यम्, तच्चेद च, अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति, इको गुणवृद्धी अलोऽन्त्यस्येति ततोऽय तच्छेष । अथ नाना वाक्यम्, तच्चेद च, अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति, इको गुणवृद्धी अन्त्यस्य चानन्त्यस्य च इति । ततोऽय तदपवाद ।' या भाष्यातील 'तच्छेष' या पदाचा कैयटाने दोन तऱ्हेने, म्हणजे 'स अलोऽन्त्यस्य इति सूत्र शेष यस्य इको गुणवृद्धी इति सूत्रस्य' असा बहुव्रीहि मानून व 'तस्य अलोऽन्त्यस्य इति सूत्रस्य शेष ' असा षष्ठीतत्पुरुष मानून, विग्रह केला आहे त्यामुळे भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा असा अर्थ होतो की, 'अलोऽन्त्यस्य ' हे सूत्र 'इको गुणवृद्धी ' या सूत्राचे विशेषण मानल्यास किवा 'इको गुणवृद्धी' हे सूत्र 'अलोऽन्त्यस्य' या सूत्राचे विशेषण मानल्यास, तच्छेषपक्ष निष्पन्न होतो, पण 'इको गुणवृद्धी ' हे सूत्र 'अलोऽन्त्यस्य ' या सूत्राचे बाधक सूत्र मानल्यास, तदपवादपक्ष निष्पन्न होतो 'विशेषणविशेष्यभावे कामचार ' असा न्याय असल्यामुळे, तच्छेष-पक्षात वरील दोन परिभाषासूत्रापैकी कोणतेहि एक सूत्र दुसऱ्याचे विशेषण, म्हणजे अर्थाचा सकोच करणारे परिच्छेदक, मानता येते आणि यामुळेच कैयटाने वर सागितल्याप्रमाणे 'तच्छेष' शब्दाचा दोन तऱ्हेने विग्रह केला आहे वरील दोन्ही सूत्रे परिभाषा असून, त्या दोन परिभाषामध्ये भाष्यकारानी विशेषणविशेष्यभाव करता येतो असे म्हटले असल्यामुळें, शकाकार असे म्हणतो की, जरी

सञ्ज्ञासूत्रे व परिभाषा स्वत करिता नसून परार्थ आहेत तरी त्याच्यात गुणगुणिभाव होऊ शकतो आणि त्यामुळे 'हलन्त्यम्' या सञ्ज्ञासूत्रातील 'हल्' या एकदेशाचा 'हस्य ल्' असा षष्ठीतत्पुरुषसमास केला असता, 'षष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा उपस्थित होऊन 'हस्य स्थाने ल्' असाच अर्थ होऊ शकतो व 'सामीप्ये षष्ठ्यर्थ' असे जे मनोरमेतील शकाग्रन्थात म्हटले आहे ते बरोबर मानता येत नाही या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, दोन परिभाषामध्ये अङ्गाङ्गिभाव होऊ शकतो असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय नसून, त्याच्या म्हणण्याचा वास्तविक आशय हा आहे की, जेव्हा एखाद्या कार्यविधायक सूत्रात दोन भिन्न परिभाषाचे निमित्त विद्यमान असल्यामुळें त्या दोन्ही परिभाषा त्या सूत्राचे ठिकाणी उपस्थित होतात तेव्हा, इष्ट प्रयोगाची सिद्धी करण्याकरिता त्या कार्यविधायक सूत्राचे त्या दोन परिभाषासह जे एक महावाक्य तयार केले जाते त्यात एक परिभाषा दुसऱ्या परिभाषेचे विशेषण मानता येते व असा विशेषणविशेष्यभाव तशा महावाक्यातच होऊ शकतो व इतर स्थली होऊ शकत नाही उदाहरणार्थं 'सार्वधातुकार्धधातुकयो' सू २१६८ हे सूत्र अङ्गाधिकारात पठित असल्यामुळे त्या सूत्रात 'अङ्गस्य' हे पद अनुवृत्त होते आणि 'अङ्गस्य' ही स्थानषष्ठी असल्यामुळे व ती 'अलोऽन्त्यस्य' ही परिभाषा उपस्थित होण्याचे निमित्त असल्यामुळे, त्या सूत्रात ती परिभाषा उपस्थित होते त्याचप्रमाणे त्या विधायक सूत्रात 'मिदेर्गुण' या पूर्वसूत्रातून 'गुण' हे पद अनुवृत्त होत असल्यामुळे व ते पद 'को गुणवृद्धी' ही परिभाषा उपस्थित होण्याचे निमित्त असल्यामुळे, ती परिभाषा देखील त्या सूत्राचे ठिकाणी उपस्थित होते ते विधायक सूत्र व या दोन परिभाषा या तिहीचे मिळून एक महावाक्य तयार केल्याशिवाय इष्ट रूपाची सिद्धि करण्याकरिता उपयोगी पडणारा असा त्या विधायक सूत्राचा अर्थ निष्पन्न होऊ शकत नाही म्हणून या तिहीचे 'सार्वधातुकार्ध-

धातुकयो प्रत्यययो परयो सतो, अङ्गस्य अन्त्यस्य इग्रूपस्य अल गुणोभवति,' अथवा 'अन्त्याल्रूपस्य इक गुणोभवति ' असे दोन प्रकारचे महावाक्य, त्या दोन परिभाषामध्ये विशेषणविशेष्यभावाचा व्यत्यास केल्याने, म्हणजे एकदा 'अलोऽन्त्यस्य' ही परिभाषा 'इको गुणवृद्धी' या परिभाषेचे विशेष्य व दुसऱ्याने ती 'इको गुणवृद्धी' या परिभाषेचे विशेषण मानल्याने, तयार होते, व तसा सूत्रार्थ सिद्ध झाल्यावरच इष्ट रूपाची सिद्धि करता येते साराश वरील भाष्या-वरून हे स्पष्ट होते की, दोन परिभाषामध्ये परस्परात अङ्गाङ्गिभाव किंवा परस्पराकाक्षा नसते, पण जेव्हा त्या दोन्ही परिभाषा एखाद्या विधायक सूत्रात त्याचे निमित्त विद्यमान असल्यामुळे एकत्र उपस्थित होतात तेव्हाच त्याच्यामध्ये विशेषणविशेष्यभाव होऊ शकतो, व त्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत कैयटाने भाष्यकाराचा हाच आशय आहे असे म्हटले आहे त्या टीकेत कैयटाने 'परस्परानपेक्षयो स्वस्वनिमित्तप्रयुक्तसन्निधानयोर्द्वयो परिभाषयो प्रदेशेषुस्वस्वकार्य-प्रतिपादनम् । तत्र यदि कथञ्चिदेकविषये सन्निपातो भवति, नैतावता परस्परापेक्षा भवतीत्यर्थ ।' असे म्हटले असून, त्यावर उद्योतकारानी 'विशेषणविशेष्यभावमात्रेण शेषशेषिव्यवहारो न क्वापि दृष्टचर ' असे म्हटले आहे म्हणून 'हलन्त्यम्' या सज्ञासूत्राचा अर्थ करतेवेळी जेव्हा त्या सूत्रातील 'हल्' या एकदेशाचे 'हस्य ल्' अशा रीतीने व्याख्यान केले जाते तेव्हा 'हस्य' ही षष्ठी असून देखील तेथे 'षष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा उपस्थित होऊ शकत नाही, आणि त्यामुळे 'सामीप्य षष्ठ्यर्थ ' असे जे मनोरमेतील शकाग्रन्थात म्हटले आहे ते अयोग्य ठरत नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे मनोरमेतील ज्या ग्रन्थाचे आतापर्यंत शब्दरत्नात विवरण केले आहे तो शकाग्रन्थ आहे हे लक्षात ठेवावे या ग्रन्थात केलेल्या शकेचे निरसन करण्याकरिता दीक्षित मनोरमेत पुढील पक्ति लिहितात

मनोरमा– इति चेन्मैवम् आद्ये समासस्य क्लिष्टत्वात् । न हि 'ब्राह्मणकम्बल' इत्यादौ ब्राह्मणसमीपवर्त्यन्यदीयः कम्बल प्रतीयते ।

न वा चित्रगुशब्दाच्चित्रगवीणा समीपवर्ती वृक्षादि प्रतीयते । अत एवानन्तरादिषु न समास, अनभिधानादिति स्पष्टमाकरे । कि बहुना 'ब्राह्मणस्य कम्बल' 'चित्रा गावोऽस्य' इति व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्ट. ।

वरील म्हणणे बरोबर नाही याचे कारण हे की, प्रथम पक्ष स्वीकारल्यास, म्हणजे 'हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल्' या पदाचा 'हस्य ल्' असा विग्रह करून 'हस्य' या षष्ठीचा सामीप्य असा अर्थ मानल्यास, समास क्लिष्ट होतो, म्हणजे त्या समासाने सामीप्यरूप अर्थाचा बोध होऊ शकत नाही व 'हकारस्य समीपवर्ती लकार' असे ज्ञान होऊ शकत नाही 'ब्राह्मणस्य कम्बल' इत्यादि स्थली ब्राम्हणाच्या समीप असलेले घोगडे असा अर्थ मुळीच ज्ञात होत नाही (उलट त्या वाक्यावरून ब्राह्मणाचे घोगडे असाच अर्थ ज्ञात होतो, म्हणजे 'ब्राह्मणस्य कम्बल' या वाक्याने सामीप्यरूप सबध बोधित होत नसून स्वस्वामिभावसबधच प्रतीत होतो) त्याचप्रमाणे 'चित्रगु' या शब्दाने ज्या वृक्षादिकाजवळ रगी बेरगी गायी उभ्या आहेत अशा वृक्षादिकाचा बोध होत नाही ('चित्रा गावो यस्य स चित्रगु' या अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासातील लौकिक विग्रहवाक्यात असणाऱ्या 'यस्य' या षष्ठ्यन्त पदाने 'यस्य वृक्षादे समीपवर्तिन्य चित्रा गाव' असा मुळीच बोध होत नसून, 'यस्य पुरुषस्य चित्रा गाव' असाच बोध होतो साराश वरील दोन्ही उदाहरणात सामीप्यरूप सबधाची प्रतीति न होता स्वस्वामिभावसबधाचीच प्रतीति होते) षष्ठीचा अर्थ आनन्तर्य, सामीप्य इत्यादि नसल्यामुळेच, 'अनन्तर' इत्यादि अर्थामध्ये षष्ठीतत्पुरुष होत नाही, कारण तशा अर्थामध्ये केलेला षष्ठीतत्पुरुषसमासाचा प्रयोग भाषेत कोठेहि आढळत नाही असे भाष्यात स्पष्टपणे सागितले आहे ('षष्ठी स्थानेयोगा' १–१–४९ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात–'शब्दस्यापि शब्देनानन्तरादयोऽभिसम्बन्धा । अस्तेर्भूर्भवतीति सन्देह स्थानेऽनन्तरे समीप इति । सन्देहमात्रमेतद्भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो

विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति । स्थान इति व्याख्यास्याम ' । या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, एका शद्वाचा दुसऱ्या शद्वाशी स्थान्यादेशसबध होणेच सभवते असे नसून, आनन्तर्य इत्यादि प्रकारचे सबध सभवतात उदाहरणार्थ 'अस्तेर्भू ' या स्थली 'अस्' धातूचे ठिकाणी 'भू' हा आदेश होतो किंवा तो 'अस्' धातूशी अनन्तर—सयुक्त—होतो किवा 'अस्' धातूच्या जवळ तो होतो असा सदेह उत्पन्न होतोच पण अशा प्रकारचा सशय केवळ नाममात्र—निरर्थक—आहे सर्व ठिकाणी सदेह उत्पन्न झाल्यास, 'व्याख्यानतो विशेष प्रतिपत्ति ' प १ ही परिभाषा लगेच मनात येते आणि त्या सदेहाचे निराकरण करण्याकरिता आम्ही 'अस्' धातूचे जागी 'भू' हा आदेश होतो असे व्याख्यान करू सारांश या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, आनन्तर्य, सामीप्य इत्यादि षष्ठीचे अर्थ नव्हत व त्यामुळे तशा अर्थांमध्ये षष्ठीतत्पुरुष-समास होऊ शकत नाही) ; एवढेंच नव्हे तर, 'ब्राह्मणस्य कम्बल ' किवा 'चित्रा गावोऽस्य' अशा असमस्त वाक्याचा देखील आनन्तर्य इत्यादि सबध द्योतित करण्याकरिता प्रयोग करणे अयोग्य आहे (कारण आनन्तर्य, सामीप्य इत्यादि षष्ठीचे अर्थ नसल्यामुळे, तशा वाक्याचा प्रयोग केला असता, आनन्तर्य सामीप्य इत्यादि सबधाची प्रतीति होऊ शकत नाही)

शद्वरत्न— क्लिष्टत्वादिति । ' ब्राह्मणस्य कम्बलः ' इत्यादावसत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामिभावादिप्रतीतिवदनन्तरसमीपादि-शब्दप्रयोगमन्तरेण सामीप्याद्यप्रतीतेः तस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात्, तत्प्रयोगे त्वसामर्थ्यात् षष्ठीसमासाप्राप्तिरिति मध्यमपदलोपिसमासे, सौत्रे वा तत्र समासस्य क्लिष्टत्वमिति भाव । तदेतदाह— नहीत्यादिना तत्रानिष्ट इत्यन्तेन । चित्र गवीणामिति । "कुमति च" इति णत्वम् । दन्त्यपाठस्तु लेखकप्रमादात् । एवं स्त्रीगवीणामित्येकशेष-प्रकरणान्तस्थ कैयटप्रयोगेऽपि बोध्यम् । ' अस्तेरनन्तरे समीपे वा '

इत्यादिभाष्य त्वनन्तरादिपदाध्याहारेण तन्निरूपितसबन्धार्थिका, स्थानपदाध्याहारेण तन्निरूपितसबन्धार्थिका वा षष्ठीत्यभिप्रायकम् । अत एव मतुप्सूत्रे कैयटेन 'गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा' इत्यर्थे मतुप्शङ्कापरभाष्यव्याख्यावसरे आनन्तर्यमस्त्यर्थवत्प्रकृत्यर्थोपाधिरित्युक्तम्, नतु तस्य षष्ठचर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वमुक्तम् । भाष्यकृता चासामर्थ्यात्तत्र वृत्त्यभाव उक्तः। षष्ठचर्थत्वे तु प्रत्ययार्थत्वात्क्वाऽसामर्थ्यम् ।

'समासस्य क्लिष्टत्वात्' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, 'ब्राह्मणस्य कम्बल' इत्यादि स्थली प्रकरणादिक काही नसून देखील तसे वाक्य उच्चारताक्षणीच जसा स्वस्वामिभाव-सबधाचा बोध होतो तसा 'अनन्तर, समीप' इत्यादि शद्वाचा प्रयोग केल्याशिवाय आनन्तर्य, सामीप्य इत्यादि अर्थांचा बोध होत नाही, कारण आनन्तर्य, सामीप्य इत्यादि षष्ठीचे अर्थ नव्हत, व 'ब्राह्मणस्य अनन्तर कम्बल' अशा प्रकारे विग्रहवाक्यात 'अनन्तर' इत्यादि शद्वाचा उपयोग करूनं 'ब्राह्मणकम्बल' असा षष्ठीतत्पुरुष-समास तशा अर्थामध्ये, सामर्थ्याच्या अभावामुळे, म्हणजे तसा अर्थ द्योतित करण्याचे षष्ठीत सामर्थ्य नसल्यामुळे, होऊ शकत नाही म्हणून अशा ठिकाणी मध्यमपदलोपीसमास करणे किंवा 'हलन्त्यम्' या सूत्रात 'हस्य समीपवर्ति ल्' असा मध्यमपदलोपीसमास करणे देखील षष्ठीसमासासारखेच क्लिष्ट आहे आणि हे स्पष्ट करण्याकरिताच दीक्षितानी मनोरमेत 'न हि ब्राह्मणस्य कम्बल इत्यादौ...व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्ट' असे म्हटले आहे (कारण तसा मध्यमपदलोपीसमास करून देखील आनन्तर्य, सामीप्य इत्यादि संबधाचा सामासिक शद्वातून बोध होणे अशक्यप्राय आहे) मनोरमेत 'चित्रगवीणाम्' असा जो प्रयोग केला आहे त्यात 'कुमति च' सू १०५६ या सूत्राने णत्व झाले आहे मनोरमेच्या काही प्रतीत

‘ चित्रगवीनाम् ’ असा जो दन्त्यनकारयुक्त पाठ आढळतो तो लेखकाच्या प्रमादामुळे झाला असून अशुद्ध आहे असे समजावे त्याचप्रमाणे एकशेष प्रकरणातील (‘ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ’ १–२–७२ या सूत्रावरील भाष्याच्या) कैयटवृत्तीत ‘ ततश्चात्र गोशद्व स्त्रीगवीणा वाचक ’ असा जो पाठ आढळतो त्या पाठातील ‘ स्त्रीगवीणाम् ’ या स्थली देखील ‘ कुमति च ’ या सूत्राने णत्व झाले आहे असे समजावे (आता शकाकार अशी शका करितो की, षष्ठीचा अर्थ सामीप्य आहे हे मानण्यास ‘ षष्ठी स्थानेयोगा ’ १–१–४९ या सूत्रावरील भाष्य प्रमाण आहे आणि म्हणून ‘ ह्रस्य समीपवर्ति ल् ’ असा ‘ हल् ’ या पदाचा षष्ठीतत्पुरुषसमास चूक ठरत नाही या शकेवर शद्वरत्नकार असे उत्तर देतात की,) त्या भाष्यात ‘ अस्तेरनन्तरे समीपे वा ’ इत्यादि जे भाष्यकारानी म्हटले आहे ते, ‘ अस्तेर्भू ’ या सूत्रातील ‘ अस्ते ’ या षष्ठीपुढे ‘ समीपे, अनन्तरे ’ या पदाचा अध्याहार करून त्या पदानी बोधित होणाऱ्या सबधाची वाचक ‘ अस्ते ’ ही षष्ठी आहे काय किवा ‘ अस्ते ’ या षष्ठीपुढे ‘ स्थाने ’ या पदाचा • अध्याहारकरून त्या पदाने बोधित होणाऱ्या स्थान्यादेशसबधाची वाचक ‘ अस्ते ’ ही षष्ठी आहे काय, या आशयाने म्हटले आहे (ते भाष्य मनोरमेत दिलेच आहे त्या भाष्यात भाष्यकारानी जो सशय उपस्थित केला आहे तो ‘ अनन्तरे, समीपे, स्थाने ’ या पदाचा अध्याहार करूनच उपस्थित केला आह त्या भाष्यात त्यानी असे मुळीच म्हटले नाही की, षष्ठीचा अर्थ आनन्तर्य, सामीप्य किंवा स्थान आहे तसा षष्ठीचा अर्थ असता तर त्या शद्वाचा अध्याहार करण्याची काहीच गरज नव्हती म्हणून षष्ठीचा अर्थ सामीप्य आहे हे मानण्यास वरील भाष्य प्रमाण ठरत नाही व त्यामुळे ‘ ह्रस्य ल् ’ याचा ‘ हसमीपवर्ती लकार ’ असा अर्थ मुळीच करता येत नाही असा शद्वरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) आनन्तर्य, सामीप्य

इत्यादि षष्ठीचा अर्थ नसल्यामुळेच, ‘ गावोऽस्य सन्ति अनन्तरा ’ या अर्थामध्ये ‘ गो ’ शद्बाहून मतुप् प्रत्यय का होऊ नये अशी ‘ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ’ ५–२–९४ या मतुप्‌विधायक सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी जी शका उपस्थित केली आहे त्या शकापर भाष्याचे विवरण करिताना कैयटाने असे म्हटले आहे की, ज्याप्रमाणे ‘ गाव अस्य सन्ति ’ या स्थली ‘ अस्ति ’ या पदाचा विद्यमानतारूप अर्थ प्रकृतीचे, म्हणजे ज्या ‘ गो ’ शद्बाहून मतुप् प्रत्यय करणे आहे त्या ‘ गो ’ प्रकृतीचे, विशेषण होतो त्याचप्रमाणे ‘ गाव अम्य सन्ति अनन्तरा ’ या स्थली देखील आनन्तर्यरूप अर्थ ‘ गो ’ या प्रकृतीचे विशेषण मानता येतो पण आनन्तर्य हा षष्ठीच्या प्रत्ययाचा अर्थ आहे व त्यामुळे आनन्तर्य या अर्थामध्ये मतुप्प्रत्यय होतो असे कैयटाने मुळीच म्हटले नाही आणि भाष्यकारानी असे म्हटले आहे की, ‘ गावो अस्य सन्ति अनन्तरा ’ या अर्थामध्ये ‘ गो ’ शद्बाहून, असामर्थ्यामुळे, तद्धित मतुप्प्रत्यय होऊ शकत नाही जर षष्ठीचा अर्थ अनन्तर, समीप इत्यादि असता तर, मतुप् प्रत्ययाने तो अर्थ बोधित होऊ शकलाच असता, व षष्ठीचे ठिकाणी तसा अर्थ बोधित करण्याचे सामर्थ्य नाही (व त्यामुळे त्या अर्थामध्ये मतुप् प्रत्यय होऊ शकत नाही) असे कसे म्हणता आले असते? मतुबविधायक सूत्रावरील भाष्यात ५–२–९४ भाष्यकार म्हणतात— ‘ अथ क्रियमाणेऽप्यस्तिग्रहणे इह कस्मान्न भवति गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा, गावोऽस्य सन्ति समीप इति ?॥ असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? । सापेक्षमसमर्थवद्भवतीति । ’ या भाष्यावरील टीकेत कैयटाने ‘ असामर्थ्यादिति ’ हे प्रतीक घेऊन असे म्हटले आहे की, ‘ इह तु य प्रकृत्यर्थोपाधि प्रत्ययान्तेनाऽन्तर्भावयितु शक्यस्तदुपाधेरेव प्रत्ययेन भाव्यम् । न च गोमानित्येतत् प्रकृत्यर्थ-स्यानन्तर्यं गमयितु शन्कोतीति तदभिधानाय वाक्यमेव प्रयुज्यते । स्वस्वामिभावस्तु स्वत्तयैवान्तर्भावित इति तत्प्रतीतिर्भवत्येव । ’

'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप' सू १८९४ या सूत्राने अस्तिसमानाधिकरणप्रथमान्ताहून 'अस्य' किंवा 'अस्मिन्' या अर्थामध्ये मतुप्प्रत्यय होणे सांगितले आहे. येथे असा प्रश्न उपस्थित होतो की, 'अस्य' ही स्वस्वामिभावसंबंधबोधिकाच षष्ठी मानावी किंवा अनन्तरादिसंबंधबोधिका देखील षष्ठी मानावी? कैयटाचे असे म्हणणे आहे की, 'अस्य' या षष्ठीने जसा स्वस्वामिभावसंबंध ज्ञात होतो तसा, अनन्तर, समीप इत्यादि शब्दाचा उपयोग केल्याशिवाय, त्या षष्ठीने सामीप्यादिसंबंधाचा बोध होऊ शकत नाही, कारण आनन्तर्य किंवा सामीप्य हा षष्ठीचा अर्थ नव्हे म्हणून तशा अर्थामध्ये मतुपप्रत्यय होऊ शकत नाही आणि म्हणूनच त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी असे म्हटले आहे की, 'अथाऽस्तिग्रहणं किमर्थम्?। सत्तायामर्थे प्रत्ययो यथा स्यात । नैतदस्ति प्रयोजनं, न सत्ता पदार्थो व्यभिचरति।.. ...इदं तर्हि प्रयोजनमस्तियुक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति, गावोऽस्यानन्तरा, गावोऽस्य समीप इति'।

शब्दरत्न— तस्माद्यत्र षष्ठ्यन्तमात्रप्रयोगे आनन्तर्यादिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदाध्याहार एव बोध्य । तत्रास्तिग्रहणाभावे तस्यान्यफलकत्वे वा सूत्रानुपात्तास्त्यर्थान्तर्भावेण मत्वर्थीयवद्बहुव्रीहिवच्च तथाभूतानन्तर्याद्यर्थान्तर्भावेण 'चित्रा गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा' इत्याद्यर्थे बहुव्रीहिमत्वर्थीयौ न भवतोऽनभिधानादिति मतुप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनन्तरादेरिदमर्थत्वे "तस्येदम्" इति शैषिकोऽप्यनभिधानान्नेति "तस्येदम्" इत्यत्र भाष्ये । तदुक्तम्—अनन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकर इति । तत्र समासग्रहणं तद्धितवृत्तेरप्युपलक्षणम् ।

म्हणून जेथे केवळ षठ्यन्तपदाचा प्रयोग केल्याने आनन्तर्य इत्यादि अर्थांची प्रतीति होते तशा ठिकाणी देखील, अनन्तर इत्यादि पदाचा अध्याहार मानणेच योग्य आहे असे समजावे (जसे 'गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किञ्चित्' या स्थली 'अनन्तर' हे पद वाक्यात

घातले नसून देखील जो आनन्तर्यनिरुपितसबधाचा, म्हणजे 'गुरुपुत्र-देवदत्तस्य किञ्चिदनन्तर' असा, बोध होतो तो 'अनन्तर' या पदाचा अध्याहार केल्यानेच होतो) 'तदस्यास्ति' सू ५-२-९४ या मतुप्सूत्रावरील भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, जरी त्या सूत्रात 'अस्ति' या पदाचे ग्रहण नसले किंवा ते पद इतर प्रयोजनाकरिता, म्हणजे 'अस्ति' या धनवाचकतिङन्तप्रतिरूपक अव्ययाहून मतुप् प्रत्यय पावला नसल्यामुळे त्याहून देखील मतुप् प्रत्यय व्हावा व 'अस्तिमान्' असे मतुप्प्रत्ययान्त रूप व्हावे या प्रयोजनाकरिता, घातले असले तरी देखील, त्या 'अस्ति' शद्वाच्या अर्थाचा ('न सत्ता पदार्थो व्यभिचरति' या न्यायान्वये) प्रकृतीच्या अर्थामध्ये अन्तर्भाव होत असल्यामुळे, त्या अर्थाला धरून जसा बहुव्रीहिसमास, म्हणजे 'चित्रा गावो यस्य स चित्रगु' असा बहुव्रीहिसमास, किंवा 'गाव सन्ति अस्य स गोमान्' असा 'गो' शद्वाहून मतुप् प्रत्यय होतो तसा त्या सूत्रात न घातलेल्या 'अनन्तर' इत्यादि शद्वाच्या अर्थाचा अन्तर्भाव करून 'चित्रा गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा' असा आनन्तर्य इत्यादि अर्थामध्ये बहुव्रीहिसमास किंवा मतुप प्रत्यय होऊ शकत नाही, कारण (तशा अर्थाचा बोध करण्याचे सामर्थ्य बहुव्रीहीत किंवा मतुप् प्रत्ययात नाही व) तशा अर्थामध्ये केलेल्या बहुव्रीहीचा किंवा मतुप् प्रत्ययान्ताचा प्रयोग भाषेत कोठेहि आढळत नाही (या विषयासबधाचे मतुप्विधायक सूत्रावरील भाष्य पूर्वी दिलेच आहे 'अनन्तर' इत्यादि अर्थामध्ये बहुव्रीहिसमास किंवा मतुप् प्रत्यय का होऊ शकत नाही याची दोन कारणे त्या भाष्यात भाष्यकारानी दिली आहेत प्रथम कारण 'असामर्थ्यात्' हे असून, द्वितीय कारण 'अनभिधानात्' हे आहे व भाष्यकारानी प्रथम कारणाचे व्याख्यान करिताना 'सापेक्षमसमर्थवद्भवति' असे म्हटले आहे त्याचा अर्थ हा आहे की, बहुव्रीहिसमासात किंवा मतुप् प्रत्यय करते वेळी 'अनन्तर, समीप' इत्यादि शद्वाचा उपयोग केल्याशिवाय तशा बहुव्रीहिसमासात

किंवा मतुपप्रत्ययान्तात सामीप्य इत्यादि अर्थाचा बोध करून देण्याचे सामर्थ्य नसल्यामुळे, म्हणजे तशा अर्थाचा बोध करून देण्याकरिता त्याना 'अनन्तर, समीप' इत्यादि शद्बाची अपेक्षा असल्यामुळे, तशा अर्थामध्ये बहुव्रीहिसमास किंवा मतुप प्रत्यय होऊ शकत नाही 'अनभिधानात' या द्वितीय हेतूचा अर्थ हा आहे की, भाषेत सामीप्य इत्यादि अर्थामध्ये केलेला बहुव्रीहीचा किंवा मतुप प्रत्ययान्ताचा प्रयोग कोठेहि आढळत नाही) 'तस्येदम' सू ४–३–१२० या सूत्रावरील भाष्यात असे म्हटले आहे की, 'तस्येदम्' सू १५०० या सूत्रातील 'इदम्' या पदाचा 'अनन्तर,' म्हणजे 'सस्येदमनन्तरम्' इत्यादि अर्थ केल्याने तशा अर्थामध्ये, त्या सूत्रान्वये होणारा शैषिक प्रत्यय होऊ शकत नाही, कारण (तसा अर्थ द्योतित करण्याचे सामर्थ्य त्या प्रत्ययात नाही व) तशा अर्थामध्ये केलेला प्रयोग भाषेत कोठेहि आढळत नाही (त्या सूत्रा-वरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात– 'तस्येदमित्यसन्निहितेऽप्राप्ति । कि कारणम् ? । इदम प्रत्यक्षवाचित्वात् । इदमित्येतत्प्रत्यक्षे वर्तते । तेनेहैव स्यात्–तस्येदमिति । तस्याऽद इति, तस्य तदित्यत्र न स्यात् । सिद्ध तु यद्योगा षष्ठी तत्र । सिद्धमेतत् । कथम् ? । यद्योगा षष्ठी वर्त्तते तत्रेति वक्तव्यम् । अनन्तरादिषु च प्रतिषेध । अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्य ।' पुढे भाष्यकारानी 'अनन्तरादिषु च प्रतिषेध' या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान केले आहे, व प्रत्याख्यान करिताना असे म्हटले आहे की, 'यदप्युच्यते–अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्य इति । न वक्तव्य – अनभिधानादनन्तरादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति ।' 'इदम्' हा शब्द प्रत्यक्षाचा वाचक असल्यामुळे, 'तस्य तत्' इत्यादि अर्थामध्ये शैषिक प्रत्यय न होण्याची जी आपत्ति येत होती ती टाळण्याकरिता, 'सिद्ध तु यद्योगा षष्ठी तत्र' हे वार्तिक वार्तिककाराने पठित केले परतु त्या वार्तिकान्वये, 'तस्य अनन्तर' इत्यादि अर्थामध्ये शैषिक प्रत्यय होण्याची आपत्ति येत होती ती टाळण्याकरिता, वार्तिककाराने 'अनन्तरादिषु च प्रतिषेध' हे द्वितीय वार्तिक पठित केले परतु

भाष्यकार म्हणतात की, असे द्वितीय वार्तिक पठित करण्याची काही गरज नाही, कारण 'अनन्तर' इत्यादि अर्थ द्योतित करण्याचे सामर्थ्य षष्ठीत व षष्ठ्यन्ताहून होणाऱ्या शैषिक तद्धित प्रत्ययात नाही, व तशा अर्थामध्ये झालेल्या शैषिक प्रत्ययाचे कोणतेहि उदाहरण भाषेत आढळत नाही) या वर सांगितलेल्या सर्व गोष्टी मनात धरूनच, 'अनन्तरादिषु न समास अनभिधानादिति स्पष्टमाकरे' असे दीक्षितानी मनोरमेत म्हटले आहे या मनोरमेतील पक्तीत 'समास' असा जो शब्द वापरला आहे त्यात तद्धितवृत्तीचा देखील समावेश होतो, म्हणजे 'अनन्तर, समीप' इत्यादि अर्थामध्ये जसा समास होत नाही तसा तद्धितप्रत्यय देखील होत नाही

शब्दरत्न– अनन्तरादिशब्दै षष्ठीतत्पुरुषादिस्तु भवत्येव । 'ग्रामकूपः' 'गङ्गातीरम्' इत्यादौ समीप एवावयवत्वारोपेण समास । स्पष्टा चेय रीति "मपर्यन्तस्य" इति सूत्रे कैयटे । कि च हृस्य लित्यर्थे "हल विलेखने" इति धातोर्लस्येत्वापत्तिः । न च फलाभाव? 'देवदत्त हल्' इत्यादौ ङित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपवल्लित्त्वसामर्थ्या-त्प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावेऽपि लित्स्वरस्यैव फलत्वस्य वक्तु शक्यत्वादित्यपि बोध्यम् । यद्यपि "हलसीरात्" इति निर्देशेन तस्य नेत्त्वमिति कल्पयितु शक्यम् । तथापि ज्ञापकस्वीकारापेक्षया सूत्रावृत्तिरेव लघीयसीति दिक् ।

'अनन्तर' इत्यादि शब्दाशी षष्ठीतत्पुरुष इत्यादि समास होतातच (जसे 'तस्य अनन्तर तदनन्तर' इत्यादि, कारण वृत्ति न होण्याकरिता जे असामर्थ्य पाहिजे ते अशा स्थली नसून, दोन पदात परस्परान्वित होण्याचे सामर्थ्य आहे) 'ग्रामकूप, गङ्गातीरम्' इत्यादि स्थली सामीप्याचे ठिकाणी अवयवत्वाचा आरोप करून (व षष्ठी-समासातील षष्ठ्यन्त पद अवयवषष्ठी मानून) षष्ठीतत्पुरुषसमास होतो 'मपर्यन्तस्य' ७-२-९१ या सूत्रावरील भाष्याच्या कैयट टीकेवरून वर सांगितल्याप्रमाणे अवयवत्वाचा आरोप करून वर दिलेल्या उदाहरणात समास करता येतो हे स्पष्ट होते (कैयटाने त्या

टीकेत असे म्हटले आहे की 'सर्वत्रैवाऽन्तशब्दोऽवयववाची, कस्य चिन्मुख्यमव यवत्व कस्य चित्सामीप्यादुपचरितमित्यभिप्रायेणेद भाष्यम् ।') दुसरे असे की, (आनन्तर्य सामीप्य इत्यादि षष्ठीचा अर्थ मानला व 'हल्' याचा 'हस्य समीपवर्ती लकार इत्सज्ञक स्यात्' असा अर्थ केला तर) 'हल् विलेखने' या भ्वादिगणातील धातूमध्ये 'ह' च्या समीप लकार असल्यामुळे, त्याला इत्सज्ञा (होऊन 'तस्य लोप' सू ६२ या सूत्राने त्या लकाराचा लोप) होण्याची आपत्ति येईल येथे लोपव्यतिरिक्त दुसरे काही फल नाही असे समजू नये ज्याप्रमाणे भसज्ञक अङ्गापुढे डित् प्रत्यय आल्यास त्या अङ्गाच्या 'टि' चा लोप होतो हे सागणाऱ्या 'टे' सू ३१६ या सूत्रान्वये, भसज्ञक अङ्ग नसून देखील त्यापुढे डित् प्रत्यय आला असता 'डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोप' या वचनान्वये तशा अङ्गाच्याहि 'टि' चा लोप डित्त्वसामर्थ्यामुळे होतो, म्हणजे 'भू + इ + तास् + डा = भवितास् + डा' येथे डा हा डित् प्रत्यय पुढे आल्यामुळे, 'भवितास्' हे अङ्ग भसज्ञक नसून देखील, त्याच्या 'आस्' या 'टि' चा लोप होतो, त्याचप्रमाणे (लित्प्रत्यय पुढे आला असता तशा प्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी असलेला अच् उदात्त होतो हे सागणाऱ्या 'लिति' सू ३६७६ या सूत्रान्वये) प्रत्ययभिन्न लित् पुढे आल्यास देखील त्याच्या लगेच पूर्वी असणारा अच् लित्सामर्थ्यामुळें उदात्त होतो असे देखील म्हणता येणे शक्य आहे व असे मानल्यास, 'देवदत्त हल्' म्हणजे 'हे देवदत्त हल् अस्ति' या उदाहरणातील 'हल्' या (क्विबन्त प्रथमान्त) पदातील लकार वर सागितल्याप्रमाणे, इत् मानला असता, त्या लकाराच्या लगेच पूर्वी असणारा अकार उदात्त होईल जरी 'हलसीरात् ठक्' सू १६३३ या सूत्रामध्ये 'हल' अशा शब्दाचा निर्देश केला असल्यामुळे हे ज्ञापित होते की, 'हल्' धातूतील लकार इत् नाही असे म्हणता येऊ शकते तरी 'हल्' धातूतील लकाराला जी इत्सज्ञा होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टाळण्याकरिता,

'हलसीरात्' या सूत्रातील ज्ञापकाचा आधार घेणे अशा तऱ्हेची खटपट करण्यापेक्षा, 'हलन्त्यम्' या सपूर्ण सूत्राची द्विरावृत्ति करून त्या सूत्राचा कौमुदीत जसा अर्थ केला आहे तसे करण्यातच अधिक लाघव आहे (साराश मपूर्ण 'हलन्त्यम्' या सूत्राची द्विरावृत्ति करण्यापेक्षा त्या सूत्रातील 'हल्' या एकदेशाची द्विरावृत्ति करण्यात लाघव आहे असे मानून प्रसादकारादिकानी जो प्रकृत सूत्राचा अर्थ करण्याचा यत्न केला आहे त्यात वर सागितल्याप्रमाणे अनेक दोष उद्भवत असल्यामुळे, तसे करण्यापेक्षा सपूर्ण सूत्राची द्विरावृत्ति करून सूत्रार्थ केल्याने कोणताहि दोष येत नसल्यामुळे, तसेच करण्यात अधिक लाघव आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

मनोरमा– द्वितीयेऽपि सयोगान्तलोपो दुर्लभ, यणः प्रतिषेधारम्भात्, तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि "झलो झलि" इत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य सयोगान्तस्य झलो लोपविधानाच्च । किं च पदार्थबोध विना वाक्यार्थबोधासभवेन हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागेतत्सूत्रार्थाबोधे प्रसक्ते तदुद्धारार्थोऽय यत्न । अस्यां चावस्थाया हल्शब्दार्थाप्रसिद्धौ द्वन्द्व एव दुर्लभ, सहविवक्षाया असम्भवात् । तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् ।।

द्वितीय पक्ष स्वीकारल्यास देखील, म्हणजे 'हल् च ल् च' असा समाहारद्वन्द्व करून 'हलल्' असे जे पद होते त्यातील अन्त्य लकाराचा 'सयोगान्तस्य लोप' सू ५४ या सूत्राने जो लोप केला आहे तो पक्ष स्वीकारल्यास देखील, सयोगान्त लकाराचा लोप होणे अशक्य आहे, कारण 'सयोगान्तस्य लोप' या सूत्रावर 'यण प्रतिषेधो वाच्य' हे वार्तिक आरभिले असल्यामुळे, त्या वार्तिकारभपक्षात 'हलल्' यातील सयोगान्त लकार या यणचा लोप होऊ शकत नाही वार्तिक-प्रत्याख्यानपक्षात देखील (भाष्यकारानी) 'झलो झलि' या उत्तर सूत्रातून 'सयोगान्तस्य लोप' या पूर्व सूत्रात 'झल' या पदाचे अपकर्षण करून सयोगान्त झलाचा लोप होतो असे विधान केले

असल्यामुळे व 'हल्ल्' यातील अन्त्य लकार झल् नसल्यामुळे, त्याचा लोप होऊ शकत नाही ('सयोगान्तस्य लोप' ८–२–२३ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'सयोगान्तस्य लोपे यण प्रतिषेध' हे वार्तिक प्रथम पठित करून, पुढे त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान करिताना 'न वा, झलो लोपात्।' हे द्वितीय वार्तिक पठित केले आहे व असे म्हटले आहे की, 'न वा वक्तव्यम्। कि कारणम्?। झलो लोपात्। झलो लोप सयोगान्तलोपो वक्तव्य।' साराश वार्तिकारभपक्ष मानला तर, लकार यण् असल्यामुळे त्याचा लोप होऊ शकत नाही वार्तिकप्रत्याख्यानपक्ष मानला तरी, लकार झल् नसल्यामुळे त्याचा लोप होऊ शकत नाही एकदरीत दोन्ही पक्षात लकाराचा लोप होणे अशक्य आहे म्हणून 'हल् च ल् च' असा समाहारद्वन्द्व करून व त्याचा 'व्यञ्जनमित् अन्त्यलकारश्च इत्' असा अर्थ सिद्ध करण्याकरिता 'हल्ल्' असे पद सिद्ध करून त्यातील अन्त्य लकाराचा 'सयोगान्तस्य लोप' या सूत्राने लोप होऊ शकत नसल्यामुळे, 'हल्' या अन्तिम शिवसूत्रातील अन्त्य लकाराला इत्सज्ञा प्राप्त करून देण्याची जी अशा तऱ्हेची खटपट केली आहे ती, वर सागितल्याप्रमाणे दोषयुक्त असल्यामुळे त्याज्य आहे, आणि त्यामुळे द्वितीय द्वन्द्व पक्ष देखील स्वीकारता येत नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे) दुसरे असे की, वाक्यातील प्रत्येक पदाच्या अर्थाचा बोध झाल्याशिवाय सपूर्ण वाक्याच्या अर्थाचा बोध होणे असभवनीय असल्यामुळे, जोपर्यंत हल्प्रत्याहार सिद्ध होत नाही (व 'हल्' या पदाचा 'व्यञ्जन' असा अर्थ आहे हे ज्ञात होत नाही) तोपर्यंत 'हलन्त्यम' या सपूर्ण सूत्राच्या अर्थाचा बोध होणे अशक्य आहे अशी जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरिताच 'हल च ल् च' असा समाहारद्वन्द्व करण्याचा प्रयत्न केला आहे पण असा द्वन्द्वसमास करतेवेळी त्या समासातील 'हल्' या पदाचा अर्थ अप्रसिद्ध—अज्ञात—असल्यामुळे, अशा ठिकाणी द्वन्द्वसमास होऊच शकत नाही, कारण येथे अशा स्थितीत सहविवक्षा असणे असभवनीय

आहे, म्हणजे जेथे द्वन्द्वसमास करतेवेळी त्या समासातील प्रत्येक पदाच्या अर्थाचा बोध झालेला नाही तशा ठिकाणी सहविवक्षा सभवतच नाही (व अशा रीतीने येथे सहविवक्षेचा अभाव असल्यामुळे द्वन्द्वसमास होऊच शकत नाही या विषयाचे विस्तृत विवरण शब्दरत्नात केले जाईल) म्हणून ('हल्' या एकदेशाचा 'हल् च ल च' असा द्वन्द्वसमास करण्यापेक्षा) 'हलन्त्यम्' या सपूर्ण सूत्राची द्विरावृत्ति करून जसा त्या सूत्राचा कौमुदीत अर्थ केला आहे तशाच तऱ्हेने त्या सूत्राचा अर्थ करणे न्याय्य–योग्य–आहे

शब्दरत्न– झलो लोपेति । सौत्रलोपाश्रयणे तु मूलोक्तमेव लघु । असम्भवादिति । नच "आद्यन्तौ टकितौ इत्यादौ यथासङ्ख्यमन्वयेऽपि प्रथमत. साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण सहविवक्षामाश्रित्य यथा द्वन्द्वसाधुत्व तथेहापि प्रथमत लकारो हल्पदवाच्यश्चेत्" इति सामान्यतो बोध कल्पितमादाय द्वन्द्वसाधुत्वम्, ततो विशेषजिज्ञासायाम् "आदिरन्त्येन" इत्येकवाक्यतया विशेषतो वाक्यार्थो लक्ष्यसस्कारक । किं च, सहविवक्षा = सहवक्तु वक्तुरिच्छा, सा च सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्तत पूर्वमपि हल्पदार्थज्ञानादक्षतैव, बोद्धृबोधस्तु क्रमेणैवेति वाच्यम्, "आद्यन्तौ" इत्यादौ यथासङ्ख्यसूत्रारम्भसामर्थ्येन तथा-साधुत्वाङ्गीकारेऽप्यन्यप्रकारेण तस्य साधुत्वकल्पने मानाभावात् ।

('हल् च ल् च हल्ल्' असा द्वन्द्वसमास करून 'हल्ल' असे जे सामासिक पद होते त्यातील अन्त्य लकार झल नसल्यामुळे व 'सयोगान्तस्य झलो लोप' असे भाष्यवचन असल्यामुळे त्याचा लोप न होण्याची जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरिता त्या अन्त्य लकाराचा निपातनाने) सौत्रलोप झाला आहे असे मानण्यापेक्षा 'हलन्त्यम्' या सपूर्ण सूत्राची द्विरावृत्ति करून त्या सूत्राचा कौमुदीत जसा अर्थ केला आहे तसे करण्यातच लाघव आहे (व सौत्रलोप मानण्यात गौरवरूप दोष आहे आता मनोरमेत 'द्वन्द्व एव दुर्लभ सहविवक्षाया

असम्भवात्' असे जे म्हटले आहे त्यावर शकाकार अशी शका करतो की, 'ङ सि धुट्, नश्च, शि तुक्' सू १३१-३३ इत्यादि सूत्रान्वये लक्ष्याला टित् कित् आगम करतेवेळीच) ज्याप्रमाणे 'आद्यन्तौ टकितौ' सू ३६ इत्यादि मौत्र वाक्यात यथासख्य अन्वय केला जातो, म्हणजे 'टित् आद्यवयवो भवति, कित अन्तावयवो भवति' असा 'यथासख्य-मनुदेश समानाम्' सू १२८ या सूत्राच्या सहायाने लक्ष्याला सस्कार करतेवेळीच अनुक्रमे अन्वय केला जातो, तरी 'आद्यन्तौ टकितौ या वाक्याचा प्रयोग करतेवेळी 'टकितौ' या समुदायाचा 'आद्यन्तौ,' या समुदायाशी अन्वय केल्याने (वक्त्याचे ठिकाणी असलेली) जी महविवक्षा ज्ञात होते तिचा आश्रय केल्याने त्या सूत्रातील दोन्ही द्वन्द्वसमास माधु ठरतात, त्याचप्रमाणे 'हल् च ल् च हल' या स्थली 'लकार इत्, हल्पदवाच्यश्च इत' असा जो प्रथम सामान्य बोध होतो त्याचा आश्रय केल्याने हा द्वन्द्वसमास देखील साधु मानता येतो त्यानतर (या द्वन्द्वसमासातील 'हल्' या पदाचा अर्थ काय आहे ही) विशेष जिज्ञासा उत्पन्न झाली असता ('अन्त्य ल् इत्' असा अर्थ केल्याने अन्तिम शिवसूत्रातील अन्त्य लकाराला इत्सज्ञा प्राप्त झाली असल्यामुळे) 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्राच्या सहायाने (हल्प्रत्याहार सिद्ध होऊन 'हल्' या पदाचा अर्थ 'व्यञ्जन' आहे असा) विशेष बोध होतो व 'अन्त्य हल् इत्सज्ञक स्यात्' असा जो वाक्यार्थ निष्पन्न होतो तो लक्ष्याला सस्कार करण्याच्या उपयोगी पडतो, म्हणजे उपदेशविषयीभूत–ज्याचे पाणिनीय शास्त्रात आद्योच्चारण केले आहे अशा–शब्दातील अन्त्य व्यञ्जन इत्सज्ञक असते असा बोध होऊन त्या अन्त्य व्यञ्जनाचा 'तस्य लोप' या सूत्राने लोप करण्यात वर सिद्ध झालेला वाक्यार्थ उपयोगी पडतो (शकाकार म्हणतो की, लक्ष्याला सस्कार करतेवेळी 'आद्यन्तौ टकितौ' या सूत्रातील 'टकितौ' या सपूर्ण सामासिक पदाचा 'आद्यन्तौ' या सपूर्ण सामासिक शब्दाशी अन्वय होणे विवक्षित नाही, का॰ण तसा अन्वय होणे विवक्षित

असते तर, त्या सूत्राचा असा विपरीत अर्थ झाला असता की, 'टित्' व 'कित्' हे दोन्ही प्रकारचे आगम ज्याला होतात त्याचे ते आद्यवयव व तसेच अन्तावयव देखील होतात वास्तविक लक्ष्यसस्कार —लक्ष्याला आगम—करतेवेळी 'टित्' चा 'आदि' या पदाशी व 'कित्' चा 'अन्त' या पदाशीं अन्वय होणे विवक्षित आहे साराश इतरेतरयोग-द्वन्द्व होण्यास जी साहित्याची अपेक्षा असते ती 'आद्यन्तौ' व 'टकितौ' या दोन्ही स्थली नसल्यामुळे, या दोन्ही ठिकाणी वास्तविक द्वन्द्वसमास न झाला पाहिजे तरी पण 'आद्यन्तौ टकितौ' या वाक्याचा प्रयोग केला असता, 'टकितौ' या पदाचा 'आद्यन्तौ' या पदाशी जो कल्पित अन्वय होतो त्या कल्पित अन्वयाचे आधारावर वक्त्याचे ठिकाणी सहविवक्षा आहे असे मानल्याने ज्याप्रमाणे हे वरील दोन्ही द्वन्द्वसमास साधु मानले जातात त्याचप्रमाणे, 'हल् च ल् च हल्ल्' या द्वन्द्वसमासात देखील 'हल्ल्' या सपूर्ण समुदायाचा 'इत्' या पदाशी जो कल्पित अन्वय होतो त्या कल्पित अन्वयाचे आधारावर वक्त्याचे ठिकाणी सहविवक्षा आहे असे मानल्याने हा द्वन्द्वसमास देखील साधु मानता येतो हे खरे की, असा द्वन्द्वसमास करतेवेळी जसा 'ल्' या पदाचा 'अन्तिम शिवसूत्रातील लकार' असा निश्चित अर्थ समास करणाऱ्याला ज्ञात आहे तसा त्याला 'हल्' या पदाचा निश्चित अर्थ ज्ञात नाही तरी पण त्या पदाचा काहीतरी अर्थ असलाच पाहिजे असे त्याला सामान्य ज्ञान आहेच, व 'पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान्' या न्यायान्वये 'ल' या पदाचा 'इत्' शी प्रथम अन्वय केल्याने लकार इत्सज्ञक ठरत असल्यामुळे, 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्राच्या सहायाने हल्प्रत्याहार सिद्ध केला असता, 'हल्' या पदाचा 'व्यञ्जन' हा अर्थ आहे हे नतर त्या श्रोत्याला—पाणिनीय सूत्राचे अध्ययन करणाऱ्या पुरुषाला—ज्ञात होऊ शकतेच म्हणून हा द्वन्द्वसमास असाधु मानता येत नाही पण 'हल् च ल् च हल्ल्' असा द्वन्द्वसमास करतेवेळी जर 'हल्' या पदाच्या अर्थाचे ज्ञानच नाही तर सहविवक्षा कशी मानता यावी ? वक्त्याचे ठिकाणी सहविवक्षा तेव्हाच मानता येते की, जेव्हा दोन किंवा अधिक पदाचा इतरेतरयोगद्वन्द्व करतेवेळी

त्या वक्त्याला त्या समासात अवयवीभूत असलेल्या सर्व पदाच्या अर्थाचे ज्ञान आहे अशी कोणी शका केल्यास, त्या शकेवर शकाकार पुढे सागितल्याप्रमाणे उत्तर देतो) दुसरे असे की, सहविवक्षा या शब्दाचा 'सह वक्तु वक्तुरिच्छा'–एकत्र उच्चारण्याची वक्त्याची इच्छा–असा अर्थ आहे 'हलन्त्यम्' हे सूत्र रचणाऱ्या पाणिनीला ते सूत्र रचण्यापूर्वी जर 'हल्' या पदाच्या अर्थाचे ज्ञान नसते तर त्याला ते सूत्र रचताच आले नसते पण त्याने ते सूत्र रचले असल्यामुळे, ते सूत्र अनुपपन्न–निरर्थक–न ठरावे व त्या सूत्राची उपपत्ति लावता यावी याकरिता हे मानणे आवश्यक आहे की त्याला ते सूत्र रचण्यापूर्वी 'हल्' या पदाच्या अर्थाचे ज्ञान होते व अशा रीतीने त्याचे ठिकाणी सहविवक्षा होती हे सिद्ध हाते परतु श्रोत्याला मात्र क्रमानेच बोध होतो, म्हणजे 'हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल्' या पदाचा 'हल् च ल् च' असा विग्रह केल्याने 'अन्त्य हल् इत् लकारश्च इत्' असे जे वाक्य तयार होते ते ऐकतेवेळी पाणिनीय शास्त्राचे अध्ययन करणाऱ्या पुरुषाला जरी अन्तिम शिवसूत्रातील लकार इत्सज्ञक होतो एवढेच प्रथम ज्ञान होते व 'हल्' या पदाच्या अर्थाचे एकदम ज्ञान होत नाही तरी, लकार इत्सज्ञक होतो हे ज्ञान त्याला झाले असल्यामुळे तो 'आदिरन्त्येन सहेता,' या सूत्राच्या सहायाने जेव्हा नतर हल्प्रत्याहार सिद्ध करतो तेव्हा त्याला 'हल्' या पदाचा अर्थ व्यञ्जन आहे असे मागून ज्ञान होतेच (साराश 'हलन्त्यम्' हे सूत्र रचणाऱ्या पाणिनीचे ठिकाणी 'अन्त्य हल् ल् च इत्' अशी वर सागितल्याप्रमाणे सहविवक्षा होती असे मानता येत असल्यामुळे, 'हल् च ल् च हल्ल्' हा द्वन्द्वसमास साधु मानता येण्यात कोणतीहि अडचण येत नाही असा शकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे 'न च आद्यन्तौ टकितौ इत्यादौ.. क्रमेणैवेति' हा सर्व शकाग्रन्थ आहे हे लक्षात ठेवावे आता या ग्रन्थात शकाकाराने जी शका केली आहे त्या शंकेवर उत्तर देताना शब्दरत्नकार असे म्हणतात की,) ही शका बरोबर नाही, कारण 'आद्यन्तौ टकितौ' इत्यादि स्थली सहविवक्षा

नसून देखील 'आद्यन्तौ, टकितौ' इत्यादि द्वन्द्वसमास, 'यथासख्यमनुदेश· समानाम्' सू १२८ हे सूत्र आरभिले असल्यामुळे त्या सूत्राच्या आरभसामर्थ्याने जरी साधु मानले जातात तरी, ज्या स्थली यथासख्य सूत्र लागू पडत नाही तशा ठिकाणी सहविवक्षा नसून देखील केलेला द्वन्द्वसमास इतर रीतीने, म्हणजे शकाकाराने जी तऱ्हा सागितली आहे त्या तऱ्हेने, साधु ठरतो असे मानण्यास कोणतेहि प्रमाण नाही ('शत्रु मित्र विपत्ति च जय रञ्जय भञ्जय' इत्यादि लौकिक प्रयोगात जेथे द्वन्द्वसमास न करिता असमस्त पदे उच्चारली आहेत तशा स्थली स्थानरूप लौकिक प्रमाणान्वये 'शत्रु जय, मित्र रञ्जय, विपत्ति भञ्जय' असा यथासख्य अन्वय ज्याप्रमाणे होतो त्याचप्रमाणे व्याकरणशास्त्रांत देखील द्वन्द्वसमास न करिता असमस्त उद्देश्यरूप व विधेयरूप पदे उच्चारली असली तर त्या स्थानरूप लौकिक प्रमाणान्वये यथासख्य अन्वय होऊ शकतो पण लौकिक प्रयोगात जर द्वन्द्वसमास करून एखादे वाक्य उच्चारले असेल तर तशा स्थली स्थानरूप प्रमाण लागू केल्याने यथासख्य अन्वय प्रतीत होऊ शकत नाही उदाहरणार्थ 'अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तौ' अशा द्वन्द्वसमासघटित वाक्याचा प्रयोग केला असता, 'देवदत्तयज्ञदत्तौ' या सामासिक पदाचा 'अजाविधनौ' या सामासिक पदाशी अन्वय होत असून क्रमान्वय होत नसल्यामुळे, अजा देवदत्ताचे धन आहे व अवि यज्ञदत्ताचे धन आहे असा क्रमिक बोध होत नसून, देवदत्त व यज्ञदत्त या दोघाचेहि अजा व अवि हे धन आहे असाच समुदायरूप बोध होतो पाणिनीय व्याकरणशास्त्रात असे द्वन्द्वसमासघटित सूत्र उच्चारले असता, समुदायाचा समुदायाशी अन्वय न होताक्रमिक अन्वय व्हावा एवढ्याकरिताच 'यथासख्यमनुदेश' हे सूत्र आरभिले आहे, व त्या सूत्राच्या आरभसामर्थ्यानेच 'आद्यन्तौ टकितौ सू ३६, 'तस्थस्थमिपा तातताम' सू २१९९ इत्यादि सूत्रात निर्दिष्ट असलेले द्वन्द्वसमास सहविवक्षा नसून देखील साधु मानले जातात व तशा ठिकाणी समुदायाचा समुदायाशी अन्वय न होता क्रमान्वय

होतो 'आद्यन्तौ' टकितौ १ १ ४६ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात–'समासनिर्देशोऽय तत्र न ज्ञायते क आदि कोऽन्त इति। तद्यथा। अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते तत्र न ज्ञायते कस्याजा धन कस्यावय इति। यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तो, दृष्टान्तस्यापि पुरुषारम्भो निवर्तको भवति। अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भ ? अस्तीत्याह। क ?। सख्यातानुदेशो नाम।' या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, जेथे पाणिनीय सूत्रात उद्देश्याचा व विधेयाचा सहविवक्षा नसून देखील द्वन्द्वसमासरूपाने प्रयोग केला आहे तशा ठिकाणी यथासख्यसूत्राच्या आरभसामर्थ्यानेच क्रमिक अन्वय होतो व सहविवक्षा नसून देखील केलेले तसे द्वन्द्वसमास साधु मानले जातात पण 'हल् च ल् च हल् इत्' या स्थली यथासख्यसूत्र लागू पडत नाही, कारण येथे 'हल्' व 'ल्' ही' दोन उद्देश्ये असून 'इत्' हे एकच विधेय आहे साराश या वरील उदाहरणात उद्देश्य व विधेय याची सख्या सारखी नसल्यामुळे, 'हलन्त्यम्' हे सूत्र यथासख्य सूत्राचा विषय होऊ शकत नाही व त्यामुळे या स्थली सहविवक्षा नसून देखील जो प्रसादकारादिकानी द्वन्द्वसमास करण्याचा प्रयत्न केला आहे तो प्रयत्न निष्फल असून त्यानी केलेला द्वन्द्वसमास साधु मानता येत नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

शब्दरत्न– किं च, 'श्रोतृणा सहबोधो भवतु' इतीच्छया सह वक्तुमिच्छाया एव सहविवक्षात्वेन श्रोतृणामपि सहबोध एवोचित। तादृशेच्छया तेषा तादृशबोधाजनकशब्दप्रयोगे तु पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिः। 'मुखनयन पश्य' इत्यादौ तु न दोष, उभयज्ञत्वेन ज्ञातं प्रत्येव तादृशशब्दप्रयोगात्। तेन रूपेण ज्ञान भ्रम, प्रमा वेत्यन्यदेतत्।

दुसरे असे की, सहविवक्षा या शब्दाचा (जसा शकाकाराने वर सागितल्याप्रपाणे अर्थ केला आहे तो अर्थ बरोबर नसून)'श्रोतृणा सहबोधो भवतु इतीच्छया सहवक्तु वक्तुमिच्छा' असा वास्तविक अर्थ आहे, म्हणजे वक्त्याने एखादे वाक्य उच्चारले असता जसा ते वाक्य

उच्चारतेवेळी त्याला त्या वाक्याचा अर्थ अवगत असतो त्याचप्रमाणे श्रोत्याला देखील ते वाक्य ऐकल्याबरोबर त्या वाक्याच्या अर्थाचा बोध व्हावा अशी जी वक्त्याची इच्छा ती सहविवक्षा होय, व त्या शब्दाचा असा अर्थ असल्यामुळे, श्रोत्याला देखील (वक्त्याने वाक्य उच्चारले असता जसा त्याला त्या वाक्याचा अर्थ अवगत असतो तसा) बोध होणेच उचित आहे साराश 'श्रोतृसमवेत सहज्ञान मदिष्टसाधनम्' अशा प्रकारची वक्त्याचे ठिकाणी असणारी जी इच्छा तिलाच सहविवक्षा म्हणतात म्हणून वक्त्याने एखादे वाक्य उच्चारले असता ते वाक्य ऐकल्यावर जर श्रोत्याला त्या वाक्याच्या अर्थाचा बोध होऊ शकत नाही तर तशा स्थली वक्त्याचे ठिकाणी सहविवक्षा होती असे मानता येत नाही) पाणिनीला सहविवक्षा असून देखील, म्हणजे त्याने उच्चारलेल्या सूत्राच्या अर्थाचा श्रोत्याला ते सूत्र ऐकल्याबरोबर बोध व्हावा अशी त्याची इच्छा असून देखील, जर त्याने अशा द्वन्द्वसमासघटित वाक्याचा प्रयोग केला असेल की, ते वाक्य ऐकल्यावर श्रोत्याला त्या वाक्याच्या अर्थाचा बोध होऊ शकत नाही तर पाणिनीने भ्रमाने--चुकीने--तशा वाक्याचा प्रयोग केला असे मानण्याची आपत्ति येते ('हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल्' हे पद 'हल् च ल् च' या द्वन्द्वसमासाचे घटक पद आहे असे मानल्यास, ते सूत्र उच्चारतेवेळी जरी पाणिनीला 'हल्' चा 'व्यञ्जन' हा अर्थ आहे हे ज्ञात होते तरी ते सूत्र उच्चारले असता, श्रोत्याला 'हल्' या पदाचा अर्थ ज्ञात होत नसल्यामुळे, 'श्रोतॄणा सहबोधो भवतु' अशी पाणिनीची इच्छा असून देखील त्याने भ्रातीने 'हलन्त्यम्' हे सूत्र उच्चारले आहे असे मानण्याचा अनिष्ट प्रसग येतो पण तशा सर्वज्ञ आचार्याला भ्रान्ति होणे अशक्य आहे म्हणून हेच मानले पाहिजे की, पाणिनीने 'हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल्' हे पद 'हल् च ल् च' अशा द्वन्द्वसमासाचे घटक पद आहे व त्याचा व्यञ्जन असा अर्थ आहे या अभिप्रायाने मुळीच उच्चारले नाही पुन्हा

शंकाकार अशी शंका करतो की, द्वन्द्वसमासघटक दोन पदांपैकी श्रोत्याला जेथे एकाच पदाच्या अर्थाचे ज्ञान असून दुसऱ्या पदाच्या अर्थाचे ज्ञान नाही तशा ठिकाणी देखील 'मुखनयन पश्य' इत्यादि द्वन्द्वसमासघटित वाक्याचा प्रयोग केलेला भाषेत आढळतो, म्हणजे 'मुखनयनम्' या सामासिक पदात मुख व नयन हे जे दोन शब्द आहेत त्यापैकी श्रोत्याला जरी एकाच शब्दाच्या अर्थाचे ज्ञान असले व दुसऱ्या शब्दाच्या अर्थाचे मुळीच ज्ञान नसले तरी वक्ता तसा प्रयोग भाषेत करीत असतो म्हणून 'हल् च ल् च हल्' अशा अभिप्रायाने 'हल्' हे पद उच्चारले असता, जरी श्रोत्याला 'हल्' या द्वन्द्वसमासघटक प्रथम पदाच्या अर्थाचे ज्ञान नसून केवळ 'ल्' या द्वितीय पदाच्या अर्थाचे ज्ञान आहे तरी, अशा ठिकाणी वक्त्याने– पाणिनीने–केलेला द्वन्द्वसमासाचा प्रयोग साधु ठरतो या शंकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'मुख च नयने च तेषां समाहार मुखनयनम्' असा 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' सू ९०६ या सूत्रान्वये समाहारद्वन्द्व करून) 'मुखनयन पश्य' इत्यादि प्रयोग करण्यात काही दोष येत नाही, कारण तशा वाक्याचा प्रयोग अशाच श्रोत्याला उद्देशून केला जातो की, ज्याला मुख व नयन या द्वन्द्वसमासघटक दोन्ही पदाच्या अर्थाचे ज्ञान आहे असे वक्ता समजतो हे शक्य आहे की, श्रोत्याला तशा द्वन्द्वसमासातील दोन्ही पदाच्या अर्थाचे ज्ञान आहे असा वक्त्याचे ठिकाणी झालेला ग्रह कदाचित् खरा असेल किंवा चुकीचा अथवा आरोपित असेल, पण ही गोष्ट वेगळी (तशा चुकीच्या किंवा आरोपित ग्रहाने वक्त्याने केलेला द्वन्द्वसमासाचा प्रयोग साधु मानण्यात काही दोष येत नाही)

शब्दरत्न– किं च पाणिनेः पूर्वं हल्पदार्थज्ञानेऽपि तदभिप्रायेण न प्रयोगः । अन्यथा व्याख्यातृपरम्परावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या "लट् स्मे" इति सूत्रस्थकैयटोक्तरीत्या लक्षणया, तन्त्रान्तरीयप्रथमा-दिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामिव शक्त्यनुमानाद्वा ततः श्रोतॄणां

बोधसम्भवेनेतरेतराश्रयस्यैवाभावेन तदाशङ्का "लश्चेतिवक्तव्यम्" इत्यादिसमाधानपरभाष्यासङ्गत्यापत्ते. । न चैवमजादिव्यवहारस्यापि लक्षणादिनैवोपपत्तावादिरन्त्येनेति सूत्रवैयर्थ्यम्, क्वचिल्लक्षणादिना बोध इति सर्वत्र लक्षणाद्याश्रयणमेवेति नियमाभावात् । "नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगम क्रियते" इति "पङ्क्तिविंशति" इति सूत्रे भाष्योक्ते· ।

दुसरे असे की, 'हलन्त्यम्' हे सूत्र रचण्यापूर्वी पाणिनीला जरी 'हल्' या पदाचा अर्थ 'व्यञ्जन' आहे असे ज्ञान होते तरी, त्याने त्या सूत्रात 'हल्' या पदाचा प्रयोग 'व्यञ्जन' या अर्थामध्ये केला नाही 'व्यञ्जन' या अर्थामध्ये त्याने त्या सूत्रात 'हल्' या पदाचा प्रयोग केला असे मानल्यास, वक्त्याला–पाणिनीला–अभिप्रेत असलेल्या व गुरुशिष्यपरपरेने–पाणिनी, त्याचे शिष्य, त्या शिष्याचे शिष्य इत्यादि परपरेने–ज्ञात होणाऱ्या 'व्यञ्जन' या अर्थामध्ये 'हल्' या पदाचा पाणिनीने जो उपयोग केला आहे त्या अर्थाची इतर रीतीने उपपत्ति लागू शकत नसल्यामुळे, (१) 'लट् स्मे' या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत जशी कैयटाने लक्षणा मानली आहे तशी लक्षणा मानल्याने, किवा (२) इतर वैयाकरणाच्या व्याकरणग्रन्थात 'सु औ जस्' म्हणजे प्रथमा, 'अस् औट् शस' म्हणजे द्वितीया इत्यादि केलेल्या व्यवहाराला धरूनच पाणिनीने त्याच अर्थामध्ये प्रथमा, द्वितीया इत्यादि शब्दाचा प्रयोग केला आहे असे ज्याप्रमाणे शक्त्यनुमानाने ठरविले जाते, म्हणजे 'सु औ जस्, अम् औट् शस्' इत्यादि त्रिकाचे ठिकाणी अनुक्रमे प्रथमा, द्वितीया इत्यादि अर्थाचा बोध करण्याची अभिधाशक्ति आहे असे अनुमानाने ठरविता येते, त्याचप्रमाणे 'हल्' या शब्दाचा प्रयोग 'हलन्त्यम्' या सूत्रात पाणिनीने, तो शब्द अभिधाशक्तीने 'व्यञ्जन' या अर्थाचा वाचक आहे असे मानून, त्या अर्थामध्ये उपयोग केला आहे असे शक्त्यनुमान केल्याने, म्हणजे 'हल्पद हकारादिषु शक्तम् = हकारादिलान्तसमुदायघटकबोधजनकम, हकारादिबोधतात्पर्येण पाणिन्युच्चरितत्वात्' अशा तऱ्हेचे

शक्त्यनुमान केल्याने, श्रोत्याला उपदेशविषयीभूत शब्दातील अन्त्य व्यञ्जन इत्सञ्ज्ञक होते असा 'हलन्त्यम्' या सूत्राच्या अर्थाचा बोध होणे सभवते पण तसे मानले तर अन्योन्याश्रयरूप दोष मुळीच येत नाही व त्यामुळे 'हलन्त्यम्' १–३–३ या सूत्रावरील ज्या भाष्यात भाष्यकारानी अन्योन्याश्रयदोषरूप शका उपस्थित केली आहे व त्या शकेच्या परिहारार्थ 'लश्चेति वक्तव्यम्' ('एकशेष-निर्देशाद्वा सिद्धम्') इत्यादि वचने पठित केली आहेत ते समाधानपर भाष्य असगत ठरण्याची आपत्ति येते ('लट् स्मे' ३–२–११८ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'स्मपुरा भूतमात्रे' व 'न स्मपुराऽद्यतने' अशी दोन वार्तिके पठित केली आहेत पहिल्या वार्तिकाचा 'स्म' किवा 'पुरा' याचा वाक्यात उपयोग केला असल्यास, सामान्य भूतकालवाचक अर्थामध्ये लट् लकाराचा प्रयोग करावा असा अर्थ केला, व द्वितीय वार्तिकाचा 'स्म' किवा 'पुरा' याचा वाक्यात उपयोग केला असल्यास, सामान्य अद्यतनभूत या अर्थामध्ये लट् लकाराचा प्रयोग होऊ शकत नाही, म्हणजे अनद्यतन-भूत या विशेष प्रकारच्या भूतकालवाचक अर्थामध्येच लट्लकाराचा प्रयोग होतो, असा अर्थ केला तर, वरील दोन वार्तिके परस्परविरुद्ध अर्थांचे प्रतिपादन करणारी वार्तिके आहेत असे मानण्याची आपत्ति येते. ही आपत्ति टाळण्याकरिता कैयटाने प्रथम वार्तिकातील 'स्मपुरा' या पदाचा, ज्या सूत्रात 'स्म' हा शब्द आहे त्या सूत्रापासून ज्या सूत्रात 'पुरा' हा शब्द आहे त्या सूत्रापर्यतची पाच सूत्रे, म्हणजे 'लट् स्मे' अपरोक्षे च, ननौ पृष्टप्रतिवचने, नन्वोर्विभाषा, पुरि लुङ् चास्मे' सू २७७८–२७८२, असा लक्षणेने अर्थ केला आहे व असा लक्षणेने 'स्मपुरा' याचा अर्थ करून वरील दोन वार्तिकाचा असा अर्थ केला आहे की, वर सागितलेल्या पाच सूत्रापैकी दोन सूत्रानी–म्हणजे सूत्र २७८०–८१ या सूत्रानी–सामान्य भूतकालवाचक अर्थामध्ये लट् लकाराचा प्रयोग होतो, पण बाकीच्या ज्या तीन सूत्रात 'स्म' व

'पुरा' हे शब्द आहेत अशा 'लट् स्मे, अपरोक्षे च, पुरि लुङ् चास्मे' त्या तीन सूत्रानी होणारा लट् लकाराचा प्रयोग सामान्य भूतकालवाचक अर्थामध्ये करता येत नसून अनद्यतनभूतकालवाचक विशेष अर्थामध्येच करता येतो त्या भाष्यावरील टीकेत कैयटाने असे म्हटले आहे 'इत आरभ्य पञ्चसूत्र्या कालविभागप्रतिपादनाय वार्तिकद्वयम्, स्मपुराभूतमात्रे, न स्म पुराद्यतन इति। तस्याऽयमर्थ—प्रथमे वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्या पञ्जसूत्री लक्ष्यते। तत्र भूतमात्रे प्रत्ययो भवति। स्मपुरालक्षणस्तु प्रत्ययोऽद्यतने न भवति। एतदुक्त भवति—लट् स्मे, अपरोक्षे च, पुरि लुङ् चास्मे इति सूत्रत्रयेणाऽनद्यतने भूतविशेषे प्रत्ययो भवति। ननौ पृष्टप्रतिवचने, नन्वोर्विभाषेत्येताभ्या तु भूतमात्रे प्रत्यय।' साराश 'स्मपुरा' या शब्दाचा 'स्म' पासून 'पुरा' पर्यंत असा ज्याप्रमाणे कैयटाने लक्षणेने अर्थ केला आहे त्याचप्रमाणे 'हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल' या शब्दाचा 'ह' पासून 'ल्' पर्यंत शिवसूत्रातील वर्णसमुदाय असा लक्षणेने अर्थ करता येतो, व त्या सूत्रात 'अन्त्यम्' हे अवयववाचक पद घातले असल्यामुळे, उपदेशविषयीभूत शब्दात—आद्योच्चारणात—असणारा शिवसूत्रस्थहकारादिलकारान्तसमुदायान्तर्गत अन्त्य वर्ण—व्यञ्जन—इत्सज्ञक होतो असा त्या सूत्राचा अर्थ फलित होतो पण तसा अर्थ 'हल्' शब्दाचे ठिकाणी अभिधाशक्ति मानल्याने बोधित होऊ शकत असल्यास, लक्षणावृत्तीचा आश्रय करणे अनुचित आहे हा आशय मनात धरून शकाकार असे सुचवितो की, 'हल्' हे पद अभिधावृत्ताने 'व्यञ्जन' या अर्थाचे वाचक आहे असे मानता येते, कारण पाणिनीने अष्टाध्यायीत 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा, कर्मणि द्वितीया, कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यादि सूत्रात प्रथमा, द्वितीया, तृतीया इत्यादि विभक्तीचा निर्देश केला असून ज्याअर्थी प्रथमा, द्वितीया, तृतीया इत्यादि कशास म्हणावे याबद्दल कोठेहि विधान केले नाही त्याअर्थी इतर व्याकरणग्रन्थात 'सु औ जस् इति

प्रथमा, अम् औट् शस् इति द्वितीया' इत्यादि प्रथमा द्वितीया वगैरे विभक्तीची व्याख्या सागितली असल्यामुळे, 'स्वौजस' सू १८३ या सूत्रात जी सात त्रिके निर्दिष्ट आहेत त्याचे ठिकाणी अनुक्रमे प्रथमा, द्वितीया, तृतीया इत्यादि सात विभक्तीचा अभिधाशक्तीने बोध करण्याचे सामर्थ्य आहे व त्यामुळेच पाणिनीने प्रथमा, द्वितीया इत्यादि शब्दाची वेगळी व्याख्या न देता, इतर व्याकरणग्रन्थात त्या शब्दाचा ज्या अर्थामध्ये उपयोग केला आहे त्या अर्थाला धरूनच पाणिनीने देखील त्या शब्दाचा उपयोग अष्टाध्यायीत केला आहे असे ज्याप्रमाणे शक्त्यनुमान म्हणजे 'स्वौजस' इत्यादि सात त्रिके प्रथमा इत्यादि सात विभक्तीचे अभिधाशक्तीने अनुक्रमे बोधक आहेत असे अनुमान, करता येते त्याचप्रमाणे इतर प्राचीन व्याकरणग्रन्थात जेथे जेथे 'व्यञ्जन' शब्दाचा प्रयोग आढळतो तेथे तेथे पाणिनीने 'हल्' शब्दाचा प्रयोग केला असल्यामुळे, 'हल्' हा शब्द अभिधाशक्तीने 'व्यञ्जन' या अर्थाचा वाचक आहे व त्या अर्थामध्येच पाणिनीने 'हलन्त्यम्' या सूत्रात 'हल्' या शब्दाचा उपयोग केला आहे असे शक्त्यनुमान करता येते साराश वर सागितल्याप्रमाणे लक्षणेने किंवा शक्त्यनुमानाने 'हल्' या शब्दाचा 'व्यञ्जन' असा अर्थ केल्याने, 'हल् च ल् च हल्ल्' असा द्वन्द्वसमास करतेवेळी त्या समासाचे घटक—अवयव—जे 'हल्' व 'ल' हे आहेत त्यापैकी 'हल' चा अर्थ व्यञ्जन असून 'ल्' याचा शिवसूत्रातील अन्त्य लकार हा अर्थ आहे अशा प्रकारचे दोन्ही पदाच्या अर्थाचे ज्ञान आहे असे सिद्ध होत असल्यामुळे, येथे सहविवक्षा आहे असे मानता येते व त्यामुळे या स्थली द्वन्द्वसमास होण्यात काही प्रत्यवाय येत नाही आणि तसा द्वन्द्वसमास केला असता, शिवसूत्रातील अन्त्य लकार इत्सञ्ज्ञक समजावा व उपदेशातील अन्त्य व्यञ्जन इत्सञ्ज्ञक समजावे असा 'हलन्त्यम्' या सूत्राचा अर्थ निष्पन्न होतो असे शकाकाराच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की,

शकाकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे 'हलन्त्यम्' या प्रकृत सूत्रातील 'हल्' हे पद लक्षणेने किंवा अभिधाशक्तीने व्यञ्जन या अर्थाचे वाचक आहे असे मानून शकाकाराने वर सांगितल्याप्रमाणे प्रकृत सूत्राचा अर्थ केल्यास अन्योन्याश्रयरूप दोष मुळीच उद्भवत नाही मग त्या सूत्रावरील ज्या भाष्यात अन्योन्याश्रयरूप दोष दाखविला आहे व त्या दोषाचे निवारण करण्याकरिता अनेक उपाय सुचविले आहेत त्या भाष्याची सुसङ्गतता कशी लावता येणे शक्य आहे ? त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात– 'लकारस्यानुबन्धत्वेनाऽज्ञापितत्वाद्हलग्रहणस्याऽप्रसिद्धि । हलन्त्य-मित्सञ्ज्ञ भवतीत्युच्यते, लकारस्यैव तावदित्सञ्ज्ञा न प्राप्नोति ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, 'हल्' या अन्तिम माहेश्वरसूत्रातील लकाराला दुसऱ्या कोणत्याहि सूत्राने इत्सञ्ज्ञा होणे सांगितले नसल्यामुळे 'हलन्त्यम' या प्रकृत सूत्रातील 'हल्' या पदाचा अर्थच कळू शकत नाही, कारण त्या लकाराला इत्सञ्ज्ञा झाल्याशिवाय हल् या पदाचा अर्थ बोधित करून देणारे 'आदिरन्त्येन सहेता' हे सूत्र प्रवृत्त होऊच शकत नाही आणि 'हलन्त्यम्' या सूत्रात तर हल् इत्सञ्ज्ञक होणे सांगितले आहे पण हल् या शब्दाने कोणते वर्ण घ्यावे हे समजू शकत नसल्यामुळे त्या सूत्राचा अर्थच होऊ शकत नाही या वरील भाष्यातील 'लकारस्येति' हे प्रतीक घेऊन कैयटाने असे म्हटले आहे की, 'इतरे-तराश्रय मन्यते । शषसर् हलित्यत्र लकारस्य सत्यामित्सञ्ज्ञाया हलिति प्रत्याहार, सति च प्रत्याहारे लणित्यत्र लकारस्य हलत्वात्तस्यैव शषसर् हलित्यत्रान्ते निर्दिष्टत्वादित्सञ्ज्ञेति प्रत्याहाराश्रयेत्सञ्ज्ञा, तदाश्रयश्च प्रत्याहार ।' कैयटाच्या म्हणण्याचा थोडक्यात आशय हा आहे की, 'हलन्त्यम्' या सूत्राच्या विषयात भाष्यकार अन्योन्याश्रयरूप दोष मानतात व त्याचे कारण हे की, 'हल्' या अन्तिम शिवसूत्रातील लकाराला इत्सञ्ज्ञा झाल्याशिवाय 'हल्' प्रत्याहार सिद्ध होऊ शकत नाही व तो प्रत्याहार 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्राच्या सहायाने सिद्ध केल्याशिवाय शिवसूत्रातील अन्त्य लकाराला–व्यञ्जनाला–इत्सञ्ज्ञा

होऊ शकत नाही अशा रीतीने हल्प्रत्याहारसापेक्ष लकाराची इत्संज्ञा ठरत असून इत्संज्ञासापेक्ष हल्प्रत्याहाराची सिद्धि ठरत असल्यामुळे, येथे अन्योन्याश्रयरूप दोष येतो व 'इतरेतराश्रयाणि कार्याणि न प्रकल्पन्ते' असा सिद्धान्त असल्यामुळे लकाराची इत्संज्ञाहि सिद्ध होत नाही व तसेच हल्संज्ञाहि सिद्ध होत नाही, म्हणजे हल् या पदाचा व्यञ्जन असा अर्थ आहे हे देखील सिद्ध होऊ शकत नाही साराश 'आदिरन्त्येन सहेता' हे इत्संज्ञासापेक्ष सूत्र असल्यामुळे जोपर्यंत अन्तिम शिवसूत्रातील लकाराची इत्संज्ञा सिद्ध होत नाही तोपर्यंत त्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही व जोपर्यंत त्या सूत्राच्या सहायानें हल्प्रत्याहार सिद्ध होत नाही तोपर्यंत हल्संज्ञासापेक्ष 'हलन्त्यम्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाही व त्यामुळे लकाराला इत्संज्ञा होऊ शकत नाही अशा रीतीने 'आदिरन्त्येन सहेता' व 'हलन्त्यम्' ही दोन सूत्रे परस्परसापेक्ष असल्यामुळे, वर सागितल्याप्रमाणे इत्संज्ञा व तशीच हल्संज्ञा या दोन्हीहि संज्ञा सिद्ध होत नाहीत आणि त्यामुळे 'हलन्त्यम्' या सूत्राच्या अर्थाचा बोध होऊ शकत नाही वर दिलेल्या भाष्यावरून व कैयटवृत्तीवरून हे स्पष्ट होते की, भाष्यकारानी प्रकृत सूत्राच्या विषयात अन्योन्याश्रयरूप दोष मानला आहे व तो दोष टाळण्याकरिताच त्यानी 'ल्कारनिर्देश कर्तव्य । हलन्त्यमित्संज्ञ भवति लकारश्चेति वक्तव्यम्' असे प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात म्हटले आहे व 'एकशेषनिर्देशात्सिद्धम्' असा दुसरा उपाय देखील सुचविला आहे पण शकाकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे 'हलन्त्यम्' या प्रकृत सूत्रात 'हल्' या पदाचा पाणिनीने 'हकारादिलकारान्तवर्णसमुदाय,' म्हणजे 'व्यञ्जनम्' या अर्थामध्ये उपयोग केला आहे असे मानल्यास, समाहारद्वन्द्वपक्षात लकाराची इत्संज्ञा सिद्ध होते व हल् या पदाचा व्यञ्जन असा अर्थ देखील बोधित होतो आणि त्यामुळे प्रकृत सूत्राच्या विषयात अन्योन्याश्रयरूप दोष मुळीच येत नाही मग भाष्यकारानी एवढी उठाठेव करून अन्योन्याश्रयरूप दोष निवारण करण्याचा व्यर्थच

प्रयत्न केला आहे असे मानले पाहिजे सारांश शकाकाराचे म्हणणे बरोबर मानल्यास, वरील भाष्य असङ्गत ठरण्याची आपत्ति येते हे उघड आहे. पण सर्वज्ञ भाष्यकारानी केलेले प्रमाणभूत भाष्य तर केव्हाहि असङ्गत किंवा चूक मानता येत नाही. म्हणून ते भाष्य सुसङ्गत ठरण्याकरिता हे मानणे आवश्यक आहे की, पाणिनीने 'हलन्त्यम्' या सूत्रात 'हल्' या पदाचा 'व्यञ्जन' या अर्थामध्ये मुळीच उपयोग केला नाही सारांश 'हल् च ल् च' असा द्वन्द्वसमास करतेवेळी त्या द्वन्द्वसमासातील 'हल्' या पूर्वपदाच्या अर्थाचे ज्ञान नसल्यामुळे, येथे सहविवक्षा मानता येत नाही व त्यामुळे तसा द्वन्द्वसमास होऊ शकत नाही असे शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे आता 'स्मपुरा भूतमात्रे' या वार्तिकातील 'स्मपुरा' या शब्दाचा, ज्या सूत्रात 'स्म' हा शब्द आहे त्या सूत्रापासून ज्या सूत्रात 'पुरा' हा शब्द आहे असा पञ्चसूत्रसमुदाय, अशा तऱ्हेने ज्याप्रमाणे कैयटाने लक्षणेने अर्थ केला आहे त्याचप्रमाणे) 'अच्, हल्' इत्यादि शब्दाचा देखील 'अ' पासून 'च्' पर्यंत वर्णसमुदाय, 'ह्' पासून 'ल्' पर्यंत वर्णसमुदाय असा लक्षणेनेच किंवा वर सांगितल्याप्रमाणे शक्त्यनुमानानेच अर्थ केल्याने सर्व उपपत्ति लागू शकत असल्यामुळे, 'आदिरन्त्येन सहेता' हे सूत्र असण्याची काहीच गरज नाही असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही एखाद्या सूत्रातील (किंवा वार्तिकातील) पदाचा अर्थ करण्याकरिता लक्षणा किंवा शक्त्यनुमान याचा जरी उपयोग केला असला, तरी, सर्वत्र त्याचा उपयोग करून सूत्रार्थ करावा असा कोठेहि नियम नाही, आणि 'पङ्क्तिविंशति' सू ५-१-५९ या सूत्रावरील भाष्यात 'नासूया कर्तव्या यत्रानुगम क्रियते' असे भाष्यकारानी म्हटले आहे (त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात– 'इमे विंशत्यादय सप्रकृतिका सप्रत्ययकाश्च निपात्यन्ते, तत्र न ज्ञायते का प्रकृति, क प्रत्यय, क प्रत्ययार्थ इति। तत्र वक्तव्यमिय प्रकृतिरय प्रत्ययोऽय प्रत्ययार्थ इति। इमे ब्रूमो, द्विशब्दादय दशदर्था-

भिधायिन स्वार्थे शतिच्प्रत्ययो निपात्यते विन्भावश्च । द्वौ दशती विंशति ।' अशा रीतीने त्या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या शब्दाचा प्रकृतिप्रत्ययरूप विभाग करून दाखविल्यावर, ते सूत्र आरंभिण्याची काहीच गरज नव्हती या अर्थाचे 'अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु' हे वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात—'अनारम्भो वा पुनर्विंशत्यादीना न्याय्य । कथ सिद्धचति ? । प्रातिपदिकविज्ञानात् । कथ प्रातिपदिक-विज्ञानम् ? । विंशत्यादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । यथा सहस्रा-दिषु । तद्यथा—सहस्रमयुतमर्बुदमिति, नचानुगम क्रियते, भवति चाभिधानम् ।' पुढे पाणिनीने ते सूत्र आरंभिणेच योग्य होते याचे समर्थन करिताना भाष्यकार म्हणतात—'यथा सहस्रादिष्विवत्युच्यते, —अथ सहस्रादिष्वपि कथ भवितव्यम्,—सहस्र गवा, सहस्र गाव, सहस्रगव, गोसहस्रमिति ? । यावताऽत्रापि सन्देहो, नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगम क्रियते ।' या भाष्यातील 'नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगम क्रियते' या पक्तीचा कैयटाने 'अननुगमो हि दोषाय । अशक्यो वानन्त्यात् सर्वशब्दानुगम । नत्वनुगम एव स्वप्रज्ञापराधादशक्यार्थ-विशेषनिश्चयत्वाद्दोषत्वेनोद्भावनीय इत्यर्थ ' असा अर्थ केला आहे व याच अर्थाचे भैरवीकारानी 'प्रकृतिप्रत्ययोरानन्त्येन शब्दाना साधुत्वज्ञान न सम्भवति, तत्र केषाञ्चिच्छब्दाना साधुत्वमाचार्येण प्रतिपादितम्, पङ्क्तिविंशति इत्यादिना, शब्दानामानन्त्यात्सर्वेषा तन्न सम्भवतीति तथा न कृतम्, नह्येतावताऽऽचार्यस्य दोष इति ' अशा रीतीने स्पष्टीकरण केले आहे सारांश त्या पक्तीचा तात्पर्यार्थ असा आहे की, भाषेत रूढ असलेल्या शब्दाच्या अर्थाचे यथार्थ ज्ञान होण्या-करिता व ते शब्द साधु आहेत असा निश्चित बोध होण्याकरिता प्रत्येक शब्दाची प्रकृति कोणती, त्या प्रकृतीहून कोणता प्रत्यय झाला आहे, व तो कोणत्या अर्थामध्ये झाला आहे हे ज्ञान असणे जरी इष्ट आहे तरी, भाषेत अनन्त शब्द असल्यामुळे आचार्य पाणिनीने त्या

सर्व शब्दाचे असे व्याख्यान न करिता काही शब्दाचेच असे व्याख्यान जरी केले आहे तरी ज्या शब्दाचे पाणिनीने प्रकृतिप्रत्ययविभागरूपाने व्याख्यान केले नाही, म्हणजेच अनुगम केला नाही, व ते शब्द निपातनरूपाने सूत्रात पठित केले आहेत त्याबद्दल आचार्य पाणिनीला दोष देता येत नाही हा न्याय प्रकृत स्थली लावल्यास, असा अर्थ निष्पन्न होतो की, 'स्मपुरा' या स्थली 'आदिरन्त्येन सहेता' हे सूत्र लागू पडत नसल्यामुळे व अशा अडचणीच्या स्थली लागू पडणारे पाणिनीने कोणतेहि सूत्र केले नसल्यामुळे, जरी कैयटाने 'स्मपुरा' या शब्दाचा पूर्वी सागितल्याप्रमाणे लक्षणेने अर्थ केला आहे तरी, ज्या ठिकाणी ते सूत्र लागू पडते तशा ठिकाणी लक्षणेचा किंवा शक्त्यनुमानाचा उपयोग करणे अयोग्य आहे अशा ठिकाणी देखील लक्षणेचा किंवा शक्त्यनुमानाचा उपयोग केल्यास, 'आदिरन्त्येन सहेता' हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते साराश पाणिनीने 'आदिरन्त्येन सहेता' हे सूत्र केले असल्यामुळे, जरी ते सूत्र जेथे लागू पडत नाही तेथे लक्षणादिकानी अर्थ करून काम भागवावे लागते तरी, जेथे ते सूत्र लागू पडते तेथे त्या सूत्रान्वयेच अर्थ करणे योग्य आहे, कारण शब्दाच्या अभिधाशक्तीने त्याच्या अर्थाचा बोध व्हावा याकरिता व्याकरणशास्त्र निर्माण केले असल्यामुळे, सर्वत्र लक्षणादिकाचा उपयोग करणे योग्य नाही)

शब्दरत्न— तस्मात्करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकपदस्य तदभिप्रायेणाचार्यस्य पूर्वमप्रयोग इत्येव कल्पना ज्यायसी, ध्वनितश्चायमर्थो "नाऽऽज्झलौ" इति सूत्रेऽष्टादशाना ग्रहणाभावाय "वर्णानामुपदेशस्तावत्, उपदेशोत्तरकालेत्सञ्ज्ञा, इत्सञ्ज्ञोत्तरकाला प्रत्याहार॰, प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा, तदुत्तरमणुदिदिति सवर्णग्राहकमित्येतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णाना ग्रहण भवति न स्वस्मिन्नापि स्वाङ्गे" इत्येव वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापि । अन्यथा तत्तच्छास्त्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्तथाज्ञानस्य पूर्वमपि सत्त्वेनाचार्येण तथाप्रयोगे, बोधद्-

णामपि क्रमेण तथाबोधे उपपन्ने किं तेन कृत स्यात्, कथ वा नाऽज्झ-लावित्यत्राष्टादशादीना ग्रहणवारण भाष्योक्त सङ्गत स्यादिति विभा-व्यतां तदाह्–तस्मादिति ।

म्हणून ज्या पदाच्या अर्थाचा अभिधाशक्तीने बोध होण्याकरिता आचार्य पाणिनीने पुढे शक्तिग्राहक उपाय सागितला आहे त्या पदाचा त्याने पूर्वी ज्ञात असलेल्या अर्थामध्ये स्वरचित सूत्रात उपयोग केला नाही, हेच मानणे अधिक उचित ठरते (साराश अन्तिम शिवसूत्रातील लकाराची इत्सज्ञा साधल्यावर व नतर 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्राच्या सहायाने हल् प्रत्याहार साधल्यावरच, 'हल्' या पदाचा अर्थ 'व्यञ्जन' आहे असे ज्ञात होत असल्यामुळे, ते शक्तिग्राहक–अर्थबोध करून देणारे–सूत्र प्रवृत्त करण्यापूर्वीच, 'हल्' या पदाचा 'व्यञ्जन' असा अर्थ करणे अयोग्य आहे आता, इत्सज्ञा सिद्ध झाल्यानतरच प्रत्याहार साधता येतात व प्रत्याहार साधल्यानतरच त्या प्रत्याहा-राच्या अर्थाचा बोध होऊ शकतो हे सिद्ध करण्याकरिता, शब्दरत्नकार पुढील पक्तीत 'नाज्झलौ' १-१-१० या सूत्रावरील भाष्याचे प्रमाण देतात) हाच अर्थ 'नाज्झलौ' या सूत्रावरील वाक्यापरिसमाप्तिन्याय-प्रतिपादक भाष्यात देखील ध्वनित केला आहे 'नाज्झलौ' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'अच्' या प्रत्याहाराने त्या प्रत्याहारात अन्तर्भूत असलेल्या अ,इ,उ,ऋ या वर्णाच्या अठराहि प्रकारच्या सवर्णाचे ग्रहण होऊ नये याकरिता, भाष्यकारानी त्या भाष्यात असे म्हटले आहे की, प्रथम वर्णांचा उपदेश केला आहे उपदेशोत्तरकाली इत्सज्ञा सिद्ध झाल्यावर 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्रान्वयें प्रत्याहार सिद्ध होतात प्रत्याहार सिद्ध झाल्यानतर सवर्णसज्ञा होते आणि सवर्णसज्ञा सिद्ध झाल्यानतर 'अणुदित्सवर्णस्य' या सूत्राने सवर्णांचे ग्रहण होते या सर्व पोटवाक्यानी युक्त अशा महावाक्याने एतद्व्यतिरिक्त स्थली सवर्णांचे ग्रहण होते (पण अशा क्रमाने बोधित झालेला 'अण्' जरी इतर सूत्रात सवर्णाचा ग्राहक होतो तरी) 'अणुदित्' या सूत्रातील 'अण्

व तसेच तदङ्गभूत 'नाज्झलौ' या सूत्रातील अण्प्रत्याहारात अन्त-र्भूत असलेला अच् सवर्णाचा ग्राहक होत नाही (अनेक पोटवाक्यानी बनलेल्या मोठ्या वाक्याला महावाक्य असे म्हणतात अशा महावाक्यात एक पोटवाक्य प्रधान असून इतर पोटवाक्ये त्याची अङ्गभूत असतात. अङ्गभूत पोटवाक्याचा अर्थ निश्चित झाल्याशिवाय मुख्य पोट-वाक्याच्या अर्थाची परिसमाप्ति किंवा पूर्णता होत नाही, म्हणजे त्या मुख्य पोटवाक्याच्या अर्थाचा निश्चित बोध होऊ शकत नाही, आणि म्हणूनच याला वाक्यापरिसमाप्तिन्याय असे नाव दिले आहे व या न्यायाचे लक्षण असे आहे की, महावाक्याचा अर्थ पूर्णपणे निश्चित होईपर्यंत त्या महावाक्यात सागितलेल्या विधानाचा उपयोग करता येत नाही आता 'हलन्त्यम्' या सूत्राची प्रवृत्ति करण्याकरिता त्या सूत्राला ज्यात वर्णाचा निर्देश केला आहे त्या माहेश्वरसूत्राची गरज आहे आणि अशा रीतीने माहेश्वरसूत्रे 'हलन्त्यम्' या सूत्राचे अङ्ग ठरतात 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्रातील 'अन्त्येन इता' या पदाचा अर्थ बोधित करणारे 'हलन्त्यम्' हे सूत्र असल्यामुळे, 'हलन्त्यम्' हे वाक्य 'आदिरन्त्येन सहेता' याचे अङ्गभूत ठरते त्याचप्रमाणे, 'अणुदित्सवर्णस्य' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'अण्' या पदाचा आणि तसेच 'नाज्झलौ' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'अच्' व 'हल्' या पदाचा अर्थ बोधित करणारे 'आदिरन्त्येन सहेता' हे सूत्र असल्यामुळे, ते सूत्र त्या दोन्ही सूत्राचे अङ्गभूत ठरते तसेच 'अणुदित्सवर्णस्य' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'सवर्ण' या पदाचा अर्थ बोधित करणारी 'तुल्यास्य प्रयत्न सवर्णम्' व 'नाज्झलौ' ही सूत्रे असल्यामुळे, ती दोन्ही सूत्रे 'अणुदित्सवर्णस्य' या सूत्राची अङ्गभूत ठरतात वर निर्दिष्ट केलेल्या सर्व सूत्राचे जे एक महावाक्य तयार होते त्यात 'अणुदित्सवर्णस्य' हे पोटवाक्य मुख्य आहे व बाकीच्या पोटवाक्यात परस्परामध्ये अङ्गाङ्गिभावसबध असून ती सर्व पोटवाक्ये 'अणुदित्सवर्णस्य' या सूत्राची अङ्गभूत ठरतात

जोपर्यंत या अङ्गभूत सूत्राचा अर्थ निश्चित होत नाही तोपर्यंत 'अणुदित्सवर्णस्य' या मुख्य पोटवाक्याचा–सूत्राचा–अर्थ निश्चित होऊ शकत नाही तो अर्थ निश्चित होण्याकरिता, प्रथम वर्णोपदेश, नंतर इत्संज्ञा, नंतर प्रत्याहारसिद्धि, नंतर सवर्णसंज्ञा, आणि अखेरीस सवर्णांचे ग्रहण असा भाष्यकारानी क्रम आखून दिला आहे या क्रमावरून हे स्पष्ट होते की, प्रथम इत्संज्ञा झाल्यानंतरच प्रत्याहार सिद्ध होऊ शकतात व त्या प्रत्याहाराच्या अर्थाचा बोध होऊ शकतो असा भाष्यकारानी क्रम सांगितला असल्यामुळे, पाणिनीने 'हलन्त्यम्' या सूत्रात 'हल्' या पदाचा पूर्वी ज्ञात असलेल्या 'व्यञ्जन' या अर्थामध्ये उपयोग केला आहे हे मानणे अयोग्य ठरते पहिल्याने शिवसूत्रातील अन्त्य लकाराची इत्संज्ञा सिद्ध केल्यावर आणि नंतर 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्राच्या सहायाने 'हल्' प्रत्याहार साधल्यावरच, 'हल्' या पदाच्या अर्थाचा निश्चित बोध होऊ शकतो म्हणून द्वन्द्वसमास करतेवेळी 'हल् च ल् च' या द्वन्द्वसमासातील 'हल्' या प्रथम पदाच्या अर्थाचे निश्चित ज्ञान नसल्यामुळे आणि अशा रीतीने येथे सहविवक्षा नसल्यामुळे, तसा द्वन्द्वसमास करणे व तसे करून 'हलन्त्यम्' या सूत्राचा अर्थ करणे योग्य नाही आणि त्या सूत्राची द्विरावृत्ति करून जसा त्या सूत्राचा कौमुदीत अर्थ केला आहे तसाच अर्थ करणे इष्ट आहे हे शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे वर सांगितलेला अर्थ दृढ करण्याच्या हेतूने शब्दरत्नकार पुढील पंक्ति लिहितात) पाणिनीने पदार्थबोध होण्याकरिता जी शक्तिग्रहोपायक सूत्रे रचली आहेत ती सूत्रे त्याला त्या त्या पदाच्या अर्थाचे ज्ञान पूर्वी असल्याशिवाय रचणे असंभवनीय असल्यामुळे, त्याला त्या पदाच्या अर्थाचे ज्ञान तशी सूत्रे रचण्यापूर्वी असलेच पाहिजे व त्याने त्याला पूर्वी ज्ञात असलेल्या अर्थामध्ये त्या पदाचा अष्टाध्यायीत उपयोग केला आहे असे मानल्यास, ज्या अर्थामध्ये त्या पदाचा पाणिनीने उपयोग केला आहे तो अर्थ बोद्धयाला–पाणिनीय सूत्राध्ययन

करणाऱ्याला—देखील उपदेशादिक्रमाने ज्ञात होऊ शकत असल्यामुळे, त्या पदाचा, म्हणजे 'हल्' इत्यादि पदाचा, अभिधाशक्तीने अर्थबोध होण्याकरिता पाणिनीने जी ('आदिरन्त्येन सहेता' इत्यादि) शक्तिग्रहोपायक—अर्थबोध करून देणारी—सूत्रे रचण्याची खटपट केली आहे ती खटपट करून त्याने अधिक काय मिळविले, किंवा 'नाज्झलौ' या सूत्रात अठराहि प्रकारच्या अणाचे ग्रहण न व्हावे याकरिता भाष्यकारानी जे व्याख्यान केले आहे ते सुसङ्गत कसे ठरू शकणार, या संबधाने ('हल् च ल् च' असा द्वन्द्वसमास करून त्यायोगाने 'हलन्त्यम्' या सूत्राचा अर्थ करणाऱ्या द्वन्द्ववादी व्याख्यात्यानी) विचार करावा (साराश पाणिनीने त्याच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या प्राचीन वैयाकरणानी ज्या अर्थामध्ये 'हल्' इत्यादि पदाचा उपयोग केला आहे त्याच, त्याला पूर्वी ज्ञात असलेल्या, अर्थामध्ये अष्टाध्यायीत त्याने उपयोग केला आहे असे मानल्यास, त्याने जी शक्तिग्रहोपायक सूत्रे मुद्दाम रचली आहेत ती सर्व सूत्रे व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते व भाष्यकारानी इत्संज्ञा सिद्ध झाल्यावरच प्रत्याहारसिद्धि करावी इत्यादि जो क्रम सागितला आहे तो क्रम निष्प्रयोजनक ठरण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टळण्याकरिता हे मानणे आवश्यक आहे की पाणिनीने 'हल्' इत्यादि पदाचा पूर्वी ज्ञात असलेल्या अर्थामध्ये उपयोग केला नसून, त्याने जी शक्तिग्रहोपायक सूत्रे रचली आहेत ती सूत्रे प्रवृत्त केल्याने पुढे निष्पन्न होणाऱ्या अर्थामध्येच त्याचा उपयोग केला आहे असे मानले म्हणजे, 'हल च ल् च' असा द्वन्द्वसमास करतेवेळी त्या द्वन्द्वसमासातील प्रथम 'हल्' या पदाच्या अर्थाचे ज्ञान नसल्यामुळे व अशा रीतीने सहविवक्षा नसल्यामुळे, तसा द्वन्द्वसमास करणे व त्यायोगाने 'हलन्त्यम्' या सूत्राचा अर्थ करणे साधु ठरत नाही हे उघड आहे) वर सागितलेल्या सर्व गोष्टी मनात धरूनच, दीक्षितानी 'तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम्' म्हणजे 'हलन्त्यम्' या सूत्राचा द्वन्द्ववादीने जशा रीतीने अर्थ केला आहे तशा रीतीने

त्या सूत्राचा अर्थ न करिता त्या सूत्राची द्विरावृत्ति करून कौमुदीत जशा रीतीने त्या सूत्राचा अर्थ केला आहे तशाच रीतीने अर्थ करणे न्याय्य आहे असे मनोरमेंत म्हटले आहे

मनोरमा– मध्यगानामिति । आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते, तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेऽववतरन्ती सञ्ज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति, न त्वाद्यन्तयो., सञ्ज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयो पारार्थ्यनिर्णयादिति भाव । स्वस्य चेति । "स्व रूपम्" इत्यनुवृत्ते । स्व रूप चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य, अन्त्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात्, सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् ।

('आदिरन्त्येन सहेता' सू २ या सूत्रात 'आदि' व 'अन्त्य' या दोन अवयववाचक शब्दाचा उपयोग केला असल्यामुळे व अवयव अवयवीशिवाय राहणे असभवनीय असल्यामुळे, 'येन विना यदनुपपन्न तत्तेनाक्षिप्यते' या न्यायान्वये) आद्यन्त अवयवानी अवयवी जो समुदाय त्याचा आक्षेप होतो, म्हणजे त्याचे ग्रहण होते तशा सपूर्ण समुदायाचा कोणत्याहि उदाहरणात एकेचवेळी प्रयोग आढळणे अशक्य असल्यामुळे ('प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्ति'– परि ११६ या न्यायान्वये) अवयवाना लागू पडणारी ती सज्ञा समुदायातील मध्य वर्णानाच लागू पडते, म्हणजे आद्यन्त वर्णांना ती सज्ञा न होता त्या दोन वर्णाच्या मध्ये जे वर्ण असतात त्यानाच ती सज्ञा लागू पडते, कारण त्या आद्यन्त वर्णांचा सज्ञेचे रूप साधण्यामध्ये उपयोग करण्याकरिताच उच्चार केला असल्यामुळे व अशा रीतीने ते परार्थ ठरत असल्यामुळे, म्हणजे दुसऱ्याचा बोध करून देण्यातच उपयोगी पडत असल्यामुळे, ते सज्ञी होऊ शकत नाहीत (व सज्ञा सिद्ध करून देण्याचे आपले काम त्यानी करून दिल्यावर ते आद्यन्त वर्ण निवृत्त होतात व त्यामुळे मध्यवर्णच सज्ञी होतात 'इको यणचि' या सूत्रात 'इक्, यण्, अच्' या तीन प्रत्याहाराचा निर्देश केला आहे जर त्या तीन

प्रत्याहारानी सपूर्ण इक्समुदाय, यण्समुदाय व अच्समुदाय याचे ग्रहण केले तर, कोणत्याहि उदाहरणात सर्व इकापुढे सर्व अच् येणे असभवनीय असल्यामुळे, ते सूत्र कोठेहि उपयोगात आणता येणार नाही व व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल आणि म्हणूनच दीक्षितानी म्हटले आहे की, समुदायास सज्ञा न होता त्या समुदायाचे घटक जे वर्ण आहेत त्यापैकी आद्यन्त दोन वर्ण खेरीज करून बाकीच्या प्रत्येक वर्णास ती सज्ञा होते पण अशा रीतीने समुदायातील आद्य अवयव जर वगळला तर, 'इक्' यातील इकारास इक् सज्ञा व 'अच्' यातील अकारास अच्सज्ञा होणार नाही व त्यामुळे इकारापुढे अकार आल्यास, इकाराचे जागी यकारादेश होणार नाही ही आपत्ति टळावी म्हणून दीक्षित म्हणतात की, 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्रात) 'स्व रूप शब्दस्य' या पूर्व सूत्रातून 'स्वम्' हे पद अनवृत्त होत असल्यामुळे, (त्या पदाचा 'स्वस्य' असा षष्ठीविभक्तीत विपरिणाम केल्याने) 'मध्यगाना स्वस्य च सज्ञा स्यात्' असे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे (व तशा अनुवृत्तीमुळे वर दाखविलेली आपत्ति टळते परतु अशा रीतीने अनुवृत्ति केल्यास, जे दोन आद्यन्त वर्ण मिळून प्रत्याहार सिद्ध होतो, म्हणजे अच्, इक् इत्यादि सज्ञा सिद्ध होतात, त्या दोन्ही वर्णाचे 'स्वस्य' या शब्दाने ग्रहण होईल व त्यामुळें 'अच्' ही सज्ञा जशी आद्य अकारास होते तशी ती अन्त्य चकारास देखील होईल व चकार देखील अच् ठरण्याची आपत्ति येईल त्या आपत्तीचे निवारण करण्याकरिता दीक्षित म्हणतात की) 'स्वस्य' या अनुवृत्त पदाने सज्ञेतील आद्य वर्णाचेच ग्रहण होते, अन्त्य वर्णाचे ग्रहण होऊ शकत नाही, कारण 'आदिरन्त्येन सहेता' या प्रकृत सूत्रात 'अन्त्येन' असा अप्रधान तृतीयाविभक्तीचा निर्देश केला आहे व सर्वनामाने वाक्यातील प्रधान शब्दाचाच परामर्श होत असतो, म्हणजे ग्रहण करता येते, असा सामान्य नियम आहे (त्यामुळे 'स्वम्=स्वस्य' या सर्वनामाने 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्रातील अप्रधानतृतीया-

विभक्तिनिर्दिष्ट अन्त्य वर्णाचे ग्रहण न होता, 'आदि' या प्रधान प्रथमाविभक्तिनिर्दिष्ट आद्य वर्णाचेच ग्रहण होते आणि म्हणून अच् इत्यादि प्रत्याहारानी 'च्' इत्यादि अन्त्य वर्णाचे ग्रहण होत नाही, व अशा रीतीने वर दाखविलेली आपत्ति टळते)

शब्दरत्न– आद्यन्ताभ्यामिति। अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामित्यर्थः। तस्येति। समुदायस्य। तयो पारार्थ्येति। सञ्ज्ञास्वरूपबोधकतया शक्तिग्रहकाले एव तयो पारार्थ्यनिर्णयादित्यर्थ । परामर्शित्वादिति। वस्तुतो ज्ञापकादिनाऽस्यापि न सञ्ज्ञाकार्यम्, आद्यन्तशब्दाभ्यामाद्यन्तघटितसमुदायस्याक्षेपेणान्येषामिव तयोः प्राप्ताया सञ्ज्ञायाः प्रकारान्तरेणाशक्यवारणत्वात् । स्वशब्दानुवृत्तेश्च न फलम् । भाष्येऽपि एतत्फलितार्थकथनमेव स्वस्य च रूपस्येति । सञ्ज्ञा स्वरूपत्व विशिष्टस्यास्तु, प्रत्येक स्वबोध्यत्व चास्तु को विरोध । यथा "अच्च घे" इत्यादौ गुणदर्शनेन घिशब्दस्यापि घिसञ्ज्ञाबोध्यत्व तद्वदेवाजादिसञ्ज्ञा स्वसञ्ज्ञिघटकेकारादिष्विवाकारचकारयोरपि प्राप्नोत्येव । किं च स्वशब्देन केवलान्त्यपरामर्शासम्भवेऽपि विशिष्टपरामर्शो न बाधकम्, तत्र समुदाये फलाभावादवयवयोर्विश्रान्ति प्राप्स्यति । तस्माज् ज्ञापकादिनैवान्त्यस्य तत्कार्यं वारणीयमित्यलम् ।

मनोरमेतील 'आद्यन्ताभ्याम्' या शब्दातील 'आदि' व 'अन्त्य' या शब्दानी अवयववाचक आदि व अन्त्य वर्ण याचे ग्रहण होते 'तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्' या मनोरमेच्या पक्तीतील 'तस्य' या पदाचा 'समुदायस्य' असा अर्थ आहे मनोरमेत 'तयो पारार्थ्यनिर्णयात्' असे जे म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, आद्यन्त वर्ण सञ्ज्ञेच्या स्वरूपाचे बोधक असल्यामुळे, म्हणजे केवळ सञ्ज्ञा तयार करून देण्याच्या कामी ते वर्ण उपयोगी पडत असल्यामुळे, सञ्ज्ञेचा अर्थ करतेवेळीच ते आद्यन्त वर्ण परार्थ आहेत असा निश्चित बोध होतो, (कारण 'सञ्ज्ञा सञ्ज्ञिन बोधयति न तु सञ्ज्ञास्वरूपमपि' असा न्याय असल्यामुळे, अच् इक् इत्यादि शब्दानी सञ्ज्ञा तयार करून देणाऱ्या आद्यन्त वर्णांचे ग्रहण न होता केवळ मध्यग वर्णांचेच ग्रहण

होते आद्य वर्णाचे जे ग्रहण होते ते प्रकृत सूत्रात 'स्वस्य' या पदाची अनुवृत्ति केल्यानेच होते पण दीक्षितानी प्राचीन वैयाकरणाच्या मताला अनुसरून जे वर सांगितल्याप्रमाणे प्रकृत सूत्राचे व्याख्यान केले आहे ते व्याख्यान शब्दरत्नकारास मान्य नसल्यामुळे, शब्दरत्नकार असे म्हणतात की, 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्रातील 'आदि' व 'अन्त्य' या अवयववाचक शब्दानी आद्यन्तवर्णघटित समुदायातील प्रत्येक वर्णाला सज्ञा प्राप्त होते व त्यामुळे ती जशी मध्यग वर्णाना होते तशीच आद्यन्त वर्णाना देखील होते ती सज्ञा आदि वर्णाला होणे इष्ट असून, अन्त्य वर्णाला होणे इष्ट नाही म्हणून) वास्तविक ज्ञापकादिकाच्या आधारेच आद्यन्तवर्णघटित समुदायातील अन्त्य वर्णाला प्राप्त होणाऱ्या सज्ञेचे देखील निवारण केले पाहिजे, कारण प्रकृत सूत्रातील 'आदि' व 'अन्त्य' या शब्दानी तशा आद्यन्तवर्णघटित समुदायाचा आक्षेप होत असल्यामुळे, जशी ती सज्ञा मध्यग वर्णाना प्राप्त होते तशीच ती आद्यन्त वर्णाना देखील प्राप्त होते, आणि ज्याप्रमाणे इतर मध्यग वर्णाना, म्हणजे णकार, ककार इत्यादि इत्सज्ञक मध्यग वर्णाना, प्राप्त होणाऱ्या सज्ञेचे ज्ञापकाच्या आधारे निवारण केले जाते त्याचप्रमाणे त्या दोन आद्यन्त वर्णापैकी अन्त्य वर्णाला प्राप्त होणाऱ्या सज्ञेचे निवारण ज्ञापकाखेरीज इतर कोणत्याहि उपायाने करणे शक्य नाही (अच् प्रत्याहाराने इत्सज्ञक मध्यग वर्ण जो ककार आहे त्याचे देखील प्रकृत सूत्रान्वये ग्रहण होऊ पाहते पण 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' या सूत्रात 'अनुनासिक' या शब्दाचा निर्देश केला असल्यामुळे त्या निर्देशाने हे ज्ञापित होते की, अच् प्रत्याहाराने इत्सज्ञक मध्यग वर्ण जो ककार आहे त्याचे ग्रहण होत नाही तसे ग्रहण झाले असते तर, ककाराला अच् सज्ञा होऊन 'इको यणचि' सू ४७ या सूत्रान्वये 'अनुनासिक' या स्थली 'सि' यातील इकारापुढे ककार आला असल्यामुळे त्या इकाराचे जागी यकारादेश झाला असता, व

'लोपो व्योर्वलि' सू ८७३ या सूत्राने त्या यकाराचा लोप होऊन 'अनुनास्क' असे रूप झाले असते व पाणिनीने तशा रूपाचा त्या सूत्रात निर्देश केला असता परतु तशा रूपाचा निर्देश न करिता 'अनुनासिक' अशा रूपाचा पाणिनीने निर्देश केला असल्यामुळे, त्या ज्ञापकाच्या आधारे 'प्रत्याहारेषु इता न ग्रहणम्' हे सिद्ध होते शब्दरत्नकार म्हणतात की, हे जसे ज्ञापकाच्या आधारे सिद्ध केले जाते त्याचप्रमाणे प्रत्याहारातील अन्त्य वर्णाला सज्ञा होत नाही हे देखील ज्ञापकाच्या आधारेच सिद्ध केले पाहिजे, कारण ज्ञापकाच्या आधाराशिवाय अन्त्य वर्णास प्राप्त होणाऱ्या सज्ञेचे इतर कोणत्याहि रीतीने निवारण करणे शक्य नाही व ते ज्ञापक 'एचोऽयवायाव' सू ६१ हे सूत्र मानता येते 'एच्' ही सज्ञा वास्तविक 'ए, ओ, ऐ, औ' या वर्णाना होते ती सज्ञा व तसेच 'अच्' ही सज्ञा जर अन्त्य चकारास देखील होते असे मानले तर, त्या सूत्रातील 'एच' या पदात 'ए' च्या पुढे चकार आला असल्यामुळे त्या 'ए' च्या जागी त्या सूत्रान्वये अयादेश झाला पाहिजे पण तसा अयादेश न करिता पाणिनीने 'एच' असा निर्देश केला असल्यामुळे, त्या ज्ञापकाच्या आधारे हे ज्ञापित होते की, प्रत्याहारातील अन्त्य वर्णास त्या प्रत्याहाराने प्राप्त होणारी सज्ञा होत नाही साराश प्रत्याहारातील अन्त्य वर्णाला प्राप्त होणाऱ्या सज्ञेचे निवारण करण्याकरिता 'तयो॰ पारार्थ्यनिर्णयात्' व 'सर्वनाम्न उत्सर्गत प्रधानपरामर्शित्वात्' असे जे दीक्षितानी मनोरमेत हेतु दिले आहेत ते बरोबर नसून, वर सागितल्याप्रमाणे अन्त्य वर्णाला प्राप्त होणाऱ्या सज्ञेचे निवारण ज्ञापकाच्याच आधारे केले पाहिजे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) प्रकृत सूत्रात दीक्षितानी 'स्व रूप शब्दस्य' या पूर्व सूत्रातून जी 'स्वम्' या शब्दाची अनुवृत्ति केली आहे तशी अनुवृत्ति करून कोणतेहि अधिक फल निष्पन्न होत नाही. (कारण समुदायघटक आद्यन्तवर्णांनी जसे मध्यग वर्णांचे ग्रहण होते तसेच आद्यन्त वर्णांचे

देखील ते समुदायाचे अवयव असल्यामुळे ग्रहण होतेच म्हणून आद्य वर्णांचे ग्रहण होण्याकरिता 'स्व रूप शब्दस्य' या पूर्व सूत्रातून 'स्वम्' या शब्दाची अनुवृत्ति करण्याची काहीच गरज नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे येथे अशी शका करण्यात येते की, 'स्वस्य च रूपस्य' असे प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात म्हटले असल्यामुळे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, भाष्यकारानी प्रकृत सूत्रात पूर्व सूत्रातून 'स्वम्स्वस्य' या पदाची अनुवृत्ति केली आहे म्हणून तशी अनुवृत्ति न करिता शब्दरत्नात जसे व्याख्यान केले आहे तसे व्याख्यान करणे भाष्य विरुद्ध ठरते या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, प्रकृत सूत्रावरील) भाष्यात देखील 'स्वस्य च रूपस्य' असे जे म्हटले आहे ते केवळ वर सागितल्याप्रमाणे निष्पन्न होणाऱ्या अर्थाचेच प्रतिपादन करणारे वचन आहे (त्या भाष्यात १-१-७१ भाष्यकार म्हणतात – 'आदिरन्त्य इति सम्बन्धिशब्दावेतौ। तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्य य प्रात्यादिरन्त्य इनि च भवति तस्य ग्रहण भवति स्वस्य च रूपस्येति।' या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, भाष्यकारानी प्रकृत सूत्रात 'स्व रूप शब्दस्य' या सूत्रातून 'स्वम्' या शब्दाची अनुवृत्ति केली नाही व 'स्वस्य च रूपस्य' असे जे म्हटले आहे त्याचे कारण हेच की, समुदायातील आद्यन्त वर्णांनी जसे मध्यग वर्णाचे ग्रहण होते तसेच आद्यन्त वर्णाचे देखील ग्रहण होते) आद्यन्तवर्णयुक्त शब्द, म्हणजे अच्, इक् इत्यादि प्रत्याहार, सज्ञेचे स्वरूप आहे, म्हणजे सज्ञा आहे, व त्या सज्ञेने तशा आद्यन्त घटितवर्णसमुदायातील प्रत्येक वर्ण बोध्य आहे, म्हणजे त्या सज्ञेचा सज्ञी आहे, असे मानले तर कोणता विरोध येतो ? (अच्-प्रत्याहारान्तर्गत प्रत्येक वर्ण उद्देश्य ठरून 'अच्' ही वर्णानुपूर्वी विधेय ठरत असल्यामुळे आणि अशा रीतीने उद्देश्य व विधेय भिन्न असल्यामुळे, प्रकृत स्थली अच् हेच उद्देश्य व अच् हेच विधेय आहे असे मुळीच म्हणता येत नाही व अशा प्रकारचा दोष येथे देता येत

नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) ज्याप्रमाणे 'अच्च घे ' सू २४७ इत्यादि स्थली 'घि' हा सञ्ज्ञावाचक शब्द असून त्याला गुण केला असल्यामुळे, 'घि' हा शब्द देखील 'घि' या सञ्ज्ञेने बोध्य होतो, म्हणजे त्या सञ्ज्ञेचा सञ्ज्ञी होतो त्याचप्रमाणे अच इत्यादि सञ्ज्ञा जशी त्या सञ्ज्ञेने बोधित होणाऱ्या अच्प्रत्याहारान्तर्गत-वर्णसमुदायरूप सञ्ज्ञीचे इकारापासून औकारापर्यंत जे अवयवरूप मध्यग वर्ण आहेत त्याना लागू पडते तशीच ती अकार व चकार या आद्यन्त वर्णाना देखील लागू पडतेच (साराश अच्प्रत्याहाराचे इकारापासून औकारापर्यंत जे मध्यग वर्ण आहेत तेवढेच वर्ण अच्सञ्ज्ञेचे सञ्ज्ञी ठरत नसून आद्यन्त अकार व चकार हे सञ्ज्ञा साधून देणारे वर्ण देखील त्या सञ्ज्ञेचे सञ्ज्ञी ठरतात) दुसरे असे की, जरी 'स्व' या सर्वनामशब्दाने केवळ अन्त्य वर्णाचे ग्रहण होणे असभवनीय आहे तरी त्या सर्वनामाने अच् या आद्यन्तवर्णविशिष्ट समुदायाचे ग्रहण होण्यात कोणताहि प्रत्यवाय येत नाही समुदायाला तशी सञ्ज्ञा केल्याने कोणतेहि फल निष्पन्न होत नसल्यामुळे, त्या समुदायाच्या अवयवाना, म्हणजे आद्यन्त व मध्यग वर्णाना, ती सञ्ज्ञा होते म्हणून त्या समुदायातील अन्त्य वर्णाला प्राप्त होणाऱ्या त्या सञ्ज्ञेचे निवारण ज्ञापकादिकाच्या आधारेच केले पाहिजे या विषयासबधाने एवढे पुरे ('अवयवेष्ववतरन्ती सञ्ज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति...उत्सर्गत प्रधान-परामर्शित्वात्' असे जे मनोरमेत दीक्षितानी म्हटले आहे त्याचे खण्डन करण्याकरिता 'वस्तुतो ज्ञापकादिनाऽस्यापि न सञ्ज्ञाकार्यम् .. वारणीयमित्यलम्' या पक्ति शब्दरत्नकारानी लिहिल्या आहेत व शब्देन्दुशेखरात नागेशभट्टानी प्रकृत सूत्रावरील टीकेत याच मताचा अनुवाद केला आहे त्या ग्रन्थात नागेशभट्ट म्हणतात—'अत्राद्यन्ता-भ्यामवयत्वेन बोधकाभ्या स्वघटित समुदाय आक्षिप्त सञ्ज्ञी, तस्य चैकत्र लक्ष्ये प्रयोगाभावात्प्रत्येक सञ्ज्ञित्वम् । अन्त्यस्य तु न तत्कार्यम्, तस्येत्सञ्ज्ञालोपाभ्यामपहारात । एतत्फलितकथनमेव भाष्ये, मूले च—

स्वस्य च रूपस्येति। स्वमित्यनुवृत्तिपरत्वेन व्याख्यानन्तु हेयमेव, अनुवृत्तौ फलाभावात्।' दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, ज्याला सज्ञा केली जाते ते उद्देश्य असून व सज्ञा हे विधेय असून, वाक्यात उद्देश्य व विधेय एकच नसावीत व भिन्न असली पाहिजेत असा नियम असल्यामुळे, ज्याप्रमाणे 'घटो घट , दण्डवान् दण्डवान्' इत्यादि प्रयोग साधु ठरत नाहीत त्याचप्रमाणे 'अच् अच् स्यात्' हा प्रयोग देखील साधु ठरत नाही, कारण या वाक्यात 'अच्' हे उद्देश्य असून 'अच्' हेच विधेय आहे व उद्देश्य आणि विधेय एकच असणे हे शास्त्रनियमाविरुद्ध आहे सारांश दीक्षिताच्या मताप्रमाणे सज्ञा ही कधीहि सज्ञी होऊ शकत नाही उदाहरणार्थ 'तरप्तमपौ घ' सू २००३, 'दाधा घ्वदाप्' सू २३७३ इत्यादि सूत्रांनी होणाऱ्या 'घ, घु' या सज्ञाचे 'घ, घु' हे केव्हाहि सज्ञी होऊ शकत नाहीत आणि त्याचप्रमाणे 'अच्' या सज्ञेचा देखील 'अच्' हाच सज्ञी होऊ शकत नाही 'अच्' ही सज्ञा प्रकृत सूत्रान्वये अकार व चकार या दोन आद्यन्त वर्णांनी बनली आहे व या सज्ञेचा जरी अच् प्रत्याहारान्तर्गत अकारापासून चकारापर्यंत वर्णसमुदायातील प्रत्येक वर्ण, 'प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्ति' या न्यायान्वये सज्ञी ठरू शकतो तरी, अकार व चकार हे आद्यन्त वर्ण सज्ञा तयार करून देण्यात खर्ची पडल्यामुळे, ते दोन वर्ण माठरपरिवेषणन्यायान्वये 'अच्' या सज्ञेचे सज्ञी होऊ शकत नाहीत व त्या प्रत्याहारातील अवशिष्ट मध्यग वर्णच त्या सज्ञेचे सज्ञी होऊ शकतात 'सर्वे ब्राह्मणा भोज्यन्ता, माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषाताम्' हा माठरपरिवेषणन्याय होय 'सर्व ब्राम्हणाना जेवू घालावे' या वाक्यात माठर व कौण्डिन्य हे ब्राम्हण असल्यामुळे जरी त्याचा समावेश होतो तरी, त्याच्याकडे वाढण्याचे काम सोपविले असल्यामुळे जसे ते ब्राम्हणाच्या पक्तीत भोजनास बसू शकत नाहीत त्याचप्रमाणे सज्ञा तयार करून देण्यात गुतलेले व खर्ची पडलेले आद्यन्त अकार व चकार हे वर्ण 'अच्' या सज्ञेचे सज्ञी होऊ

शकत नाहीत व मध्यग वर्णांनाच ती सज्ञा होते 'वृद्धिरादैच्' १-१-१ या सूत्रावरील भाष्यात देखील भाष्यकारानी असे म्हटले आहे की, 'न च सज्ञाया निवृत्तिरुच्यते। स्वभावत सज्ञा सज्ञिन प्रत्याय्य निवर्तन्ते। तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति' या भाष्याचा अर्थ असा आहे की, सज्ञेची निवृत्ति कोठेहि सागितली जात नाही सज्ञा ही स्वभावतच सज्ञीचे ज्ञान करून दिल्यावर नाहीशी होते या नियमानुसार अनुबन्ध देखील सज्ञीचे ज्ञान झाल्यावर आपोआपच नाहीसे होतील या भाष्यानुसार 'अच्' ही सज्ञा सज्ञीचा बोध करून दिल्यावर नाहीशी झाली असता, ज्या आद्यन्त वर्णानी ती सज्ञा तयार झाली आहे ते नाहीसे होणार आणि मग त्या दोन आद्यन्त वर्णांना ती सज्ञा कशी होणार व त्या सज्ञेचे ते कसे सज्ञी ठरू शकणार? परतु प्रत्याहारातील आद्य वर्णाला तर सज्ञा होणे इष्ट आहे, व त्याला ती सज्ञा होण्याकरिता 'स्व रूप शब्दस्य' या पूर्व सूत्रातून 'स्वम्= स्वस्य' या पदाची अनुवृत्ति करणे आवश्यक आहे त्या अनुवृत्त केलेल्या 'स्वस्य' या सर्वनामसज्ञक पदाने प्रकृत सूत्रातील प्रथमा-विभक्तिनिर्दिष्ट 'आदि' या पदाचेच ग्रहण होते व अप्रधान तृतीयाविभक्तिनिर्दिष्ट 'अन्त्येन' या पदाचे ग्रहण होऊ शकत नाही व त्यामुळे प्रत्याहारातील आद्य वर्णाला सज्ञा होते व अन्त्य वर्णाला ती सज्ञा होत नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे हे पूर्वी सागितलेच आहे हे दीक्षिताचे मत शब्दरत्नकारास मान्य नाही व शब्दरत्नकार असे म्हणतात की, सज्ञा केव्हाहि सज्ञी होऊ शकत नाही असे जे दीक्षिताचे म्हणणे आहे ते बरोबर नाही, कारण 'शेषो घ्यसखि' सू २४३ या सूत्राने ऱ्हस्व इकारान्त व उकारान्त शब्दाना जशी घिसज्ञा होते तशीच ती 'घि' या सज्ञाबोधक ऱ्हस्व इकारान्त शब्दाला देखील होते त्या शब्दाला ती सज्ञा झाली नसती तर, 'अच्च घे' सू २४७ या सूत्रात 'घेर्ङिति' सू २४५ या सूत्राने होणारा गुण पाणिनीने 'घि' यातील अन्त्य इकारास केला नसता

साराश 'अच्च घे' या सूत्रात 'घे' असा निर्देश असल्यामुळे, सज्ञाबोधक शब्द केव्हाहि सज्ञी होऊ शकत नाही हे दीक्षिताचे म्हणणे बरोबर मानता येत नाही आणि त्याचप्रमाणे अच् सज्ञा तयार करून देणारे अकार व चकार हे आद्यन्त वर्ण 'अच्' या सज्ञेचे सज्ञी ठरू शकत नाहीत हे म्हणणे देखील स्वीकारता येत नाही प्रकृत स्थली अच् ही वर्णानुपूर्वी सज्ञा–विधेय–असून अच्प्रत्याहारान्तर्गत प्रत्येक वर्ण सज्ञी–उद्देश्य–आहे आणि अशा रीतीने सज्ञा व सज्ञी–विधेय व उद्देश्य–येथे भिन्न आहेत हे पूर्वी सिद्ध केलेच आहे -म्हणून प्रत्याहारातील आद्य वर्णास अशा रीतीने सज्ञा होत असल्यामुळे, त्याला ती सज्ञा प्राप्त करून देण्याकरिता प्रकृत सूत्रात 'स्वम् स्वस्य' या पदाची अनुवृत्ति करण्याची काहीच गरज नाही दुसरे असे की, प्रकृत सूत्रात 'स्वम् स्वस्य' या पदाची अनुवृत्ति केली तरी, जरी 'स्वस्य' या सर्वनामसज्ञक शब्दाने प्रत्याहारातील केवळ अन्त्य वर्णाचे ग्रहण होऊ शकत नाही तरी त्या शब्दाने प्रत्याहार बोधक वर्णसमुदायाचे ग्रहण होण्यात कोणताहि बाध येत नाही, म्हणजे 'अच्' या सज्ञेतील, 'स्वस्य' या पदाने, जरी केवळ अन्त्य चकाराचा परामर्श होऊ शकत नाही तरी त्या सर्वनामसज्ञकशब्दाने 'अच्' या समुदायाचे ग्रहण होण्यात कोणताहि प्रत्यवाय येत नाही आणि 'अच्' या सज्ञेने अकारापासून चकारापर्यंत असलेला वर्णसमुदाय बोधित होत असल्यामुळे व पूर्वी सागिल्याप्रमाणे समुदायाला सज्ञा करून कोणतेहि फल निष्पन्न होत नसल्यामुळे, ती सज्ञा त्या समुदायातील प्रत्येक वर्णाला 'प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्ति' या न्यायान्वये होते आता हे खरे की, 'अच' ही सज्ञा जशी आद्य वर्णाला व मध्यग वर्णांना होते तशी ती अन्त्य वर्णाला देखील होऊ पहाते कारण तो वर्ण देखील आद्य व मध्यग वर्णांसारखा समुदायाचा अवयव आहेच परतु प्रत्याहारातील अन्त्य वर्ण 'हलन्त्यम्' या सूत्रान्वये इत्सज्ञक असल्यामुळे व 'तस्य लोप' या सूत्राने त्याचा

अवश्य लोप होणार असल्यामुळे, त्या अन्त्य वर्णाला पूर्वी सागितलेल्या ज्ञापकान्वये ती सज्ञा होत नाही म्हणून दीक्षिताचे म्हणणे स्वीकारार्ह नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

मनोरमा– आद्योच्चारणमिति । यद्यपि 'उपदिश्यतेऽनेन' इति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यवृत्त्यादिषु व्याख्यातम्, तथापि तत्प्रौढिवादमात्रम्, करणे घञो दुर्लभत्वात्, ल्युटा बाधात् । न च घ, असज्ञात्वात् । 'प्रायेण सज्ञायाम्' इति व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वात्, न ह्युपाधेरुपाधिर्भवतीत्यादिना भाष्यकृताऽवहेलनाच्च । अत एव घापवाद. "हलश्च" इति घञपीह न । बाहुलक त्वगतिकगति । अत एव 'प्रक्रियन्ते शब्दा याभि ' इति करणव्युत्पत्तिरपि परास्ता । तथा च वार्तिकम् "अजब्भ्या स्त्रीखलना स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेन" इति । अतो भावे एव प्रत्ययो न्याय्य इति भाव ।

('आदिरन्त्येन सहेता' सू २ या सूत्रावरील कौमुदीत 'उपदेश आद्योच्चारणम्' असे जे म्हटले आहे त्यातील 'उपदेश' या स्थली 'आद्य' या अर्थाच्या वाचक 'उप' या उपसर्गपूर्वक उच्चारण-क्रियार्थक 'दिश्' धातूहून 'भावे' सू ३१८४ या सूत्राने 'सिद्धावस्था-पन्नक्रिया'–पूर्ण झालेली क्रिया–या अर्थामध्ये घञ् प्रत्यय झाला असल्यामुळे) 'उपदेश' या शब्दाचा 'आद्योच्चारण'–उपदेशन–असा अर्थ होतो जरी भाष्य, काशिकावृत्ति इत्यादि ग्रन्थात 'उपदिश्यते अनेन' अशा रीतीने 'करणे घञ्' प्रत्यय करून 'उपदेश' या शब्दाचा 'शास्त्र', म्हणजे सूत्रपाठ धातुपाठ वगैरे, असा अर्थ केला आहे तरी ती केवळ प्रौढोक्ति होय, म्हणजे ती सिद्धान्तोक्ति समजू नये, कारण 'उपदेश' या स्थली 'करणे' या अर्थामध्ये घञ् प्रत्यय होणे दुर्लभ–अशक्य–आहे ('भावे' या सूत्राने 'सिद्धावस्थापन्न क्रिया' या अर्थामध्येच घञ् प्रत्यय होऊ शकतो इतर अर्थामध्ये घञ् प्रत्यय होण्याकरिता 'अकर्तरि च कारके सज्ञायाम्' सू. ३१८६ व 'हलश्च' सू ३३०० ही दोन सूत्रे आहेत. या दोन्ही

सूत्रानी सज्ञेच्या विषयात, म्हणजे जेथे घञ्प्रत्ययान्त शब्द सज्ञावाचक होत असेल तशाच ठिकाणी, घञ् प्रत्यय होऊ शकतो 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक नसल्यामुळें, या स्थली त्या वरील दोन सूत्रानी घञ् प्रत्यय होऊ शकत नाही 'अकर्तरि च कारके सज्ञायाम्' सू ३–३–१९ या सूत्रावरील भाष्यात 'सज्ञाग्रहणानर्थक्य च, सर्वत्र घञो दर्शनात्' हे वार्तिक पठित करून भाष्यकारानी असे म्हटले आहे की, त्या सूत्रात 'सज्ञायाम्' हे पद असण्याची काही आवश्यकता नाही हा पक्ष मानल्यास, 'अकर्तरि च कारके' या सूत्राने, सज्ञा वाच्य नसून देखील, कर्तृभिन्न कोणत्याहि कारकाच्या अर्थामध्ये घञ् प्रत्यय होऊ शकतो हे खरे परतु पुढे 'करणाधिकरणयोश्च' सू ३२९३ हे ल्युट्प्रत्ययविधायक सूत्र असल्यामुळे, 'अकर्तरि च कारके' या सूत्राने 'करण' व 'अधिकरण' या कारकाच्या अर्थामध्ये होणाऱ्या घञ् प्रत्ययाचा त्या) ल्युट्ने बाध होतो ('पुसि सज्ञाया घ प्रायेण' सू ३२९६ या सूत्राने 'उपदेश' या स्थली) 'घ' प्रत्यय होऊ शकत नाही, कारण (त्या सूत्रात 'सज्ञायाम्' हे पद असल्यामुळे घप्रत्ययान्त शब्द सज्ञावाचक होत असल्यासच, 'घ' प्रत्यय होऊ शकतो परतु) 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक नसल्यामुळे, 'घ' प्रत्यय होऊ शकत नाही ('पुसि सज्ञाया घ प्रायेण' या सूत्रात) 'प्रायेण सज्ञायाम्' असा अन्वय करणे क्लिष्ट–अयोग्य–आहे, आणि भाष्यकारानी 'न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति' इत्यादि व्याख्यान करून तशा प्रकारचा–'प्रायेण सज्ञायाम्' अशा तऱ्हेचा–अन्वय करण्याचे प्रत्याख्यान केले आहे ('उपदेशोऽजनुनासिक इत' १–३–२ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी असेच वरप्रमाणे म्हटले आहे भाष्यकार म्हणतात – 'उपदेश इति घञय करणसाधन । न सिध्यति । परत्वाल्ल्युट् प्राप्नोति । न ब्रूमोऽकर्तरि च कारके सज्ञायामिति । किंतर्हि ? । हलश्चेति । तत्रापि सज्ञायामिति वर्तते, न चैषा संज्ञा । प्रायवचनादसज्ञायामपि भविष्यति । प्रायवचनात्सज्ञायामेव

स्याद्वा न वा, न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । एव च कृत्वा घञ् न प्राप्नोति । एव तर्हि कृत्यल्युटो बहुलमित्येयमत्र घञ् भविष्यति ।' या भाष्यातील 'न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति' या न्यायाचा असा अर्थ आहे की, प्रधान शब्दाच्या अर्थामध्ये अन्वय होणे सभवत असता, वाक्यातील अप्रधान शब्दाच्या अर्थाचा दुसऱ्या अप्रधान शब्दाच्या अर्थाशी अन्वय होऊ शकत नाही 'पुसि सज्ञाया घ प्रायेण' या सूत्रात 'सज्ञायाम्' व 'प्रायेण' हे दोन्ही अप्रधान शब्द असल्यामुळें, त्याचा परस्पराशी अन्वय होऊ शकत नाही व त्या सौत्रवाक्यात 'घ' हे जे विधेय प्रधान आहे त्याशीच 'प्रायेण' या पदाचा अन्वय करणे योग्य असून, 'सज्ञायाम्' या अप्रधान पदाशी अन्वय करणे योग्य नाही म्हणून बहुधा सज्ञा वाच्य असता 'घ' प्रत्यय होतो असा त्या सूत्राचा अर्थ न करिता, सज्ञा वाच्य असल्यास बहुधा 'घ' प्रत्यय होतो असाच त्या सूत्राचा अर्थ करणे उचित आहे) 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक नसल्यामुळेच, 'घ' प्रत्ययाचे अपवादक 'हलश्च' सू ३३०० हे जे सूत्र आहे त्या सूत्राने देखील 'घञ्' प्रत्यय होऊ शकत नाही (कारण त्या सूत्रात 'सज्ञायाम्' हे पद अनुवृत्त असल्यामुळे व 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक नसल्यामुळे, त्या सूत्राने होणारा 'घञ्' प्रत्यय 'उपदेश' या स्थली होऊ शकत नाही साराश 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक नसल्यामुळे, जसा 'पुसि सज्ञायाम्' या सामान्य सूत्राने होणारा 'घ' प्रत्यय होऊ शकत नाही त्याचप्रमाणे 'हलश्च' या अपवादक सूत्राने होणारा 'घञ्' प्रत्यय देखील होऊ शकत नाही) 'कृत्यल्युटो बहुलम्' सू २८४१ या सूत्राने (त्या सूत्रात 'बहुलम्' हे पद असल्यामुळे वाटेल त्या कारकाच्या अर्थामध्ये व तसेच 'भावे' या अर्थामध्ये व सज्ञा वाच्य नसताना देखील) होणारा बाहुलक ल्युट् प्रत्यय अशाच ठिकाणी केला जातो की, जेथे गत्यन्तर नाही, म्हणजे जेथे इतर कोणतेहि सूत्र लागू पडत नाही (परतु प्रकृत स्थली 'भावे' सू ३१८४ हे सूत्र लागू पडत असल्यामुळे, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' या सूत्राने

होणारा प्रत्यय करणे उचित नाही सारांश वर सांगितलेल्या सर्व कारणामुळे, 'उपदेश' या स्थली वर जी सूत्रे निर्दिष्ट केली आहेत त्या सूत्रान्वयें प्रत्यय न करिता, 'भावे' या सूत्रानेच सिद्धावस्थापन्न-क्रिया या अर्थामध्ये 'घञ्' प्रत्यय करणे योग्य आहे 'कृञ श च' सू ३२७७ या सूत्राने होणारा 'श' प्रत्यय देखील 'भावे' या अर्थामध्येंच होत असल्यामुळे) 'प्रक्रियन्ते शब्दा याभि' अशा रीतीने 'करणे' या अर्थामध्ये 'श' प्रत्यय करून 'प्रक्रिया' या शब्दाची जी व्युत्पत्ति केली आहे ती चूक ठरते ('श्रीमद्विठ्ठलमानम्य पाणिन्यादिमुनीन् गुरून् । प्रक्रियाकौमुदी कुर्मं पाणिनीयानुसारिणीम् ॥' या प्रक्रियाकौमुदीतील आद्य श्लोकाच्या द्वितीयार्धात 'प्रक्रिया-कौमुदीम्' हे जे पद आहे त्यातील 'प्रक्रिया' या शब्दाचे व्याख्यान करिताना प्रसादकारांनी 'प्रक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा आभिस्ता प्रक्रिया' अशी 'कृञ श च' या सूत्रान्वयें 'करणे' या अर्थामध्ये 'श' प्रत्यय करून व्युत्पत्ति केली आहे दीक्षित म्हणतात की, 'करणे' या अर्थामध्ये 'श' प्रत्यय होऊ शकत नसून 'भावे' या अर्थातच तो प्रत्यय होऊ शकतो, व त्यामुळे प्रसादकारानी जी 'प्रक्रिया' शब्दाची वर सागितल्याप्रमाणे व्युत्पत्ति केली आहे ती चूक ठरते) याच अर्थाचे पुढील वार्तिक आहे–'अजब्भ्या स्त्रीखलना स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेन'—('ईषदु सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' ३-३-१२६ या सूत्रावरील भाष्यात 'अजब्भ्या स्त्रीखलना' व 'स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेन' ही दोन वार्तिके पठित केली आहेत. प्रथम वार्तिकाचा अर्थ असा आहे की, 'स्त्रिया क्तिन्' या सूत्रातील 'स्त्रियाम्' हा अधिकार ज्याना लागू आहे असे धातूहून होणारे प्रत्यय व तसेच 'खल्' आणि 'अन' हे प्रत्यय 'अच्' व 'अप्' या प्रत्ययाचे विप्रतिषेधाने बाधक होतात द्वितीय वार्तिकाचा अर्थ असा आहे की, 'स्त्रिया क्तिन्' या सूत्रातील 'स्त्रियाम्' हा अधिकार ज्याना लागू पडतो अशा धातूहून होणाऱ्या स्त्रीप्रत्ययाचे 'खल्' व

'अन' हे प्रत्यय विप्रतिषेधाने बाधक होतात. म्हणून 'कृञः श च' या सूत्राला वरील 'स्त्रियाम्' हा अधिकार लागू पडत असल्यामुळें, त्या सूत्रानें 'करणे' या अर्थामध्यें 'श' प्रत्यय करतां येत नाहीं; कारण त्या अर्थांत होणाऱ्या 'स्त्रियाम्' या अधिकारांत पठित असलेल्या 'श' या प्रत्ययाचा 'करणाधिकरणयोश्च' सू. ३२९३ या सूत्रानें होणारा 'ल्युट्=अन' प्रत्यय वरील वार्तिकान्वयें बाधक ठरतो. त्यामुळें 'प्रक्रिया' या स्थलीं 'भावे' या अर्थामध्येंच 'श' प्रत्यय करणें योग्य आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) म्हणून वर सांगितलेल्या सर्व कारणांमुळें, 'उपदेशः' या स्थलीं 'भावे' या अर्थामध्येंच 'घञ्' प्रत्यय करणें न्याय्य आहे (व त्या अर्थामध्यें 'घञ्' प्रत्यय केला असतां 'उपदेशः' या पदाचा करणव्युत्पत्तीनें होणारा 'शास्त्र' असा अर्थ न होतां, 'आद्योच्चारण'–उपदेशन–असा अर्थ होतो.)

शब्दरत्न– भाष्येति । तत्र हि 'उपदेश इति किम्, अभ्र आँ अपः, प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो, गुणैः प्रापणमुद्देशः" इति "नासावुपदेशः" इत्युक्त्वोपदेशोद्देशयोर्लौकिकव्यवहारेण सङ्कीर्णत्वमाशङ्कच "उपदेशनेऽजनुनासिकः" इति वार्त्तिककृद्दर्शितन्यासस्य खण्डनाय "उपदेश इति करणे घञुपदिश्यतेऽनेन" इत्युक्तम् । तच्च शास्त्रम्=शासनकरणम्, प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रीयधात्वागमप्रातिपदिकप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशरूपम् ।

प्रौढिवादमात्रमिति । वार्तिककृदुक्तन्यासीयार्थस्य कथंचित्सूत्रतोऽपि लाभसम्भवात् न्यासान्तरप्रवृत्तिस्ते वृथैवेति प्रौढचा बोधयितुमेवं वाद इति भावः ।

ज्या भाष्याचा मनोरमेंत उल्लेख केला आहे त्या भाष्यांत, म्हणजे 'उपदेशोऽजनुनासिक इत्' १–३–२ या सूत्रावरील भाष्यांत, भाष्यकारांनीं असा प्रश्न केला आहे कीं, त्या सूत्रांत 'उपदेशे' हें पद कां घातलें आहे व त्या प्रश्नाचें उत्तर देतांना त्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, 'अभ्र आँ अपः' या स्थलीं 'आँ' या अनुनासिकाला

इत्संज्ञा होऊ नये याकरिता त्या सूत्रात ते पद घातले आहे ज्याचे प्रत्यक्ष उच्चारण केले जाते त्याला 'उपदेश' म्हणतात व ज्याचे प्रसिद्ध धर्म सांगून तशा धर्मांनी—गुणांनी—बोध केला जातो त्याला 'उद्देश' म्हणतात असे असल्यामुळे 'अभ्र आँ अप' यातील 'आँ' याला उपदेश म्हणता येत नाही (भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' सू ३५२५ या सूत्राने 'आङ' चे जागी होणारा अनुनासिक 'आँ' हा आदेश इत्संज्ञक होत नाही 'आङो आँ छन्दसि' असे सूत्र करून त्या सूत्रात 'आँ' असे प्रत्यक्ष अनुनासिकरूपाने उच्चारण केले असते तर 'आँ' इत्संज्ञक ठरला असता, पण तसे अनुनासिकरूपाने प्रत्यक्ष उच्चारण न करिता, अनुनासिक या गुणाने—धर्माने—विधान केले असल्यामुळे 'आँ' याला इत्संज्ञा होऊ शकत नाही) असे सांगून, लौकिक व्यवहारात 'उपदेश' या शब्दाचे जागी 'उद्देश' या शब्दाचा प्रयोग व 'उद्देश' या शब्दाचे जागी 'उपदेश' या शब्दाचा प्रयोग अशा उलट प्रकारचा प्रयोग देखील भाषेत रूढ असल्यामुळे या संकीर्ण व्यवहारामुळे 'उपदेश' या शब्दाने उद्देशाचे ग्रहण होण्याचा संभव आहे ही शंका मनात धरून तसे होऊ नये याकरिता वार्तिककाराने 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' या सूत्राऐवजी 'उपदेशनेऽजनुनासिक इत्' असे सूत्र पठित करावे असे जे म्हटले आहे त्याचे खण्डन करण्याच्या हेतूने 'उपदिश्यते अनेन' अशा रीतीने 'करणे' या अर्थामध्ये 'घञ्' प्रत्यय केला असता 'उपदेश' हा शब्द सिद्ध होऊ शकतो (व प्रकृत सूत्रात 'उपदेशे' या पदाऐवजी 'उपदेशने' हे पद घालण्याची काही गरज नाही) असे भाष्यकारानी पुढे म्हटले आहे ते उपदेशाचे करण—साधन—शास्त्र होय आणि प्रत्यासत्तिन्यायाने, म्हणजे चर्चेचा जो विषय प्रकृत आहे तदनुसार, पाणिनीय शास्त्रात सांगितलेले धातु, आगम, प्रातिपदिक, प्रत्याहार, सूत्र, प्रत्यय व आदेश ही ते शास्त्र होत ('अभ्र आँ अप' या वैदिक प्रयोगातील

'ऑ' हा अनुनासिक अच् उपदेश नसून उद्देश असल्यामुळे, त्याला इत्सज्ञा होत नाही असे सागतेवेळी भाष्यकारानी 'प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेश, गुणै प्रापणमुद्देश' अशी उपदेश व उद्देश या दोन शब्दाची व्याख्या सागितली आहे, व या दोन व्याख्याचे विवरण करिताना भाष्यकार म्हणतात–'प्रत्यक्ष तावदाख्यानमुपदेश । तद्यथा, अगोज्ञाय कश्चिद्गा सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति, अय गौरिति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह, उपदिष्टो मे गौरिति । गुणै प्रापणमुद्देश । तद्यथा, कश्चित् कञ्चिदाह, देवदत्त मे भवानुद्दिशतु इति । स इहस्थ पाटलिपुत्रस्थ देवदत्तमुद्दिशति, अङ्गदी कुण्डली किरीटी व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासो विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति । स गुणै प्राप्यमाणमाह, उद्दिष्टो मे देवदत्त इति ।' पण पुढे भाष्यकार त्या भाष्यात अशी शका उपस्थित करतात व असे म्हणतात की, 'सङ्कीर्णावुद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्षमाख्यानमुद्देशो गुणैश्च प्रापणमुपदेश । प्रत्यक्ष तावदाख्यानमुद्देश । तद्यथा, कश्चित् कञ्चिदाह, अनुवाक मे भवानुद्दिशतु इति । स तस्मायाचष्टे, इषेत्वकमधीष्व, शन्नोदेवीयकमधीष्वेति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह, उद्दिष्टो मेऽनुवाकस्तमध्येष्ये इति । गुणैश्च प्रापणमुपदेश । तद्यथा, कश्चित् कञ्चिदाह, ग्रामान्तर गमिष्यामि पन्थान मे भवानुपदिशतु इति । स तस्मायाचष्टे, अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्योऽमुष्मिन् हस्तवाम इति । स गुणै प्राप्यमाणमाह, उपदिष्टो मे पन्था इति ।' म्हणून सकीर्ण व्यवहारामुळे उत्पन्न होणाऱ्या या सदेहाच्या निवारणार्थ, म्हणजे उपदेशाने उद्देशाचे ग्रहण न व्हावे याकरिता, नतर भाष्यकारानी त्या भाष्यात 'सिद्ध तूपदेशनेऽनुनासिकवचनात्' हे वार्तिक पठित केले आहे या वार्तिकाचा अर्थ वर सागितलाच आहे.) प्रकृत सूत्रातील 'उपदेशे' या पदाऐवजी 'उपदेशने' हे पद घालावे (कारण 'करणे घञ्' करून 'उपदेश' हा शद्ब सिद्ध होऊ शकत नसल्यामुळें, त्या शब्दाचा 'शास्त्र' असा इष्ट अर्थ होऊ शकत नाही) असे जें वार्तिक-

कारने म्हटले आहे ते व्यर्थ आहे व सूत्रनिर्दिष्ट 'उपदेशे' या पदातून देखील ('कृत्यल्युटो बहुलम्' या सूत्राने उपपूर्वक 'दिश्' धातूहून 'करणे' या अर्थामध्ये 'घञ्' प्रयत्य केला असता) वार्तिककाराने भिन्न शब्द वापरून जो इष्ट अर्थ होणे सांगितले आहे तो अर्थ कसा तरी निघू शकतो असे बोधित करण्याकरिता जे भाष्यकारानी म्हटले आहे तो केवळ प्रौढिवाद होय (व सिद्धान्त नव्हे) असा मनोरमेतील 'प्रौढिवादमात्रम्' या पदाचा अर्थ आहे (या विषयाचे विवरण मनोरमेत केलेच आहे धातूहून 'करणे' या अर्थामध्ये घञ् प्रत्यय होऊ शकत नसल्यामुळे व सज्ञा वाच्य नसल्यास 'करणे' या अर्थामध्ये 'घ' प्रत्यय देखील होऊ शकत नसल्यामुळे आणि जेथे इतर कोणतेहि सूत्र लागू पडत नाही तशाच ठिकाणी अगतिकगतिन्यायाने 'कृत्यल्युटो बहुलम्' सू २८४१ हे सूत्र प्रवृत्त करता येत असल्यामुळे व 'उपदेश' या स्थली 'भावे' सू ३१८४ या सूत्राने सिद्धावस्थापन्नक्रिया या अर्थामध्ये 'घञ्' प्रत्यय केल्याने 'उपदेश' हा शब्द सिद्ध होत असून त्याचा 'आद्योच्चारण' असा इष्ट अर्थ निष्पन्न होत असल्यामुळे, 'सिद्ध तूपदेशनेऽनुनासिकवचनात्' या वार्तिकाचे कसे तरी प्रत्याख्यान करिताना, 'एव तर्हि कृत्यल्युटो बहुलमित्येवमत्र भविष्यति' असे जे प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी म्हटले आहे तो केवळ प्रौढिवाद होय असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे असे शब्दरत्नकार म्हणतात)

शब्दरत्न– घञ इति । "अकर्त्तरि च" इत्यत्र संज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वात्तत्प्राप्तिरिति भावः । बाधादिति । वा सरूपविधिस्तु क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु प्रतिषिद्ध. । न च तत्र साहचयण भावल्युट एव ग्रहणमिति वाच्यम्, 'ईषत्पानः सोमो भवता' इत्यत्र कर्मणि खल् नेति भाष्यादिप्रामाण्येनात्र साहचर्यानाश्रयणादिति भावः ।

'करणे घञो दुर्लभत्वात' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे ते अशा आशयाने म्हटले आहे की, 'अकर्त्तरि च कारके सज्ञायाम्' सू.

३१८६ या सूत्रात 'सञ्ज्ञायाम्' हे पद प्रायिक असल्यामुळे—म्हणजे 'सञ्ज्ञाव्यभिचारार्थश्चकार' या त्या सूत्रावरील काशिकावृत्त्यनुसार, 'को भवता दायो दत्त, को भवता लाभो लब्ध' या उदाहरणातील 'दाय, लाभ' हे कर्मणि घञ्प्रत्ययान्त शब्द सञ्ज्ञावाचक नसून देखील, कोठे कोठे सञ्ज्ञा वाच्य नसतानाहि घञ्प्रत्यय होत असल्यामुळे—'उपदेश' या स्थली, तो शब्द सञ्ज्ञावाचक नसून देखील, घञ्प्रत्ययाची प्राप्ति आहे (तरी पण त्या घञ्प्रत्ययाचा ल्युट्प्रत्ययाने बाध होतो हे पूर्वी मनोरमेत सांगितलेच आहे व त्यामुळे 'उपदेश' या स्थली 'करणे' या अर्थामध्ये घञ्प्रत्यय होऊ शकत नाही) 'ल्युटा बाधात्' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम' सू २८३० हे सूत्र क्त, ल्युट्, तुमुन् व खलर्थ प्रत्यय याना लागत नाही ('क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति'—परि ६९—या परिभाषान्वये 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' हे सूत्र ल्युटप्रत्ययाला लागू पडत नसल्यामुळे, ल्युट्प्रत्ययाने घञ्प्रत्ययाचा बाध होतो ते सूत्र लागू पडले असते तर, वरील दोन्ही प्रत्यय विकल्पेकरून करता आले असते) वरील परिभाषेतील 'ल्युट्' या प्रत्ययाने साहचर्यन्यायान्वये 'भावे' या अर्थामध्ये होणाऱ्याच ल्युट्चे ग्रहण होते (व 'करणे' इत्यादि इतर अर्थांमध्ये होणाऱ्या ल्युट्चे ग्रहण होत नाही) असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'ईषत्पान सोमो भवता' या उदाहरणात ('आतो युच्' सू ३३०९ या सूत्राने होणारा 'युच्=अन' हा प्रत्यय खल्प्रत्ययाचा बाधक असल्यामुळे) या स्थली कर्मणि खल्प्रत्यय होत नाही असे ('वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' ३-१-९४ या सूत्रावरील) भाष्यात व इतर ग्रन्थात सांगितले असल्यामुळे त्या प्रमाणभूत ग्रन्थावरून हे स्पष्ट होते की, येथे साहचर्यन्यायाचे अवलबन करता येत नाही ('तुमुन्ण्वुलौ' सू ३१७५ इत्यादि सूत्रानी होणारा 'तुमुन्=तुम्' हा कृत्प्रत्यय मान्त असल्यामुळे व तशा प्रत्ययान्त शब्दाला 'कृन्मेजन्त.' सू ४४९ या

सूत्राने अव्ययसज्ञा होत असल्यामुळे, 'अव्ययकृतो भावे' या वचनान्वये 'तुमुन्' प्रत्यय 'भावे' या अर्थामध्येच नेहमी होत असतो म्हणून शकाकार अशी शका करतो की, वरील निषेधात्मक परिभाषेत 'भावे' या अर्थामध्ये नेहमी होणाऱ्या 'तुमुन्' प्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी 'ल्युट्' प्रत्ययाचे उच्चारण केले असल्यामुळे व अशा रीतीने त्या ल्युट प्रयत्याला तुमुन् या परपठित प्रत्ययाचे साहचर्य असल्यामुळे जरी 'ल्युट्' प्रत्यय 'ल्युट् च' सू ३२९० व 'करणाधिकरणयोश्च' सू ३२९३ या सूत्रानी 'भावे, करणे, अधिकरणे' या तीन्ही अर्थामध्ये होणारा प्रत्यय आहे तरी, वर सागितलेल्या परसाहचर्यामुळे, 'सहचरिता-सहचरितयो सहचरितस्यैव ग्रहणम्'–परि ११२–या न्यायान्वये वरील निषेधात्मक परिभाषेत निर्दिष्ट असलेल्या 'ल्युट्' प्रत्ययाने भावे' या अर्थामध्येच होणाऱ्या 'ल्युट्' प्रत्ययाचे ग्रहण होते, व 'करणे' आणि 'अधिकरणे' या अर्थामध्ये होणाऱ्या 'ल्युट्' प्रत्ययाचे ग्रहण होत नाही आणि म्हणून वरील परिभाषा 'भावे' या अर्थामध्ये होणाऱ्याच 'ल्युट्' प्रत्ययाला लागू पडते व त्यामुळे 'करणे' या अर्थात होणारा 'ल्युट्' 'करणे' या अर्थामध्ये होणाऱ्या घञ्प्रत्ययाचा, 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' या सूत्रान्वये बाधक होऊ शकत नाही पण शब्दरत्नकार म्हणतात की, ही शका बरोबर नाही, कारण 'ईषत्पान सोमो भवता' या स्थली 'ईषद्दु सुषु' सू ३३०५ या सूत्राने 'कर्मणि' या अर्थामध्ये होणारा खल्प्रत्यय होऊ शकत नाही व 'आतो युच' सू ३३०९ या सूत्राने 'कर्मणि' या अर्थामध्ये 'युच्=अन' प्रत्ययच होतो असे भाष्यकारानी 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' ३-१-९४ या सूत्रावरील भाष्यात म्हटले आहे त्या भाष्यात भाष्य-कारानी 'खलर्थ, ईषत्पान सोमो भवता, खलपि प्राप्नोति' असे म्हटले आहे भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, जरी 'ईषत्पान' या स्थली कर्मणि खल्प्रत्ययाची प्राप्ति आहे तरी, वरील निषेधक परिभाषा असल्यामुळे कर्मणि खल् प्रत्यय न होता कर्मणि

युच्प्रत्ययच होतो, आणि म्हणूनच 'आतो युच्' या सूत्रावरील कौमुदीत 'खलोऽपवाद' असे दीक्षितानी म्हटले आहे जर वरील निषेधक परिभाषेला साहचर्यन्याय लागू पडतो असे मानले तर, 'भावे' या अर्थामध्येच होणाऱ्या तुमुन्प्रत्ययाच्या साहचर्याने भावार्थकच खल्प्रत्ययाचे ग्रहण होईल व त्यामुळे 'कर्मणि' या अर्थामध्ये होणाऱ्या खल्प्रत्ययाचा 'युच्' हा असरूप प्रत्यय 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' या सूत्रान्वये बाधक ठरणार नाही, व तसे मानल्यास, वरील भाष्य चूक ठरण्याची आपत्ति येते पण भाष्य केव्हाहि चूक मानता येत नाही म्हणून ते भाष्य सुसङगत ठरण्याकरिता हे मानणे आवश्यक आहे की, वरील निषेधक परिभाषेला 'सहचरितासहचरितयो' हा साहचर्यन्याय लागू पडत नाही असे मानले म्हणजे, वरील निषेधक परिभाषेत निर्दिष्ट असलेल्या ल्युटप्रत्ययाने साहचर्यन्यायान्वये 'भावे' ल्युट्प्रत्ययाचेच ग्रहण होते व त्यामुळे 'करणे ल्युट्' हा 'करणे' घञ् या असरूप प्रत्ययाचा बाधक ठरत नाही असे जे शकाकाराचे म्हणणे आहे ते निसशय चूक ठरते व 'करणे घञो दुर्लभत्वात्, ल्युटा बाधात्' असे जे दीक्षितानी मनोरमेत म्हटले आहे तेच योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे)

शब्दरत्न– क्लिष्टत्वादिति । गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य विशेषणे साकाङक्षत्वे इतरान्वयस्तस्यायुक्त इति क्लेश इति भावस्तदाह– नहीत्यादिना । भाष्यकृतेति । अस्यार्थस्येति शेषः । एवं च "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति नियमान्न कर्त्तरि षष्ठीति बोध्यम् । अवहेलनाच्चेति । चो हेतौ यतोऽवहेलनमतः क्लिष्टत्वमित्यर्थः । घापवाद इति । ल्युडपवादश्चेत्यपि बोध्यम्, तत्रापि सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति भावः । अगतिकगतिरिति । न च "खनो घ च" इति घविधानमन्यतोऽपीत्यर्थमित्याकरे स्पष्टम्, तेनात्र घे सिद्ध्यतीति वाच्यम्, तस्याप्यगतिकगतित्वात्, 'भगः पदम्' इत्यादौ यत्र घित्वफलं

तत्रैव तत्प्रवृत्तेश्च । पदस्य घञर्थे केन सिद्धेर्नैतदुदाहरण किन्तु क्वाचित्कं वाक्यं तत् ।

('प्रायेण सज्ञायामिति व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वात्' या मनोरमेतील पक्तीत) 'क्लिष्टत्वात्' असे जे म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, वाक्यात प्रधान व अप्रधान शब्दाचा प्रयोग केला असल्यास व त्याच्याजवळ विशेषण उच्चारले असल्यास, प्रधान शब्दाला विशेषणाशी अन्वित होण्याची आकाक्षा असल्यामुळे, ते विशेषण वाक्यातील अप्रधान शब्दाशी अन्वित करणे अयोग्य आहे व तशा तऱ्हेने अन्वय करण्यात क्लेश आहे आणि म्हणूनच 'न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति' ('विशेषणस्य वा विशेषणम्' असे प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात जे भाष्यकारानी म्हटले आहे त्या) या वचनाचा दीक्षितानी मनोरमेत उल्लेख केला आहे ('न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम्' असा न्याय असल्यामुळे, 'प्रायेण सज्ञायाम्' असा पूर्वी सागितल्याप्रमाणे अन्वय करता येत नाही व 'प्रायेण घ' असाच अन्वय करता येतो) 'भाष्यकृताऽवहेलनाच्च' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्या वाक्यात 'अस्य अर्थस्य' ही (कर्मवाचक) पदे अध्याहृत आहेत ही पदे अध्याहृत असल्यामुळेच व 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' सू ६२४ हे नियामक सूत्र असल्यामुळे, 'भाष्यकृता' या कर्तृवाचक पदाचा ('कर्तृकर्मणो कृति' सू ६२३ या सूत्रान्वये षष्ठीमध्ये होणारा प्रयोग न करिता) तृतीयाविभक्तीत प्रयोग केला आहे हे जाणावे 'अवहेलनाच्च' यातील 'च' हे पद हेत्वर्थक आहे व त्यामुळे 'अवहेलनाच्च' याचा 'यतोऽवहेलनमत क्लिष्टत्वम्' असा अर्थ होतो, म्हणजे ज्याअर्थी भाष्यकारानी 'प्रायेण सज्ञायाम्' अशा प्रकारचा अन्वय करणे अयोग्य मानले आहे त्या अर्थी तसा अन्वय करणे क्लिष्ट व अयोग्य आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा अर्थ आहे 'हलश्च' सू ३३०० या सूत्राने होणारा घञ्प्रत्यय जसा घप्रत्ययाचा अपवाद आहे असे मनोरमेत म्हटले आहे

तसाच तो ल्युट्प्रत्ययाचा देखील अपवाद आहे हे लक्षात असू द्यावे पण ' हलश्च ' या सूत्राने ' उपदेश ' या स्थली घञ्प्रत्यय होऊ शकत नाही, कारण त्या सूत्रात (' पुंसि सञ्ज्ञायां घ प्रायेण ' या पूर्वसूत्रातून) ' सञ्ज्ञायाम् ' हे पद अनुवृत्त आहे (आणि ' उपदेश ' हा शब्द सञ्ज्ञावाचक नसल्यामुळे ' हलश्च ' या सूत्राने या स्थली करणे ' घञ् ' प्रत्यय होऊ शकत नाही) ' खनो घ च ' सू ३३०८ या सूत्रात (' खन् ' धातूहून घकारादि घप्रत्यय व्हावा असे जे विधान केले आहे ते वास्तविक निष्प्रयोजनक आहे, कारण ' खन् ' धातूच्या अन्ती चकार किंवा जकार नसून नकार असल्यामुळे, ' चजो कु घिण्ण्यतो ' सू २८६३ या सूत्राने घित्प्रत्यय पुढे आला असता त्याच्या लगेच मागे असलेल्या चकाराचे किंवा जकाराचे कुत्व होणे हे जे फल आहे ते ' खन् ' धातूचे ठिकाणी संभवतच नाही तरी पण त्या सूत्रात) घप्रत्ययाचे विधान अशाकरिता केले आहे की, तो प्रत्यय इतर धातूहून देखील व्हावा असे भाष्यात म्हटले असल्यामुळे, ' उपदेश ' या स्थली (तो शब्द सञ्ज्ञावाचक नसून देखील ' करणे ' या अर्थामध्यें ' उप ' पूर्वक ' दिश् ' धातूहून) ' खनो घ च ' या सूत्राने घप्रत्यय होऊ शकतो व अशा रीतीने ' उपदेश ' हा शब्द सिद्ध होऊ शकतो असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण ' खनो घ च ' या सूत्राने देखील ' खन् ' धातूहून भिन्न धातूंना अशाच ठिकाणी घप्रत्यय करता येतो की, जेथे गत्यन्तर नाही, म्हणजे ते प्रवृत्त केल्याखेरीज इतर कोणत्याहि रीतीने इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकत नाही ' भग पदम् ' इत्यादि स्थली जेथे घित् प्रत्यय केल्याने कुत्वफल होऊ शकते तशाच ठिकाणी ' खनो घ च ' या सूत्राची प्रवृत्ति करता येते (' भज् ' धातु जकारान्त असल्यामुळे त्याहून ' घ ' हा घित्प्रत्यय केला असता, त्या धातूतील अन्त्य जकाराचे ' चजो कु ' सू २८६३ या सूत्रानें कुत्व होते व अशाच ठिकाणी ' खनो घ च ' या सूत्राने

'खन्' धातूहून भिन्न धातूना घप्रत्यय करता येतो पण 'दिश' धातु चकारान्त किंवा जकारान्त नसून शकारान्त असल्यामुळे त्याचे ठिकाणी 'चजो कु' या सूत्राने होणाऱ्या कुत्वाची प्राप्तीच नाही. म्हणून 'खनो घ च' या सूत्राने 'दिश्' धातूहून घप्रत्यय करता येत नाही असे शब्दरत्नकाराचे म्हणणे आहे 'खनो घ च' या सूत्रावरील कौमुदीत 'भग पदम्' हे जे उदाहरण दिले आहे त्यातील 'भग' हेच वास्तविक त्या सूत्राचे उदाहरण होय, कारण 'भज्' धातूहून घप्रत्यय केल्यानेच, 'चजो कु' या सूत्राने त्या धातूतील अन्त्य जकाराचे कुत्व होऊ शकते पण 'पदम्' हे त्या सूत्राचे उदाहरण नव्हे, कारण 'पद्' धातूहून घप्रत्यय केला असता, तो धातु चकारान्त किवा जकारान्त नसून दकारान्त असल्यामुळे, या स्थली कुत्वाची प्राप्तीच नाही आणि म्हणून 'पद्' धातूहून 'खनो घ च' या सूत्राने घप्रत्यय करता येत नाही, व 'घञर्थे कविधानम्'–सू ३२३४ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये) 'पद्' धातूहून 'क' प्रत्यय केला असता, 'पद' हे रूप सिद्ध होऊ शकत असल्यामुळे, 'पदम्' हे 'खनो घ च' या सूत्राचे उदाहरण नव्हे असे समजावे 'भग पदम्' असा कोठे तरी आढळलेला वाक्यप्रयोग दीक्षितानी 'खनो घ च' या सूत्राचे उदाहरण देते वेळी उपयोगात आणला आहे

शब्दरत्न– किं च "उच्चार्य हि वर्णानाह–उपदिष्टा इमे वर्णाः" इत्यादिभाष्यादुपदेशशब्दस्योच्चारणार्थत्वस्य निर्णयेन, सङ्कीर्णलोकव्यवहारस्य लक्षणयाऽप्युपपत्त्या, भावे घञि बाधकाभाव.। किं चोपदेशशब्दस्य प्रत्ययादिपरत्वे तस्यैव हलन्त्यमित्यत्रान्वयेन यत्किंचित्समुदायान्त्यस्य वारणसम्भवे तदर्थमन्त्यग्रहणसामर्थ्यादिवर्णनक्लेशो भाष्यकृतो व्यर्थः स्यादिति बोध्यम्। "उद्देशश्च प्रातिपदिकाना नोपदेशः" इति "आदेच उपदेशे" इति सूत्रे च भाष्ये भावघञन्तस्यैव तस्याङ्गीकाराच्चेति दिक्।

दुसरे असे की, 'उच्चार्य हि वर्णानाह, उपदिष्टा इमे वर्णा' म्हणजे वर्णांचे उच्चारण करून आचार्य म्हणतात की, या वर्णांचा उपदेश केला–इत्यादि (पस्पशान्हिकातील) भाष्यप्रयोगावरून 'उपदेश' हा शब्द 'उच्चारण' या अर्थाचा वाचक आहे हे सिद्ध होत असल्या-मुळे आणि सकीर्ण लोकव्यवहार, म्हणजे उपदेश व उद्देश या दोन शब्दाचा एकमेकाच्या अर्थामध्ये भाषेत उपयोग करणे हा व्यवहार, लक्षणेने देखील उपपन्न ठरत असल्यामुळे, 'उपदेश' या स्थली 'भावे' या अर्थामध्ये घञ्प्रत्यय करण्यात कोणतेहि बाधक सूत्र उपस्थित होत नाही (पस्पशान्हिकात भाष्यकार म्हणतात–'अथ क उपदेश ?। उच्चारणम् । कुत एतत् ?। दिशिरुच्चारणक्रिय । उच्चार्थ हि वर्णानाहोपदिष्टा इमे वर्णा इति ।' भाष्यातील किती तरी आणखी अशी वाक्ये देता येतील की, ज्यात 'उपदेश' या शब्दाचा 'उच्चारण' या अर्थामध्ये उपयोग केला आहे उदाहरणार्थ, 'हयवरट्' या शिव-सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात–'सर्वे वर्णा सकृदुपदिष्टा । अय हकारो द्विरूपदिश्यते पूवश्चैव परश्च,' म्हणजे शिवसूत्रात बाकीच्या सर्व वर्णांचे एकदाच उच्चारण केले आहे पण या हकाराचे मात्र दोनदा उच्चारण केले आहे, एकदा सर्व व्यञ्जनाच्या पूर्वी व दुसऱ्याने सर्व व्यञ्जनाच्या शेवटी तसेच 'ऋऌक्' या शिवसूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात 'ऌकारस्योपदेश किमर्थ,' म्हणजे या शिवसूत्रात ऌकाराचे उच्चारण का केले आहे ? भाष्यातील इतर उतारे विस्तारभयास्तव येथे देता येत नाहीत साराश भाष्यकारानी भाष्यात ठिकठिकाणी 'उपदेश' या शब्दाचा 'उच्चारण' या अर्था-मध्ये उपयोग केला असल्यामुळें व तसा अर्थ 'उप' पूर्वक उच्चार-णार्थक 'दिश्' धातूहून 'भावे' सू ३१८४ या सूत्राने सिद्धावस्था-पन्नक्रिया–साध्य अवस्थेत नसून सिद्ध किंवा पूर्ण झालेली क्रिया–या अर्थामध्ये घञ्प्रत्यय केल्यानेच निष्पन्न होऊ शकत असल्यामुळें आणि 'करणे' घञ्प्रत्ययाचा जसा ल्युट्प्रत्यय बाधक आहे तसा 'भावे'

घञ् प्रत्ययाचा इतर कोणताहि प्रत्यय बाधक नसून, संज्ञा वाच्य नसताना देखील तो प्रत्यय होऊ शकत असल्यामुळे, 'उपदेश' या स्थली 'भावे' घञ्प्रत्यय करणे व त्या शब्दाचा 'आद्योच्चारण' असा अर्थ करणे हेच योग्य आहे असे शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे) दुसरे असे की, 'उपदेश' या शब्दाचा ('उपदेशेऽजनुनासिक इत्' १–३–२ या सूत्रावरील भाष्यात प्रौढोक्तिरूपाने सांगितल्याप्रमाणे 'कृत्यल्युटो बहुलम्' सू २८४१ या सूत्राने 'करणे घञ्' प्रत्यय करून) प्रत्यय इत्यादि, म्हणजे प्रत्यय, धातु, आदेश, आगम, निपात इत्यादि, असा अर्थ केला तर, त्या प्रत्ययादिकाचा 'हलन्त्यम्' या सूत्रात ('प्रत्ययादीनामन्त्य हल् इत्संज्ञ स्यात्' अशा रीतीने) अन्वय होऊन त्याच्याच अन्त्य हलाला इत्संज्ञा होईल व त्यामुळे इतर प्रकारच्या वर्णसमुदायाच्या अन्त्य हलाला इत्संज्ञा आपोआपच प्राप्त होऊ शकणार नाही असे असून देखील, कोणत्याहि इतर वर्णसमुदायाच्या अन्त्य हलाला इत्संज्ञा होऊ नये याकरिता 'हलन्त्यम्' या सूत्रात 'अन्त्य' हे पद घातले आहे व त्या पदाच्या सामर्थ्यामुळे कोणत्याहि इतर वर्णसमुदायाच्या अन्त्य हलाला इत्संज्ञा होत नाही इत्यादि जे ('हलन्त्यम्' १–३–३ या सूत्रावरील भाष्यात) भाष्यकारानी म्हटले आहे ते व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते (त्या सूत्रावरील भाष्यात 'हलन्त्ये सर्वप्रसङ्ग । सर्वस्य हल इत्संज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् ? । सर्वान्त्यत्वात् । सर्वो हि हल् त तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति' अशी शंका उपस्थित करून त्या शंकेचे निरसन करण्याकरिता 'सिद्ध तु व्यवसिताऽन्त्यत्वात्' हे समाधानपर वार्तिक भाष्यकार पठित करतात व त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना असे म्हणतात की, 'सिद्धमेतत् । कथम् ? । व्यवसिताऽन्त्यत्वात् । व्यवसिताऽन्त्यो हलित्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । के पुनर्व्यवसिता ? । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा । सिध्यति । सूत्र तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त हलन्त्ये सर्वप्रसङ्ग सर्वान्त्यत्वादिति ।

नैष दोष । आहाऽयम्, हलन्त्यमित्सञ्ज्ञं भवतीति । मर्वश्च हल् त तमवधि प्रन्यन्त्यो भवति, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते, साधीयो योऽन्त्य इति । कश्च साधीय ? । व्यवसिताना योऽन्त्य । अथवा सापेक्षोऽय निर्देश क्रियते । न चान्यत् किञ्चिदपेक्ष्यमस्ति, तेन व्यवसितानेवापेक्षिष्यामहे ।' हेच ते वरील भाष्य होय की ज्याचा शब्दरत्नातील वरील पक्तीत निर्देश केला आहे या भाष्यात अशी शका उपस्थित केली आहे की, अन्त्य हलाला इत्सज्ञा होते असे 'हलन्त्यम्' या सूत्रात सागितले असल्यामुळे, त्या सूत्राने प्रत्येक हलाला इत्सज्ञा होण्याची आपत्ति येते, कारण प्रत्येक हल् कोणत्या तरी समुदायाचा अन्त्य असतोच पण भाष्यकार म्हणतात की, व्यवसिताच्याच, म्हणजे धातु, प्रातिपदिक, प्रत्यय, निपात, आगम, व आदेश याच्याच, अन्त्य हलाला इत्सज्ञा होते असे म्हटल्याने वरील आपत्ति टळते पण शंकाकार असे म्हणतो की, तसे म्हटल्यास वरील सूत्राच्या ऐवजी 'व्यवसितान्त्यं हल्' असे भिन्न तऱ्हेचे सूत्र पठित करावे लागेल पण भाष्यकार म्हणतात की, तसे भिन्न सूत्र पठित करण्याची काही गरज नाही व जसे मूळ सूत्र पठित केले आहे तसे ते मानल्याने देखील इष्टसिद्धि होऊ शकते, कारण अन्त्य हल् इत्सञ्ज्ञक होतो असे आचार्य पाणिनी सागत आहेत व प्रत्येक हल् कोणत्या तरी समुदायाचा अन्त्य असल्यामुळे, त्या सूत्रातील 'अन्त्य' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरू पाहते. म्हणून त्या पदाच्या ग्रहणसामर्थ्याने हे बोधित होते की, चागला जो अन्त्य त्याचेच त्या सूत्रातील 'अन्त्य' या पदाने ग्रहण होते व व्यवसिताच्या शेवटी असणारा जो अन्त्य हल् तो चागला अन्त्य होय आणि अशा रीतीने त्या सूत्रातील 'अन्त्य' ग्रहणाच्या सामर्थ्याने त्या सूत्रातूनच 'व्यवसितान्त्य हल् इत्' असा अर्थ निष्पन्न होतो अथवा त्या सूत्रात अवयववाचक 'अन्त्य' असा सापेक्ष शब्द उच्चारला असून कोणत्या समुदायाचा अन्त्य अशा अपेक्षित समुदायाचा त्या सूत्रात निर्देश केला नसल्यामुळें, ती अपेक्षा—आकांक्षा—पूर्ण

करण्याकरिता आम्ही व्यवसितसञ्ज्ञक समुदायाचेच ग्रहण करू असा वरील भाष्याचा भावार्थ आहे परतु 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' या पूर्व सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'उपदेश' या शब्दाची 'करणे घञ्' प्रत्ययाने व्युत्पत्ति करून व त्या शब्दाचा 'उपदिश्यते अनेन इति उपदेश =शास्त्रम' असा अर्थ करून त्या सूत्रावर वार्तिककाराने 'उपदेशनऽजनुनासिक इत्' असे जे वार्तिक पठित केले आहे त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान केले आहे हे पूर्वी मनोरमेत सागितलेच आहे व या पूर्व सूत्रातील उपदेशे' या शब्दाची 'हलन्त्यम्' या उत्तर सूत्रात अनुवृत्ति होत असल्यामुळे, त्या सूत्रात देखील त्या अनुवृत्त पदाचा 'शास्त्रम्' असा अर्थ होऊ शकतोच आणि 'शास्त्रम्' या शब्दाने पाणिनीयशास्त्रोपदिष्ट धातु, प्रत्यय, आगम, आदेश इत्यादिकाचे ग्रहण होऊ शकतेच आणि त्यामुळे तशा शास्त्रोपदिष्ट धातु, प्रत्यय, आगम, आदेश इत्यादिकाच्याच अन्त्य हलाला त्या सूत्राने इत्सञ्ज्ञेची प्राप्ति होते व धात्वादिभिन्न इतर समुदायाच्या अन्त्य हलाला इत्सञ्ज्ञेची प्राप्ति मुळीच होत नाही म्हणून त्या सूत्रावरील भाष्यात 'हलन्त्ये सर्वप्रसङ्ग ' ही जी शका उपस्थित केली आहे ती वास्तविक उद्भवतच नाही व अनुपपन्न ठरते आणि तसेच त्या शकेचे निवारण करण्याकरिता 'सिद्ध तु व्यवसितान्त्यत्वात्' हे वार्तिक पठित करून जे उत्तर दिले आहे ते देखील सारखेच अनुपपन्न ठरते. वास्तविक त्या शकेवर भाष्यकारानी असे उत्तर द्यावयास पाहिजे होते की, पूर्व सूत्रातून 'हलन्त्यम्'या सूत्रात 'उपदेशे' या ज्या शब्दाची अनुवृत्ति होते तो 'उपदेश' शब्द पूर्व सूत्रावरील भाष्यात सागितल्याप्रमाणे 'करणे घञन्त' असून त्याचा 'शास्त्रम्' असा अर्थ होत असल्यामुळे व 'शास्त्र' या शब्दाने पाणिनीयशास्त्रोपदिष्ट धातु, प्रत्यय, आगम, आदेश इत्यादिकाचेच ग्रहण होऊ शकत असल्यामुळे, धात्वादिभिन्न इतर समुदायातील अन्त्य हलाला इत्सञ्ज्ञा होण्याची आपत्ति मुळीच येत नाही आणि त्यामुळे 'हलन्त्ये

'सर्वप्रसङ्ग ' ही शका अयोग्य ठरते परतु तसे उत्तर न देता वरील सूत्रातील 'अन्त्य' या पदाच्या सामर्थ्याने व्यवसिताचेच ग्रहण होते इत्यादि भिन्न तऱ्हेचे त्या सूत्रावरील भाष्यात उत्तर दिले आहे म्हणून त्या सूत्रावरील भाष्यात जी शका उपस्थित केली आहे व तिचे जे उत्तर दिले आहे ती दोन्ही अनुपपन्न न ठरावी याकरिता हे मानणे आवश्यक आहे की, जरी 'उपदेशनेऽजनुनासिक इत्' या पूर्व सूत्रावर पठित केलेल्या वार्तिकाचे कसे तरी प्रत्याख्यान करण्याकरिता भाष्यकारानी 'उपदेश' या शब्दाची 'करणे घञ्' प्रत्यय करून व्युत्पत्ति केली होती तरी ती त्याना वास्तविक मान्य व पसत नव्हती याचे उघड कारण हेच आहे की, जेथे इतर कोणतेहि सूत्र प्रवृत्त होत नाही तशाच ठिकाणी अगतिकगतिन्यायानें 'कृत्यल्युटो बहुलम्' सू २८४१ या सूत्रातील 'बहुल' ग्रहण-सामर्थ्याने 'करणे' या अर्थामध्ये धातूहून 'घञ्' प्रत्यय करता येतो परतु 'भावे' सू. ३१८४ या सूत्राने 'भावे' या अर्थामध्यें 'घञ्' प्रत्यय करून 'उपदेश' या शब्दाची शास्त्रशुद्ध व्युत्पत्ति करता येत असल्यामुळे, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' या सूत्राने 'करणे घञ्' प्रत्यय करणे अनुचित ठरते आणि हे जाणूनच भाष्यकारानी 'हलन्त्यम्' या सूत्रावरील भाष्यात त्या सूत्रातील 'अन्त्य' पदाच्या ग्रहणसामर्थ्याने व्यवसिताचेच ग्रहण होते इत्यादि म्हटले आहे, म्हणजे अशा भिन्न तऱ्हेने प्रतिपादन केले आहे साराश 'हलन्त्यम्' या सूत्रावरील भाष्य सुसङ्गत ठरण्याकरिता हे मानणे आवश्यक आहे की, 'भावे घञ्' प्रत्यय करून 'उपदेश' या शब्दाची व्युत्पत्ति करणे व त्या शब्दाचा 'आद्योच्चारण' असा अर्थ करणे हेच भाष्यकाराना इष्ट होते आणि अशा रीतीने त्या सूत्रावरील भाष्य, 'उपदेश' या शब्दाचा 'आद्योच्चारण' असा 'भावे घञ्' प्रत्यय करून अर्थ होतो याला, प्रमाण ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे आता 'उपदेश' हा शब्द भावे घञन्तच आहे हे सिद्ध करण्या-

करिता शब्दरत्नकार 'आदेच उपदेशेऽशिति' या सूत्रावरील भाष्याचे प्रमाण देतात) आणि 'उद्देशश्च प्रातिपदिकाना नोपदेश ' असे जे 'आदेच उपदेशे' ६–१–४५ या सूत्रावरील भाष्यात म्हटले आहे त्यावरून देखील हेच सिद्ध होते की, भाष्यकारानी 'उपदेश' हा शब्द (करणे घञन्त नसून) भावे घञन्तच आहे असे मानले आहे (त्या भाष्यात 'प्रातिपदिकप्रतिषेध ' हे वार्तिक पठित करून 'प्रातिपदिकाना प्रतिषेधो वक्तव्य । गोभ्या गोभि, नौभ्या नौभि ' असे भाष्यकारानी त्या वार्तिकाचे व्याख्यान केले आहे पुढे भाष्यकार असा प्रश्न करतात की, ते वार्तिक पठित करण्याची गरज आहे काय व त्या प्रश्नाचे उत्तर देताना भाष्यकार म्हणतात –'न वक्तव्य । धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्याऽप्राप्ति । धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्यात्व न भविष्यति । धातोरिति वर्तते । क्व प्रकृतम् ? । लिटि धातोरनभ्यासस्येति । अयापि निवृत्तम् एवमप्यदोष । उपदेश इत्युच्यते, उद्देशश्च प्रातिपदिकाना नोपदेश ।' 'आदेच उपदेशे' सू २३७० हे षष्ठाध्यायातील सूत्र 'धातो ' या अधिकारात पठित नाही, कारण तो अधिकार तृतीयाध्यायाच्या अखेरपर्यंतच चालू आहे तसेच 'आदेच उपदेशे' या सूत्रात 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' या बरेच पूर्वी असणाऱ्या सूत्रातून 'धातो ' हे पद अनुवृत्त करता येत नाही, कारण 'ष्यङ सम्प्रसारणम्' इत्यादि पूर्वसूत्रात ते पद निवृत्त झाले आहे आणि मण्डूकप्लुतीने अनुवृत्ति करणे हा दोष मानला आहे म्हणून 'आदेच' या सूत्रातील 'एच' या पदाने एजन्त प्रातिपदिकाचे देखील ग्रहण होऊ शकते व त्यामुळे 'गो, नौ' इत्यादि एजन्त प्रातिपदिकाहून 'भ्याम्, भिस्' इत्यादि शित् नसणारे प्रत्यय केल्यास, एचाचे आत्व होऊन 'गाभ्या गाभि, नाभ्या नाभि ' इत्यादि अनिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टाळण्याकरिता वार्तिककाराने 'प्रातिपदिकप्रतिषेध ' हे वार्तिक पठित केले आहे पण भाष्यकार म्हणतात की, ते वार्तिक असण्याची काही गरज

नाही व त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान करतेवेळी भाष्यकार 'उद्देशश्च प्रातिपदिकाना नोपदेश' हे कारण देतात या भाष्यपक्तीचा भावार्थ हा आहे की, 'गोपयसोर्यत्' सू १५३८ 'नौवयोधर्म' सू १६४३ इत्यादि सूत्रात 'गो, नौ' इत्यादि एजन्त प्रातिपदिकाचा जरी निर्देश केला आहे तरी तो उद्देशरूपाने केला असून उपदेश नव्हे, म्हणजे त्या सूत्रानी यत्प्रत्यय होण्याचा जो उपदेश केला आहे त्या उपदेशाचे ते शब्द उद्देश्य होत, आणि 'आदेच उपदेशे' या सूत्रात 'उपदेशे' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, ते सूत्र ज्याचा उद्देश्य-रूपाने सूत्रात निर्देश केला आहे अशा एजन्त प्रातिपदिकाना लागू शकत नाही या वरील भाष्यपक्तीचा कैयटाने 'अर्थवदिति प्रातिपदिकसज्ञाविधानाल्लब्धसाधिमान प्रत्ययविधानाय परार्था गवादय उपात्ता । येषा तु स्वरूपज्ञानायाऽपूर्वमुच्चारण तेषामेवोपदेशव्यवहार' असा अर्थ केला आहे व त्यावर उद्योतकाराने 'अनिर्ज्ञातस्वरूपस्य कार्यार्थस्वरूपज्ञापनार्थमपूर्वोच्चारण ह्युपदेश । गुणै प्रापण चोद्देश ... येषा तु परार्थमुपादानेऽपि तेनैव लक्षणेन स्वरूपसिद्धिरपि तेषामुपदेश-त्वमस्त्येवेति भाव' असे म्हटले आहे साराश या वरील भाष्यपक्ती-वरून देखील हेच सिद्ध होते की, भाष्यकारानी 'उपदेश' या शब्दाचा 'आद्योच्चारण' या अर्थामध्येच उपयोग केला आहे व तसा अर्थ 'भावे घञ्' प्रत्यय केल्याशिवाय होऊ शकत नसल्यामुळे, 'उपदेश' हा शब्द भावघञन्तच मानणे योग्य असून तो 'करणे' घञन्त मानणे योग्य नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

मनोरमा– यत्तु–धातुसूत्रेत्यादि पठन्ति । यच्च व्याचक्षते–करण-व्युत्पत्त्या पूर्वार्धोपात्तानामुपदेशत्वम्, कर्मव्युत्पत्त्या त्वागमादीनाम् । उणादिलिङ्गानुशासनयोरपि सूत्रत्वात्सिद्धे पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन । एव गणत्वादेव सिद्धे धातोरपीत्यादि ।

अत्रेद वक्तव्यम्–किमेषामुपदेशसज्ञा, उत योगमात्रम् । नाद्यः, संज्ञाया. शास्त्रकारैरनुक्तेः, "असज्ञात्वाद् घप्रत्ययो न" इति भाष्यो-

क्तेश्च । अस्मदादिकृतसञ्ज्ञाया. शास्त्रव्यवस्थापकत्वेऽतिप्रसङ्गाच्च, 'आमोऽमित्त्वमदन्तत्वात्' इत्यादिस्वपरग्रन्थविरोधाच्च, न ह्युत्सृष्टानुबन्धस्यामो न प्रत्ययत्व येन मित्त्वं न भवेत् । किं चैव प्रत्ययविधौ पञ्चम्या. षष्ठीप्रकल्पकत्वे सन सन्नेवादेशोऽस्त्वित्याशङ्कयोपदेशाभावादित्सञ्ज्ञा न स्यादिति भाष्यकैयटोक्त व्याकुप्येत । किञ्च "न धातुलोप." इति सूत्रे "धातुग्रहण किम्? लूञ् लविता, पूञ् पविता" इति भाष्यम्, 'उपदेश एवानुबन्धलोपे कृते ततो धातुसञ्ज्ञा' इत्येवपरः कैयटग्रन्थश्च विरुद्ध्येत । अपि च "ध्वसोरेद्धौ" इति सूत्रे 'लोपश्च' इति द्विशकारको निर्देशः, द्वितीय. शकार इदिति अलोऽन्त्यसूत्रस्थभाष्यकैयटादिकमपि विरुद्ध्येत । न द्वितीय., योगस्यैव पुरस्कारे परिगणनस्य व्यर्थत्वात्, धात्वादिषु करणव्युत्पत्तिरागमादिषु नेति वैषम्यस्य दुरुपपादत्वाच्च । उपदेशताप्रयोजकधातुत्वादिरूपोपाध्यवच्छिन्नसमुदायान्त्य हलिदि यर्थं इति स्वग्रन्थविरोधाच्च । पक्षद्वयेऽपि लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतानुपयोगात्, लोपश्श्चेति शकारस्यासङ्ग्रहाच्च । "आदेच उपदेशे" "उपदेशेऽत्वत" इत्यादावाद्योच्चारणस्यैवोपदेशपदार्थताया सर्वसमतत्वाच्चेति दिक् ॥

(रामचन्द्रकृत प्रक्रियाकौमुदीत 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' या सूत्रावरील वृत्तीत 'धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् । आगमप्रत्ययादेशा उपदेशा प्रकीर्तिता ॥' ही कारिका पठित केली आहे भट्टोजी दीक्षिताचे गुरु शेषोपनामक कृष्णाचार्य यानी प्रक्रियाकौमुदीवर 'प्रकाश' नावाची टीका लिहिली आहे व दीक्षित त्या टीकेचा उल्लेख पुढील पक्तीत करतात तो टीका दुर्दैवाने येथे उपलब्ध नाही परतु रामचन्द्राचे पौत्र विठ्ठल यानी प्रक्रियाकौमुदीवर 'प्रसाद' नावाची जी टीका लिहिली आहे ती येथे उपलब्ध आहे, व वरील कारिकेचे व्याख्यान करिताना प्रसादकारानी, 'धातुर्धातुपाठ । तत्र एध वृद्धावित्यादावकारादेरित्सञ्ज्ञादि, उपदेशत्वात् । सूत्र सूत्रपाठ । तत्र लण् इत्यादौ च तदेव । गणो गणपाठ । तत्र भवतु इत्यादावपि

तदेव । उणादि उणादिपाठ । तत्रापि कजिमृजिभ्या चित् इत्यादौ सौत्रस्य कज्यादेरिदित्वादि । वाक्य वार्तिकम् । तत्रापि आचारे गल्भ-क्लीबह्रोडेभ्य क्लब् वाच्य इत्यत्र तडर्थानुषक्ताकारस्येत्सज्ञा । लिङगानुशासन लिङगानुशासनप्रतिपादको ग्रन्थ । तत्रापि इदन्तो मृच्च इत्यादौ तकारादेरित्सज्ञादि । उपदेशकार्यं यथासभव ज्ञेयम् । एतेषा द्वन्द्व । समाहारे एकवचनम् । उपदिश्यन्ते यैस्ते इति साधनव्युत्पत्त्या एते उपदेशा । आगम त्रपुजतुनो षुक् इत्यादि । तत्र उकारादेरित्त्वम् । प्रत्यय सनादि । आदेश चक्षिङ ख्याञ् इत्यादि । उपदिश्यन्ते इति कर्मव्युत्पत्त्या एते उपदेशा ।' असे म्हटले आहे 'उणादिलिङगानुशासनयोरपि सूत्रत्वात्सिद्धे पृथगुपादान गोबलीवर्दन्यायेन । एव गणत्वादेव सिद्धे धातोरपि' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे ते वरील प्रसादटीकेत आढळत नाही ते प्रकाशकाराच्या टीकेत म्हटले आहे असे दिसते) 'धातुसूत्रगणोणादि' इत्यादि कारिका पठित करून तिचे व्याख्यान करिताना प्रकाशकारानी असे म्हटले आहे की, त्या कारिकेच्या पूर्वार्धांत निर्दिष्ट असलेल्या धातु, सूत्र इत्यादिकाना, 'उपदेश' या शब्दाची 'करणे' घञ् प्रत्यय करून ('उपदिश्यते अनेन इत्युपदेश' अशी) व्युत्पत्ति केल्याने 'उपदेश' असे म्हटले जाते, व त्या कारिकेच्या उत्तरार्धांत निर्दिष्ट असलेल्या आगम, प्रत्यय इत्यादिकाना 'उपदेश' या शब्दाची कर्मणि घञ्प्रत्यय करून ('उपदिश्यते इति उपदेश' अशी) व्युत्पत्ति केल्यानें 'उपदेश' असे म्हटले जाते उणादि सूत्रपाठ व लिङगानुशासनपाठ याचा कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या 'सूत्र' या शब्दात अन्तर्भाव होत असून देखील त्याचा त्या कारिकेत जो पुन्हा निर्देश केला आहे तो गोबलीवर्दन्यायाने केला आहे त्याचप्रमाणे (ज्यात भ्वादि, अदादि दहा गण निर्दिष्ट केले आहेत अशा) धातुपाठाचा 'गण' या शब्दात अन्तर्भाव होत असून देखील पुन्हा त्याचा वरील कारिकेत जो पृथक् निर्देश केला आहे तो देखील वरील न्यायान्वयेंच केला आहे (या पक्तीत ज्या

गोबलीवर्दन्यायाचा उल्लेख केला आहे तो सामान्यविशेषन्याय होय व त्याला ब्राम्हणवशिष्ठन्याय असे देखील म्हणता येते 'गो' हा सामान्य शब्द सर्व प्रकारच्या बैलाचा वाचक असून 'बलीवर्द' हा विशेष शब्द, 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' १-२-७२ या सूत्रावरील भाष्यात सागितल्याप्रमाणे 'उत्कालिकपुस्का वाहाय च विक्रयाय च ये ते बलीवर्दा' या विशेष प्रकारच्या बैलाचा, वाचक आहे 'गो' या शब्दात बलीवर्दांचा व तसेच 'ब्राम्हण' या सामान्य शब्दात ब्राम्हण असणाऱ्या वशिष्ठाचा अन्तर्भाव होत असून देखील पुन्हा बलीवर्द व वशिष्ठ या विशेष व्यक्तिवाचक शब्दाचा प्रामुख्याने निर्देश करणे हाच सामान्यविशेषन्याय किंवा गोबलीवर्दन्याय किंवा ब्राम्हणवशिष्ठ-न्याय होय) प्रकाशकारानी वर सागितल्याप्रमाणे जे व्याख्यान केले आहे त्यासबधाने त्यानी हे सागावे की, वरील कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या धातु, सूत्र इत्यादिकाना 'उपदेश' ही रूढ सज्ञा आहे काय, म्हणजे लौकिकव्यवहारात ते शब्द 'उपदेश' या सज्ञेने बोधित होतात काय किंवा 'उपदेश' या शब्दाचा जो यौगिकअर्थ आहे त्या अर्थान्वियें त्याना 'उपदेश' असे म्हटले जाते ? पहिला पक्ष स्वीकारता येत नाही, कारण त्याना उपदेश ही सज्ञा आहे व 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक आहे असे शास्त्रकारानी कोठेहि म्हटले नाही, व भाष्य-कारानी 'असज्ञात्वात् घप्रत्ययो न,' म्हणजे 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक नसल्यामुळें 'पुसि सज्ञाया घ प्रायेण' सू ३२९६ या सूत्राने घप्रत्यय करता येत नाही, असे म्हटले आहे (साराश 'उपदेश' ही सज्ञा नसल्यामुळे वरील कारिकेत निर्दिष्ट असलेले धातु, सूत्र इत्यादि उपदेशसज्ञक आहेत असे म्हणता येत नाही) आपण तयार केलेल्या लौकिकसज्ञानी पाणिनीय शास्त्राची व्यवस्था लावल्यास (व तशा लौकिकसज्ञाचे ठिकाणी पाणिनीय सूत्राची प्रवृत्ति केल्यास) अतिप्रसङग, म्हणजे अतिव्याप्तिरूप दोष येतो (उदाहरणार्थ एखाद्या मुलाचे रघुनाथ असे नाव ठेऊन तो शब्द सज्ञावाचक आहे असे

मानल्यास, 'पूर्वपदात्सज्ञायामग' सू ८५७ या सूत्राने नकाराचे णत्व होण्याची आपत्ति येते पण लौकिकसज्ञावाचक शब्दाना पाणिनीय सूत्रे लागत नसून शास्त्रीय सज्ञावाचक शब्दानाच ती सूत्रे लागू पडतात असे मानले तरच ती आपत्ति टळते साराश पाणिनीय शास्त्रात धातु इत्यादि उपदेशसज्ञक आहेत व 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक आहे असे कोठेहि सागितले नसल्यामुळे व भाष्यकारानी तो शब्द सज्ञावाचक नाही असे स्पष्ट म्हटले असल्यामुळे त्याला सज्ञावाचक शब्द मानणे अयोग्य आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे) तसेच 'प्रत्यय' हा उपदेशसज्ञक आहे असे मानल्यास, प्रकाशकारानी 'आमोऽमित्वमदन्तत्वात्' असे जे आपल्या ग्रन्थात पुढें स्वत च म्हटले आहे त्याशी विरोध येतो 'आम' यातील अकार हा अनुबन्ध नाहीसा झाल्यावर अवशिष्ट राहिलेला 'आम्' प्रत्ययसज्ञक होत नाही व त्यामुळे त्याचा अन्त्य मकार इत्सज्ञक होत नाही असे म्हणता येत नाही ('आमोऽमित्वमदन्तत्वादगुणत्व विदेस्तथा। आस्कासोराविधानाच्च पररूप कतन्तवत्' ही कारिका 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' ३–१–३५ या सूत्रावरील काशिकेत पठित केली आहे व 'आम्' प्रत्यय मित् नाही हे सागतेवेळी प्रकाशकारानी त्या कारिकेतील 'आमोऽमित्वमदन्तत्वात्' हे वचन प्रमाण दिले आहे 'आम' हा अकारान्त असल्यामुळे तो मित् नाही असा त्या वचनाचा अर्थ आहे जर 'आम्' हा प्रत्यय मित् मानला, म्हणजे त्या प्रत्ययातील अन्त्य मकार इत्सज्ञक आहे असे मानले तर, 'तस्य लोप' सू ६२ या सूत्राने मकाराचा लोप होऊन 'आ' एवढाच त्या प्रत्ययातील भाग अवशिष्ट राहील आणि 'कास्प्रत्ययादाम्' सू २३०६ व 'दयायासश्च' सू २३२४ या सूत्रानी लिट्लकारात 'कास्' व 'आस' या धातूहून 'आम्' प्रत्यय होण्याचे विधान केले असल्यामुळें, तो प्रत्यय मित् मानल्यास, 'मिदचोऽन्त्यात्पर' सू. ३७ या सूत्रान्वये तो प्रत्यय 'कास्, आस्' यातील 'आ' पुढें होईल व 'का+आ+स्=कास्,

आ+आ+स्=आस्' अशीच रूपे होतील व 'आम्' प्रत्ययाचे विधान व्यर्थ ठरेल, म्हणजे ते विधान केले असून देखील न केल्यासारखेच होईल ही आपत्ति टाळण्याकरिताच 'आम' असा अदन्त उपदेश मानला आहे व त्यामुळे 'आम्' प्रत्यय मित् ठरत नाही आणि म्हणूनच 'इजादेश्च गुरुमत' सू २२३७ या सूत्रावरील कौमुदीत 'आमो मकारस्य नेत्वम् । आस्कासोराविधानाज्ज्ञापकात्' असे दीक्षितानी म्हटले आहे 'आम्' असा उपदेश न मानता 'आम' असा उपदेश मानल्याने, 'आम' यातील अन्त्य अकार 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' सू ३ या सूत्राने इत्सज्ञक ठरून व 'तस्य लोप' सू ६२ या सूत्राने त्याचा लोप होऊन 'आम्' असा प्रत्यय अवशिष्ट राहतो व तो उपदेश नसल्यामुळे, त्यातील अन्त्य मकार इत्सज्ञक होत नाही व त्या मकाराचा लोप होत नाही आणि अशा रीतीने वर दाखविलेली आपत्ति टळते आता दीक्षित असे म्हणतात की, जरी 'आम' असा उपदेश आहे तरी त्यातील अन्त्य अकार हा अनुबन्ध वर सागितल्याप्रमाणे नाहीसा झाल्यावर जो 'आम्' अवशिष्ट राहतो तो स्थानिवद्भावाने प्रत्ययसज्ञक आहेच, अकार नाहीसा झाल्यामुळें 'आम्' प्रत्ययसज्ञक ठरत नाही असे मुळीच म्हणता येत नाही त्यामुळे 'प्रत्यय' हा शब्द उपदेशसज्ञक आहे असे मानल्यास, त्या 'आम्' प्रत्ययातील अन्त्य मकार 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्सज्ञक ठरेल व 'आम' प्रत्यय मित् ठरेल त्यामुळे 'आमोऽमित्वमदन्तत्वात्' असे जे प्रकाशकारानी स्वत पुढील ग्रन्थात म्हटले आहे व प्रत्यय हा उपदेश आहे असे जे त्यानी 'धातुसूत्रगणोणादि' या कारिकेचे व्याख्यान करिताना पूर्वी म्हटले आहे त्या दोन विधानामध्ये परस्पर विरोध येतो हे उघड आहे म्हणून प्रत्यय उपदेशसज्ञक आहे असे मानणे उचित नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे येथपर्यंत प्रत्यय उपदेशसज्ञक मानता येत नाही हे सिद्ध करून आता दीक्षित पुढील पक्तीत 'आदेश' देखील उपदेशसज्ञक मानता

येत नाही हे सिद्ध करतात) दुसरे असे की, प्रकाशकाराचे म्हणणें बरोबर मानले तर, ज्या सूत्रात प्रत्यय होण्याचे विधान केले आहे तशा सूत्रात पञ्चमीविभक्त्यन्त शब्दानतर उच्चारलेल्या शब्दाला षष्ठयन्त करावे असा ('तस्मादित्युत्तरस्य' सू ४० या परिभाषेचा) अर्थ केल्याने 'सन सन्नेव आदेशो भविष्यति' असा ('गुप्तिज्किद्भ्य् सन्' सू २३९३ या सूत्राचा) अर्थ होईल अशी शका उपस्थित करून, तसा त्या सूत्राचा अर्थ केला तरी, आदेश हा उपदेश नसल्यामुळे, 'सन्' या आदेशातील अन्त्य नकाराला इत्सज्ञा होणार नाही असे जे भाष्यकारानी व त्या भाष्यावर टीका करिताना कैयटाने म्हटले आहे त्याशी (आदेश उपदेश मानल्यास, प्रकाशकारानी जे म्हटले आहे ते) विरूद्ध ठरते ('तस्मादित्युत्तरस्य' १-१-६७ या सूत्रावरील भाष्यात 'यथार्थं वा षष्ठीनिर्देश' हे वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकारानी असे म्हटले आहे की, 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' व 'तस्मादित्युत्तरस्य' या सूत्रात 'षष्ठी' या पदाचा निर्देश करण्याची काही गरज नाही, कारण त्या दोन्ही सूत्रात 'षष्ठी स्थानेयोगा' या पूर्व सूत्रातून 'षष्ठी' हे पद अनुवृत्त केल्याने, 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी, तस्मादिति निर्दिष्टे उत्तरस्य षष्ठी' असा त्या दोन सूत्राचा अर्थ करता येईल पण पुढें भाष्यकार म्हणतात की, तसा त्या सूत्राचा अर्थ केल्यास, ज्या सूत्रात पञ्चमीविभक्त्यन्त शब्दाचा निर्देश करून प्रत्यय होण्याचे विधान केले आहे तेथे पञ्चमीविभक्त्यन्त शब्दापुढें जो शब्द उच्चारला आहे त्याची षष्ठी करावी लागेल उदाहरणार्थ 'गुप्तिज्किद्भ्य सन्' या सन्प्रत्ययविधायक सूत्रात 'गुप्तिज्किद्भ्य.' असा पञ्चमीनिर्देश असल्यामुळें त्या शब्दापुढील 'सन्' या प्रथमान्त शब्दाची 'सन' अशी षष्ठी करावी लागेल (व 'षष्ठी स्थानेयोगा' सू ३८ या सूत्रान्वयें ती स्थान्यादेशसबधबोधिका षष्ठी मानावी लागेल पण 'सन' ही तशी षष्ठी मानल्यास, त्या सूत्रात आदेशाचा

निर्देश केला नसल्यामुळे, 'सन्' चे जागी आदेश कमा होणार व कोणता आदेश होणार ? या प्रश्नाचे उत्तर देताना भाष्यकार असे म्हणतात की, वरील सूत्रात कोणताहि आदेश जरी निर्दिष्ट नाही तरी, 'स्थानेऽन्तरतम' सू ३९ या सूत्रान्वये 'सन्' चे जागी 'सन्' असाच अन्तरतम आदेश होईल व 'गुप्तिज्किद्भ्य सन सन्' असा त्या सूत्राचा अर्थ होईल पण भाष्यकार पुढे असे म्हणतात की, असे करणे शक्य नाही, कारण त्या 'सन्' आदेशातील अन्त्य नकाराला इत्सज्ञा होणार नाही याचे कारण हे की, उपदेशातील—आद्योच्चारणातील—अन्त्य हलालाच 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्सज्ञा होणे सागितले आहे या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, आदेश हा उपदेश नव्हे आदेश जर उपदेश असता तर, भाष्यकारानी 'नैव शक्यम् । इत्सज्ञा न प्रकल्पेत । उपदेश इतीत्सज्ञोच्यते ।' असे त्या भाष्यात म्हटले नसते त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'प्रकल्पकमिति चेत्... प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्य प्रकल्पिका स्यु । तत्र को दोष ? । गुप्तिज्किद्भ्य सन् । गुप्तिज्किद्भ्य इत्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमाया षष्ठी प्रकल्पयेत्, तस्मादित्युत्तरस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेश प्रतिनिर्दिश्यते, तत्रान्तर्यंत सन सन्नेव भविष्यति । नैव शक्यम् । इत्सज्ञा न प्रकल्पेत । उपदेश इतीत्सज्ञोच्यते ।' या भाष्यातील 'इत्सज्ञा न प्रकल्पेत' या पदाचा 'आदेशस्योपदेशाभावात् तस्येत्सज्ञा न सिध्यति' असा कैयटाने आपल्या वृत्तीत अर्थ केला आहे साराश भाष्यकारानीं व कैयटाने आदेश हा उपदेश नव्हे असे स्पष्ट म्हटले असल्यामुळे, आदेश उपदेश आहे हे प्रकाशकाराचे म्हणणे भाष्यकैयटविरुद्ध व चूक ठरते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे आता धातु देखील उपदेश मानता येत नाही हे दीक्षित पुढील पक्तीत सागतात) आणखी असे की, 'न धातुलोप आर्धधातुके' १–१–४ या सूत्रावरील भाष्यात 'धातुग्रहण किम् ? लूञ् लषिता, पूञ् पविता' असे म्हटले आहे, म्हणजे त्या सूत्रात 'धातु' या पदाचे ग्रहण अशाकरिता केले

आहे की, 'लूञ् लविता लवितुम्, पूञ् पविता पवितुम्' या स्थली 'सार्वधातुकार्धधातुकयो' सू २१६८ या सूत्राने होणाऱ्या गुणाचा निषेध न व्हावा, व त्या भाष्याच्या वृत्तीत कैयटाने असे म्हटले आहे की, उच्चारणकालीच अनुबन्धाचा लोप केल्यानतर अवशिष्ट राहिलेल्या भागाला धातुसज्ञा होते धातु उपदेश मानल्यास, वरील भाष्याशी व कैयटोक्तीशी विरोध येनो (धातुपाठात 'लूञ् छेदने, पूञ् पवने' असा निर्देश आहे 'लूञ्, पूञ्' हे धातु नसून उपदेश आहेत या उपदेशातील 'ञ्' या अन्त्य हलाला 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्सज्ञा होऊन 'तस्य लोप' सू ६२ या सूत्राने त्या इत्सज्ञक ञकाराचा लोप केल्यावर, अवशिष्ट राहिलेल्या 'लू, पू' याना धातुसज्ञा होते, कारण 'भूवादयो धातव' सू १८ या सूत्राने धातुपाठात निर्दिष्ट असलेल्या क्रियावाचक भ्वादि शब्दाना धातुसज्ञा होणे सागितले असल्यामुळे व 'लूञ्, पूञ्' हे क्रियावाचक नसून 'लू, पू' हे क्रियावाचक असल्यामुळे, त्यानाच धातुसज्ञा होते 'लूञ्, पूञ्' हे क्रियावाचक नाहीत असे जे नुकतेच वर म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, 'लुनाति, पुनाति' इत्यादि रूपात ञकार आढळत नाही यावरून हे स्पष्ट होते की, धातु हे उपदेश नव्हत व धातुपाठात निर्दिष्ट असलेल्या उपदेशातील इत्सज्ञक अनुबन्धाचा 'तस्य लोप.' या सूत्राने लोप केल्यावर अवशिष्ट राहिलेल्या क्रियावाचक भागाला धातुसज्ञा होते त्या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटाने 'अनुबन्धो न धात्वेकदेशो, यस्मादुपदेश एवेत्सज्ञा । प्रयोगेतु लूशब्द एव धातुसज्ञा । केवलमसौ ञित्कार्यं लभते । लूशब्दस्यैव हि क्रियावाचित्वमिति तस्यैव धातुसज्ञा युक्ता ।' असे म्हटले आहे साराश वरील भाष्यावरून व कैयटवृत्तीवरून धातु उपदेश नव्हत हे स्पष्ट होत असल्यामुळे, प्रकाशकारानी धातु उपदेश होत असे जे म्हटले आहे ते भाष्यकैयटविरुद्ध व चूक ठरते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे आता मनोरमेत ज्या भाष्याचा उल्लेख केला आहे ते भाष्य

वास्तविक असे आहे–'धातुग्रहण किमर्थम् ? । इह मा भूत् । लूञ् लविता लवितुम् । पूञ् पविता पवितुम् ।' व त्या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, 'न धातुलोपे' या सूत्रात 'धातु' या पदाचे ग्रहण न करिता 'न लोपे आर्धधातुके' असे सूत्र पठित केले असते तर त्या सूत्राचा असा अर्थ झाला असता की, लोप झाला असता, आर्धधातुक प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारा गुण किंवा वृद्धि करू नये व त्यामुळे 'लूञ्, पूञ्' या स्थली ञकारानुबन्धाचा लोप झाला असल्यामुळे 'लू, पू' या धातूहून 'तृच्,' किंवा 'तुमुन्' हा आर्धधातुक प्रत्यय केला असता, त्या धातूतील अन्त्य ऊकाराचा गुण न होण्याची आपत्ति आली असती व 'लविता लवितुम्, पविता पवितुम्' अशी इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकली नसती पण त्या सूत्रात 'धातु' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे व 'लूञ्, पूञ्' हा ञकारानुबन्धघटित समुदाय धातु नसून उपदेश असल्यामुळे आणि त्या समुदायातील ज्या ञकाराचा लोप होतो तो धातूचा अवयव नसल्यामुळे, 'न धातुलोपे' या सूत्राने होणारा गुणनिषेध प्रवृत्त होत नाही व गुण आणि आदेश होऊन इष्ट रूपाची सिद्धि होते येथपर्यंत 'धातुसूत्रगणो-णादि' या कारिकेत निर्दिष्ट असलेले धातु इत्यादि उपदेशसंज्ञक आहेत असे जे विधान केले आहे ते विधान प्रत्यय, आदेश व धातु याच्या विषयात चूक ठरते हे सिद्ध करून आता ती कारिका दोषयुक्त आहे, म्हणजे जे उपदेश आहेत त्याचा उपदेशसंज्ञकशब्दाचे परिगणन करणाऱ्या त्या कारिकेत निर्देश केला नसून, जे धातु, प्रत्यय व आदेश उपदेशसंज्ञक नाहीत त्याचा त्या कारिकेत निर्देश केला आहे व अशा रीतीने ती कारिका न्यूनातिरिक्तदोषयुक्त आहे, हे सिद्ध करण्याकरिता दीक्षित पुढील पंक्ति लिहितात) आणखी असे की, ('धातुसूत्रगणोणादि' या कारिकेत निर्दिष्ट असलेले धातु इत्यादि एवढेच उपदेशसंज्ञक होत असे मानल्यास,) 'घ्वसोरेद्धौ अभ्यासलो-पश्च' सू २४७१ या सूत्रात द्विशकारक निर्देश आहे असे मानावें

व द्वितीय शकार इत् समजावा असे जे 'अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा' १–१–६५ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी म्हटले आहे व त्या भाष्याच्या वृत्तीत कैयटाने जे म्हटले आहे त्याशी विरोध येतो ('अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा' १–१–६५ या उपधासज्ञाविधायक सूत्रावरील भाष्यात 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे'–परि १०५– ही परिभाषा भाष्यकारानी पठित केली आहे त्या परिभाषेचा अर्थ हा आहे की, जेथे सूत्रात अनर्थक वर्णसमूहाचे जागी आदेश होणे सागितले आहे तेथे 'अलोऽन्त्यस्य' सू ४२ हे सूत्र लागू पडत नाही, पण जेथे अभ्यासविकाररूप कार्य होणे सागितले आहे तेथें अनर्थकाचे जागी आदेश होणे सागितले असले तरी 'अलोऽन्त्यस्य' हे सूत्र लागू पडते या परिभाषेचे प्रयोजन सागताना भाष्यकार म्हणतात–'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति। अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। अथवा शिल्लोप करिष्यते, स शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। स तर्हि शकार कर्तव्य। न कर्तव्य। क्रियते न्यास एव। द्विशकारको निर्देश। घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्श्चेति।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, 'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' या सूत्राने घुसज्ञक 'दा' व 'धा' या धातूपुढे व तसेच 'अस्' धातूपुढें 'हि' प्रत्यय आला असता धातूतील अकाराचे किंवा आकाराचे जागी एकार करावा व अभ्यासाचा लोप करावा असे सागितले असल्यामुळे, 'दादा + हि = ददा + हि = ददे + हि' अशा स्थितीत 'द' या अभ्यासाचे ठिकाणी 'अलोऽन्त्यस्य' हे सूत्र प्रवृत्त केल्यास, 'द' या अभ्यासातील केवळ अन्त्य अकाराचा लोप होण्याची व 'द्देहि' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते परतु 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधि' ही परिभाषा असल्यामुळें व 'द' हा अभ्यास अनर्थक–अर्थरहित–असल्यामुळें, 'अलोऽन्त्यस्य' हे सूत्र वरील उदाहरणात प्रवृत्त होत नाही व वर दाखविलेली आपत्ति टळते आणि अशा रीतीने ती

परिभाषा सप्रयोजनक व चरितार्थ ठरते पण पुढे भाष्यकार असे म्हणतात की, ही परिभाषा न मानता देखील वरील उदाहरणात 'द' या सपूर्ण अभ्यासाचा लोप करता येतो, कारण 'घ्वसोरेत्' या सूत्रात 'लोपो यि' या पूर्व सूत्रातून 'लोप' या शब्दाची अनुवृत्ति करता येत असून देखील पुन्हा 'अभ्यासलोप' या स्थली 'लोप' हा शब्द उच्चारला असल्यामुळे, त्या उच्चारणसामर्थ्यामुळे सपूर्ण अभ्यासाचा लोप करता येतो अथवा 'लोप' हा शब्द शित् केल्यास, म्हणजे त्याला इत्सज्ञक शकार जोडल्यास, 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' सू ४५ या सूत्रान्वये सपूर्ण अभ्यासाचे ठिकाणी लोपरूप आदेश होऊ शकतो, म्हणजे सपूर्ण अभ्यासाचा लोप होऊ शकतो एवढेच की घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्श्च' अशा प्रकारचेच सूत्र पाणिनीने उच्चारले आहे असे समजावे व तसे मानल्यास, वरील परिभाषा न मानता देखील, सपूर्ण अभ्यासाचा लोप होऊन 'देहि, धेहि' इत्यादि इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकतात भाष्यकारानी हा जो इत्सज्ञक शकार जोडला आहे तो वरील कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या 'धातु' इत्यादि-काच्या अन्ती जोडला नसून 'लोप' या प्रथमान्त पदाच्या अन्ती जोडला आहे वरील कारिका बरोबर मानल्यास, त्या कारिकेत 'पद' या शब्दाचा निर्देश केला नसल्यामुळे तो शकार इत्सज्ञक होऊ शकणार नाही पण भाष्यकारानी तो शकार इत्सज्ञक मानला असल्यामुळें हे स्पष्ट होते की, वरील कारिकेत केलेले परिगणन चूक असून न्यून—अपुरे—देखील आहे वरील भाष्यातील 'द्विशकारको निर्देश' या पदाचे व्याख्यान करिताना कैयटाने 'लोपशब्दात् कृदन्तात्सज्ञिनाऽर्थेनाऽर्थवत्त्वाद्विभक्तौ कृताया शकार प्रतिनिर्दिश्यते। तस्य चेत्सज्ञाया सत्या सर्वादेशो लोपो भवति। इन्सज्ञोपदेशे एव प्रवर्तते। तत्कार्यं तु प्रयोग इत्येष सिद्धान्त।' असे म्हटले आहे दीक्षित म्हणतात की, वरील कारिकेत ज्या धातु इत्यादिकाचा निर्देश केला आहे त्याच्यापैकी कोणाच्याहि कक्षेंत 'लोप' हा शब्द येत नसून

'अदर्शनं लोप' सू ५३ या सूत्रान्वये सञ्ज्ञावाचक असणाऱ्या 'लोप' या प्रातिपदिकाच्या प्रथमैकवचनाच्या 'लोप' या रूपाला भाष्यकारानी इत्सञ्ज्ञक शकार जोडला असल्यामुळे, कारिकेतील परिगणन वरील भाष्याच्या व कैयटोक्तीच्या विरुद्ध ठरते येथपर्यंत प्रथम पक्षाचे, म्हणजे 'पङ्कज' हा शब्द भाषेत कमल या अर्थामध्ये जसा रूढ आहे त्याचप्रमाणे कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या धातु इत्यादि अर्थामध्ये 'उपदेश' हा शब्द लौकिक व्यवहारात रूढ आहे या पक्षाचे, खण्डन करून, आता दीक्षित पुढील पक्तीत द्वितीय पक्षाचे–'उपदेश' हा शब्द पङ्कज इत्यादि शब्दासारखा योगरूढ अर्थाचा वाचक नसून, प्रकृतीला प्रत्यय लावल्याने जो अर्थ निष्पन्न होतो तशा यौगिक अर्थाचा, 'पाठक' इत्यादि शब्दासारखा, वाचक आहे या पक्षाचे–खण्डन करितात) 'उपदेश' हा शब्द रूढ अर्थाचा वाचक नसून केवळ यौगिक अर्थाचा वाचक आहे हा द्वितीय पक्ष मानल्यास, कारिकेत केलेले परिगणन व्यर्थ ठरते ('उपदेश' ही रुढ सञ्ज्ञा लौकिक व्यवहारात अमुकानाच लागू पडते व ती इतराना मुळीच लागू पडत नाही असे मानले तरच, कोणाला ती सञ्ज्ञा लागू पडते याचे ज्ञान होण्याकरिता परिगणन आवश्यक ठरते पण जर 'उपदेश' हा शब्द केवळ यौगिक अर्थाचा वाचक मानला तर, जे त्या अर्थाच्या कक्षेत येतात त्याना 'उपदेश' म्हणता येईल, मग परिगणन करण्याची गरज काय असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे 'उपदेश' या शब्दाचा केवळ यौगिक अर्थ स्वीकारल्यास, कारिकेच्या पूर्वार्धात निर्दिष्ट असलेल्या) 'धातु' इत्यादिकाना 'उपदेश' हा शब्द लागू पडण्याकरिता ('उपदिश्यते अनेन इति उपदेश' अशी) 'करणे घञ्' प्रत्यय करून 'उपदेश' या शब्दाची व्युत्पत्ति करणे (व कारिकेच्या उत्तरार्धात निर्दिष्ट असलेल्या) 'आगम' इत्यादिकाना तो शब्द लागू पडण्याकरिता तशी 'करणे घञ्' प्रत्यय करून 'उपदेश' या शब्दाची व्युत्पत्ति न करणे (व 'कर्मणि घञ्'

प्रत्यय करून 'उपदिश्यते इति उपदेश' अशी त्या शब्दाची भिन्न तऱ्हेने व्युत्पत्ति करणे) या वैषम्याची उपपत्ति लावणे अशक्य आहे (साराश 'उपदेश' हा शब्द केवळ यौगिक अर्थाचा वाचक आहे असे मानल्यास, 'सकृदुच्चरित शब्द सकृदेवार्थं गमयति' या न्यायान्वये त्या शब्दाची एकच तऱ्हेने व्युत्पत्ति करून एकच अर्थ करणे योग्य आहे व भिन्न भिन्न तऱ्हेने व्युत्पत्ति करून भिन्न भिन्न अर्थ करणे हे वरील न्यायाच्या विरुद्ध आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे) आणखी असे की, द्वितीय यौगिक पक्ष मानल्यास, प्रकाशकारानी ('हलन्त्यम्' या सूत्राचे व्याख्यान करिताना) 'उपदेशताप्रयोजक-धातुत्वादिरूपोपाध्यवच्छिन्नसमुदायान्त्य हलिदित्यर्थ' असे जे स्वत म्हटले आहे त्याशी विरोध येतो (त्या पक्तीचा अर्थ असा आहे की, उपदेशतेचे प्रयोजक–'उपदेश' हा शब्द लागू पडण्यास आवश्यक असणारे–धातुत्व इत्यादि जे धर्म त्या धर्मानी अवच्छिन्न–युक्त-असलेल्या समुदायातील अन्त्य हल् इत्सज्ञक होतो असा 'हलन्त्यम्' या सूत्राचा अर्थ समजावा 'उपदेश' हा शब्द पङ्कज इत्यादि शब्दासारखा लौकिक व्यवहारात रूढ असलेल्या अर्थाचा वाचक आहे हा प्रथम पक्ष स्वीकारल्यासच, प्रकाशकारानी केलेले वरील व्याख्यान उपपन्न ठरते पण 'उपदेश' हा शब्द 'पाठक' इत्यादि शब्दासारखा केवळ यौगिक अर्थाचा वाचक आहे असा द्वितीय पक्ष मानल्यास, ते व्याख्यान मुळीच उपपन्न ठरत नाही, कारण या द्वितीय पक्षात ज्याना 'उपदेश' हा यौगिक शब्द लागू पडतो त्याना 'उपदेश' मानता येईल, ते धातुत्वादिधर्मविशिष्ट समुदायच असले पाहिजेत असे मानण्याची गरज काय ? तसे मानणे हे प्रथम पक्षाचाच पुरस्कार करणे असून द्वितीय पक्षाच्या विरुद्ध आहे म्हणून प्रकाश-कारानी 'हलन्त्यम्' या सूत्राचे व्याख्यान करिताना वर सांगितल्या-प्रमाणे जे म्हटले आहे त्या व्याख्यानान्वये द्वितीय पक्ष मुळीच स्वीकारता येत नाही व प्रथम पक्षच स्वीकारता येतो असा

दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे तो प्रथम पक्ष कसा दोषयुक्त आहे हे दीक्षितानी वर सागितलेच आहे या पक्तीचे अधिक विवरण शब्दरत्नात करण्यात येईल) आणखी असे की, वरील दोन पक्षापैकीं कोणताहि पक्ष स्वीकारला तरी (कारिकेत पठित असलेला) 'लिङगानुशासन' हा शब्द प्रकृत विषयामध्ये निरुपयोगी ठरतो (कारण लिङगानुशासन पाठात इत्सज्ञा करण्याचा प्रसगच उपस्थित होत नाही त्या पाठात प्रत्ययादिकाचा अनुवाद करूनच तसे प्रत्ययान्त शब्द कोणत्या लिङगाचे समजावे वगैरे सागितले आहे) आणखी असे की, वरील दोन पक्षातून कोणताहि पक्ष मानला तरी, 'लोपश्च' या स्थली जो शकार प्रश्लिष्ट केला आहे त्याचा सग्रह होऊ शकत नाही म्हणजे त्या शकाराला इत्सज्ञा होऊ शकत नाही (पहिला योगरूढ पक्ष स्वीकारला तर, कारिकेत सुबन्ताचे परिगणन केले नसल्यामुळे, 'लोप' या सुबन्ताला जोडलेल्या शकाराला इत्सज्ञा होऊ शकत नाही द्वितीय पक्षात देखील शकार का इत्सज्ञक होऊ शकत नाही याचे कारण 'न ह्यनेन किञ्चिदुपदिश्यते' असे शब्दरत्नात दिले आहे व त्याचे विवेचन शब्दरत्नात करण्यात येईल परतु 'उपदेश' हा शब्द भावघञन्त मानून त्याचा 'आद्योच्चारण' असा अर्थ केल्याने 'लोपश्' या आद्योच्चारणातील अन्त्य शकाराला 'हलन्त्यम्' या सूत्रान्वये इत्सज्ञा होण्यात काहीच अडचण येत नाही) तसेच 'आदेच उपदेशे' सू २३७०, 'उपदेशेऽत्वत' सू २२९५ ('एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' सू २२४६) इत्यादि सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'उपदेश' या शब्दाचा अर्थ 'आद्योच्चारण' च आहे असे सर्वांना समत असल्यामुळे, ('उपदेशेऽजनुनासिक इत्' सू ३ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या) 'उपदेश' या शब्दाचा ('भावे' या सूत्राने सिद्धावस्थापन्न-क्रिया या अर्थामध्ये घञ् प्रत्यय करून) आद्योच्चारण असाच अर्थ करणे योग्य आहे (व भिन्न भिन्न सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या त्या शब्दाचा 'आद्योच्चारण' असा एकच तऱ्हेने सर्वत्र अर्थ करणे सभवत असता, तसाच अर्थ सर्वत्र करणे योग्य असून भिन्न भिन्न रीतीने अर्थ करणे योग्य नाही)

शब्दरत्न– धातुसूत्रेत्यादीति । "धातु सूत्रगणोणादिवाक्य-लिङ्गानुशासनम् । आगमप्रत्ययादेशा उपदेशा प्रकीर्तिताः" इतीत्यर्थ । उपदेशत्वमिति । उपदेशशब्दव्यवहार इत्यर्थं । धातोरपीति । प्रत्ययेभ्य उणादेरपीत्यपिशब्दार्थः । वाक्यशब्देन वार्तिकम् । शीङ, लण्, चोरट्, उण्, आचारेऽवगल्भ, धुट्, अण्, अनाङित्युदाहरणानि । उपदेशसञ्ज्ञेति । उपदेशपदं योगरूढमेष्विति भाव । ननु सञ्ज्ञाशब्देन व्यवहार एवाभिमतोऽत आह–आम इत्यादि । न चाकारोच्चारणं व्यर्थम्, तेनास्मत्पक्षज्ञापनस्यैवौचित्यादिति भाव । आदिना यकारादौ चुञ्चुप्चणपावित्यादिसग्रह । उपदेशाभावादिति । आदेशस्योपदेशाभावादित्यर्थ । ततो धातुसञ्ज्ञेति । लूशब्द एव धातुसञ्ज्ञक, केवलमसौ ञित्कार्यं लभत इति भावः । नन्वत्र सूत्रसाहचर्याद्धात्वागमप्रत्ययादिशब्देन तद्बोधकपाणिन्यादिपठितानूपूर्वीकाणा ग्रहणम्, तेषा धात्वादिव्यवहारस्तु भाविसञ्ज्ञाविषयघटितत्वेन 'धातुपाठ' इत्यादिव्यवहारवदिति चेन्न, आद्योच्चारणविषयाणामित्येव सिद्धे एतस्यानुपयोगात् । इत एव वाऽरुचेराह-अपि चेति ।

अलोऽन्त्यसूत्रेति । उपधासञ्ज्ञासूत्रेत्यर्थः । विरुदध्येतेति । तत्र हि 'लोपश्' इति भिन्न पदम् 'श्' इति च । पूर्वस्य श्चुत्वेन शः । असन्देहाय झलपरसयोगादित्वेऽपि "स्कोः" इत्यस्य न प्रवृत्तिः, "झला जश्" इत्यादौ जश्त्वस्येव । शकारस्य धात्वाद्यन्तत्वाभाव: स्पष्ट एवेति भाव. ।

मनोरमेतील 'धातुसूत्रेत्यादि पठन्ति' या पक्तीतोल 'इति' या शब्दाचा 'धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् । आगमप्रत्ययादेशा उपदेशा प्रकीर्तिता ॥' ही कारिका असा अर्थ आहे 'पूर्वाधोपात्तानामुपदेशत्वम्' या मनोरमेच्या पक्तीतील 'उपदेशत्वम्' या पदाचा 'उपदेशशब्दव्यवहार'–'उपदेश' हा शब्द लौकिक व्यवहारात कारिकेच्या पूर्वार्धात निर्दिष्ट असलेल्या धातु इत्यादिकाना रूढीने लागू पडतो–असा अर्थ आहे मनोरमेतील 'धातोरपि' यातील

'अपि' शब्दाचा असा अर्थ आहे की, कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या 'प्रत्यय' या शब्दाने उणादि प्रत्ययाचे देखील ग्रहण होऊ शकतें (परतु त्याचे कारिकेत जें पृथक् ग्रहण केले आहे ते गोबलीवर्दन्यायाने केले आहे) कारिकेतील 'वाक्य' या शब्दाचा ('सुप्तिङन्तचयो वाक्यम्' असा जो प्रसिद्ध अर्थ आहे तो अर्थ नसून) 'वार्तिक' असा अर्थ आहे 'शीङ, लण्, चोरट्, उण, आचारेऽवगल्भ, धुट्, अण्, अनङ' ही (कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या धातु इत्यादिकाची अनुक्रमे) उदाहरणे होत ('शीङ स्वप्ने' हे धातूचे उदाहरण आहे धातुपाठातील अदादिगणात 'शीङ' असा उपदेश असल्यामुळे, त्यातील अन्त्य ङकाराला 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्सज्ञा होते व 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' सू २१५७ या सूत्रान्वये 'शी' धातूला आत्मनेपदी प्रत्यय होतात 'लण्' हे सूत्राचे उदाहरण असून ते सहावे शिवसूत्र आहे व त्यामुळे 'हलन्त्यम्' या सूत्रान्वये 'लण्' यातील अन्त्य णकाराला इत्सज्ञा होते व तो णकार इत्सज्ञक असल्यामुळे, 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्रान्वये 'अण् इण्' हे प्रत्याहार सिद्ध होतात 'चोरट्' हे गणाचे उदाहरण आहे, हा शब्द पचादिगणात उपदेशरूपाने पठित असल्यामुळे त्या शब्दातील अन्त्य टकाराला 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्सज्ञा होते व त्यामुळे 'टिड्ढाणञ्' सू ४७० या सूत्रान्वये 'चोर' या प्रातिपदिकाला 'ङीप्' प्रत्यय होऊन 'चोरी' असे स्त्रीलिङगाचे रूप होते 'उण्' हे उणादीचे उदाहरण आहे व 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्' या प्रथम उणादि सूत्रात 'उण्' असा उपदेश असल्यामुळे, त्या 'उण्' मधील अन्त्य णकार 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्सज्ञक होतो व त्यामुळे 'अत उपधाया सू २२८२ या सूत्रान्वये उपधेतील अकाराची वृद्धि होऊन व 'अचो ञ्णिति' सू २५४ या सूत्राने अन्त्य इक्‌ची वृद्धि होऊन 'कारु जायु मायु आशु' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात 'आचारेऽवगल्भ' हे वार्तिकाचे उदाहरण आहे व 'आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्य क्विब्वा' असे तें

संपूर्ण वार्तिक असून ते २६६५ या सूत्रावरील कौमुदीत पठित आहे या वार्तिकात 'अवगल्भ, क्लीब, होड' असा उपदेशरूपाने निर्देश केला असल्यामुळे, त्या तीन्ही शब्दातील अन्त्य अनुदात्त अनुनासिक अकार 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' सू ३ या सूत्राने इत्सज्ञक होतो व 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' सू २१५७ या सूत्रान्वये त्या तीन शब्दाहून आत्मनेपदाचे प्रत्यय होऊन 'अवगल्भते, क्लीबते, होडते' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात 'धुट्' हे आगमाचे उदाहरण आहे आणि 'ड सि धुट्' सू १३१ इत्यादि सूत्रात 'धुट्' असा आगमाचा उपदेश केला असल्यामुळे, त्यातील अन्त्य टकार 'हलन्त्यम्' या सूत्रानें इत्सज्ञक होतो व 'आद्यन्तौ टकितौ' सू ३६ या सूत्रान्वये तो आगम सूत्रनिर्दिष्ट सकार इत्यादिकाचा आद्यवयव होतो 'अण्' हे प्रत्ययाचे उदाहरण आहे व 'प्राग्दीव्यतोऽण्, अश्वपत्यादिभ्यश्च' सू १०७३, १०७४ इत्यादि सूत्रात तो प्रत्यय उपदेशरूपाने पठित असल्यामुळे, त्यातील अन्त्य णकाराला 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्सज्ञा होते आणि अशा रीतीने तो प्रत्यय णित् ठरत असल्यामुळे ज्याहून तो प्रत्यय होतो त्यातील अन्त्य इकची व उपधेतील अकाराची 'अचो ञ्णिति' व 'अत उपधाया' या सूत्रान्वये वृद्धि होते 'अनङ्' हे आदेशाचे उदाहरण आहे व तसा आदेश 'अनङ् सौ' सू २४८ इत्यादि सूत्रात उपदेशरूपानें पठित असल्यामुळे, त्यातील अन्त्य ङकार 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्सज्ञक होतो आणि तो आदेश अनेकाल् असून देखील ज्याला तो होणे सागितले आहे त्याच्या अन्त्य वर्णाचे जागीं 'ङिच्च' सू ४३ या सूत्रान्वये तो होतो वर जी उदाहरणे दिलीं आहेत त्यात लिङ्गानुशासनाचे उदाहरण दिले नाही त्याचे कारण हेंच की, लिङ्गानुशासनपाठात इत्सज्ञा होत नाही व कारिकेंत लिङ्गानुशासन' हा शब्द व्यर्थ घातला आहे हे पूर्वी मनोरमेंत सांगितलेच आहे उपदेशविषयीभूत शब्दाना जे इत्सज्ञक अनुबन्ध लावले जात असतात ते निरर्थक नसून सप्रयोजनक असतात हे

ध्यानात यावे याकरिता वरील उदाहरणातील प्रत्येक अनुबन्धाचे प्रयोजन वर सागितले आहे) मनोरमेतील 'किमेषामुपदेशसज्ञा' याचा अर्थ हा आहे की, कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या 'धातुसूत्र' इत्यादिकाचे ठिकाणी 'उपदेश' हा शब्द योगरूढ आहे काय, म्हणजे 'उपदेश' या शब्दाचा लौकिक व्यवहारात 'धातुसूत्र इत्यादि' रूढ अर्थ आहे काय व 'उपदेश' या रूढ शब्दाने ते बोधित होतात काय? (साराश जरी चिखलात उत्पन्न होणाऱ्या सर्व वस्तूना पङ्कज असें म्हणता येते तरी तो शब्द 'कमल' या अर्थामध्येच जगा भाषेत रूढ आहे तसाच 'उपदेश' हा शब्द 'धातुसूत्रगणोणादि' या कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या धातुसूत्र इत्यादिकाचा लौकिक व्यवहारात रूढीनें बोधक आहे काय असे मनोरमेतील 'किमेषामुपदेशसज्ञा' या पहिल्या प्रश्नात विचारले आहे आता येथे असे म्हणता येऊ शकते की, प्रक्रियाकौमुदीकारानी 'धातुसूत्रगणोणादि' ही जी कारिका पठित केली आहे ती अशाच आशयाने पठित केली आहे की, लौकिक व्यवहारात 'उपदेश' हा शब्द रूढीने त्या कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या धातुसूत्र इत्यादिकाचा बोधक आहे व म्हणून 'किमेषामुपदेशसज्ञा उत योगमात्रम्' असा जो मनोरमेत विकल्पप्रदर्शक प्रश्न केला आहे तो अनुचित ठरतो परतु प्रकाशकारानी त्या कारिकेचे व्याख्यान करिताना 'उपदेश' या शब्दाची एकदा 'करणे घञ्' प्रत्यय करून व पुन्हा 'कर्मणि घञ्' प्रत्यय करून व्युत्पत्ति केली असल्यामुळें असें दिसून येते की, त्यानी बहुधा योगाचाच पुरस्कार केला आहे, म्हणजे 'उपदेश' हा शब्द त्यानी रूढ न मानता केवळ यौगिक मानला आहे म्हणून दीक्षित प्रकाशकाराना असा प्रश्न करितात की तुम्ही जे योगार्थाचे वर्णन केले आहे तें प्रक्रियाकौमुदीकाराच्या मताला अनुसरून 'उपदेश' हा शब्द रूढ आहे या आशयाने केले आहे किंवा तो केवळ यौगिक शब्द आहे या आशयाने केले आहे आणि अशा रीतीने तो विकल्पप्रदर्शक प्रश्न

उपपन्न ठरतो भावप्रकाशकारानी त्या विकल्पप्रदर्शक प्रश्नाचे वर सागितल्या रीतीनेच समाधान केले आहे भावप्रकाशकार म्हणतात– 'ननु प्राचो रूढेरेवोक्त्या व्याख्यातुर्योगस्यैवोक्त्या तथा विकल्पानवकाशोऽत आह। उपदेशपदमिति। उभयोक्त्या पङ्कजादिवत्तस्यैव व्याख्यानेन पाचकादिवद्वा तव मतमिदमिति मूलकृता प्रतिपाद्यते।') जर प्रकाशकाराचे असे म्हणणे असेल की, 'उपदेश' या शब्दाचा 'व्यवहार' असाच अर्थ अभिप्रेत आहे (व 'उपदेश' हा शब्द लौकिकव्यवहारात कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या धातु इन्यादिकाना रूढीने लाग पडणारा शब्द आहे) तर, त्या मताचे खण्डन करण्याकरिता दीक्षितानी 'आमोऽमित्वमदन्तत्वात्' या प्रकाशकाराच्या उक्तीचा उल्लेख केला आहे (दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, जर प्रकाशकार प्रक्रियाकौमुदीकाराच्या मताचाच पुरस्कार करीत असतील तर, त्यानी 'आमोऽमित्वमदन्तत्वात्' असे जे पुढे म्हटले आहे ते त्या मताच्या विरूद्ध जाते, कारण 'आम' असा अदन्त शब्द पठित आहे असे मानले तरी, त्या शब्दातील इत्सञ्ज्ञक अकारानुबन्धाचा 'तस्य लोप' सू ६२ या सूत्राने लोप केल्यावर जो 'आम्' अवशिष्ट राहतो तो प्रत्ययसञ्ज्ञक आहेच व प्रत्यय रूढीने उपदेशसञ्ज्ञक आहे असे मानल्यास, 'आम्' यातील मकार 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्सञ्ज्ञक होऊन तो प्रत्यय मित् ठरतो व तो प्रत्यय अमित् आहे असे जे त्याचे म्हणणे आहे ते सिद्ध होऊ शकत नाही) 'आम' यातील अकारानुबन्धाचे उच्चारण व्यर्थ नाही त्या अकारानुबन्धोच्चारणाने आमचा पक्ष ज्ञापित होतो हेच मानणे उचित आहे ('उपदेश' हा शब्द भावघञन्त असून 'आद्योच्चारण' या अर्थाचा वाचक आहे हा जो आमचा सिद्धान्तपक्ष आहे तोच 'आम' हा अदन्त मानल्याने सिद्ध होतो, कारण 'आम' हे आद्योच्चारण असल्यामुळे, त्याच्या अन्त्य अकारालाच 'उपदेशोऽजनुनासिक इत्' सू ३ या सूत्राने इत्सञ्ज्ञा होते व अवशिष्ट राहिलेल्या 'आम्' यातील

अन्त्य मकाराला 'हलन्त्यम्' या सूत्राने होणारी इत्संज्ञा होऊ शकत नाही, कारण अवशिष्ट राहिलेला 'आम्' जरी प्रत्यय आहे तरी, तो आद्योच्चारण नसून 'आम' हे आद्योच्चारण असल्यामुळे, त्या 'आम्'ला सिद्धान्तपक्षात उपदेश मानता येत नाही परंतु 'उपदेश' हा शब्द लौकिक व्यवहारात प्रत्यय इत्यादिकाचा वाचक रूढ शब्द आहे असे मानल्यास, 'आम' यांतील अन्त्य अकारानुबन्धाचा लोप झाल्यावर अवशिष्ट राहिलेला 'आम्' प्रत्ययसंज्ञक असल्यामुळे, त्यातील अन्त्य मकार 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्संज्ञक होणार व त्यामुळे तो प्रत्यय अमित् ठरू शकणार नाही आणि 'आम'चे ठिकाणी, 'आम्' प्रत्ययातील मकाराचा लोप न व्हावा याकरिता, मुद्दाम मानलेले अकारान्तोच्चारण व्यर्थ ठरणार साराश 'आम' याचे अदन्तत्व योगरूढपक्षाचे ज्ञापक नसून सिद्धान्तपक्षाचेच ज्ञापक आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) 'इत्यादि-स्वपरग्रन्थविरोधाच्च' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्यातील 'आदि' या शब्दाने यकारादि 'चुञ्चुप्, चणप्' इत्यादि प्रत्ययाचा सग्रह होतो ('तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' सू १८२७ या सूत्रात 'तेन वित्त' या अर्थामध्ये 'चुञ्चुप' व 'चणप्' प्रत्यय होण्याचे विधान केले आहे या दोन्ही प्रत्ययात चकार आदि असल्यामुळे, 'चुटू' सू. १८९ या सूत्राने त्या चकाराला इत्संज्ञा होण्याची आपत्ति येते व 'तस्य लोप' या सूत्राने त्या चकाराचा लोप केल्यास, 'विद्याचुञ्चु', विद्याचण' इत्यादि इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत ती आपत्ति टाळण्याकरिता 'चुटू' १-३-७ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्य-कार म्हणतात—'एव तर्हि यकारादी चुञ्चुप्चणपौ। किं यकारो न श्रूयते? । लुप्तनिर्दिष्टो यकार ।' या भाष्याचा अर्थ असा आहे की, 'चुञ्चुप्' व 'चणप्' हे प्रत्यय यकाराने सुरु होणारे प्रत्यय आहेत असे मानावे व त्यात प्रश्लिष्ट असलेल्या यकाराचा 'लोपो व्योर्वलि' सू ८७३ या सूत्राने लोप झाला आहे असे समजावे आणि

त्याचमुळे त्या दोन प्रत्ययात यकाराचे श्रवण होत नाही दीक्षितानी देखील 'तेन वित्त' सू १८२७ या सूत्रावरील कौमुदीत 'यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्ट । तेन चस्य नेत्सज्ञा' असेच म्हटले आहे साराश 'आम' यातील मकाराला इत्सज्ञा न व्हावी म्हणून त्याचे जसे अदन्त उच्चारण केले आहे त्याचप्रमाणे 'चुञ्चुप्, चणप्' या प्रत्ययातील आद्य चकाराला इत्सज्ञा न व्हावी म्हणून ते प्रत्यय यकारादि मानले आहेत योगरूढपक्ष स्वीकारल्यास, त्या दोन प्रत्ययातील आद्य यकाराचा लोप केल्यावर देखील अवशिष्ट राहिलेले 'चुञ्चुप्, चणप्' हे प्रत्यय असल्यामुळे, त्याच्या आद्य चकाराचा 'चुटू' या सूत्राने पुन्हा लोप होणार व ते प्रत्यय यकारादि पठित करून कोणताहि फायदा होणार नाही म्हणून प्रत्यय उपदेशसज्ञक मानणे अयोग्य आहे 'उपदेश' या पदाचा 'आद्योच्चारण' असा अर्थ केल्याने, यकारादि 'चुञ्चुप्, चणप्' हे आद्योच्चारण असून अवशिष्ट 'चुञ्चुप्, चणप्' जरी प्रत्यय आहेत तरी ते आद्योच्चारण नसल्यामुळे, त्या प्रत्ययातील आद्य चकार इत्सज्ञक होण्याची व त्याचा लोप होण्याची आपत्ति टळते म्हणून भावघञन्त पक्ष मानणेच योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) 'उपदेशाभावादित्सज्ञा न स्यात्' असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्यातील 'उपदेशाभावात्' या पदाचा 'आदेशस्योपदेशाभावात्' असा अर्थ आहे (साराश भाष्यकारानीं आदेश हा उपदेश नव्हे असे म्हटले असल्यामुळे, आदेश उपदेशसज्ञक आहे हे प्रकाशकाराचे म्हणणे चूक ठरते) 'ततो धातुसज्ञा' असा जो मनोरमेत कैयटवृत्तीचा उल्लेख केला आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ('लूञ्' हा उपदेश असून त्यातील) 'लू' एवढाच शब्द धातुसज्ञक आहे व त्याला ('हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्सज्ञक होणारा) जो ञकार लावला आहे त्याचे फल हेच आहे की, ('स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' सू २१५८ या सूत्रान्वये) त्या 'लू' धातूला

ञित्कार्य होते, म्हणजे तो धातु उभयपदी होतो कित्येकाचे–खण्डन-काराचे–असे म्हणणे आहे की, 'धातुसूत्रगणोणादि' या कारिकेतील 'सूत्र' या शब्दाच्या साहचर्याने धातु, आगम, प्रत्यय इत्यादि शब्दानी, पाणिनी, वार्तिककार इत्यादिकानी स्वरचित सूत्रात किंवा पाठात व वार्तिकात जसा त्या धात्वादिकाचा (सानुबन्धक) पाठ केला आहे तशा आनुपूर्वीविशिष्ट शब्दाचे ग्रहण होते (आता हे खरे की, प्रयोगकाली धात्वादिकाना लावलेला अनुबन्ध दृष्टिगोचर होत नसल्यामुळे, तशा सूत्रनिर्दिष्ट किंवा पाठनिर्दिष्ट सानुबन्धक धात्वादि-काना धात्वादि म्हणता येत नाही त्याचा अनुबन्ध नाहीसा केल्यावर अवशिष्ट भागालाच धातु इत्यादि सज्ञा होते तरी पण धातुपाठात जे अनुबन्धसहित शब्द पठित आहेत ते वास्तविक धातुसज्ञक नसून देखील तशा सानुबन्ध) पाठाचे ठिकाणी जसा धातुपाठ इत्यादि व्यवहार केला जातो त्याचप्रमाणे (सूत्रात धातु, आगम, आदेश इत्यादि उपदेशविषयीभूत शब्दाना जो अनुबन्ध लावला आहे त्याचा लोप केल्यावर) पुढे त्याना ज्या धातु, प्रत्यय, आगम इत्यादि सज्ञा प्राप्त होणार आहेत त्या भावि सज्ञाचे ते धात्वादि विषय होणारे असल्यामुळे, तशा सानुबन्धक शब्दाचे ठिकाणी धातु, प्रत्यय, आगम इत्यादि व्यवहार उपपन्न ठरतो ('सूत्रसाहचर्यात्' असे जे खण्डन-काराने म्हटले आहे त्यातील 'साहचर्य' या शब्दाचा 'सादृश्य'–सदृशधर्मत्व–असा अर्थ आहे सूत्रे व धातुपाठ पाणिनीने रचली असल्यामुळे जसा त्याचे ठिकाणी पाणिनीयत्व–पाणिनिकृतत्व–धर्म आहे त्याचप्रमाणे त्या पाणिनीय सूत्रात किंवा धातुपाठात निर्दिष्ट असलेल्या सानुबन्धक प्रत्यय, आगम, आदेश, धातु याचे ठिकाणी देखील, ते पाणिनीने तशा रीतीने उच्चारलेले असल्यामुळे, पाणिनीयत्व धर्म आहेच व या धर्मसादृश्यामुळे जसे कारिकेतील 'सूत्र' या शब्दाने पाणिनीय सूत्राचे ग्रहण होते त्याचप्रमाणे त्या कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या प्रत्यय, आगम, आदेश, धातु या शब्दानी, पाणिनीने

स्वरचित सूत्रात किंवा धातुपाठात जे त्याचे सानुबन्ध उच्चारण केले आहे तशा वर्णानुपूर्वीविशिष्ट उच्चारणाचेच ग्रहण केले पाहिजे असा खण्डनकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे हे खरे की, तसे सूत्रनिर्दिष्ट किंवा धातुपाठनिर्दिष्ट सानुबन्धक शब्द प्रत्यय, आगम, आदेश, धातु या सञ्ज्ञा होण्यास पात्र नाहीत अनुबन्धाचा लोप केल्यावर अवशिष्ट राहिलेल्या भागालाच त्या सञ्ज्ञा होण्याची पात्रता येते तरी पण अनुबन्ध नाहीसा केल्यावर त्याना पुढें तशा सञ्ज्ञा अवश्य प्राप्त होणार असल्यामुळे व ते त्या सञ्ज्ञाचे अवश्य विषय होणार असल्यामुळें, तशा भावि सञ्ज्ञेचा आश्रय केल्याने, सानुबन्धक शब्दाचे ठिकाणी धातु प्रत्यय, आगम, आदेश इत्यादि व्यवहार लक्षणेने करता येतो व कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या त्या शब्दाचा तसा लक्षणेने अर्थ केला असता, दीक्षितानी मनोरमेत जे प्रकृत कारिकेवर दोष दिले आहेत ते मुळीच उद्भवत नाहीत उदाहरणार्थ पाणिनीय धातुपाठात 'लूञ्, पूञ्, शीङ' असा निर्देश असल्यामुळे, कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या 'धातु' या शब्दाने तशा निर्देशाचे ग्रहण केल्यास आणि तसेच 'अनङ सौ' इत्यादि सूत्रात 'अनङ' असा निर्देश असल्यामुळे कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या 'आदेश' या शब्दाने तशा निर्देशाचे ग्रहण केल्यास, दीक्षितानी जे मनोरमेत दोष दाखविले आहेत ते निरर्थक ठरतात असे खण्डनकाराचे म्हणणे आहे यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'हलन्त्यम्' या सूत्रात अनुवृत्त असलेल्या 'उपदेशे' या पदाचा) 'आद्योच्चारणविषयाणाम्' असा अर्थ केल्यानेच सर्व इष्ट फलाची सिद्धि होत असल्यामुळे, तसे व्याख्यान करणे निरूपयोगी—व्यर्थ—ठरते, म्हणजे तसा लक्षणेने अर्थ करण्याची काहीच गरज नाही ('उपदेश' हा शब्द भावघजन्त मानल्याने 'उपदेशे' या पदाचा अभिधावृत्तीनेच 'आद्योच्चारण-विषयीभूतानाम्' असा अर्थ होत असल्यामुळे व तसा अर्थ केल्याने सर्व इष्ट प्रयोजने सिद्ध होत असल्यामुळे, कारिकेतील पूर्वार्धांत निर्दिष्ट

असलेल्याचे ग्रहण होण्याकरिता 'उपदेश' या शब्दाची 'करणे घञ्' प्रत्यय करून व्युत्पत्ति करणे व उत्तरार्धांत निर्दिष्ट असलेल्याचें ग्रहण होण्याकरिता 'उपदेश' या शब्दाची 'कर्मणि घञ्' प्रत्यय करून भिन्न रीतीने व्युत्पत्ति करणें व साहचर्यन्यायाचा, म्हणजे 'सहचरितासहचरितयो सहचरितस्यैव ग्रहणम्'—परि ११२—या परिभाषेचा, व भावि सज्ञेचा आश्रय करणे आणि तसेच कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या धातु, प्रत्यय, आगम, आदेश याचा वर सागितल्या-प्रमाणे लक्षणेने अर्थ करणे हा सर्व दीर्घ प्रयास व्यर्थ ठरतो साराश जे अभिधावृत्तीने सहज सिद्ध होते ते सिद्ध करण्याकरिता लक्षणा-वृत्तीचा आश्रय करणे आणि वर सागितल्याप्रमाणे अनेक कल्पना करणे अनुचित असून तसे करण्यात अत्यन्त गौरव आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे तथापि लक्षणावृत्तीने अर्थ केल्यास मोठासा दोष येत नाही असे कोणी म्हटल्यास,) ती अरुचि मनात धरून 'अपि च घ्वसोरद्धौ' इत्यादि पक्ति पुढे मनोरमेत लिहिली आहे त्या पक्तीत असणाऱ्या 'अलोऽन्त्यसूत्र' या शब्दाचा 'अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा' सू २४९ हे उपधासज्ञाविधायक सूत्र असा अर्थ आहे त्या सूत्रावरील भाष्यात 'लोपश्शच' असा जो द्विशकारक निर्देश मानला आहे त्यात 'लोपश' व 'श' ही भिन्न पदे आहेत व ('लोप+सु+श्=लोपस्+श्' यातील) पूर्व सकाराचा ('स्तो श्चुना श्चु' सू १११ या सूत्राने) शकार झाला आहे 'झला जश झशि' सू ५२ इत्यादि सूत्रात, सन्देह न व्हावा म्हणून, 'जश्' यातील शकार या झल्चे जसे ('झला जशोऽन्ते' सू ८४ या सूत्राने पावलेले) जश्त्व केले नाही (व 'झला जज् झशि' असें सूत्र पठित केले नाही) त्याचप्रमाणे 'लोपस्श्च' या स्थली 'स्श' या सयोगापुढे चकार हा झल् असून देखील, सयोगाच्या आदि असलेल्या सकाराचा 'स्को सयोगाद्यो' सू ३८० या सूत्राने पावलेला लोप केला नाही (वास्तविक 'स्को सयोगाद्यो' हे त्रैपादिक पूर्व सूत्र

असून 'स्तो श्चुना श्चु' हे त्रैपादिक परसूत्र आहे म्हणून 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू १२ या सूत्रान्वये 'स्को सयोगाद्यो:' हे सूत्र प्रथम प्रवृत्त व्हावयास हवे होते पण ते सूत्र प्रथम प्रवृत्त केले असते तर, सकाराचा लोप झाला असता व सूत्रात द्विशकारक निर्देश स्पष्ट दिसू शकला नसता आणि सन्देह उत्पन्न होण्याची भीति होती द्विशकारक निर्देश दिसून पडावा व सन्देह उत्पन्न न व्हावा याकरिता 'स्को सयोगाद्यो' हे त्रैपादिक पूर्वसूत्र प्रथम प्रवृत्त न करिता 'स्तो श्चुना श्चु' हे त्रैपादिक परसूत्र असून देखील त्याची प्रथम प्रवृत्ति केली आहे 'श्' हे भिन्न पद आहे असे जे वर शब्दरत्नात म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' सू ४५ या सूत्रान्वये सर्वादेशाचा बोधक 'श्' हा वर्ण अर्थवान् असल्यामुळे, 'अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्' सू १७८ या सूत्राने त्याला प्रातिपदिक सज्ञा होते व 'ङ्याप् प्रातिपदिकात्' सू १८२ या सूत्राने त्याहून सुबुत्पत्ति केली असता, 'श्+सु' अशा स्थितीत 'हल्ङ्याब्भ्य' सू २५२ या सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचा लोप केल्यावर 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू २६२ या सूत्रान्वये 'श्' पदसज्ञक ठरतो पण अशा रीतीने 'श्' हे भिन्न पद मानल्यास, 'श्' याला 'लोप' या लगेच पूर्वी असलेल्या स्वतत्र भिन्न पदाचा अवयव आहे असे मानता येऊ शकणार नाही व त्यामुळे तो 'श्' 'लोप' या पदाचा अनुबन्ध आहे असे मानता येणार नाही आणि त्यामुळें लोप सर्वादेश ठरणार नाही म्हणून या द्विशकारकनिर्देशपक्षात 'अनेकान्ता अनुबन्धा'— परि ४—हीचें परिभाषा स्वीकारली पाहिजे व ती परिभाषा येथें लावल्यास, जरी 'श्' हा 'लोप' याचा अवयव नाही तरी तो त्याच्या समीप उच्चारला असल्यामुळें, त्याला 'लोप' या पदाचा अनुबन्ध आहे असे मानता येते आणि त्यामुळे लोप सर्वादेश होण्यात काही अडचण येत नाही पण 'अनेकान्ता अनुबन्धा' हा सिद्धान्तपक्ष नसून, 'एकान्ता अनुबन्धा'—परि ५—हा वास्तविक सिद्धान्तपक्ष

आहे व 'श्' हा 'लोप' या पदाचा अवयव नसल्यामुळें त्याला या सिद्धान्तपक्षात 'लोप' याचा अनुबन्ध मानता येऊ शकत नाही व द्विशकारक निर्देश मानून देखील, लोप सर्वादेश न होण्याची आपत्ति येते अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेवर हे उत्तर आहे कीं, 'एकान्ता अनुबन्धा' हा पक्ष स्वीकारल्यास, असेच मानले पाहिजे की, 'लोपो यि' या पूर्व सूत्रातून 'व्वमोरेत्' या सूत्रात 'लोप' या पदाची अनुवृत्ति करता येत असून देखील पुन्हा त्या सूत्रात 'लोप' हे पद मुद्दाम उच्चारले असल्यामुळें, त्या उच्चारण-सामर्थ्याने लोप सर्वादेश होतो सारांश 'अनेकान्ता अनुबन्धा' हा पक्ष मानल्यासच द्विशकारक निर्देश उपपन्न ठरतो, परंतु 'एकान्ता अनुबन्धा' हा पक्ष स्वीकारल्यास, लोप सर्वादेश होण्याकरिता, वर सांगितल्याप्रमाणेच, उपपत्ति लावली पाहिजे, आणि म्हणूनच 'अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी दोन्ही प्रकारची उपपत्ति सांगितली आहे व ते भाष्य मनोरमेचे विवरण करिताना पूर्वीं दिलेच आहे) 'लोपश्श्' या स्थली द्वितीय शकार हा जो अनुबन्ध मानला आहे तो कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या धातु इत्यादिकांपैकी कशाच्याहि अन्ती नाही हे स्पष्ट आहे (तो वास्तविक 'लोप' या पदाच्या अन्ती—लगेच पुढे—आहे व कारिकेत परिगणन केलेल्या 'धातु' इत्यादिकांत 'पद' याचा समावेश केला नसल्यामुळें, ते परिगणन अन्यून व परिपूर्ण मानल्यास शकाराला इत्संज्ञा होऊ शकत नाही व लोप सर्वादेश ठरू शकत नाही पण 'लोपश्श्' हे आद्योच्चारण मानल्यास, त्यातील अन्त्य शकार 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्संज्ञक ठरतो व 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' या सूत्रान्वयें लोप सर्वादेश होण्यात, म्हणजे संपूर्ण अभ्यासाचे जागी होण्यात, कांहीं अडचण येत नाही

शब्दरत्न– किं च "नमो वरिवश्चित्रङः" इत्यस्यासंग्रहोऽत्र पक्षे इत्यपि बोध्यम्, एष्वेतस्य रूढिरित्युक्तेः परिगणनताया एव

लाभात्। योगस्यैवेति। न तु रूढेरित्यर्थ। परिगणनस्येति। धात्वादिगणनस्येत्यर्थः। वैषम्येति। भाष्यरीत्या करणव्युत्पत्त्यैव सर्वसंग्रहादिति भावः। उपदेशताप्रयोजकेति। योगमात्रस्वीकारे उपदेशता=उपदेशकरणता, न हि तत्प्रयोजक धातुत्वादि भवतीति तद्विरोधः। सञ्ज्ञात्वे तु उपदेशता=उपदेशशब्दत्वम्, उपदेशशब्दस्य शब्दपरत्वात्। तदवच्छिन्नस्य प्रयोजक तु रूढ्यर्थतावच्छेदकतया धातुत्वादि वक्तुं शक्यमिति भावः। शकारस्येति। न ह्यनेन किञ्चिदुपदिश्यत इति भाव.। ननूपदिश्यते=ज्ञाप्यतेऽनेनेति तदर्थः, धात्वादिभिर्हि प्रयोगो ज्ञाप्यते, तद्वदनेनापि शकारेण सर्वादेशत्व ज्ञाप्यते, इत्यरुचेराह–आदेच इति। सर्वेति। भाष्याकारादीत्यर्थ। यत्र तु करणव्युत्पत्त्यैवार्थसङ्गति॰, तत्रागत्याऽस्तु "कृत्यल्युट." इति बाहुलकाल्ल्युडभाव.। यथा "यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तौ" इत्यादाविति दिक्।

दुसरे असे की, या पक्षात, म्हणजे 'उपदेश' हा शब्द योगरूढ आहे हा प्रथम पक्ष मानल्यास, 'नमोवरिवश्चित्रङ क्यच' सू २६७५ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'चित्रङ' या शब्दाचा संग्रह होऊ शकत नाही (व त्यामुळे त्या शब्दातील अन्त्य ङकाराला इत्सज्ञा होऊ शकणार नाही व त्याचा लोप होऊ शकणार नाही) हे देखील जाणावे, कारण कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या धातु इत्यादिकाना 'उपदेश' ही सज्ञा व्यवहारात रूढीने लागू पडते असे म्हणणे हे परिगणन करणेच होय (जेथे परिगणन करणे असते तेथे 'परिगणन कर्तव्यम्' असे म्हणण्याचा परिपाठ असून, प्रकृत स्थली तसे म्हटले नसल्यामुळे, कारिकेत परिगणन केले आहे असे म्हणता येत नाही व त्या कारिकेत उपदेशाची काही उदाहरणे दिली आहेत असेच मानले पाहिजे असे प्रकाशकाराचे म्हणणे असल्यास, त्यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, कारिकेच्या पूर्वार्धांत निर्दिष्ट असलेल्या धातु इत्यादिकाना 'उपदेश' ही योगरूढ सज्ञा लागू पडण्याकरिता 'उपदेश' या शब्दाची 'करणे घञ्' प्रत्यय करून

व्युत्पत्ति करावी व उत्तरार्धात निर्दिष्ट असलेल्या आगम इत्यादिकाना ती सज्ञा लागू पडण्याकरिता त्या शब्दाची 'कर्मणि घञ्' प्रत्यय करून व्युत्पत्ति करावी असे म्हणणे हे केवळ उदाहरणप्रदर्शकपर नसून, परिगणन करणेच होय म्हणून कारिकेत प्रातिपदिकाचा निर्देश केला नसल्यामुळे, 'चित्र' या प्रातिपदिकाच्या अन्ती असलेला ङकार इत्सज्ञक होऊ शकणार नाही व त्याचा लोप होऊ शकणार नाही परतु 'उपदेश' या शब्दाचा 'आद्योच्चारण' असा अर्थ केल्यास, 'चित्रङ' हे आद्योच्चारण असल्यामुळे त्यातील अन्त्य ङकार 'हलन्त्यम्' या सूत्रान्वये इत्सज्ञक ठरतो व तो शब्द ङित् पठित असल्यामुळे त्याहून क्यच्प्रत्यय केल्यावर 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' सू २१५७ या सूत्रान्वये आत्मनेपदी प्रत्यय होऊन 'चित्रीयते' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात) मनोरमेतील 'योगस्यैव पुरस्कारे परिगणनस्य व्यर्थत्वात्' या पक्तीतील 'योगस्यैव' (या स्थली 'एव' हे अवधारणार्थक पद घातले असल्यामुळे) याचा 'न तु रूढे,' म्हणजे रूढीचा आश्रय न करिता केवळ यौगिक अर्थाचा आश्रय केल्यास, असा अर्थ आहे व 'परिगणनस्य' या शब्दाचा 'धात्वादिगणनस्य,' म्हणजे कारिकेत धातु, सूत्र इत्यादि जे परिगणन केले आहे त्याचे, असा अर्थ आहे मनोरमेत 'वैषम्यस्य दुरुपपादत्वाच्च'—म्हणजे 'उपदेश' या शब्दाची दोन भिन्न रीतीने व्युत्पत्ति करणे याचे समर्थन कोणत्याहि रीतीने करता येत नाही—असे जे म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, भाष्यकारानी 'उपदेश' या शब्दाची केवळ 'करणे घञ्' प्रत्यय करून व्युत्पत्ति केली आहे व तशा व्युत्पत्तीनेच म्हणजे 'उपदिश्यते प्रयोग अनेन' अशा व्युत्पत्तीनेच, सर्व प्रकारच्या उपदेशाचा, म्हणजे कारिकेत पठित असलेल्या धातु इत्यादिकाचा व इतराचाहि सग्रह करता येत असल्यामुळे परिगणन व्यर्थ ठरते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे ('उपदेशेऽजनुनासिक इत्' या सूत्रावरील भाष्यात

'उपदेश' हा शब्द 'करणे घञ्' प्रत्यय करून सिद्ध होऊ शकत नाही असे अनेक रीतीने प्रतिपादन करून अखेरीस भाष्यकारानी 'एव तर्हि कृत्यल्युटो बहुलमित्येवात्र घञ् भविष्यति' असे म्हटले आहे या भाष्याचे विवरण मनोरमेत केलेच आहे साराश भाष्यकारानी 'उपदेश' या शब्दाची दोन तऱ्हेने व्युत्पत्ति न करिता, 'करणे घञ्' प्रत्यय करून एकच तऱ्हेने व्युत्पत्ति केली असल्यामुळे व तशी व्युत्पत्ति केल्याने 'उपदेश' हा शब्द सव प्रकारच्या उपदेशाचा सग्राहक होत असल्यामुळे आणि 'सकृदुच्चरित शब्द सकृदेवार्थं गमयति' हा न्याय असल्यामुळे, प्रकाशकारादिकानी त्या शब्दाची जी दोन तऱ्हेने व्युत्पत्ति केली आहे ती भाष्यविरुद्ध, व्यर्थ व अयोग्य ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे येथे असा प्रश्न उपस्थित होतो की, भाष्यकारानी 'उपदेश' या शब्दाची 'करणे घञ्' प्रत्यय करून व्युत्पत्ति केली असल्यामुळे, दीक्षितानी त्या शब्दाची 'भावे घञ्' प्रत्यय करून जी व्युत्पत्ति केली आहे ती भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे बरोबर मानता येत नाही या प्रश्नाचे उत्तर हे आहे की, 'उपदेशनेऽजनुनासिक इत्' या वार्तिकाचे कसे तरी प्रत्याख्यान करण्याकरिता जरी भाष्यकारानी 'उपदेश' या शब्दाची 'करणे घञ्' प्रत्यय करून व्युत्पत्ति केली आहे तरी ते–भाष्य सिद्धान्तभाष्य नसून केवळ एकदेशीची . उक्ति आहे आणि भाष्य सिद्धान्त हाच आहे की, 'उपदेश' हा शब्द भावघञन्त असून त्याचा 'आद्योच्चारण' असाच अर्थ आहे आणि म्हणून दीक्षिताचे म्हणणे सिद्धान्तपक्षाला अनुसरून असल्यामुळे चूक ठरत नाही आता 'उपदेशताप्रयोजक . ..हलिदित्यर्थ इति स्वग्रन्थविरोधाच्च' असे जे मनोरमेत द्वितीय पक्षावर दूषण दिले आहे त्याचे शब्दरत्नकार पुढील पक्तीत कारण सागतात) 'उपदेश' या शब्दाचा केवळ यौगिक अर्थ स्वीकारल्यास, ('करणे घञ्' प्रत्यय करून सिद्ध केलेल्या 'उपदेश' या शब्दाचा 'उपदेशकरण' असा यौगिक अर्थ होत असल्या-

मुळे, 'तस्य भावस्त्वतलौ' सू १७८१ या सूत्राने 'उपदेश= उपदेशकरण' या शब्दाहून 'तल्' प्रत्यय केला असता) 'उपदेशता' या पदाचा 'उपदेशकरणता' असा अर्थ होतो पण उपदेशकरणतेचे प्रयोजक धातुत्वादि होत नाहीत, आणि म्हणून प्रकाशकाराच्या पूर्वपर ग्रन्थात विरोध येतो (धातु हा उपदेशकरण मानला असता, धातूचे ठिकाणी असणारा धातुत्व हा धर्म उपदेशकरणता ठरतो, म्हणजे 'धातुत्व=उपदेशकरणता' असा अर्थ निष्पन्न होतो आणि धातुत्व व उपदेशकरणता हे एकच आहेत असे मानल्यास, धातुत्व उपदेशकरण-तेचे, म्हणजेच धातुत्वाचे, प्रयोजक होऊ शकत नाही, कारण प्रयोज्य व प्रयोजक हे नेहमी भिन्न राहात असून, प्रयोज्यच स्वत चे केव्हाहि प्रयोजक होऊ शकत नाही साराश 'उपदेशता=उपदेशकरणता' ही धातुत्व या धर्माहून भिन्न नाही, कारण धातुत्व हेच उपदेशकरणत्व आहे म्हणून हे दोन्ही पदार्थ एकच असल्यामुळे व एक दुसऱ्याचा प्रयोजक होणे शक्य असून स्वत चाच प्रयोजक होणे शक्य नसल्यामुळे, धातुत्व व उपदेशकरणत्व या दोहोमध्ये प्रयोज्यप्रयोजकभाव मुळीच सभवत नाही म्हणून धातुत्वादि उपदेशतेचे प्रयोजक आहेत हे प्रकाशकाराचे म्हणणे यौगिकपक्षात चूक ठरते आणि प्रकाशकारानी धातुत्वादिकाना एके ठिकाणी उपदेशता म्हटले असून, दुसरे ठिकाणी उपदेशताप्रयोजक म्हटले असल्यामुळे, त्याच्या या दोन उक्ति परस्पर-विरुद्ध ठरतात असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे 'योगमात्रस्वीकारे उपदेशता=उपदेशकरणता, न हि तत्प्रयोजक धातुत्वादि भवतीति तद्विरोध' या शब्दरत्नातील पक्तीचे व्याख्यान करिताना भैरवीकारानी 'प्रयोज्यप्रयोजकभावस्यान्वयव्यतिरेककल्पनया यथा चैत्रे चैत्रत्वधर्मसत्व एव पाचकत्वमन्यथा नेति कस्यापि न सम्मतम्, किन्तु विक्लित्यनुकूलव्यापारसत्वमेव पाचकत्वप्रयोजकम्, तथा धातुत्वादिक न करणताप्रयोजकम्' असे म्हटले आहे व सभापति-मिश्रानी आपल्या टिप्पणीत शब्दरत्नातील वरील पक्तीचा 'उपदेश-

शब्दस्य यौगिकत्वस्वीकारे धात्वाद्यन्यतमत्वापेक्षयोपदेशकरणताया धात्वाद्यतिरिक्तप्रातिपदिकपदादिष्वपि सत्त्वेनाधिकवृत्तितया प्रयोज्य-प्रयोजकभावस्य च समनियतयोरेव नियतत्वेन उपदेशताप्रयोजक-धातुत्वादि इत्यग्रिमग्रन्थो विरुद्धचेतेति भाव ' असा अर्थ दिला आहे या म्हणण्याचा असा आशय आहे की, 'तत्सत्वे तत्सत्व तदसत्वे तद-सत्वम्' हा अन्वयव्यतिरेकभाव जेथे असतो तेथेच प्रयोज्यप्रयोजकभाव मानला जात असल्यामुळे व उपदेशता ही कारिकेच्या पूर्वार्धात निर्दिष्ट असलेल्या 'धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम्' एवढ्यानाच लागू पडणारी नसून त्या पूर्वार्धात निर्दिष्ट नसलेल्या प्रातिपदिक, पद इत्यादिकाना देखील लागू पडणारी असल्यामुळे, म्हणजे उपदेशकरणता ही अधिक व्यापक असल्यामुळे, या दोहोमध्ये प्रयोज्यप्रयोजकभाव मानता येत नाही, आणि म्हणून धातुत्व इत्यादि उपदेशतेचे प्रयोजक मानता येत नाहीत) 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक– योगरूढ अर्थाचा वाचक–मानल्यास, 'उपदेशता' या शब्दाचा 'उपदेशशब्दत्वम्' असा अर्थ होतो, कारण येथे 'उपदेश' हा शब्द ('उपदेश' या शब्दाच्या अर्थाचा वाचक नसून) त्या शब्दाचाच वाचक आहे म्हणून त्या पक्षात उपदेशता या धर्माने अवछिन्न–युक्त–असणाऱ्या 'उपदेश' या शब्दाने व्यवहारात रूढीने बोधित होणाऱ्या कारिकानिर्दिष्ट धातु इत्यादिकाचे अवच्छेदक धातुत्व इत्यादि जे धर्म आहेत ते त्या उपदेशतेचे प्रयोजक होतात असे म्हणता येणे शक्य आहे (साराश योगरूढपक्षात कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या धातु इत्यादिकाना 'उपदेश' ही रूढ सज्ञा आहे असे मानले असता, ते व्यवहारात 'उपदेश' या शब्दाने बोधित होत असल्यामुळें, त्याचे ठिकाणी असणारे धातुत्वादि धर्म त्याना लागू पडणाऱ्या उपदेशतेचे, म्हणजे 'उपदेश' या शब्दाचे किंवा व्यवहाराचे, प्रयोजक ठरतात असे म्हणता येऊ शकते–म्हणजे ज्याचे ठिकाणी धातुत्वादि धर्म आहेत त्यानाच 'उपदेश' हा शब्द लागू पडतो व ज्याचे ठिकाणी ते धर्म

नाहीत त्याना 'उपदेश' हा शब्द लागू पडत नाही आणि अशा रीतीने धातुत्वादि धर्म, 'उपदेश' हा शब्द लागू पडण्याचे, प्रयोजक-कारणीभूत–ठरतात असे म्हणता येऊ शकते–असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे परतु असे व्याख्यान करतेवेळी 'प्रयोजक' या शब्दाचा 'रूढीने होणाऱ्या अर्थाचे अवच्छेदक' असा लक्षणेने अर्थ करावा लागतो व तसा लक्षणेने अर्थ करणे हा एक गौरवरूप दोषच आहे दुसरे असे की, कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या धातु इत्यादिकानाच 'उपदेश' ही सज्ञा लागू पडते असे मानल्यास, जे आद्योच्चारणाचे विषय असून देखील कारिकेत निर्दिष्ट नाहीत ते उपदेश न मानले जाण्याची आपत्ति येते, आणि म्हणून कारिकेत प्रातिपदिक व पद याचा निर्देश नसल्यामुळे 'चित्रङ" यातील अन्त्य ङकाराला व 'लोपश्श्' यातील अन्त्य शकाराला इत्सज्ञा न होणे हा दोष या पक्षात कायम राहतोच पण आद्योच्चारणपक्ष मानल्यास, वर दाखविलेले सर्व दोष सहज टाळता येऊ शकत असल्यामुळे, तशी सदोष कारिका न मानता व 'उपदेश' हा शब्द 'करणे घञन्त' न मानता, तो शब्द भावघञन्त मानून त्याचा 'आद्योच्चारण' असाच अर्थ करणे उचित आहे आता 'पद' या शब्दाचा कारिकेत निर्देश केला नसल्यामळे, सज्ञापक्षात जसा 'उपदेश' हा शब्द 'लोपश्श्' या निर्देशाला लागू पडत नाही तसाच तो शब्द यौगिक पक्षात देखील त्या निर्देशास लागू पडत नाही याचे कारण शब्दरत्नकार पुढील पक्तीत सागतात व त्याच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, जसा 'अनङ् सौ' सू २४८ इत्यादि सूत्रात 'अनङ' इत्यादि आदेश होण्याचा स्पष्ट उपदेश केला आहे तसा 'लोपश्श्' या स्थली) शकाराने कशाचाहि उपदेश केला नाही (पण यावर अशी शका करण्यात येते की,) 'उपदिश्यते ज्ञाप्यते प्रयोग अनेन' असा 'उपदेश' या शब्दाचा यौगिक अर्थ केल्यास, ज्याप्रमाणे धात्वादिकानीं प्रयोग ज्ञापित होतो, म्हणजे कोणते

विकरण व कोणते प्रत्यय लावून त्याचा वाक्यात प्रयोग करावा हे ज्ञापित होते, त्याचप्रमाणे शकाराने ('अनेकाल्शित्सर्वस्य' सू ४५ या सूत्रान्वये) लोप सर्वादेश व्हावा, म्हणजे सपूर्ण अभ्यासाचे जागी लोपरूप आदेश व्हावा व सपूर्ण अभ्यासाचा लोप व्हावा, हे ज्ञापित होते (ही शका यथार्थ मानून व) ही अरुचि लक्षात घेऊन दीक्षितानी 'आदेच उपदेशे सर्वसम्मतत्वाच्चेति दिक्' ही पक्ति पुढे मनोरमेत लिहिली आहे (या पक्तीचे विवरण मनोरमेत केलेच आहे या पक्तीतील 'सर्वसम्मतत्वात्' या पदातील) 'सर्व' या शब्दाचा 'भाष्यकारादि' असा अर्थ आहे (कारण जो अर्थ इतर वैयाकरणाना मान्य असून देखील भाष्यकाराना मान्य नाही तो अर्थ स्वीकारार्ह नाही पण भाष्यकारानी स्वत 'उपदेश' या शब्दाचा आद्योच्चारण' असा अर्थ केला असल्यामुळे, तोच त्या शब्दाचा अर्थ मानणे व त्या अर्थान्वये जे आद्योच्चारणाचे विषय आहेत त्याना उपदेश मानणे हेच योग्य आहे) जेथे 'उपदेश' या शब्दाची 'करणे घञ्' प्रत्यय करून व्युत्पत्ति केल्याशिवाय अर्थ बरोबर होऊ–जुळू–शकत नाही तेथे गत्यन्तर नसल्यामुळे 'कृत्यल्युटो बहुलम्' सू २८४१ या सूत्रान्वये बाहुलकत्वामुळे ल्युट् झाला नाही (व 'करणे घञ्' प्रत्यय झाला आहे) असे मानून अर्थ करावा उदाहरणार्थ 'यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तौ' इत्यादि स्थली 'उपदेश' या शब्दाची 'करणे घञ्' प्रत्यय करून व्युत्पत्ति केल्याशिवाय म्हणजे 'उपदिश्यते अनेनेति उपदेश शास्त्र सूत्रम्' असा 'उपदेश' या शब्दाचा अर्थ केल्याशिवाय, त्या पक्तीचा अर्थ बरोबर होऊ शकत नाही (म्हणून तशा ठिकाणी 'करणे घञ्' प्रत्यय करूनच 'उपदेश' या शब्दाचा अर्थ करावा 'यन्निमित्तवैकल्य प्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तौ. ।' ही पक्ति 'न पदान्त' सू ५१ या सूत्रावरील शब्दरत्नात दिली आहे व तेथे तिचे व्याख्यान करण्यात येईल)

मनोरमा– "उपदेशेऽजनुनासिक इत्" ।। यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिकसञ्ज्ञा प्रथम वक्तुमुचिता, तथाऽपि 'नासिकामनुगत' इति

योगाश्रयणेनैव गतार्थत्वाद् 'अनुनासिकसञ्ज्ञासूत्र मन्दप्रयोजनम्' इति ध्वनयितु नेहोपन्यस्तम् । उपदेशे किम् ? 'अभ्र आँ अपः'। यद्यपीह "उञ" "ऊँ" इत्यत्रेव विधानसामर्थ्यान्नेत्त्वमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । अच् किम् ? मनिनो मकारस्य मा भूत् ॥

'उपदेशेऽजनुनासिक इत्,' सू ३ या सूत्रात 'अनुनासिक' हा सज्ञावाचक शब्द उच्चारला असल्यामुळे, या सूत्रापूर्वी अनुनासिकसज्ञेचे विधायक सूत्र, म्हणजे 'मुखनासिकावचनोऽनुनासिक' सू ९ हे सूत्र, जरी पठित केले पाहिजे होते तरी, 'नासिकामनुगत अनुनासिक' असा योगिक अर्थ केल्याने ते अनुनासिकसज्ञासूत्र गतार्थ होत असल्यामुळे, म्हणजे यौगिक अर्थ केल्यानेच 'अनुनासिक' या शब्दाच्या अर्थाचा बोध होत असल्यामुळे व अशा रीतीने ते सूत्र व्यर्थ ठरत असल्यामुळे, त्या सूत्राचे फारच अल्प प्रयोजन आहे हे सुचविण्याच्या हेतूने, त्या सूत्राचा प्रकृत सूत्रापूर्वी उपन्यास केला नाही ('मन्दप्रयोजनम' असे जे दीक्षितानी मनोरमेत म्हटले आहे त्याचे व्याख्यान शब्दरत्नात करण्यात येईल) प्रकृत सूत्रात 'उपदेशे' हे पद घालण्याचे प्रयोजन हे आहे की, 'अभ्र आँ अप' या श्रुतीत असलेल्या 'आँ' या अनुनासिक स्वराला इत्सज्ञा होऊ नये (याचे विवरण पूर्वी शब्दरत्नात केलेच आहे साराश वरील श्रुति पाणिनीय 'उपदेश= आद्योच्चारण' नसल्यामुळे, त्या श्रुतीतील 'आँ' या अनुनासिक अचाला इत्सज्ञा होत नाही) ज्याप्रमाणे 'उञ, ऊँ' सू १०६,१०७ या स्थली 'उ' या निपाताचे जागी 'ऊँ' असा आदेश होण्याचे विधान केले असल्यामुळे, त्या विधानाच्या सामर्थ्याने 'ऊँ' या अनुनासिक स्वराला इत्सज्ञा होत नाही त्याचप्रमाणे ('आङोऽनुनासिश्छन्दसि' सू ३५२५ या सूत्रात 'आङ' चे जागी अनुनासिक आदेश व्हावा असे स्पष्ट विधान केले असल्यामुळे त्या) विधानाच्या सामर्थ्याने 'अभ्र आँ अप' यांतील 'आँ' हा अनुनासिक इत्सज्ञक होत नाही असे जरी म्हणता

येऊ शकते तरी, उत्तरसूत्रात, म्हणजे 'हलन्त्यम' या सूत्रात, 'उपदेशे' या पदाची अनुवृत्ति होण्याकरिता व प्रकृत सूत्राचा अर्थ स्पष्ट होण्याकरिता प्रकृत सूत्रातच 'उपदेशे' या पदाचे ग्रहण केले आहे ('अभ्र आँ अप' या स्थली 'आङ' चे जागी 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' या सूत्रान्वये 'आँ' असा आदेश झाला आहे दीक्षित म्हणतात की, ज्याप्रमाणे 'उ' या निपाताचे जागी होणारा 'ऊँ' हा अनुनासिक आदेश विधानसामर्थ्यामुळे इत्संज्ञक होत नाही त्याचप्रमाणे 'आङ' चे जागी होणारा 'आँ' हा अनुनासिक आदेश विधानसामर्थ्यामुळे इत्संज्ञक होत नाही असे म्हणता येते, कारण जर तो आदेश इत्संज्ञक मानला तर, 'तस्य लोप' सू ६२ या सूत्राने त्याचा लोप होईल व आदेशाचे विधान व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल आणि म्हणून प्रकृत सूत्रात 'उपदेशे' हे पद नसले तरी, जसा 'ऊँ' हा इत्संज्ञक होत नाही तसाच 'आँ' हा देखील इत्संज्ञक होऊ शकत नाही तरी पण प्रकृत सूत्रात 'उपदेशे' या पदाचे ग्रहण एवढ्याचकरिता केले आहे की, सूत्रार्थ स्पष्ट व्हावा व 'हलन्त्यम्' या उत्तरसूत्रात ते पद अनुवृत्त व्हावे) प्रकृत सूत्रात 'अच्' या पदाचे ग्रहण अशाकरिता केले आहे की, 'मनिन्' प्रत्ययातील मकाराला इत्संज्ञा होऊ नये (प्रकृत सूत्रातून 'अच' हे पद गाळले असते व 'उपदेशेऽनुनासिक इत्' एवढेच जर सूत्र केले असते तर, 'सर्वधातुभ्यो मनिन' उ सू ५८४ या सूत्राने होणाऱ्या 'मनिन्=मन्' या प्रत्ययातील मकार अनुनासिक असल्यामुळे, तो इत्संज्ञक झाला असता पण प्रकृत सूत्रात 'अच्' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे व मकार अच् नसल्यामुळे, तो इत्संज्ञक होत नाही)

शब्दरत्न— नासिकामनुगत इति । नासिकामभिहत्य वायुनाऽभिव्यञ्जित इत्यर्थः । प्रातिशाख्यशिक्षादौ, लोके च तद्व्यवहारस्य तथैवोपपादनमावश्यकमिति तात्पर्यम् ॥ अत एव मुखग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यध्वनितो यमानुस्वारयोरनुनासिकव्यवहार सूत्रमते सङ्गच्छते ।

"यरोऽनुनासिके" इत्यादौ स्वरूपग्रहणाभावस्तु 'पशु' 'अपत्यम्' इत्यादिवदिति ध्येयम्। मन्दप्रयोजनमिति। मन्देषु प्रयोजनमस्येति बहुव्रीहि.। एवंविधयोगलोक प्रातिशाख्याद्यनभिज्ञ प्रति सप्रयोजनमित्यर्थ। अभ्र ऑ अप इति। अत्रेत्सञ्ज्ञाया लोपः स्यादिति भाव.। विधानेति। इदिति वक्तव्येऽनुनासिकविधानसामर्थ्यादित्यर्थ॰। नेत्त्वमिति। तत्फललोपस्य सामर्थ्यादभावे इत्त्वमपि फलाभावान्नेत्यर्थ।

'नासिकामनुगत अनुनासिक' असा जो मनोरमेत 'अनुनासिक' या शब्दाचा विग्रह केला आहे त्याचा 'नासिकामभिहत्य वायुनाऽभिव्यञ्जित,' म्हणजे नासिकास्थानाचे ठिकाणी आघात करून प्राणवायूने अभिव्यक्त केलेला वर्ण, असा अर्थ आहे ('अनुगत' यातील 'अनु' या उपसर्गाचा 'अभिहत्य' व 'गत' या पदाचा 'वायुना अभिव्यञ्जित' असा लक्षणेने अर्थ करून 'अनुनासिक' या पदाचा वर सागितल्याप्रमाणे शब्दरत्नकारानी अर्थ केला आहे) प्रातिशाख्यात व शिक्षा इत्यादि ग्रन्थात जेथे 'अनुनासिक' या पदाचा निर्देश आढळतो तेथे व लौकिक व्यवहारात जेव्हा 'अनुनासिक' या शब्दाचा उपयोग केला जातो तेव्हा त्या शब्दाचे वर दिलेल्या यौगिक अर्थान्वयेच उपपादन करणे, म्हणजे अर्थ करणे, आवश्यक आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा तात्पर्यार्थ आहे ('नासिक्या नासिकस्थाना मुखनासिक्या वा' अशी जरी तैत्तिरीय प्रातिशाख्यात 'अनुनासिक' या शब्दाची व्याख्या दिली आहे तरी ऋक्प्रातिशाख्यात किंवा शिक्षेत त्या शब्दाची व्याख्या दिली नाही म्हणून त्या ग्रन्थात आढळणाऱ्या 'अनुनासिक' या शब्दाचा व तसेच लौकिकव्यवहारात उपयोगात आणला जाणाऱ्या 'अनुनासिक' या शब्दाचा वर दिलेल्या यौगिक अर्थान्वयेच अर्थ करणे जरूर आहे) आणि 'अनुनासिक' या शब्दाचा तसा यौगिक अर्थ असल्यामुळेच, ज्या भाष्यात त्या सूत्रातील 'मुख' या शब्दाचे प्रत्याख्यान केले आहे त्या भाष्यावरून

यम व अनुस्वार याचे ठिकाणी ध्वनित होणारा 'अनुनासिक' या शब्दाचा व्यवहार सूत्रकाराच्या मते योग्य ठरतो ('मुखनासिका-वचनोऽनुनासिक' १-१-८ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात की, त्या सूत्रातून 'मुख' हा शब्द गाळता येणे शक्य आहे पण तो शब्द गाळल्यास व 'नासिकावचनोऽनुनासिक' एवढेच सूत्र मानल्यास, ज्याचे केवळ नासिका हे उच्चारणस्थान आहे अशा यम व अनुस्वार यानाच अनुनासिकसञ्ज्ञा होईल व ती सञ्ज्ञा मुख व नासिका या दोन्ही स्थानानी उच्चारल्या जाणाऱ्या सानुनासिक स्वराना व 'ञ्, म्, ङ्, ण्, न्' या वर्गातील पञ्चम वर्णाना होणार नाही अशी शका उपस्थित करून त्या शकेवर भाष्यकार असे उत्तर देतात की, प्रासादवासिन्यायाने त्याना देखील अनुनासिकसञ्ज्ञा होऊ शकते त्या न्यायाचा अर्थ सागताना भाष्यकार असे म्हणतात की, जेथे एका वाड्यात काही लोक माडीवर राहतात व काही लोक खालच्या मजल्यावर राहतात आणि काही लोक माडीवर व खालच्या मजल्यावर मिळून दोन्ही ठिकाणी राहतात तेथे जे लोक माडीवर राहतात त्याना माडीवर राहणारे या शब्दानी ओळखिले जाते व जे खालच्या मजल्यावर राहतात त्याना खालच्या मजल्यावर राहणारे या शब्दानी ओळखिले जाते आणि जे माडीवर व खालच्या मजल्यावर मिळून दोन्ही ठिकाणी राहतात त्याना माडीवर राहणारे किवा खालच्या मजल्यावर राहणारे अशा दोन्हीहि प्रकारच्या शब्दानी ओळखिले जाते या न्यायान्वये जे वर्ण मुखाने व नासिकेने अशा उभय स्थानानी उच्चारले जातात त्याना मुखाने उच्चारले जाणारे किवा नासिकेने उच्चारले जाणारे अशा दोन्हीहि प्रकारच्या शब्दानी ओळखता येते म्हणून मुख व नासिका या दोन्ही स्थानानी उच्चारले जाणारे सानुनासिक स्वर किवा वर्गातील पञ्चम वर्ण याना 'नासिका वचन' हा शब्द प्रासादवासिन्यायाने लावता येऊ शकत असल्यामुळे, वरील सूत्रातून 'मुख' हा शब्द गाळला तरी, त्याना अनुनासिकसञ्ज्ञा

होण्यात काही अडचण येऊ शकत नाही पण अशा रीतीने 'मुख' व 'नासिका' या उभय स्थानानी उच्चारलेल्या वर्णांना जरी अनुनासिकसज्ञा होईल तरी केवळ नासिकास्थानाने उच्चारल्या जाणाऱ्या यम आणि अनुस्वार याना देखील, प्रकृत सूत्रातून 'मुख' हा शब्द गाळल्यास, अनुनासिकसज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येईल, असा प्रश्न करून त्या प्रश्नाचे भाष्यकार असे उत्तर देतात की, यम व अँनुस्वार याना अनुनासिकसज्ञा झाली तरी काही दोष येत नाही आणि त्याना ती सज्ञा न झाल्याने कोणताहि फायदा होत नाही त्या भाष्यात भाष्यकारानी असे म्हटले आहे–'मुखग्रहण शक्यमकर्तुम्। केनेदानीमुभयवचनाना भविष्यति ? । प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा । केचित् प्रासादवासिन, केचिद्भूमिवासिन, केचिदुभयवासिन । ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । ये उभयवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि केचिन्मुखवचना केचिन्नासिकावचना केचिदुभयवचना । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन । ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन । ये उभयवचना गृह्यान्त एव ते मुखग्रहणेन नामिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनाना सिद्धम्, यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति । नैव दोषो न प्रयोजनम् ।' या भाष्यात यम व अनुस्वार याना अनुनासिकसज्ञा झाली तरी काही दोष येत नाही असे भाष्यकारानी म्हटले असल्यामुळे त्यावरून हे ध्वनित होते की, यम व अनुस्वार याना अनुनासिक हा व्यवहार लागू पडतो तसा व्यवहार त्याना लागू पडला नसता तर भाष्यकारानी 'यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति । नैवदोषो न प्रयोजनम्' असे म्हटले नसते पण पाणिनीने जे अनुनासिकसज्ञेचे वरील सूत्र केले आहे त्यावरून तर हे स्पष्ट होते की, ज्याचे नासिका व मुख हे दोन्ही मिळून उच्चारणस्थान आहे त्यानाच अनुनासिकसज्ञा होऊ शकते मग 'अनुस्वारयमाना च नासिकास्थानमुच्यते' या पाणिनीय शिक्षेतील वचनान्वये ज्याचे केवळ

नासिका हे उच्चारणस्थान आहे अशा अनुस्वार व यम याना व्यवहारात लागू पडणारी अनुनासिकसज्ञा कशी होणार ? या प्रश्नाचे उत्तर हेच आहे की, जरी वरील सूत्रान्वये त्याना अनुनासिकसज्ञा होऊ शकत नाही तरी, 'अनुनासिक ' या शब्दाचा पूर्वी सागितल्या-प्रमाणे जो यौगिक अर्थ केला आहे तो मानल्याने त्याना ती सज्ञा होऊ शकतेच व त्याना त्या अर्थान्वये स्वतत्र रीतीने प्राप्त होणारी ती सज्ञा वरील सूत्राने बाधित होत नाही साराश अनुस्वार व यम याना व्यवहारात लागू पडणारी अनुनासिकसज्ञा होण्याकरिता पाणि-नीने कोणतेहि स्वतत्र सूत्र रचले नसल्यामुळे हे ध्वनित होते की, पाणिनीला 'अनुनासिक' या शब्दाचा वर दिलेला यौगिक अर्थ मान्य होता व त्या अर्थान्वये त्याना ती सज्ञा प्राप्त होऊ शकत असल्यामुळे, त्याना ती सज्ञा प्राप्त होण्याकरिता स्वतत्र सूत्र रचण्याची पाणिनीला गरज भासली नाही, आणि म्हणून वर जसा 'अनुनासिक' या शब्दाचा यौगिक अर्थ केला आहे तसा अर्थ करणे आवश्यक आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे आता 'अनुनासिक या शब्दाचा वर सागितल्याप्रमाणे यौगिक अर्थ असल्यामुळे व त्या अर्थान्वये इष्ट वर्णाना अनुनासिकसज्ञा होऊ शकत असल्यामुळे अनुनासिक सज्ञेचे वरील सूत्र असण्याची काही गरज नाही असे जे दीक्षितानी म्हटले आहे त्यावर शकाकार अशी शका करतो की, अनुनासिकसज्ञेचे सूत्र गाळल्यास, 'अनुनासिक' हा शब्द सज्ञावाचक ठरणार नाही व 'स्व रूप शब्दस्याशब्दसज्ञा' सू २५ असे सूत्र असल्यामुळे, म्हणजे सज्ञावाचक शब्द खेरीज करून सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या शब्दाचे जसे वर्णानुपूर्वीविशिष्ट स्वरूप आहे त्याचेच त्या शब्दाने ग्रहण करावे व इतर पर्यायवाचक शब्दाचे ग्रहण करू नये अशा अर्थाचे सूत्र असल्यामुळे, 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' सू ११६ या सूत्राचा, पदान्ती असणाऱ्या 'यर्' पुढे 'अनुनासिक' हा शब्द आला असता, त्या यर्चे जागी विकल्पेकरून 'अनुनासिक' या

शब्दाचा आदेश होतो अशा प्रकारचा अनिष्ट अर्थ होण्याची आपत्ति येईल या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'हरतेर्दृतिनाथयो पशौ' सू २९३९ व 'तस्यापत्यम्' सू १०८८ इत्यादि सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या) 'पशु, अपत्य' इत्यादि शब्दाचा ज्याप्रमाणे 'पशु, अपत्य हे शब्द' असा अर्थ न करिता, 'पशु, अपत्य' याच्या अर्थाचे ग्रहण केले जाते त्याचप्रमाणे 'यरोऽनुनासिके' इत्यादि सूत्रात 'अनुनासिके, अनुनासिक' या पदानी 'अनुनासिक' या शब्दाचे ग्रहण न करिता त्याच्या अर्थाचे ग्रहण करता येते ('स्व रूप शब्दस्य' १-१-६८ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'शब्दपूर्वकश्चार्थस्य सम्प्रत्यय , इह च व्याकरणे शब्दे कार्यस्य सम्भवोऽर्थेऽसम्भवस्तस्मादर्थनिवृत्ति 'इत्यादि तऱ्हेचे प्रतिपादन करून त्या सूत्राचे प्रत्याख्यान केले आहे आता हे खरे की, 'हरतेर्दृतिनाथयो पशौ' या सूत्रात 'पशु' या शब्दाचे व 'तस्यापत्यम्' या सूत्रात 'अपत्य' या शब्दाचे ग्रहण केले आहे आणि हे दोन्ही शब्द सज्ञावाचक नाहीत, कारण अष्टाध्यायीत याची व्याख्या दिली नाही तरी पण 'स्व रूप शब्दस्य' हे सूत्र असून देखील, ज्याप्रमाणे 'पशु' व 'अपत्य' या शब्दाचा शब्दपर अर्थ न करिता अर्थपर अर्थ केला जातो, त्याचप्रमाणे 'यरोऽनुनासिके' या सूत्रातील 'अनुनासिके, अनुनासिक' या शब्दाचा शब्दपर अर्थ न करिता अर्थपर अर्थ करण्यात काही अडचण येत नाही, कारण पाणिनीने ठिकठिकाणी सूत्रात केलेल्या निर्देशान्वये, 'स्व रूप शब्दस्य' या सूत्राची अनित्यता सिद्ध होते) मनोरमेतील 'मन्दप्रयोजनम्' या पदाचा 'मन्देषु प्रयोजनमस्य' असा व्यधिकरण बहुव्रीहि आहे (व जरी अष्टाध्यायीत तसा व्यधिकरण बहुव्रीहि करण्याकरिता कोणतेहि सूत्र साक्षात् पठित केले नाहीं तरी, 'सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ' सू ८९८ या ज्ञापकाच्या आधारे तसा बहुव्रीहि करिता येतो) व 'मन्दप्रयोजनम्' या पदाचा अर्थ असा आहे की, ज्याना 'अनुनासिक' या शब्दाचा यौगिकार्थ माहीत नाही व लौकिक-

व्यवहारात आणि प्रातिशाख्यादि व्याकरणग्रन्थात 'अनुनासिक' या शब्दाच्या यौगिक अर्थाला धरूनच त्या शब्दाचा प्रयोग केला जातो हे माहीत नाही तशा लोकाकरिताच अनुनासिकसज्ञासूत्र केले आहे व अशा रीतीने ते सूत्र सप्रयोजनक ठरते 'अभ्र ऑ अप' या स्थली 'ऑ' या अनुनासिकाला इत्सज्ञा झाल्यास, ('तस्य लोप' सू ६२ या सूत्रान्वये) त्याचा लोप होण्याची आपत्ति येईल असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे 'विधानसामर्थ्यात्' या मनोरमेतील पदाचा "आङ इत् छन्दसि असे सूत्र न करिता 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' असे सूत्र करून अनुनासिक आदेश होण्याचे जे विधान केले आहे त्याच्या सामर्थ्यामुळे" असा अर्थ आहे इत्त्वाचे फल जो लोप तो विधान-सामर्थ्यामुळे होत नसल्यामुळे व अशा रीतीने इत्सज्ञा निष्फल ठरत असल्यामुळे, ती देखील होत नाही असा 'नेत्त्वम्' या मनोरमेतील पदाचा अर्थ आहे

शब्दरत्न– ननु 'अभ्र ऑ अटित' इत्यत्र "अनेकान्ता अनुबन्धाः" इति पक्षे "आदितश्च" इतीट्प्रतिषेधः फलम्। न च लोपाभावे इदितिमहासञ्ज्ञाकरणात्सज्ञाऽपि नेति वाच्यम्, महासञ्ज्ञयैव लोपसिद्धचा "तस्य लोपः' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, "इक" इत्यादौ ककारादिश्रवणानापत्तेश्च, इति चेन्न, "अनुबन्धानामेकान्तत्वमेव" इति मुख्यपक्षे दोषाभाव इत्याशयात्। तदा हि मुख्येऽवयविन्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिः। न चायमाकारोऽट्धातोरवयव', इत्यदोषात्।

(इत्सज्ञेचे फल 'तस्य लोप.' सू ६२ या सूत्रान्वये लोप असल्यामुळे, जेथे लोप होत नाही तेथे इत्सज्ञा करणे निष्फल ठरत असल्यामुळे ती देखील होत नाही असे जे नुकतेच वर म्हटले आहे त्यावर शकाकार अशी शका करितो की, जेथे इत्सज्ञा केल्याने लोपव्यतिरिक्त इतर फल सभवते तेथे इत्सज्ञा व्यर्थ ठरत नाही व त्यामुळे तशा ठिकाणी इत्सज्ञा होण्यास काही हरकत नाही व आपल्या शकेच्या पुष्टचर्थ तो 'अभ्र ऑ अटित' हे उदाहरण देतो

आणि म्हणतो की,) 'अनेकान्ता अनुबन्धाः' हा पक्ष स्वीकारल्यास, *अभ्र आँ अटित ' या उदाहरणात ('आङ' चे जागी झालेल्या) 'आँ' या अनुनासिक आदेशाला इत्सञ्ज्ञा केली असता, 'आदितश्च' सू २०३६ या सूत्रान्वये 'अट्' धातूला इडागम न होणे हे फल सभवते (शकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, जरी 'आँ' हा 'अट्' धातूचा अवयव नसून भिन्न पद आहे तरी, 'अनेकान्ता अनुबन्धा ' परि ४—म्हणजे ज्याला अनुबन्ध लावले जातात त्याचे ते अनुबन्ध अवयव होत नाहीत, ही परिभाषा असल्यामुळे, 'आँ' या समीप असलेल्या भिन्न पदाला देखील अनुबन्ध मानता येते व अशा रीतीने ते पद अनुबन्ध मानल्याने 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' सू ३ या सूत्राने त्याला इत्सञ्ज्ञा केली असता, जरी विधानसामर्थ्यामुळे त्याचा लोप होत नाही तरी, 'आदितश्च' हे सूत्र असल्यामुळे 'अट्' धातूला इडागम न होणे हे लोपव्यतिरिक्त फल सभवते) या शकेवर अशी प्रतिशका करण्यात येते की, ज्याअर्थी 'आँ' या अनुनासिकाचा लोप होत नाही त्याअर्थी, इत्सञ्ज्ञा अन्वर्थक असल्यामुळे, ती इत्सञ्ज्ञा देखील 'आँ' याला होऊ शकत नाही (वरील शकेवर प्रतिशका करणाऱ्याच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, एति गच्छतीति-प्रयोगे न तिष्ठतीति—इत्' असा 'इत्' या पदाचा अर्थ असल्यामुळे व इत्सञ्ज्ञा अशा रीतीने अर्थाला धरून केलेली असल्यामुळे, ती सञ्ज्ञा अन्वर्थक ठरते आणि म्हणून जेथे ज्याचा लोप होत नाही तेथे त्याला अन्वर्थक असलेली ती इत्सञ्ज्ञा देखील करता येत नाही या प्रतिशकेवर शकाकार असे उत्तर देतो की,) हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण इत्सञ्ज्ञा अन्वर्थक मानल्यानेच जर लोपसिद्धि होऊ शकते तर, 'तस्य लोप ' सू ६२ हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येऊ पाहते व तसेच 'इक ' इत्यादि स्थली ककारादि इत् वर्णांचे श्रवण न होण्याची देखील आपत्ति येऊ पाहते (शकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, जर 'इत्' या अन्वर्थक सञ्ज्ञेच्या सामर्थ्यानेच इत्सञ्ज्ञक

ठरणाऱ्या वर्णाचा लोप होऊ शकतो असे मानले तर, 'तस्य लोप ' हें सूत्र व्यर्थ ठरेल व 'अण् इक् ' इत्यादि प्रत्याहारातील अन्त्य वर्ण इत् असल्यामुळे ते एकदम नाहींसे होतील व 'अण्, इक' इत्यादि प्रयोगच होऊ शकणार नाहीत आणि त्यामुळे 'इको यणचि' इत्यादि सूत्र-प्रयोग चूक ठरण्याची आपत्ति येईल म्हणून जेथे लोप होत नाही तेथे अन्वर्थक इत्सञ्ज्ञा देखील होऊ शकत नाही हे म्हणणे अयोग्य ठरते येथे हे लक्षात ठेवावे की, 'ननु अब्भ्र आँ अटित ' येथपासून 'ककारादिश्रवणानापत्तेश्च' येथपर्यंत शकाग्रन्थ आहे आता या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'अनेकान्ता अनुबन्धा ' हा सिद्धान्तपक्ष नसून एकदेशीची उक्ति आहे आणि म्हणून तो पक्ष स्वीकारता येत नाही आणि 'एकान्ता अनुबन्धा ' प ५ हाच सिद्धान्तपक्ष असल्यामुळे तोच पक्ष स्वीकारला पाहिजे आणि) अनुबन्ध हे अवयवच होत या मुख्य सिद्धान्तपक्षात, वर जी इडागम-प्रतिषेधरूप आपत्ति दाखविली आहे ती मुळीच उद्भवत नाही आणि तो सिद्धान्तपक्ष स्वीकारल्यासच, अवयवी जो अन्य पदार्थ आहे तो बहुव्रीहिचा अर्थ मानल्याने बहुव्रीहिसमास उपपन्न ठरतो (साराश ज्याला अनुबन्ध लावले आहेत त्याचे ते अवयवच होत, म्हणजे एखादा वर्ण ज्याचा अनुबन्ध मानणे आहे त्याचा तो अवयव असल्यासच त्याला अनुबन्ध मानता येते व तो त्याचा अवयव नसल्यास त्याला अनुबन्ध मानता येत नाही असा सिद्धान्तपक्ष असल्यामुळे, 'अब्भ्र आँ अटित ' या स्थली 'आँ' हा 'अट्' धातूचा अवयव नसून भिन्न पद असल्यामुळे तो 'अट्' धातूचा अनुबन्ध आहे असे मुळीच मानता येत नाही व त्यामुळे 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' या सूत्राने होणारी इत्सञ्ज्ञा त्या 'आँ' ला होत नाही व वरील उदाहरणात 'आदितश्च' हे इडागमप्रतिषेधाचे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व इडागम होऊन 'अटित ' असे क्तप्रत्ययान्त इष्ट रूप सिद्ध होऊन 'अब्भ्र आँ अटित.' हा प्रयोग शुद्ध ठरतो दुसरे असे की, 'एकान्ता

अनुबन्धा ' हा पक्ष मानल्यासच 'पित्, मित्, कित्' इत्यादि स्थली 'पकार, मकार, ककार इत् यस्य शप्, 'श्नम्, क्त इत्याद्यवयविन ' असा अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमास होऊ शकतो व पित्, मित्, कित् इत्यादि प्रयोग योग्य ठरतात) वरील उदाहरणात आकार हा 'अट्' धातूचा अवयव नसल्यामुळे शकाकाराने दाखविलेला इडागम-प्रतिषेधरूप दोष येत नाही (याचे विवरण वर केलेच आहे 'अनेकान्ता अनुबन्धा ' व 'एकान्ता अनुबन्धा ' या दोन्ही परिभाषाचे विस्तृत विवरण परिभाषेन्दुशेखराच्या मराठी भाषान्तरात पान १६ ते १८ मध्ये केले आहे व ते वाचल्यास, वरील दोन्ही परिभाषाचा अर्थ नीट ध्यानात येईल व वरील शब्दरत्नातील पक्तीचा अर्थ पूर्णपणे लक्षात येईल)

मनोरमा— 'प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा' "आतश्चोपसर्गे" इति कर्मण्यङ । 'प्रतिज्ञा आनुनासिक्य येषाम्' इति विग्रहः । एव च 'प्रतिज्ञासमधिगम्ये प्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणा' इति क्लिष्टं व्याख्यान नाश्रयणीयम्, "पाणिन्युपज्ञ व्याकरणम्" इत्यादिष्विव लक्षणां विनैव निर्वाहात् । यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति भाव ।

('उपदेशेऽजनुनासिक इत्' सू ३ या सूत्रावरील कौमुदीत पठित असलेल्या) 'प्रतिज्ञानुनासिक्या पाणिनीया ' या पक्तीतील 'प्रतिज्ञा' या शब्दाची 'प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा' अशी व्युत्पत्ति असून या स्थली 'आतश्चोपसर्गे' सू ३२८३ या सूत्राने 'कर्मणि अङ' प्रत्यय झाला आहे 'प्रतिज्ञानुनासिक्या ' या पदाचा 'प्रतिज्ञा आनुना-सिक्य येषाम्' असा विग्रह आहे म्हणून 'प्रतिज्ञासमधिगम्ये प्रतिज्ञा-शब्दस्य लक्षणा' असे जे क्लिष्ट व्याख्यान (प्रकाशकारानी) केले आहे ते स्वीकारू नये, कारण 'पाणिन्युपज्ञ व्याकरणम्' इत्यादि स्थली जसा लक्षणा न करिता देखील इष्ट अर्थाचा बोध होऊ शकतो

तसा प्रकृत स्थली देखील होऊ शकतो .(प्रकाशकारानी 'प्रतिज्ञान प्रतिज्ञा' असा 'भावे' या अर्थामध्ये 'अङ' प्रत्यय करून 'प्रतिज्ञा नम्=प्रतिज्ञा' अशा रीतीने 'प्रतिज्ञा' हा शब्द साधला आहे व नतर 'प्रतिज्ञा' या शब्दाचा 'प्रतिज्ञासमधिगम्य' असा लक्षणेने अर्थ केला आहे पण 'आतश्चोपसर्गे' या सूत्रात पूर्व सूत्रातून 'भावे' व 'अकर्तरि च कारके' ही पदे अनुवृत्त होत असल्यामुळे, त्या सूत्राने जसा 'भावे' या अर्थामध्ये 'अङ' प्रत्यय होऊ शकतो तसाच कर्तृभिन्न कारकाच्या, म्हणजे कर्मरूप कारकाच्या, अर्थामध्ये देखील तो प्रत्यय होऊ शकतो आणि 'कर्मणि' या अर्थामध्ये 'अङ' प्रत्यय केला असता, 'प्रतिज्ञा' या शब्दाचा 'प्रतिज्ञानविषय' असा यौगिक अर्थ होत असल्यामुळे, प्रथम 'भावे अङ' प्रत्यय करून नतर लक्षणा करणे असा द्राविडी प्राणायाम करण्याची काहीच गरज नाही उलट तसे करण्यात गौरव असून, 'कर्मणि अङ' प्रत्यय करण्यातच लाघव आहे 'पाणिन्युपज्ञ व्याकरणम्' या स्थली, 'उपज्ञायते इति उपज्ञा' असा 'कर्मणि अङ' प्रत्यय करून 'उपज्ञा' हे रूप सिद्ध केल्यावर, 'पाणिने उपज्ञा पाणिन्युपज्ञम्' म्हणजे 'पाणिनिना प्रथम-मुपज्ञायमानम् = पाणिनिकर्तृकाद्यज्ञानविषयीभूतम्', असा अर्थ होत असता, 'भावे अङ' प्रत्यय करून नतर लक्षणा करण्याची जशी गरज राहत नाही तसेच 'प्रतिज्ञा' या स्थली देखील समजावे, म्हणजे दोन्ही स्थली 'कर्मणि अङ' प्रत्ययच करावा व तसे केले असता लक्षणा करण्याची मुळीच गरज पडत नाही 'पाणिने उपज्ञा' या स्थली 'पाणिने' ही 'कर्तृकर्मणो कृति' सू ६२३ या सूत्रान्वये कर्तरि षष्ठी असून 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यते इति वाच्यम्'—सू ७०३ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये षष्ठीतत्पुरुषसमास झाला आहे व त्या समासात 'उपज्ञा' हे उत्तरपद असल्यामुळे, 'उपज्ञोपक्रम तदाद्याचिख्यासायाम्' सू ८२४ या सूत्रान्वये सामासिक शब्द नपुंसक-लिङ्गी झाला आहे हे लक्षात ठेवावे.) जरी पाणिनीने केलेला

अनुनासिक पाठ आता नाहीसा झाला आहे तरी वृत्तिकारादिकानी पाणिनीय सूत्रान्वये प्रक्रिया करिताना जसा व्यवहार केला आहे व जी कार्ये केली आहेत त्या व्यवहारावरून व त्या कार्यांवरून पाणिनीय पाठात कोणते अच् अनुनासिक पठित केले होते याचे आपणास अनुमान करता येते व तशा प्रकारचा अनुनासिकस्वरयुक्त पाणिनीय पाठ–अष्टाध्यायी, धातुपाठ इत्यादि–होता असे आपण अनुमान करू शकतो ('उपदेशेऽजनुनासिक इत्' सू ३ हें सूत्र पाणिनीने केले असल्यामुळे त्यावरूनच हे सिद्ध होते की, पाणिनीने अष्टाध्यायी, धातुपाठ इत्यादि रचतेवेळी ज्याना इत्संज्ञा होणे इष्ट आहे अशा आद्योच्चारणविषयक शब्दातील अचाचा अनुनासिकरूपाने पाठ केला असला पाहिजे तसा पाठ पाणिनीने केला नसता तर त्याला ते सूत्र रचण्याची काहीच आवश्यकता नव्हती साम्प्रतकाली तो अनुनासिक पाठ दुर्दैवाने लुप्त झाला आहे मग त्या पाठात कोणते अच् अनुनासिक पठित केले होते हे आता समजण्यास मार्ग काय ? या प्रश्नाचे दीक्षित असे उत्तर देतात की, वृत्तिकारादि पूर्व वैयाकरणानी जी उदाहरणे दिली आहेत व जे प्रयोग साधले आहेत त्यावरून पाणिनीय पाठातील कोणते अच् अनुनासिक पठित केले होते याचे आपणास अनुमान करता येते उदाहरणार्थ चुरादि गणात 'चुर स्तेये, घट सघाते, कथ वाक्यप्रबन्धे' हे धातु पठित केले आहेत या धातूची 'चोरयति, घाटयति, कथयति' अशी रूपे पूर्व वैयाकरणानी दिली असल्यामुळे, आपणास हे अनुमान करता येते की, 'चुर' व 'घट' या धातूतील अन्त्य अकार अनुनासिक पठित केला असून 'कथ' यातील अन्त्य अकार अनुनासिक पठित केला नव्हता पहिल्या दोन धातूतील अन्त्य अकार अनुनासिक पठित केला असल्यामुळेच तो प्रकृत सूत्रान्वये इत्सज्ञक ठरून 'तस्य लोप' या सूत्राने त्याचा लोप होतो. यामुळेच 'चुर्' यातील उपधेला 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू. २१८९ या सूत्राने गुण होतो व 'घट्' यातील उपधा अकाराची

'अत उपधाया.' सू २२८२ या सूत्रानें वृद्धि होते पण 'कथ' यांतील अन्त्य अकार अनुनासिक पठित नसल्यामुळें तो प्रकृत सूत्रान्वयें इत्संज्ञक होत नाहीं व 'कथ' धातूहून णिच् प्रत्यय केल्यावर जरी त्या अकाराचा 'अतो लोप' सू २३०८ या सूत्राने लोप होतो तरी तो अकार स्थानिवद्भावाने विद्यमान आहे असे मानावे लागत असल्यामुळे व अशा रीतीने 'कथ' यातील ककारापुढील अकार उपधाभूत अकार ठरत नसल्यामुळे, त्याची 'अत उपधाया' या सूत्राने होणारी वृद्धि होत नाही तसेच 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' या सूत्रावरील काशिकावृत्तीत 'भोक्तुम्' हे तुमुन्प्रत्ययान्ताचे उदाहरण दिले असल्यामुळे, आपणास असे अनुमान करता येते की, तुमुन्प्रत्ययातील मकारापुढील उकारच अनुनासिक पठित केला असून, तकारापुढील उकार अनुनासिक पठित केला नव्हता सारांश वृत्तिकारादिकांनी पाणिनीय सूत्राचे व्याख्यान करिताना जी उदाहरणे दिली आहेत त्यावरून आपणास पाणिनीय पाठातील कोणते अच् अनुनासिक पठित केले होते याचे वर सांगितल्याप्रमाणे अनुमान करता येते)

शब्दरत्न—प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञानविषय इत्यर्थ । प्रतिज्ञाशब्दस्येति । भावाऽन्तस्येत्यर्थः । क्लिष्टेति । शक्तिग्राहकव्याकरणसत्त्वाच्छक्त्यैव तदर्थबोधसम्भवे लक्षणाश्रयणं क्लेश इति भावः । लक्षणां विनैवेति । अत्र लक्षणया व्याख्यानं कुर्वताऽपि तत्र लक्षणां विना मदुक्त रीत्यैव व्याख्यातम् । एवं च पूर्वापरविरोधस्तस्येति भाव. । न चोभयोर्विधानेऽपि लाघवाद्भावे शक्तिः, कर्मणि लक्षणा, अनुशासनमपि लाक्षणिकार्थानुशासनमेवेति वाच्यम्, "लः कर्मणि" इत्यादीनामपि तथात्वापत्तौ 'तिङां कर्त्रादौ शक्ति.' इति सिद्धान्तासङ्गत्यापत्तेः, व्याकरणस्याभियुक्तोक्तशक्तिग्राहकत्वस्य भङ्गापत्तेश्च ॥

('प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा' अशा रीतीने 'कर्मणि अङ' प्रत्यय करून 'प्रतिज्ञा' या शब्दाची व्युत्पत्ति केली असल्यामुळें) 'प्रतिज्ञा' या शब्दाचा 'प्रतिज्ञानविषय' असा अर्थ होतो.

'प्रतिज्ञासमधिगम्ये प्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणा' या मनोरमेत दिलेल्या पक्तीतील 'प्रतिज्ञाशब्दस्य' या पदाचा 'भावाङन्तस्य,' म्हणजे 'भावे' या अर्थामध्ये अङ्प्रत्यय करून जो 'प्रतिज्ञा' शब्द सिद्ध होतो त्या शब्दाचा, असा अर्थ आहे 'क्लिष्ट व्याख्यानम्' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, अभिधाशक्तीने शब्दाच्या अर्थाचा बोध करून देणारे व्याकरणशास्त्र असल्यामुळे, अभिधाशक्तीनेच शब्दाच्या अर्थाचा बोध होणे सभवत असता, तशा ठिकाणी लक्षणेचा आश्रय करण्यात क्लेश–गौरव–आहे (साराश ज्या शब्दाचा अभिधावृत्तीने इष्ट अर्थ करता येतो त्या शब्दाचा लक्षणावृत्तीने तसा अर्थ करणे अनुचित असून, तसा अर्थ करण्यात काठिन्य व गौरव आहे) 'लक्षणा विनैव निर्वाहात्' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'प्रतिज्ञानुनासिक्या' या स्थली जरी प्रकाशकारानी 'प्रतिज्ञा' या शब्दाचे लक्षणावृत्तीचा आश्रय करून वर सागितल्याप्रमाणे व्याख्यान केले आहे तरी, 'पाणिन्युपज्ञ व्याकरणम्' या स्थली 'उपज्ञा' या शब्दाचा अर्थ करतेवेळी लक्षणेचा आश्रय न करिता आम्ही जसे 'प्रतिज्ञा' या शब्दाचे अभिधावृत्तीने व्याख्यान केले आहे तसेच त्यानी 'उपज्ञा' या शब्दाचे अभिधावृत्तीनेच व्याख्यान केले आहे आणि अशा रीतीने त्याच्या या दोन व्याख्यानात परस्पर विरोध येतो (साराश जसा प्रकाशकारानी 'उपज्ञा' या शब्दाची व्युत्पत्ति करिताना 'कर्मणि अङ' प्रत्यय केला आहे त्याचप्रमाणे त्यानी 'प्रतिज्ञा' या शब्दाची व्युत्पत्ति करिताना देखील 'कर्मणि अङ' प्रत्ययच करावयास हवा होता तसे त्यानी न करिता 'भावे अङ' प्रत्यय करून 'प्रतिज्ञा' या शब्दाचा 'प्रतिज्ञासमधिगम्य' असा जो लक्षणेने अर्थ केला आहे ते त्याचे करणे अनुचित असून, 'उपज्ञा' या शब्दाची त्यानी पुढे जी व्युत्पत्ति केली आहे तिच्याशी विरोध येतो असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे असे शब्दरत्नकार म्हणतात आता प्रकाश-

कारातर्फे असे म्हणण्यात येते की,) जरी अङ्प्रत्यय 'भावे' या अर्थात व तसेच कर्तृभिन्न इतर कारकाच्या अर्थामध्ये होण्याचे विधान केले आहे तरी (धातु क्रियावाचक असल्यामुळे व धातूने क्रियारूप अर्थाचीच उपस्थिति होत असल्यामुळे, धातूहून होणाऱ्या) अङ प्रत्ययाची लाघवामुळे भावार्थ–क्रियारूप अर्थ–द्योतन करण्यातच अभिधाशक्ति आहे व त्या प्रत्ययाने 'कर्मणि' या अर्थाचे द्योतन करणे झाल्यास, लक्षणावृत्तीचा उपयोग केला पाहिजे उदाहरणार्थ, 'अनुशासन' या स्थली ('शास्' धातूहून होणारा 'ल्युट्=अन' हा प्रत्यय अभिधावृत्तीने 'भावे' या अर्थाचा बोधक असून) लक्षणावृत्तीने जसा 'करणे' या अर्थाचा बोधक आहे तसाच अङ प्रत्यय अभिधावृत्तीने 'भावे' या अर्थाचा बोधक असून लक्षणावृत्तीने 'कर्मणि' या अर्थाचा बोधक आहे (पण शब्दरत्नकार म्हणतात की, प्रकाशकाराच्या मताचे समर्थन करण्याकरिता खण्डनकारादिकानी हे जे म्हटले आहे) ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण ते म्हणणे बरोबर मानल्यास, 'ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' सू २१५२ इत्यादि ठिकाणी देखील असेच मानण्याची, म्हणजे लकारानी 'भावे' या अर्थाचा बोध अभिधावृत्तीने होतो आणि 'कर्मणि' व 'कर्तरि' या अर्थाचा बोध लक्षणावृत्तीने होतो असे मानण्याची, आपत्ति येईल व त्यामुळे 'तिङा कर्त्रादौ शक्ति' हा सिद्धान्त चूक ठरण्याची व तसेच व्याकरणशास्त्राने शब्दाच्या अर्थाचा अभिधाशक्तीने बोध होतो असे जे विद्वान वैयाकरणानी म्हटले आहे ते देखील चूक ठरण्याची आपत्ति येईल ('ल कर्मणिच भावे चाकर्मकेभ्य' या सूत्राने सकर्मक धातूना 'कर्तरि' व 'कर्मणि' या अर्थामध्ये व अकर्मक धातूना 'कर्तरि' व 'भावे' या अर्थामध्ये लकार होणे सागितले आहे, धातूहून केवळ 'भावे' या अर्थामध्ये लकार होणे सागितले नाही आणि तीन्ही प्रकारच्या अर्थामध्ये लकार होणे सागितले असल्यामुळे, 'भावे' या अर्थाचा अभिधाशक्तीने बोध होतो आणि 'कर्तरि' व 'कर्मणि' या

अर्थाचा लक्षणावृत्तीने बोध होतो असे मानण्यास काहीच प्रमाण नाही वरील सूत्रात 'कर्तरि, कर्मणि, भावे' या तीन्ही शब्दाचा निर्देश केला असल्यामुळे, लकाराने तीन्ही प्रकारच्या अर्थांचा अभिधाशक्तीनेच बोध होतो असेच मानणे योग्य आहे दुसरे असे की, लकाराने 'भावे' या अर्थाचाच अभिधाशक्तीने बोध होतो असे मानल्यास, 'तिङा' भावे शक्ति' असा सिद्धान्त असावयास पाहिजे होता पण तसा सिद्धान्त नसून 'तिङा कर्त्रादौ शक्ति' असा सिद्धान्त आहे व या सिद्धान्तान्वये जसा 'भावे' या अर्थाचा अभिधाशक्तीने बोध होतो तसाच 'कर्तरि, कर्मणि' या अर्थाचा देखील अभिधाशक्तीनेच बोध होतो तिसरे असे की, अभियुक्त वैयाकरणानी 'शक्तिग्रह व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृत्तेर्वदन्ति सान्निध्यत सिद्धपदस्य वृद्धा ॥' अशी कारिका पठित केली आहे या कारिकेवरून देखील हे स्पष्ट होते की, शब्दाच्या अर्थाचा अभिधाशक्तीने बोध करून देणे हेच व्याकरणशास्त्राचे प्रयोजन आहे म्हणून 'भावे शक्ति इतरत्र लक्षणा' असे जे खण्डनकारादिकानी म्हटले आहे ते शास्त्रविरुद्ध आहे साराश 'आतश्चोपसर्गे' सू ३२८३ या सूत्राने उपसर्गपूर्वक आकारान्त धातूहून 'भावे' व कर्तृभिन्नकारक या दोन्ही अर्थामध्ये अङ्प्रत्यय होण्याचे विधान केले असल्यामुळे, जसा तो प्रत्यय 'भावे' या अर्थाचा अभिधाशक्तीने बोधक होतो तसाच 'कर्मणि' या अर्थाचा देखील तो अभिधाशक्तीनेच बोधक होतो आणि म्हणून प्रकाशकारानी जसा 'उपज्ञा' या स्थली कर्मणि अङ्प्रत्यय केला आहे त्याचप्रमाणे 'प्रतिज्ञा' या स्थली देखील त्यानी कर्मणि अङ्प्रत्ययच करावयास पाहिजे होता व त्या स्थली त्यानी प्रथम 'भावे अङ्' प्रत्यय करून नतर 'कर्मणि' या अर्थामध्ये जी लक्षणा केली आहे ते त्याचे करणे योग्य नव्हते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

मनोरमा—ननु रलयोरिति न्यूनम्, टकारस्यापि मध्यगतत्वादित्यत आह—प्रत्याहारेष्विति । व्यवह्रियन्ते इति । 'प्रत्याह्रियन्ते =

संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्र' इति बाहुलकादधिकरणे घञ्। यद्यपि योग-मात्रमकारादिसञ्ज्ञास्वतिप्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति भाव'। प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राञ्चः। चतुर्दशसूत्रीस्थैर्हल्भिरिङ्‌भिः कृता अष्टाध्याय्यां व्यवहृता एकचत्वारिंशदिति तस्यार्थः। तेन सुप्तिङादीनाम्, रप्रत्याहारस्य, "चयो द्वितीया" इति वार्तिकस्थ–'चय्' प्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्यदोषः। यत्तु "–ञमन्ताड्डः" इति, "यमिञमन्तेष्व-निडेक इष्यते" इति च 'ञम्' वार्तिककृता व्यवहृत इत्याहुः, तद्रभसाभिधानम्, आद्यस्योणादिसूत्रत्वात्, द्वितीयस्य व्याघ्रभूतिकारिकास्थत्वात्। इत्यास्तां तावत्। एष च सख्यानियमो नातीवोपयुज्यत इत्युपेक्षितः।

(दीक्षितानी 'उपदेशोऽजनुनासिक इत्' सू ३ या सूत्रावरील कौमुदीत 'एषामन्त्या इत। लण्सूत्रे अकारश्च' म्हणजे शिवसूत्रातील अन्त्य व्यञ्जन 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्सज्ञक होते व 'लण्' या शिवसूत्रातील लकारापुढील अकार 'उपदेशोऽजनुनासिक इत्' या सूत्राने इत्सज्ञक होतो, असे सागून त्यानी त्या सूत्रावरील कौमुदीत 'लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफोरलयो सज्ञा' असे म्हटले आहे यावर कदाचित् अशी शका करण्यात येईल की, त्या पक्तीत) 'रलयो' असे जे म्हटले आहे ते न्यून–अपुरे–आहे, कारण (हयवरट्' या सूत्रातील रकार व 'लण्' या सूत्रातील अकार या) दोन वर्णांमध्ये टकार देखील आहे (म्हणून 'रटलानाम्' असे 'रलयो' या ऐवजी म्हटले पाहिजे होते या शकेचे निरसन करण्या-करिताच) 'प्रत्याहारेष्विता न ग्रहणम्,' म्हणजे प्रत्याहारानी मध्ये पठित असलेल्या इत्सज्ञक वर्णांचे ग्रहण होत नाही, असे त्या सूत्रा-वरील कौमुदीत म्हटले आहे (म्हणून 'हयवरट्' या शिवसूत्रातील अन्त्य टकार हा 'हलन्त्यम्' या सूत्रान्वये इत्सज्ञक असल्यामुळे, 'र' या प्रत्याहाराने त्या टकाराचे ग्रहण न होता 'र्, ल्' या दोन वर्णांचेच ग्रहण होते आणि अशा रीतीने 'रलयो सज्ञा' असे जे

दीक्षितानी म्हटले आहे ते योग्य ठरते प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेला 'अनुनासिक' हा शब्द 'प्रत्याहारेष्वित्ता न ग्रहणम्' याचे ज्ञापक आहे हे पूर्वी सांगितलेच आहे या खेरीज 'तृषिमृषिकृषे काश्यपस्य' सू ३३२६ हे सूत्र देखील त्याचे ज्ञापक देता यते या सूत्रातील 'मृषि' यातील षकारापुढील इकारापुढे ककार आला असून देखील त्या इकाराचे जागी यणादेश केला नसल्यामुळे हे सिद्ध होते की, 'ऋलृक्' या शिवसूत्रातील अन्त्य इत्सज्ञक ककाराचे अच्प्रत्याहाराने ग्रहण होत नाही 'आदिरन्त्येन इत्येतत्सूत्रेण कृता सज्ञा प्रत्याहार-शब्देन व्यवन्हियन्ते' असे जे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे त्यात निर्दिष्ट असलेल्या '(प्रत्याहार' या शब्दाची व्युत्पत्ति आता दीक्षित सागतात) 'प्रत्यान्हियन्ते=सक्षिप्यन्ते वर्णा यत्र इति प्रत्याहार' अशी 'प्रत्याहार' या शब्दाची व्युत्पत्ति असून या स्थली ('कृत्यल्युटो बहुलम्' सू २८४१ या सूत्राने) बाहुलकत्वामुळें 'अधिकरणे' या अर्थामध्ये घञ्प्रत्यय झाला आहे जरी 'प्रत्याहार' या शब्दाचा यौगिक अर्थ स्वीकारल्यास, अकार इत्यादिकाचे ठिकाणी देखील 'प्रत्याहार' ही सज्ञा लागू पाहाते तरी, येथे 'प्रत्याहार' या शब्दाच्या योगरूढ अर्थाचेच ग्रहण करावे असा वर दिलेल्या कौमु-दीतील पक्तीचा भावार्थ आहे (अच् या प्रत्याहाराने अकारापासून चकारापर्यंत जो वर्णसमुदाय आहे त्याचे जसे ग्रहण होते तसेच, शिव-सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'अ, इ, उ' या वर्णानी अठराहि प्रकारच्या त्या वर्णाचे ग्रहण होते व ऋकार व लृकार यानी तीस प्रकारच्या वर्णाचे व 'ए, ओ, ऐ, औ' यानी बारा प्रकारच्या वर्णाचे ग्रहण होते असें 'अणुदित्' सू १४ या सूत्रावरील कौमुदीत सागितले आहे म्हणून शिवसूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'अ' इत्यादि वर्णानी अनेक वर्णाचे ग्रहण होत असल्यामुळे, 'प्रत्याहार' या शब्दाचा वर दिलेला यौगिक अर्थ मानल्यास, त्या वर्णाना देखील 'प्रत्याहार' ही सज्ञा लागू पाहते ही आपत्ति टाळण्याकरिता दीक्षित असे म्हणतात की,

येथें 'प्रत्याहार' या शब्दाचा यौगिक अर्थ न स्वीकारता, ज्याप्रमाणे 'पङ्कज' या शब्दाचा 'कमल' असाच योगरूढ अर्थ स्वीकारला जातो त्याचप्रमाणे, योगरूढ अर्थच स्वीकारावा व तसा अर्थ स्वीकारल्यास, शास्त्रीय व्यवहारात 'अण्, अक्, अच्' इत्यादि-कानाच 'प्रत्याहार' ही सज्ञा लावली जात असल्यामुळे, त्या सज्ञेने तशा शास्त्रीय प्रत्याहाराचेच ग्रहण होते व अकारादिकाचे ग्रहण होत नाही आणि अशा रीतीने वर दाखविलेली आपत्ति टळते) प्राचीन वैयाकरणाच्या–प्रक्रियाकौमुदीकारादिकाच्या–मते एकेचाळीस प्रत्याहार आहेत व त्याच्या म्हणण्याचा अर्थ हा आहे की, चवदा शिवसूत्रात असणाऱ्या इत्सज्ञक व्यजनानी साधलेले आणि अष्टाध्यायीत उपयोगात आणलेले एकेचाळीस प्रत्याहार आहेत त्यामुळे 'सुप्,' 'तिङ,' इत्यादि आणि 'र' व तसेच 'चयोद्वितीया' या वार्तिकात पठित असलेला 'चय्' प्रत्याहार यानी जरी वर सागितलेली एकेचाळीस ही सख्या वाढते तरी काही दोष येत नाही (कारण 'सुप्, तिङ' इत्यादि प्रत्याहार जरी अष्टाध्यायीत निर्दिष्ट आहेत तरी ते शिवसूत्रात असलेल्या इत्सज्ञक हलाने साधले नाहीत 'र' प्रत्याहार हा इत् हलाने साधला नसून 'लण्' या शिवसूत्रातील 'अ' या इत् अचाने साधला आहे, व 'चय्' प्रत्याहार जरी शिवसूत्रस्थ इत् हलाने साधला आहे तरी, त्याचा अष्टाध्यायीत कोठेहि निर्देश केला नसून केवळ वार्तिकात निर्देश केला आहे म्हणून प्राचीन वैयाकरणानी सागितलेली प्रत्याहारसख्या बरोबर मानण्यास हरकत नाही प्रकाशकार असे म्हणतात की, 'ञमन्ताड्ड' व 'यमिर्ञमन्तेष्वनिडेक इष्यते' या दोन स्थली वार्तिककाराने 'ञम्' प्रत्याहाराचा उपयोग केला आहे, पण त्यानी विचार न करिता हे म्हटले आहे, कारण 'ञमन्ताड्ड' हें (वार्तिक नसून) उणादि सूत्र-सू १११–आहे, आणि 'यमिर्ञमन्तेषु' हे देखील (वार्तिक नसून) व्याघ्रभूतिकृत कारिकेचा भाग आहे ह्या विषयासबधी एवढे पुरे.

प्रत्याहाराची गणना करण्यात कांहीं विशेष लाभ नाहीं आणि म्हणूनच कौमुदींत तशी संख्या सागण्याची उपेक्षा केली आहे, म्हणजे सागितली नाही

शब्दरत्न– टकारस्यापीति । अत्र यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तम् । बाहुलकादिति । 'भावघञन्तादर्शआद्यच्' इत्यपि बाहुलकादविशिष्ट-मिति भाव. । एकचत्वारिंशदिति ।

"एकस्मान् ङञणवटा, द्वाभ्यां ष स्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः । ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो, र पञ्चभ्य, शलौ षड्भ्यः" इति तदुक्तेरिति भावः ॥

'र' प्रत्याहारासबधाने जे सागणे आवश्यक आहे ते इतर ग्रन्थात, म्हणजे शब्देन्दुशेखरात, सागितले आहे (म्हणून त्याचा या ग्रन्थात पुन्हा उल्लेख केला नाही त्या ग्रन्थात असे म्हटले आहे की, 'लण्' या शिवसूत्रातील अकार इत्सज्ञक मानला व त्यायोगे 'र' प्रत्याहाराची सिद्धि करून स्वतत्र 'र' प्रत्याहार मानला तर, 'अतो लरान्तस्य' सू २३३० असे सूत्र न करिता, पाणिनीने 'अतो रान्तस्य' असे सूत्र करावयास पाहिजे होते, तसेच 'यण्' प्रत्याहार न करिता, 'य' असा लघु प्रत्याहार करावयास पाहिजे होता आणि त्यामुळे पाणिनीने 'इको यणचि' असे सूत्र न करिता 'इको योऽचि' असे सूत्र करावयास पाहिजे होते व तसे सूत्र केल्याने अर्धमात्रालाघव झाले असते शब्देन्दुशेखरात 'परे त्वस्यानुनासिकत्वे अतो ॡेति सूत्रे पाणिनिर्लकार नोच्चारयेत्, प्रत्याहारेणैव निर्वाहात् । किञ्चास्ये-त्सज्ञकत्वे बहुषु यण्पदघटितसूत्रेष्वर्द्धमात्रालाघवानुरोधेन यप्रत्याहारेणैव व्यवहरेत्. . . तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकम्, उरण्रपर इत्यत्र लग्रहण कर्तव्यमेव, ऋॡवर्णयो सावर्ण्यवदित्याहु ।' नागेशानी असे म्हटले आहे साराश शब्दरत्नकाराच्या मते 'लण्' या शिवसूत्रातील अकार अनुनासिक व इत्सज्ञक नाही व त्यामुळे 'र' प्रत्याहार सिद्ध होऊ शकत नाही) 'बाहुलकादधिकरणे घञ्' असे जे मनोरमेत

म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'प्रत्याहार' हा शब्द भावघञन्त मानून नतर त्याहून 'अर्श आदिभ्योऽच्' सू १९३३ या सूत्राने 'अच्' प्रत्यय करून 'प्रत्याहार' या शब्दाची सिद्धि करणे किंवा बाहुलकत्वामुळे 'अधिकरणे घञ्' प्रत्यय करून त्या शब्दाची सिद्धि करणे या दोन प्रकारच्या व्युत्पत्तीत काही फरक नाही. (शकाकाराचे असे म्हणणे आहे की, जेथे गत्यन्तर नाही तेथेच 'कृत्यल्युटो बहुलम्' सू २८४१ या सूत्राने 'अधिकरणे' या अर्थामध्ये घञ् प्रत्यय करता येतो, कारण 'सिद्धावस्थापन्नक्रिया' या अर्थामध्येच 'भावे' सू ३१८४ या सूत्राने घञ् प्रत्यय होणे सागितले असून, 'करणाधिकरणयोश्च' सू ३२९३ या सूत्राने 'अधिकरणे' या अर्थामध्ये होणारा 'ल्युट्' प्रत्यय 'अधिकरणे घञ्' प्रत्ययाचा बाधक आहे म्हणून 'प्रत्याह्रियन्ते वर्णा यत्र म प्रत्याहार' अशी 'अधिकरणे घञ्' प्रत्यय करून 'प्रत्याहार' या शब्दाची व्युत्पत्ति करणे शास्त्रविरुद्ध व सदोष असल्यामुळे, 'प्रत्याहरणम् प्रत्याहार' अमा भावघञन्त शब्द 'भावे' या सूत्रान्वये सिद्ध करून नतर 'प्रत्याहार =प्रत्याहरणम् अस्ति अस्मिन् स प्रत्याहार' अशा रीतीने त्या भावघञन्त 'प्रत्याहार' शब्दाहून 'अर्श आदिभ्योऽच्' सू १९३३ या सूत्राने मत्वर्थीय 'अच्' प्रत्यय करून 'प्रत्याहार' या शब्दाची व्युत्पत्ति करावी व तसे केल्याने तो शब्द 'अण्, अक्, अच्' इत्यादि प्रत्याहाराना लागू पडतो पण अशा रीतीने शकाकाराने म्हटल्याप्रमाणे 'प्रत्याहार' या शब्दाची सिद्धि करतेवेळी त्या शब्दाचा 'अर्श आदि' या आकृतिगणात पाठ कल्पिला पाहिजे व 'प्रत्याहरणमिति प्रत्याहार' आणि 'प्रत्याहार अस्ति अस्मिन् स प्रत्याहार' अशा दोन वृत्ति कल्पिल्या पाहिजेत असे करण्यात गौरव असून, बाहुलकत्वामुळें 'अधिकरणे घञ्' प्रत्यय करण्यात लाघव आहे व तो प्रत्यय अगतिकगतिन्यायाने करता येतो म्हणून 'अधिकरणे घञ्' प्रत्यय करून 'प्रत्याहार' या शब्दाची व्युत्पत्ति करणे हाच अधिक

श्रेयस्कर मार्ग आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) एकेचाळीस प्रत्याहार आहेत असे जे प्राचीन वैयाकरणानी म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, त्यानी या विषयासबधी, 'एकस्मान् ङञणवटा, द्वाभ्या ष, स्त्रिभ्य एव कणमा स्यु । ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो, र पञ्चभ्य, शलौ षड्भ्य ।।' अशी कारिका पठित केली आहे (या कारिकेचा अर्थ असा आहे की, अक्षरसमाम्नायातील एका वर्णानतर, म्हणजे 'ए, य, अ, छ, अ' या वर्णापुढे, 'ङ, ञ्, ण्, व्, ट्' हे इत्सज्ञक वर्ण अनुक्रमे लावले असता, त्या योगाने 'एङ, यञ्, अण्, छव्, अट्' हे पाच प्रत्याहार सिद्ध होतात येथील णकार प्रथम शिवसूत्रात असलेला णकार समजावा अक्षरसमाम्नायातील दोन वर्णानतर, म्हणजे 'झ, भ' या दोन वर्णापुढे, ष् हा इत्सज्ञक वर्ण जोडला असता, त्या योगाने 'झष्, भष्' हे दोन प्रत्याहार सिद्ध होतात अक्षरसमाम्नायातील तीन वर्णापुढे, म्हणजे 'अ, इ, उ' या तीन वर्णांपुढे, क् हा इत्सज्ञक वर्ण जोडला असता, त्या योगाने 'अक्, इक्, उक्' हे तीन प्रत्याहार सिद्ध होतात तसेच 'लण्' या शिवसूत्रातील इत्सज्ञक णकार 'अ, इ, य' या अक्षरसमाम्नायातील तीन वर्णांपुढे जोडला असता, त्या योगाने 'अण्, इण्, यण्' हे तीन प्रत्याहार सिद्ध होतात, आणि तसेच 'म्' हा इत्सज्ञक वर्ण अक्षरसमाम्नायातील 'अ, य, ङ' या तीन वर्णांपुढे जोडला असता, त्या योगाने 'अम्, यम्, ङम्' हे तीन प्रत्याहार सिद्ध होतात व अशा रीतीने 'त्रिभ्य एव कणमा स्यु' या वचनान्वये एकदर नव प्रत्याहार सिद्ध होतात 'च्, य्' हे इत्सज्ञक वर्ण अक्षरसमाम्नायातील चार वर्णांनतर येतात, म्हणजे 'च्' हा इत्सज्ञक वर्ण 'अ, इ, ए, ऐ' याच्यानतर जोडला असता, त्या योगाने 'अच्, इच्, एच्, ऐच्' हे चार प्रत्याहार सिद्ध होतात, आणि तसेच 'य्' हा इत्सज्ञक वर्ण 'य, म, झ, ख' या चार अक्षरसमाम्नायातील वर्णांपुढे जोडला असता, त्या योगाने 'यय्, मय्, झय्, खय्,' हे चार प्रत्याहार सिद्ध

होतात व अशा रीतीने ‘ झयौ चयौ चतुर्भ्य ’ या वचनान्वये एकदर आठ प्रत्याहार सिद्ध होतात ‘ र् ’ हा इत्सज्ञक वर्ण अक्षरसमाम्नायातील ‘य, झ, ख, च, श ’ या पाच वर्णापुढे जोडला असता त्या योगाने ‘यर्, झर्, खर्, चर्, शर् ’ हे पाच प्रत्याहार सिद्ध होतात ‘श्, ल्’ हे इत्सज्ञक वर्ण अक्षरसमाम्नायातील सहा वर्णापुढे जोडल्यास, म्हणजे श् हा इत्सज्ञक वर्ण ‘अ, ह, व, झ, ज, ब’ या सहा वर्णापुढे जोडल्यास, त्यायोगाने ‘अश्, हश्, वश्, झश्, जश्, बश्’ हे सहा प्रत्याहार सिद्ध होतात, आणि त्याचप्रमाणे ‘ल्’ हा इत्सज्ञक वर्ण ‘अ, ह, व, र, झ, श ’ या सहा वर्णापुढे जोडल्यास, त्या योगाने ‘अल्, हल्, वल्, रल्, झल्, शल्’ हे सहा प्रत्याहार सिद्ध होतात आणि अशा रीतीने ‘शलौ षड्भ्य ’ या वचनान्वये एकदर बारा प्रत्याहार सिद्ध होतात साराश ५ + २ + ९ + ८ + ५ + १२ = ४१ असे वरील कारिकेत सागितल्याप्रमाणे एकेचाळीस प्रत्याहार सिद्ध होतात व याच एकेचाळीस प्रत्याहाराचा अष्टाध्यायीत निर्देश केला आहे कारिकेत ज्या इत्सज्ञक वर्णाचा निर्देश केला आहे ते ‘हलन्त्यम्’ या सूत्रान्वये इत्सज्ञक होणारे शिवसूत्रातील अन्त्य वर्ण होत)

मनोरमा– “ ऊकालोच् ” ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वन्द्वः । सौत्र पुस्त्वम् । वा काल इवेति । फलितार्थकथनमिदम् । विग्रहस्तु ‘ व कालो यस्य ’ इति बोध्य. । ऊशब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते । आ ये इति । “ निपाता आद्युदात्ताः ” इत्याकार उदात्तः । यच्छब्दस्तु फिट्सूत्रेण । अर्वाङ इति । अकारोऽनुदात्त ।

‘ ऊकालोऽज्ह्रस्वदीर्घप्लुत ’ सू ४ या सूत्रातील ‘ ऱ्हस्वदीर्घप्लुत ’ हा समाहारद्वन्द्व आहे व त्याचा पुल्लिङ्गात केलेला प्रयोग सौत्रप्रयोग समजावा (‘ ऱ्हस्वदीर्घप्लुत ’ हा समाहारद्वन्द्व मानल्यास, ‘स नपुसकम् ’ सू, ८२१ या सूत्राने तो नपुसकलिङ्गी व्हावयास पाहिजे होता परतु ‘ छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति ’ व ‘ दृष्टानुविधिश्छन्दसि ’ या वचनान्वयें तो सौत्र पुल्लिङ्गी प्रयोग शुद्ध मानला पाहिजे)

प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत ‘ ऊकाल ’ या पदाचे ‘ वा काल इव कालो यस्य स ’ असे जे व्याख्यान केले आहे ते (‘ ऊकाल. ’ या शब्दाचा विग्रह नसून, विग्रह वाक्याचा जो अर्थ निष्पन्न होतो तो) फलित अर्थ सागणारे ते वाक्य आहे वास्तविक ‘ ऊकाल ’ या पदाचा ‘ व कालो यस्य ’ असा विग्रह समजावा (या स्थली ‘ उ + ऊ + ऊ३ ’ याचे ‘ अक सवर्णे दीर्घः ’ सू ८५ या सूत्राने ‘ ऊ ’ असे रूप झाले असून, ‘ व ’ हे त्याच्या प्रथमेचे बहुवचन आहे हे लक्षात ठेवावे ‘ ऊकाल ’ यातील) ‘ ऊ ’ या शब्दाचा म्हणजे उ, ऊ, ऊ३ या तीन शब्दाचा, त्याचा उच्चार होण्यास लागणारा काल ’ असा लक्षणेने अर्थ होतो (साराश उ, ऊ, ऊ३ हे तीन शब्द वर्णांचे वाचक न समजता ऱ्हस्व, दीर्घ, प्लुत अचाच्या उच्चारणास जो काल लागतो त्या कालाचे लक्षणेने वाचक आहेत असे समजावे) ‘ उच्चैरुदात्त ’ सू ५ या सूत्रावरील कौमुदीत ‘ आ ये ’ हे जे उदाहरण दिले आहे त्यातील ‘ आ ’ हा निपात ‘ निपाता आद्युदात्ता ’ फिट् सू ८० या सूत्रान्वये उदात्त आहे पण ‘ यद् ’ हा शब्द ‘ फिषोऽन्त उदात्त ’ फिट् सू १ या सूत्रान्वये अन्तोदात्त आहे. (‘ आ ये ’ या उदाहरणातील ‘ ये ’ या पदाची स्वरप्रक्रिया शब्दरत्नाचे व्याख्यान करिताना दिली जाईल) ‘ निचैरनुदात्त ’ सू ६ या सूत्रावरील कौमुदीत ‘ अर्वाङ ’ हे जे उदाहरण दिले आहे त्यातील अकार अनुदात्त आहे (याचे कारण शब्दरत्नात दिले जाईल)

शब्दरत्न– सौत्रं पुस्त्वमिति । यद्यपि इतरेतरयोगेऽपि सौत्रमेकवचनं वक्तु शक्यम्,तथापि ‘ लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ’ इति तत्र तत्र वार्तिकोक्तेर्लिङ्गस्य लौकिकत्वात्तद्व्यत्ययकल्पनमेवोचितम्, न तु शास्त्रीयवचनव्यत्ययकल्पनमिति भावः । फलितार्थेति । ऊपदेन स्वोच्चारणकालसदृशलक्षणया, कालशब्देन समानाधिकरणबहुव्रीहौ तत् फलतीति भावः । ‘ वां कालः ’ इति तु न विग्रहो व्यधिकरणत्वादल

आह—विग्रहस्त्विति। 'कालः' इति जात्याख्यायामेकवचनम्। स्वोच्चारणकाल इति। स्वोच्चारणकालसदृश इत्यर्थः। सादृश्यमूलके कालयोरभेदाध्यवसाये तु यथाश्रुतमेव साधु।

फिट्सूत्रेणेति। अन्तोदात्त इत्यर्थः। जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वम्। "एकादेश उदात्तेन" इत्येकार उदात्त इति भावः। अनुदात्त इति। फिट्स्वरेणान्तस्योदात्तत्वे शेषनिघातेनेति भावः। अभिमुखवाच्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमर्वाङिति।

'ऱ्हस्वदीर्घप्लुतः' हा इतरेतरयोगद्वन्द्व असून देखील या स्थलीं ('ऱ्हस्वदीर्घप्लुताः' असा जो बहुवचनाचा प्रयोग करावयास पाहिजे होता तसा प्रयोग न करितां) जो एकवचनाचा प्रयोग केला आहे तो सौत्रप्रयोग आहे असें देखील जरी दीक्षितांना म्हणतां येऊं शकत होतें तरी, त्यांनीं तसें न म्हणतां 'सौत्रं पुंस्त्वम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें आहे कीं, 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य,' म्हणजे लिङ्ग हें लौकिक व्यवहारावर अवलंबून असल्यामुळें त्याचा उपदेश व्याकरणशास्त्रांत केला जात नाहीं, असें वार्तिककारानें ठिकठिकाणीं म्हटलें असल्यामुळें व अशा रीतीनें लिङ्ग हें (शास्त्रीय नसून) लौकिक असल्यामुळें, लिङ्गामध्येंच फरक करणें उचित आहे व वचन हें शास्त्रीयोपदेशानुसार होत असल्यामुळें त्यांत व्यत्यय—फरक—करणें उचित नाहीं. (सारांश शास्त्रीय मर्यादेचें उल्लङ्घन केव्हांहि करतां येऊं शकत नसून अवश्यस्थलीं लौकिक मर्यादेचें उल्लङ्घन करतां येऊं शकत असल्यामुळें, दीक्षितांनीं 'सौत्रमेकवचनम्' असें न म्हणतां 'सौत्रं पुंस्त्वम्' असें म्हटलें आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) 'फलितार्थकथनमिदम्' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'ऊ' या पदाचा त्याच्या उच्चारणाला लागणाऱ्या कालाएवढा काल असा सादृश्यमूलक लक्षणेनें अर्थ केल्यानें 'ऊ' या पदाचा 'काल' या शब्दाशीं सामानाधिकरण्यानें बहुव्रीहि होऊन 'वः कालः यस्य'

असा विग्रह होतो व 'वा काल इव कालो यस्य' हा त्या विग्रहवाक्या-तून तात्पर्यार्थ निघतो (साराश 'ऊकालोऽच्' या सूत्रातील 'ऊकाल' या पदाचा वरप्रमाणे बहुव्रीहि समास केल्याने, असा अर्थ होतो की, 'उ, ऊ, ऊ३' याच्या उच्चारणाला जेवढा काल लागतो तेवढा काल ज्या अचाच्या उच्चारणाला लागतो तशा अचाना ऱ्हस्व, दीर्घ, व प्लुत अशी अनुक्रमे सज्ञा होते) 'वा काल इव कालो यस्य' हा व्यधिकरणबहुव्रीहि असल्यामुळे, (तसा विग्रह करणे इष्ट नाही आणि म्हणून मनोरमेत) 'विग्रहस्तु व कालो यस्य' असे म्हटले आहे. (अष्टाध्यायीत समानाधिकरणबहुव्रीहि सागितला आहे, व्यधिकरण-बहुव्रीहि सागितला नाही, तसा बहुव्रीहि जरी 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' सू ८९८ या ज्ञापकाच्या आधारे करता येतो तरी, जेथे गत्यन्तर नाही तशाच ठिकाणी तसा बहुव्रीहि करणे उचित आहे हे या पक्तीवरून ध्वनित होते) 'व कालो यस्य' या विग्रहवाक्यात 'काल' हा शब्द जातिवाचक मानून त्याचे एकवचन केले आहे (वास्तविक येथे 'काल' हा शब्द तीन प्रकारच्या, म्हणजे एकमात्र, द्विमात्र, व त्रिमात्र अच् याना उच्चारण्यास लागणाऱ्या तीन भिन्न प्रकारच्या कालाचा वाचक आहे आणि म्हणून 'बहुषु बहुवचनम' सू १८७ या सूत्रान्वये, 'काला' असे विग्रहवाक्यात बहुवचन कराव-यास पाहिजे होते परतु तीन्ही कालाच्या ठिकाणी 'कालत्व' ही एकच जाति असल्यामुळे व अशा रीतीने 'काल' हा जातिवाचक शब्द असल्यामुळे, 'जात्याख्यायाम्' सू ८१७ या सूत्रान्वये विकल्पे-करून 'काल' असा विग्रहवाक्यात एकवचनाचा प्रयोग केला आहे) मनोरमेतील 'स्वोच्चारणकाल' या शब्दाचा 'स्वोच्चारणकालसदृश काल' असा अर्थ आहे सादृश्यामुळे दोन भिन्न कालाचे ठिकाणी अभेदाचा आरोप करिता येतो असे मानल्याने मनोरमेत जे म्हटले आहे तेच साधु–योग्य–ठरते ('गौर्वाहीक' या स्थली जरी वाहीक व बैल हे भिन्न आहेत तरी, गुणसादृश्यामुळे जसा 'गोसदृश वाहीक'

असा प्रयोग न करिता, अभेदारोपाने 'गौर्वाहीक' असा देखील प्रयोग करता येतो त्याचप्रमाणे जरी उकार उच्चारण्याचा काल व इतर अच् उच्चारण्याचा काल हे दोन भिन्न काल आहेत तरी, त्याचे ठिकाणी कालसादृश्यामुळे अभेद मानल्यास, 'स्वोच्चारणकालसदृश काल' अशी लक्षणा करण्याची गरज राहत नाही व 'स्वोच्चारण-काल' असे जें मनोरमेत म्हटले आहे ते देखील अभेदारोप मानल्याने साधु ठरते) 'यच्छब्दस्तु फिट्सूत्रेण' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा अर्थ हा आहे की, 'यद' हा शब्द ('फिषोऽन्त उदात्त' फिट् सू १ या सूत्रान्वयें) अन्तोदात्त आहे ('यद्+जस' या स्थली 'त्यदादीनाम' सू २६५ या सूत्राने 'यद्' यातील दकाराचे जागी अकार होऊन, 'यद्=य+अ' अशी स्थिति झाली असता, 'अतो गुणे' सू १९१ या सूत्राने गुणरूप एकादेश झाल्यावर 'य' असे ज प्रातिपदिकाचे रूप होते ते 'फिषोऽन्त उदात्त' या फिटसूत्राने अन्तोदात्त होते, म्हणजे 'य' यातील अन्त्य अकार उदात्त होतो व 'जस शी' सू २१४ या सूत्राने जस्प्रत्ययाचे जागी 'शी=ई' असा आदेश होतो आणि 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' सू ३७०९ या सूत्रान्वये) 'जस्' हा सुप्प्रन्यय अनुदात्त असल्यामुळें (त्याचे जागी होणारा 'शी=ई' हा आदेश स्थानिवद्भावाने अनुदात्त होतो आणि 'य+ई=ये' या स्थली 'आद्गुण' सू ६९ या सूत्राने झालेला गुणरूप एकारादेश) 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' सू ३६५८ या सूत्राने उदात्त होतो असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे ('यद्+जस्=य+ई' या स्थली 'य' यातील अकार उदात्त असून 'ई' हा अनुदात्त आहे व या दोहोंचे जागी होणारा 'ए' हा एकादेश उदात्त व अनुदात्त या दोन स्वराचे जागी होत असल्यामुळे, वर सागितलेल्या सूत्रान्वये तो उदात्त होतो) 'अर्वाङ इति । अकारोऽनुदात्त' असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, (वेदभाष्यात सागितल्याप्रमाणे) 'अर्वाङ' हे 'अभिमुख' या अर्थाचे वाचक अव्युत्पन्न, म्हणजे धातूहून

प्रत्यय होऊन सिद्ध झालेले नसून स्वत सिद्ध, प्रातिपदिक असल्यामुळे, फिट्स्वराने ते अन्तोदात्त होऊन, शेषनिघाताने त्यातील अकार अनुदात्त होतो ('अर्वाङ' हे 'अर्वन्तमञ्चति' अशा रीतीने होणारे व्युत्पन्न प्रातिपदिक न मानता, पाणिनीला अव्युत्पत्तिपक्ष अभिमत असल्याकारणाने, ते अव्युत्पन्न प्रातिपदिक मानले असल्यामुळे, 'फिषोऽन्त उदात्त ' या फिट्सूत्राने ते अन्तोदान्त होते, म्हणजे त्यातील अन्त्य अच् 'आ' हा उदात्त होतो व 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' सू. ३६५० या सूत्रान्वये 'अर्वाङ' यातील अवशिष्ट 'अ' हा अच् अनुदात्त होतो)

मनोरमा– "तस्यादित " अतन्त्रमिति । "उपेयिवान्" इत्यत्रोपसर्ग इवाविवक्षितमित्यर्थः । ननु तत्र "ईयिवासमतिस्त्रिधः" इत्यादिप्रयोगदर्शनादविवक्षाऽस्तु, इह त्वविवक्षाया प्रमाण किम् ?, इति चेल्लक्ष्यदर्शन प्रातिशाख्यादिक चेति गृहाण । तथा हि–'येऽराः' इत्यत्रैकार, 'तनूनपात्' 'शचीपतिम्' इत्यत्र पदपाठे ऊदीतौ चार्धोदात्तौ इति सकलबह्वृचप्रसिद्धम् । तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोः "उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्" इति पूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वे कृते "अनुदात्त पदमेकवर्जम्" इति शेषनिघात. । पूर्वपदभूतयोस्तनूशची एतयोरन्त्यस्य पाक्षिक स्वरितत्व प्रातिशाख्ये उक्तम् ।

"जात्यवद्वा तथा वाऽन्तौ तनूशचीति पूर्वयो " इति ।

तथा स्वरितार्द्धस्योदात्तत्वे प्रातिशाख्यमपि—

"एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ।
तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्राऽर्द्धमेव वा ॥
अनुदात्त. पर शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् ।
उदात्त वोच्यते किंचित्स्वरितं वाऽक्षर परम् ॥" इति ।

अस्यार्थ.–पूर्वयोः = उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः । एकत्र समावेशे सति स्वरितो बोध्य । तस्य = स्वरितस्य, स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयोदात्ततराऽर्द्धमात्रा बोध्येति । "क्व वोऽश्वाः" इत्यादिन्हस्वाभिप्रायम् । "अर्धं वा"

इति दीर्घाभिप्रायम् । अनेनैव ऱ्हस्वस्यापि सग्रहाद्व्यापकत्वादिदमेवादर्तव्यमिति सूचयितुमेवकारः । "अनुदात्त" इत्यादिपरिशेषसिद्धार्थकथनम् । स.=शेषः । उदात्तश्रुतिः स्यात् । किमविशेषेण ? नेत्याह–न चेदित्यादि । उदात्तस्वरितपर विहायेत्यर्थः । शाकल्योऽप्याह—

"अप्राकृतस्तु यः स्वारः स्वरितोदात्तपूर्वग. ।
उदादायार्द्धमस्याथ शिष्ट निघ्नन्ति कम्पितम्" ॥ इति ।

उदादाय=उदात्त कृत्वा । 'अर्द्धऱ्हस्वशब्देनार्द्धमात्रा लक्ष्यते' इति हरदत्तादिग्रन्थास्तु मतान्तरपरतया कथचिन्नेया । क्वेति । "किमोऽत्" "तित् स्वरितम्" । व इति । अनुदात्त सर्वमपादादौ" इत्यधिकारादनुदात्तम् । अश्वा इति । अशेः क्वनि नित्स्वरेणाद्युदात्तम् । सहितायां तु "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" इत्योकार उदात्त. । ये अरा इति । द्वयमपि फिट्सूत्रेणान्तोदात्तम् । एकादेशस्तु पक्षे स्वरित., "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ" इत्युक्तेः ।

(ज्या स्वराचे ठिकाणी उदात्त व अनुदात्त याचे मिश्रण होते तशा स्वराला 'समाहार स्वरित' सू ७ या सूत्रान्वये स्वरित अशी सज्ञा होते अशा मिश्रणाने तयार झालेल्या स्वरित स्वराचा कोणता व किती भाग उदात्त समजावा व कोणता व किती भाग अनुदात्त समजावा याकरिता 'तस्यादित उदात्तमर्धऱ्हस्वम्' सू ८ हे सूत्र पठित केले आहे या सूत्रातील 'अर्धऱ्हस्वम्' या पदाचा 'अर्धऱ्हस्वस्य' असा विग्रह होत असून, 'अर्ध नपुसकम्' सू ७१३ या सूत्राने 'अर्धम' या शब्दाचा षष्ठीसमासात पूर्व निपात होतो व सूत्रार्थ असा होतो की, ऱ्हस्व अच् स्वरित असल्यास त्याचा प्रथमार्ध उदात्त होतो पण प्रकृत सूत्राचा असा अर्थ केला तर, दीर्घ अच् स्वरित असल्यास त्याचा प्रथमार्ध उदात्त न होण्याची आपत्ति येते ती टळावी म्हणून दीक्षितानी प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत 'ऱ्हस्वग्रहणमतन्त्रम्' म्हणजे प्रकृत सूत्रात 'ऱ्हस्व' हा जो शब्द घातला आहे तो अविवक्षित आहे असे म्हटले आहे व त्याचे कारण ते पुढील पक्तीत देतात) ज्याप्रमाणे

'उपेयिवान्' या स्थली 'उप' हा उपसर्ग अविवक्षित आहे त्याच-प्रमाणे 'अर्धन्ह्स्वम्' या पदातील 'न्ह्स्वम्' हा शब्द अतन्त्र-अविवक्षित-आहे ('उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' सू ३०९८ या सूत्रात जरी 'उपेयिवान्' असा शब्द पठित आहे तरी, 'उप' हा उपसर्ग पूर्वी नसून देखील जशी क्वसुप्रत्ययान्त 'ईयिवान्, समीयिवान्' इत्यादि रूपे होतात व अशा रीतीने 'उपेयिवान्' यातील 'उप' हा उपसर्ग अविवक्षित ठरतो त्याचप्रमाणे 'अर्धन्ह्स्वम्' यात 'न्ह्स्व' हा शब्द अविवक्षित आहे, म्हणजे या सूत्रात तो शब्द नाही असे समजून 'तस्यादित उदात्तमर्धम्' असेच सूत्र मानावे, व असे सूत्र मानल्याने कोणत्याहि स्वरिताचा, मग तो न्ह्स्व असो किंवा दीर्घ असो, प्रथमार्ध उदात्त होऊ शकतो व अशा रीतीने वर दर्शविलेली आपत्ति टाळता येते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे) 'ईयिवासमतिस्त्रिध' इत्यादि प्रयोग आढळत असल्यामुळे जरी 'उपेयिवान्' यातील 'उप' हा उपसर्ग अविवक्षित आहे असे मानता येऊ शकते तरी, 'अर्धन्ह्स्वम्' यातील 'न्ह्स्व' हा शब्द अविवक्षित आहे असे मानण्यास कोणते प्रमाण आहे असा कोणी प्रश्न केल्यास, त्याला उत्तर हे आहे की, 'न्ह्स्व' हा शब्द अविवक्षित मानण्यास वैदिक उदाहरणे व तसेच प्रातिशाख्यादि ग्रन्थ प्रमाण आहेत उदाहरणार्थ 'येऽरा' या वैदिक उदाहरणात 'ये' या स्वरित स्वरातील एकार दीर्घ असून देखील त्याचा प्रथमार्ध उदात्त उच्चारला जातो आणि तसेच 'तनूनपात्' व 'शचीपतिम्' याचा पदपाठ करतेवेळी 'तनू' यातील अन्त्य ऊकार व 'शची' यातील अन्त्य ईकार या दोन्ही दीर्घ स्वरिताचा प्रथमार्ध उदात्त उच्चारला जातो हे सर्व बह्वृच्-ऋग्वेदी-ब्राम्हणाना पूर्णपणे विदित आहे 'तनूनपात्' व 'शचीपति' हे दोन्ही सामासिक शब्द वनस्पत्यादिगणात पठित असल्यामुळे, 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' सू ३८७४ या सूत्राने त्या शब्दातील पूर्व पद व उत्तर पद ही दोन्ही आद्युदात्त होतात व त्या दोन्ही पदातील अवशिष्ट

स्वर जरी 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' सू ३६५० या सूत्राने अनुदात्त होतात तरी 'तनू' व 'शची' या दोन्ही पूर्व पदातील अन्त्य स्वर विकल्पेकरून स्वरित होतो असे शौनकीय प्रातिशाख्यात सांगितले आहे त्या ग्रन्थात 'जात्यवद्वा तथा वाऽन्तौ तनूशचीति पूर्वयो,' म्हणजे 'तनू' व 'शची' या पूर्वपदातील अन्त्य स्वर विकल्पेकरून ('उदात्तस्वरितपरत्वाभाववान्' अशा) जात्य स्वरितासारखा होतो, असे म्हटले आहे (शौनकीय प्रातिशाख्यातील तृतीय पटलात पठित असलेल्या सोळाव्या कारिकेचा 'जात्यवद्वा...पूर्वयो' हा उत्तरार्ध असून, या कारिकेचा पूर्वार्ध शब्दरत्नात दिला आहे व शब्दरत्नाचे विवरण करिताना त्या पूर्वार्धाचा अर्थ सांगण्यात येईल ऱ्हस्व स्वराची एक मात्रा असून, दीर्घ स्वर द्विमात्रिक असतो दीर्घ अच् स्वरित असल्यास, त्याचा प्रथमार्ध उदात्त होतो असे जे वर म्हटले आहे त्याचा अर्थ हा की, त्या दीर्घ स्वराची पहिली एक मात्रा उदात्त-रूपाने पठित होत असून अवशिष्ट दुसरी मात्रा अनुदात्तरूपाने पठित होते दीक्षितानी वर जी वैदिक उदाहरणे दिली आहेत ती ऋग्वेदा-तून दिली आहेत व ते असे म्हणतात की, दीर्घ स्वरिताच्या दोन मात्रापैकी पहिली मात्रा उदात्तरूपाने पठित केली जाते हे ऋग्वेदसंहितेचे व त्या संहितेच्या पदपाठाचे अध्ययन करणाऱ्या ऋक्शाखीय ब्राम्हणाना पूर्णपणे विदित आहे आणि यावरून हे स्पष्ट होते की, प्रकृत सूत्रातील 'ऱ्हस्व' या शब्दाचे ग्रहण अविवक्षित आहे तसे न मानल्यास, ऋक्शाखीय ब्राम्हण पुरातन कालापासून दीर्घस्वरिताचा उच्चार करतेवेळी त्याची प्रथम मात्रा जी उदात्तरूपाने उच्चारतात ते त्याचे करणे अशुद्ध ठरण्याची आपत्ति येते म्हणून हे मानणे आवश्यक आहे की, त्स्वरित स्वर ऱ्हस्व असो किंवा दीर्घ असो, त्याचा प्रथमार्ध उदात्तरूपाने पठित होत असतो स्वरित स्वर ऱ्हस्व असल्यास, त्याची पहिली अर्धी मात्रा व दीर्घ असल्यास, त्याची पहिली एक मात्रा उदात्त होते

असाच प्रकृत सूत्राचा अर्थ समजावा असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे आता 'येऽरा' असे जें मनोरमेत वैदिक उदाहरण दिले आहे त्यातील 'ये' या पदातील अन्त्य एकार उदात्त आहे व तो उदात्त कसा होतो याची प्रक्रिया पूर्वी दिलीच आहे 'अरा' यातील 'अ' हा अनुदात्त आहे, कारण 'अर' हा शब्द 'फिषोऽन्त उदात्त' या फिट् सूत्रान्वये अन्तोदात्त असल्यामुळे, 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' सू ३६५० या सूत्राने त्यातील अवशिष्ट आद्य अकार अनुदात्त होतो आणि 'एङ पदान्तादति' सू ८६ या सूत्राने उदात्त एकार व अनुदात्त अकार या दोहोचे जागी झालेला पूर्वरूप एकादेश 'ए' हा 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' सू ३६५९ या सूत्राने स्वरित होतो या सूत्रावरील कौमुदीत असे म्हटले आहे की, या सूत्राने जी विभाषा सागितली आहे ती व्यवस्थितविभाषा आहे व 'एङ पदान्तादति' या सूत्राने होणारा पूर्वरूप एकादेश विकल्पेकरून स्वरित न होता नेहमीच स्वरित होत असतो दीक्षित म्हणतात–'कि च एङ पदान्तात् इति पूर्वरूपे स्वरित एव' 'येऽरा' यातील 'ए' हा दीर्घ स्वरित उच्चारतेवेळी ऋक्शाखीय वैदिक ब्राम्हण त्या 'ए' ची पहिली मात्रा उदात्तरूपाने व द्वितीय मात्रा अनुदात्तरूपाने उच्चारीत असतात हा एकार दीर्घस्वरित असून देखील ज्याअर्थी त्याचा प्रथमार्ध उदात्तरूपाने उच्चारला जातो त्याअर्थी हे स्पष्ट होते की, केवळ ऱ्हस्व स्वरिताचा प्रथमार्ध उदात्त उच्चारला जात नसून, दीर्घस्वरिताचा देखील प्रथमार्ध उदात्त उच्चारला जात असतो. वनस्पत्यादिगणात पठित असलेल्या 'तनूनपात्' यातील 'तनू' हें पूर्व पद निपातनाने आद्युदात्त आहे म्हणून 'तनू' यातील अन्त्य ऊकार 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' या सूत्रान्वये अनुदात्त होतो व तो अनुदात्त 'ऊ' 'त' यातील 'अ' या उदात्त स्वरापुढे असल्यामुळे, 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' सू ३६६० या सूत्रान्वये स्वरित होतो येथे हे लक्षात ठेवावे की, जरी 'अ' व 'ऊ' या दोन स्वरामध्ये

नकाराचे व्यवधान आहे तरी, 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' —परि ८०—व 'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्'—परि ८१— या परिभाषा असल्यामुळे, नकार या व्यञ्जनाचे व्यवधान नाही असे मानून स्वरकार्य केले जाते 'शचीपतिम्' या पदातील 'शची' हे पूर्व पद 'शार्ङ्गरवाद्यञोङीन्' सू ५२७ या सूत्रान्वयें 'ङीन्' हा नित्प्रत्यय होऊन सिद्ध झाले असल्यामुळे, 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' सू. ३६८६ या सूत्राने आद्युदात्त होते व त्यामुळे 'शची' यातील अन्त्य ईकार 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' या सूत्रान्वये अनुदात्त होतो आणि तो अनुदात्त ईकार 'श' यातील 'अ' या उदात्त स्वरापुढे, असल्यामुळे, उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' या सूत्रान्वयें तो ईकार स्वरित होतो. 'तनू' यातील अन्त्य ऊकार व 'शची' यातील अन्त्य ईकार हे दीर्घस्वरित असून देखील, पदपाठात त्याची पहिली मात्रा उदात्त उच्चारली जात असल्यामुळे, 'ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम्' असे जे दीक्षितानी म्हटले आहे ते योग्य ठरते येथपर्यंत दीक्षितानी आपल्या मताचे समर्थन करण्याकरिता वैदिक उदाहरणाचे प्रमाण सागितले असून, आता पुढील पक्तीत ते प्रातिशाख्याचे प्रमाण देतात) त्याचप्रमाणे स्वरिताचा प्रथमार्ध उदात्त असतो याविषयी, 'एकाक्षरसमावेशे पूर्वयो स्वरित स्वर । तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्राऽर्द्धमेव वा ॥ अनुदात्त पर शेष स उदात्तश्रुतिर्न चेत् । उदात्त वोच्यते किञ्चित्स्वरित वाऽक्षर परम् ॥' या शौनकीय प्रातिशाख्यातील कारिका प्रमाण आहेत प्रथम कारिकेतील 'पूर्वयो' या पदाचा 'उदात्तत्वानुदात्तत्वयो' असा अर्थ आहे व हे दोन उदात्तत्व व अनुदात्तत्व धर्म एखाद्या अचाच्या ठिकाणी एकत्र झाल्यास, तो अच् स्वरित समजावा प्रथम कारिकेतील 'तस्य' या पदाचा 'स्वरितस्य' असा अर्थ आहे व जो मूळचा उदात्त स्वर असतो त्याच्यापेक्षा या स्वरिताची प्रथम अर्धमात्रा उदात्ततर असते हे जाणावे 'क्ववोऽश्वा.' इत्यादि उदाहरणे ऱ्हस्वस्वरिताची आहेत वरील प्रथम कारिकेत

'अर्धं वा' असे जे म्हटले आहे ते दीर्घस्वरिताला उद्देशून म्हटले आहे 'अर्धं वा' हे व्यापक असून त्यानेच ऱ्हस्वस्वरिताचा देखील सग्रह–समावेश–होत असल्यामुळे, म्हणजे तो पाठ स्वीकारल्याने, ऱ्हस्वस्वरिताला व दीर्घस्वरिताला सारख्याच रीतीने लागू पडणाऱ्या त्या व्यापक पाठाने ऱ्हस्वस्वरिताच्या व तसेच दीर्घस्वरिताच्या प्रथमार्धाला उदात्त करता येत असल्यामुळें, ('अर्धमात्रा' असे म्हणण्यापेक्षा) 'अर्धं वा' असेच म्हणणे व हाच पाठ स्वीकारणे आदरणीय आहे हे सुचविण्याकरिता, 'अर्धमेव वा' या स्थली 'एव' हे पद घातले आहे (या प्रथम कारिकेतील 'वा' हे अन्त्य पद विभाषेचे वाचक नसून केवळ पादपूरणार्थ घातले आहे हे शब्दरत्नात सागण्यात येईल साराश या प्रथम कारिकेतून 'अर्धमात्रा' हा शब्द व तसेच 'वा' हे पादपूरणार्थक पद गाळल्यास, 'पूर्वयो उदात्तत्वानुदात्तत्वयो. एकाक्षरसमावेशे सति, स्वरित स्वरो निष्पद्यते, तस्य स्वरितस्य अर्धमुदात्ततरम्' अशा रीतीची ऱ्हस्वस्वरिताला व दीर्घस्वरिताला सारखीच लागू पडणारी ती कारिका व्यापक होत असून, तिचा अर्थ असा होतो की, ज्या अचामध्ये उदात्तत्व व अनुदात्तत्व या दोन्ही धर्मांचे समिश्रण होते त्या अचाला स्वरित असे म्हणतात व त्या स्वरित अचाचा, मग तो ऱ्हस्व असो किंवा दीर्घ असो, प्रथमार्ध उदात्त होत असून, तो मूळच्या उदात्तापेक्षा अधिक उदात्त रूपाने उच्चारला जातो असा त्या कारिकेचा अर्थ होत असल्यामुळे, 'ऱ्हस्वग्रहणमतन्त्रम्' असे जे दीक्षितानी प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे त्याला ही कारिका प्रमाण आहे पशुपतिनाथ मिश्रानी उवटकृत भाष्यानुसार या कारिकेचे 'एकाक्षरसमावेशे सति पूर्वयोरुदात्तानुदात्तयोरिति यावत् स्वरित स्वर निष्पद्यते। .....तस्य स्वरितस्य आदौ अर्धमात्रा एकमात्रिकऱ्हस्वस्वरस्थले इति शेष, अर्धमेव वा द्विमात्रस्वरस्य अर्धम् एका वा मात्रा इत्यर्थं, उदात्तादुदात्ततरा उदात्तादपि उदात्ततरा इत्यर्थ' असे व्याख्यान केले आहे, व हे भाष्यानुसार व्याख्यान दीक्षिताच्या

मताशी ततोतत जुळते आता दीक्षित द्वितीय कारिकेचा अर्थ सागतात) या द्वितीय कारिकेत 'अनुदात्त पर शेष ' असे जे म्हटले आहे ते (स्वरित स्वराचा प्रथमार्ध उदात्त होत असल्यामुळे, त्याचा) अवशिष्ट द्वितीयार्ध अनुदात्त होतो या फलितार्थाचे कथन करणारे आहे (वास्तविक 'अनुदात्त पर शेष ' असे म्हटले नसते तरी चालले असते, कारण स्वरित स्वर हा उदात्त व अनुदात्त या दोन स्वराच्या समिश्रणाने होणारा स्वर असल्यामुळे, त्याचा प्रथमार्ध उदात्त असतो असे सागितल्यानेच हे आपोआप सिद्ध होते की, त्याचा अवशिष्ट द्वितीयार्ध अनुदात्त असतो) या द्वितीय कारिकेतील 'स.' या पदाचा 'शेष ' असा अर्थ आहे व या अवशिष्ट (अनुदात्त) द्वितीयार्धाचे उदात्तरूपाने श्रवण होते पण तसे त्याचे उदात्तरूपाने नेहमी श्रवण होते की काय अशी पृच्छा केल्यास, कारिकाकार म्हणतात की, तसे श्रवण नेहमी होत नसून, उदात्त किंवा स्वरित स्वर पुढे नसल्यासच, त्या अवशिष्ट अनुदात्त द्वितीयार्धाचे उदात्तरूपाने श्रवण होते शाकल्याने देखील 'अप्राकृतस्तु य स्वार स्वरितो-दात्तपूर्वग । उदादायार्द्धमस्याथ शिष्ट निघ्नन्ति कम्पितम् ।।' असे म्हटले आहे या कारिकेतील 'उदादाय' या पदाचा 'उदात्त कृत्वा' असा अर्थ आहे (व 'अप्राकृत स्वार ' या पदाचा 'स्वरित स्वर ' असा अर्थ आहे हे शब्दरत्नात सागितले आहे आणि म्हणून या कारिकेचा अर्थ असा होतो की, स्वरित स्वर उदात्त किंवा स्वरित स्वरापूर्वी असल्यास, मग तो ऱ्हस्व असो किंवा दीर्घ असो, त्याच्या प्रथमार्धाला उदात्त करून व अवशिष्ट द्वितीयार्धाला अनुदात्त करून त्या द्वितीय अनुदात्त अशाला कम्पितरूपाने उच्चारतात यावरून देखील 'ऱ्हस्वग्रहणमतन्त्रम्' हे दीक्षिताचे म्हणणे सिद्ध होते व याखेरीज हे देखील सिद्ध होते की, स्वरित स्वरापुढे उदात्त किंवा स्वरित स्वर नसल्यासच त्याचा द्विनीयार्ध उदात्तश्रुतिक होतो, पण त्या स्वरित स्वरापुढे उदात्त किंवा स्वरित स्वर नसेल तर तो

अनुदात्तरूपाने कम्पितस्वरयुक्त उच्चारला जातो) प्रकृत सूत्रातील 'अर्धन्ह्स्वम्' या पदाचा 'अर्धमात्रा' असा लक्षणेने अर्थ होतो, म्हणजे असा त्या पदाचा रूढ अर्थ आहे, असे जे हरदत्तादिकाच्या ग्रन्थात म्हटले आहे ते इतर शाखातील प्रातिशाख्याला अनुसरून म्हटले आहे असे समजावे व अशा रीतीने त्या ग्रन्थात कशी तरी लक्षणा करून केलेल्या त्या अर्थाची, उपपत्ति लावावी (हरदत्तादिकाचे असे मत आहे की, स्वरित स्वर ऱ्हस्व असो किंवा दीर्घ असो, त्याची प्रथम अर्धमात्राच उदात्त पठित होत असते त्याच्या मताप्रमाणे द्विमात्रिक दीर्घ स्वरिताची पहिली अर्धी मात्राच उदात्त पठित होत असून अवशिष्ट दीड मात्रा अनुदात्त होत असते पण दीक्षिताचे असे म्हणणे आहे की, जसा ऱ्हस्व स्वरिताचा प्रथमार्ध उदात्त असतो तसाच दीर्घ स्वरिताचा देखील प्रथमार्ध उदात्त असतो, म्हणजे त्याची पहिली एक मात्रा उदात्त असते व अवशिष्ट द्वितीय मात्रा अनुदात्त असते तैत्तरीय प्रातिशाख्यात 'आदिरस्योदात्तसम , शेषोऽनुदात्तसम इत्याचार्या' असे म्हटले आहे व या प्रातिशाख्यातील पक्तीचे व्याख्यान करिताना भैरवीकारानी 'तत्र पूर्ववाक्याद्यावदर्धं ऱ्हस्वस्येति सम्बध्यते । एवञ्चास्य स्वरितस्यादिर्यावर्द्धस्वस्यार्द्ध ऱ्हस्वार्द्ध कालस्य उदात्तसमो भवति, शेषस्त्वनुदात्तसम इत्याचार्या' असे म्हटले आहे या व्याख्यानावरून हे स्पष्ट होते की, स्वरित स्वर ऱ्हस्व असो किंवा दीर्घ असो त्याची पहिली अर्धमात्राच उदात्त होत असून अवशिष्ट मात्रा अनुदात्त होते साराश हरदत्तादिकाच्या म्हणण्याला वरील तैत्तरीय प्रातिशाख्य प्रमाण आहे परतु दीक्षित शौनकीय ऋक् प्रातिशाख्याचे अनुयायी असल्यामुळे व पूर्वी सागितल्याप्रमाणे त्या प्रातिशाख्यान्वये स्वरित स्वर ऱ्हस्व किंवा दीर्घ असला तरी त्याचा प्रथमार्ध उदात्त व अवशिष्ट द्वितीयार्ध अनुदात्त होत असल्यामुळे, दीक्षित हरदत्तादिकाच्या मताचा स्वीकार करण्यास तयार नाहीत) 'क्व वोऽश्वा' या उदाहरणात 'क्व' हा

शब्द 'किमोऽत्' सू १९५९ या सूत्रान्वये 'अत्' प्रत्ययान्त असल्यामुळे, 'तित्स्वरितम्' सू ३७२९ या सूत्राने त्यातील अन्त्य 'अ' स्वरित होतो व त्या उदाहरणातील 'व' हा शब्द, म्हणजे 'बहुवचनस्य वस्नसौ' सू ४०५ या सूत्राने 'युष्माकम्' चे जागी झालेला हा आदेश, 'अनुदात्त सर्वमपादादौ' सू. ४०३ या अधिकार सूत्रान्वये अनुदात्त असून, 'अश्व' हा शब्द ('अशूप्रषि' उणादि सू १४९ या सूत्राने) 'अश्' धातूस 'क्वन्' प्रत्यय होऊन झाला असल्यामुळे व अशा रीतीने तो शब्द नित्प्रत्ययान्त असल्यामुळे ('ञ्नित्यादिर्नित्यम्' सू ३६८६ या सूत्राने) आद्युदात्त आहे 'व अश्वा' या दोन पदाचा सन्धि केला असता, 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' सू ३६५८ या सूत्राने 'ओ' हा एकादेश उदात्त होतो ('किमोऽत्' या सूत्राने सप्तम्यन्त 'किम्' शब्दाहून 'अत्' प्रत्यय होणे सागितले आहे व तशा 'किम्' शब्दापुढे 'अत्' प्रत्यय आला असता, 'किम्' चे जागी 'क्वाति' सू १९६० या सूत्राने 'क्व' असा आदेश होणे सागितले आहे म्हणून 'किम्+अत्=क्व+अत्' अशी स्थिति झाली असता, 'अतोगुणे' सू १९१ या सूत्राने पर रूप एकादेश होऊन 'क्व' असे रूप सिद्ध होते व हा शब्द तित्प्रत्ययान्त असल्यामुळे, 'तित्स्वरितम्' या सूत्रान्वये त्यातील अन्त्य अकार स्वरित होतो 'व' हा शब्द अनुदात्त असून, 'अश्व' हा शब्द आद्युदात्त आहे हे वर सागितलेच आहे 'वस्+अश्वा' या दोन पदाचा सन्धि केला असता, 'ससजुषो रु' सू १६२ या सूत्राने 'वस्' या पदातील अन्त्य सकाराचे जागी 'रु' असा आदेश होऊन व 'अतो रो' सू १६३ या सूत्राने त्या 'रु' चे जागी उकारादेश होऊन, 'आद्‌गुण' सू ६९ या सूत्राने 'अ' व 'उ' या दोन अनुदात्त अचाचे जागी होणारा 'ओ' हा गुणरूप एकादेश अनुदात्त होतो व 'वो अश्वा' अशी स्थिति झाली असता, 'एङ पदान्तादति' सू ८६ या सूत्राने 'वो' यातील अनुदात्त 'ओ' आणि 'अश्वा' यातील उदात्त 'अ' या

दोहोंचे जागी होणारा 'ओ' हा पूर्वरूप एकादेश 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' या सूत्राने उदात्त होतो साराश 'क्व' यातील 'अ' हा ऱ्हस्वस्वरित असा आहे की, त्याच्यापुढे 'वो' यातील 'ओ' हा उदात्त स्वर आला आहे त्यामुळे त्याची प्रथम अर्धमात्रा उदात्तरूपाने उच्चारली जात असून, द्वितीय अर्धमात्रा 'शिष्ट निघ्नन्ति कम्पितम' या वचनान्वये कम्पित अनुदात्तरूपाने स्पष्ट ऐकू येते जर 'क्व' या स्वरितापुढे उदात्त स्वर नसता तर त्याची द्वितीय अर्धमात्रा उदात्ततररूपाने ऐकू आली असती) 'येऽरा' या उदाहरणातील 'ये' व 'अरा' ही दोन्ही पदे ('फिषोऽन्त उदात्त' फिट् सू १ या) फिट्सूत्रान्वये अन्तोदात्त आहेत व या दोन पदाचा सन्धि केला असता जो एकादेश होतो तो 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' सू ३६५९ या सूत्राने विकल्पेकरून स्वरित होतो ('ये' हे पद अन्तोदात्त कसे होते याची प्रक्रिया मागे सागितलीच आहे 'अर' हे प्रातिपदिक 'फिषोऽन्त उदात्त' या सूत्रान्वये अन्तोदात्त असल्यामुळे, म्हणजे त्यातील अन्त्य अकार उदात्त असल्यामुळे, 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' सू ३६५० या सूत्राने त्या प्रातिपदिकातील अवशिष्ट आद्य अकार अनुदात्त होतो, आणि 'ये+अरा' या दोन पदाचा 'एङ पदान्तादति' या सूत्राने सन्धि केला असता, 'ये' यातील उदात्त 'ए' व 'अरा' यातील अनुदात्त 'अ' या दोहोंचे जागी होणारा 'ए' हा पूर्वरूप एकादेश 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' या सूत्राने विकल्पेकरून स्वरित होतो साराश 'ये' हा दीर्घ स्वरित असल्यामुळे, त्याची पहिली एक मात्रा उदात्त असून पुढची एक मात्रा अनुदात्त आहे व या अनुदात्त मात्रेपुढे 'रा' यातील 'आ' हा उदात्त स्वर असल्यामुळे, त्या द्वितीय अनुदात्त मात्रेचे 'शिष्ट निघ्नन्ति कम्पितम्' या वचनान्वये कम्पित अनुदात्तरूपाने स्पष्ट श्रवण होते)

शब्दरत्न– अविवक्षितमित्यर्थ इति । इदं च वक्ष्यमाण प्रातिशाख्य यच्छाखायाम्, तच्छाखास्थवैदिकोदाहरणविषयम् । तनूनपाच्छ-

चीपतिशब्दयोरिति । अस्य यद्यपीत्यादिः शेषनिघात इति । अस्य तथापीति शेष. । तेनोदीतौ अनुदात्तौ प्राप्नुत इति भावः । जात्यवद्वेति । पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीशब्दयोरन्तौ जात्यवदिति ।

"अतोऽन्यत्स्वरित स्वार जात्यमाचक्षते पदे" ।

इति लक्षितो जात्य. । उदात्तस्वरितपूर्वस्वरितादन्य एकपदे स्थित. स्वरितो जात्य इति तदर्थं । तेन तुल्य तद्वत्, अस्यान्त उदात्त-श्रुतिक इत्यर्थः । तथा वा असहितवद्वा । सहितवद्वेत्यर्थ,

"पद्यार्दोस्तुद्व्युदात्तानामसहितवदुत्तरान् ।"

इत्युत्तरस्य पाठात् । असहितवदित्यनेन केवलमनुदात्तत्वम् । संहितवदित्यनेनार्धानुदात्तस्वरितत्वमिति तद्भाष्ये स्पष्टम् । तथेति । लक्ष्यदर्शनवत्प्रातिशाख्यमपि प्रमाणमस्तीत्यर्थः ।

स्वतन्त्रोदात्तोपेक्षयेति । श्लोके "उदात्तात्" इति स्वतन्त्रो-दात्तादित्यर्थकमिति भाव । एवकार इति । तच्छाखायां दीर्घादिष्वपि समाशोदात्तकस्वरितस्यैव पाठादिति भावः । एतेनैतो पक्षौ वैकल्पिका-वित्यपास्तम् । 'वा' शब्दस्तु पादपूरणायेति बोध्यम् । अप्राकृत इति । स्वरित इत्यर्थ । स्वार इति । स्वर एव स्वारः, स्वार्थेऽण् । स्वरितो-दात्ताभ्यां पूर्ववर्णग इत्यर्थः । लक्षते इति । तदुक्त भाष्ये—"अर्द्धन्हस्व-शब्दोऽर्द्धमात्रायां रूढः" इति । हरिरप्याह—

"प्रमाणमेव ऱ्हस्वादावनु पात्त प्रतीयते" इति ।

अनुपात्तमपि अर्द्धमात्रारूप प्रमाणमेवोपलक्ष्यत इत्यर्थं तस्य हेलाराज आह । एव च लोकेऽन्यशाखासु च दीर्घादिष्वप्यर्धमात्रैवो-दात्तेति भाव । मतान्तरेति । प्रातिशाख्योक्तमतापेक्षयेतरवेदलोक-साधारणमतान्तरेत्यर्थः । कथञ्चिदिति । लक्ष्यते इत्यशपरमिदम्, भाष्यतो रूढिशक्तेरेव प्रतीतेरिति भाव. । इत्युक्तेरिति । "नोदा-त्तस्वरितोदयम्" इति निषेधस्तु "उदात्तादनुदात्तस्य" इत्यस्यैव, "अनन्तरस्य" इति न्यायादिति भाव ॥

'उपेयिवान् इत्यत्रोपसर्गं इवाविवक्षितम्' या मनोरमेतील पंक्तीत 'अविवक्षितम्' हा जो शब्द घातला आहे तो मनोरमेत ज्या प्रातिशाख्याचा पुढें निर्देश केला आहे ते प्रातिशाख्य ज्या शाखाना लागू पडते त्या शाखातील वैदिक उदाहरणाना अनुलक्षून घातला आहे (मनोरमेंत शौनकीय ऋक्प्रातिशाख्याचा उल्लेख केला आहे व ते प्रातिशाख्य ज्या ऋक्शाखीयाना लागू पडते त्याच्या वेदातील उदाहरणाना 'अविवक्षितम्' हा शब्द लागू पडतो, म्हणजे ऋग्वेदातील उदाहरणात स्वरित स्वर, ऱ्हस्व असला किंवा दीर्घ असला, तरी त्याचा प्रथमार्ध उदात्त होत असून अवशिष्ट द्वितीयार्ध अनुदात्त होतो पण तैत्तरीय इत्यादि प्रातिशाख्ये ज्या शाखाना लागू पडतात त्या शाखातील वैदिक उदाहरणाना 'अविवक्षितम्' हा शब्द लागू पडत नाही व 'अर्धऱ्हस्वम्' यातील 'ऱ्हस्वम्' हा शब्द त्या शाखामध्ये विवक्षित आहे, कारण त्या सर्व शाखामध्ये स्वरित स्वर, ऱ्हस्व असो किंवा दीर्घ असो, त्याची प्रथम अर्धमात्राच उदात्त उच्चारली जाते व तो ऱ्हस्वस्वरित असल्यास त्याची अवशिष्ट अर्धमात्रा अनुदात्त उच्चारली जाते आणि तो दीर्घ स्वरित असल्यास, त्याची अवशिष्ट दीड मात्रा अनुदात्त उच्चारली जाते) 'तनूनपाच्छचीपतिशब्दयो शेषनिघात' ही जी मनोरमेत पक्ति आहे त्या पक्तीच्या आरभी 'यद्यपि' हा शब्द व शेवटी 'तथापि' हा शब्द अध्याहृत आहे असे समजावे (व असे मानले म्हणजे त्या मनोरमेंतील पक्तीचा असा अर्थ होतो की, 'तनू' व 'शची' हे शब्द आद्युदात्त असल्यामुळे, 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' या सूत्रान्वये) जरी त्या शब्दाच्या अनुक्रमे अन्त्य ऊकाराला व ईकाराला अनुदात्त स्वराची प्राप्ति होते तरी, 'जात्यवद्वा तथा वाऽन्तौ तनूशचीति पूर्वयो' या कारिकान्वये 'तनू' व 'शची' यातील अनुक्रमे अन्त्य ऊकार व ईकार जात्यस्वरासारखे होतात 'अतोऽन्यत्स्वरित स्वार जात्यमाचक्षते

पदे' या कारिकेत जात्यस्वराची व्याख्या दिली आहे व त्या कारिकेचा अर्थ असा आहे की, ज्या स्वरितापुढे उदात्त किंवा स्वरित स्वर असतो त्याहून भिन्न असणारा व एकाच पदात असणारा स्वरित जात्य होय (शौनकीय प्रातिशाख्यातील तृतीय पटलात दिलेल्या चवथ्या कारिकेचा हा उत्तरार्ध असून त्या कारिकेचा 'उदात्तपूर्व्वं स्वरितमनुदात्त पदेऽक्षरम्' हा पूर्वार्ध आहे व या कारिकेचे 'पदे एकस्मिन पदे उदात्तपूर्व्वं उदात्त पूर्वं यस्य त तथाविधम् अनुदात्त स्वरित जानीयात् .. अत प्रकृतादुदात्तपूर्वात्स्वरितात्स्वराद् यदन्यद् एकस्मिन्नेव पदे स्वरित त स्वार जात्यमाचक्षते व्याडिप्रभृतय । जात्या स्वभावेनैव उदात्तानुदात्तमङ्गति विना इति यावत् जातो जात्य ।' असे व्याख्यान केले आहे शब्दरत्नातील 'उदात्तस्वरितपूर्वस्वरितादन्य . जात्य ' या पदाचा 'उदात्तस्वरिताभ्या पूर्व य स्वरित तस्मादन्य स्वरित जात्य,' म्हणजे 'उदात्तस्वरितपरत्वाभाववान् स्वरितो जात्य,' असा अर्थ आहे. 'जात्य ' या शब्दाची 'जात्या स्वरान्तरसम्बन्ध विनैव जात जात्य ' अशी व्युत्पत्ति आहे व या स्थली 'दिगादिभ्यो यत्' सू १४२२ या सूत्राने 'यत्' प्रत्यय झाला आहे सारांश जात्य स्वर हा एक विशिष्ट प्रकारचा स्वरित स्वर आहे व वर जी 'जात्य' या शब्दाची व्युत्पत्ति दिली आहे तिच्यावरून हे स्पष्ट होते की, जो स्वर स्वरान्तराच्या अपेक्षेने–सहायाने–स्वरित होतो तो जात्य स्वर नव्हे उदाहरणार्थ 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित ' सू ३६६० इत्यादि सूत्रानी स्वरान्तराच्या अपेक्षेने होणाऱ्या स्वरिताला जात्य म्हणता येत नाही. 'तित्स्वरितम्' सू ३७२९, 'न्यङस्वरौ स्वरितौ' फिट् सू ७४ इत्यादि सूत्रानी जो स्वर स्वरान्तराची अपेक्षा न करिता स्वरित होतो त्यालाच जात्य स्वरित म्हणतात 'जा येन तुल्य ' असा 'जात्यवत्' या शब्दाचा विग्रह आहे व 'तेन तुल्य क्रिया चेद्वति ' सू १७७८ या सूत्राने ,'जात्यवत्' या स्थली) 'तेन तुल्यम्' या अर्थामध्यें 'वत्'

प्रत्यय झाला आहे 'तनू, शची' यातील अन्त्य ऊकाराला व ईकाराला जेव्हा जात्यवत स्वरित स्वर होतो तेव्हा त्याचा द्वितीय अर्धांश उदात्तरूपाने ऐकू येतो असा त्या कारिकेचा अर्थ आहे 'जात्यवद्वा तथा वाऽन्तौ तनूशचानि पूर्वयो' हा जो (शौनकीय प्रातिशाख्यातील तृतीय पटलात दिलेल्या सोळाव्या कारिकेचा) उत्तरार्ध आहे त्याचा 'पद्यादीस्तु दव्युदात्तानामसहितवदुत्तरान' असा पूर्वार्ध असल्यामुळे, (त्या पूर्वार्धाच्या अनुरोधाने) उत्तरार्धातील 'तथा वा' या पदाचा 'असहितवद्वा' असा अर्थ होतो व 'तथा वा' यात 'वा' हे पद असल्यामुळे, त्याचा 'सहितवद्वा' असा अर्थ होतो या वरील कारिकेतील 'असहितवत्' या पदाचा 'केवळ अनुदात्त' असा अर्थ असून, 'सहितवत्' या शब्दाचा 'अर्धानुदात्तस्वरितत्वम्'–म्हणजे ज्या स्वरिताचा द्वितीयार्ध अनुदात्त असतो तशा स्वरित स्वराला सहितवत् स्वर म्हणतात–असा अर्थ आहे असे त्या कारिकेवरील (उवटकृत) भाष्यावरून स्पष्ट होते (त्या कारिकेचे 'पद्य पदार्धम्, द्व्युदात्ताना पदाना पद्यादीन पदार्धस्य आदीन् उत्तरान् च असहितवज्जानीयात् । जात्येन तुल्य जात्यवत् । यथा जात्यस्यान्तो निहन्यते अनुदात्तो भवति उदात्ते परभूते, एव तनूशची इति पदयो पदपूर्वार्धयो सतो अन्तौ निहन्येते । तथा वा अन्तौ कुर्यात यथा पद्यादीस्तु इत्यादिना उपरि प्रतिपादितम्' असे व्याख्यान केले आहे साराश 'तनू, शची' यातील अन्त्य ऊकाराला व ईकाराला जात्य, सहितवत, व असहितवत् असे तीन प्रकारचे भिन्न स्वर विकल्पेंकरून होतात या तीन स्वरापैकी सहितस्वर हा स्वरित स्वराचा एक भेद असून, तो जात्य स्वरिताचा प्रतिद्वन्द्वी आहे, म्हणजे ज्या स्वरितापुढे स्वरित किवा उदात्त स्वर असतो व त्यामुळे त्याचा उत्तरार्ध स्पष्टपणे अनुदात्तरूपाने ऐकू येतो तसा स्वरित सहितसज्ञक असून, ज्या स्वरितापुढे स्वरित किंवा उदात्त स्वर नाही व ज्याचा उत्तरार्ध उदात्तश्रुतिक असतो त्याला जात्यस्वरित म्हणतात असहितस्वर हा स्वरित नसून केवळ अनुदात्त स्वराचा

बोधक आहे म्हणून 'तनू, शची' यातील अन्त्य ऊकार व ईकार जेव्हा जात्य होतात तेव्हा त्याचा उत्तरार्ध उदात्तश्रुतिक होतो जेव्हा ते अन्त्य ऊकार व ईकार सहित होतात तेव्हा त्याचा उत्तरार्ध अनुदात्तश्रुतिक असतो आणि जेव्हा ते असहित होतात तेव्हा त्याच्या दोन्ही मात्रा अनुदात्त असतात असा एकदरीत या शब्दरत्नातील वरील पक्तीचा भावार्थ आहे) 'तथा स्वरितार्धस्योदात्तत्वे प्रातिशाख्यमपि' या मनोरमेच्या पक्तीतील 'तथा' या शब्दाचा असा अर्थ आहे की, ज्याप्रमाणे स्वरिताचा (मग तो ऱ्हस्व असो किंवा दीर्घ असो) प्रथमार्ध उदात्त होतो याला वैदिक उदाहरणे प्रमाण आहेत त्याचप्रमाणे त्याला प्रातिशाख्य देखील प्रमाण आहे 'तस्योदात्त तरोदात्तादर्धमात्राऽर्द्धमेव वा' या मनोरमेत दिलेल्या कारिकेतील 'उदात्तात्' या पदाचा 'स्वतन्त्रोदात्तात्,' म्हणजे 'उच्चैरुदात्त' सू ५ या सूत्राने उदात्तसज्ञा पावणाऱ्या स्वतत्र उदात्तापेक्षा, असा अर्थ असल्यामुळे, दीक्षितानी त्या कारिकेतील 'उदात्तात्' या पदाचा 'स्वतन्त्रोदात्तापेक्षया' असा अर्थ केला आहे त्या कारिकेतील अर्धमेव वा' या स्थली 'एव' हे पद अशाकरिता घातले आहे की, ज्या शाखाना ते शौनकीय प्रातिशाख्य लागू पडते त्या शाखामध्ये दीर्घ स्वरितादिकाचा देखील प्रथमार्ध उदात्त पठित केला जातो, (व केवळ पहिली अर्धमात्रा उदात्त पठित केली जात नाही) असे असल्यामुळे दीर्घ स्वरिताची पहिली अर्धमात्रा किंवा पहिली एक मात्रा विकल्पेकरून उदात्त होते असे जे कोणी म्हणतात त्याचे ते म्हणणे चूक ठरते 'अर्धमेव वा' या स्थली जो 'वा' शब्द घातला आहे तो (विकल्पाचा वाचक नसून) केवळ पादपूरणार्थ घातला आहे असे समजावे 'अप्राकृतस्तु य स्वार स्वरितोदात्तपूर्वग' या कारिकेतील 'अप्राकृत' या पदाचा 'स्वरित' असा अर्थ असून, 'स्वार' या पदाचा 'स्वर' असा अर्थ आहे व 'स्वार' हा शब्द 'स्वर एव स्वार' अशा रीतीने 'स्वार्थे अण्' प्रत्यय होऊन सिद्ध झाला आहे

'स्वरितोदात्तपूर्वंग ' या पदाचा 'स्वरितोदात्ताभ्या पूर्ववर्णग ,' म्हणजे स्वरिताच्या किंवा उदात्ताच्या पूर्वी जो वर्ण आहे त्या वर्णाचे–अचाचे–ठिकाणी असणारा स्वरित स्वर,'असा अर्थ आहे 'अर्धन्ह्स्वशब्देनार्धमात्रा लक्ष्यते' असे जें ह्रदत्तादिकानी म्हटले आहे त्याला 'अर्धन्ह्स्वशब्दोऽर्धमात्राया रूढ ' म्हणजे 'अर्धन्ह्स्व' या शद्वाचा 'अर्धमात्रा' असा रूढ अर्थ आहे, हे भाष्यकाराचे वचन प्रमाण आहे हरीच्या कारिकेत देखील 'प्रमाणमेव न्हस्वादावनुपात्त प्रतीयते' असे म्हटले आहे व हेलाराजाने त्या कारिकेचा 'अनुपात्तमपि अर्धमात्रारूप प्रमाणमेवोपलक्ष्यते' असा अर्थ केला आहे (त्या कारिकेतील 'अनुपात्तम्' या पदाचा 'अर्धन्ह्स्वशद्वनिष्ठशक्त्यप्रतिपाद्यम्' असा अर्थ आहे व त्यामुळे त्या कारिकेचा असा अर्थ होतो की, जरी 'अर्धन्ह्स्व' या शद्वाच्या अभिधाशक्तीने अर्धमात्रा या अर्थाचा बोध होऊ शकत नाही तरी, त्या शद्वाने अर्धमात्रारूप प्रमाणाचेच लक्षणेने ग्रहण होते) साराश 'अर्धन्ह्स्व' हा शद्व अर्धमात्रा या अर्थाचा रूढीने वाचक मानला असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, भाषेत व तसेच बह्वृचाच्या शाखा खेरीज करून इतर सर्व शाखामध्ये दीर्घादि स्वरिताची देखील अर्धमात्राच उदात्त होते (व अवशिष्ट दीड मात्रा अनुदात्तरूपाने पठित केली जाते) 'मतान्तरपरतया नेया ' या मनोरमेच्या पक्तीचा 'प्रातिशाख्योक्तमतापेक्षयेतरवेदलोकसाधारणमतान्तरपरतया नेया '—म्हणजे ऋक्प्रातिशाख्य ज्याना लागू पडते अशा शाखाचे वेद खेरीज करून इतर वेदात व लोकात अर्धन्ह्स्व हा शब्द अर्धमात्रा या अर्थामध्ये रूढ असल्यामुळे त्या रूढ अर्थाच्या आधारे ह्रदत्तादिकाच्या मताचे समर्थन करावे, असा अर्थ आहे भाष्यकारानी 'अर्धन्ह्स्व' हा शन्द 'अर्धमात्रा' या अर्थाचा रूढीने वाचक मानला असल्यामुळें, 'कथचिन्नेया ' या मनोरमेतील पदाचा 'लक्षणया नेया ' असा अर्थ करावा, (कारण पूर्वी सागितल्याप्रमाणे 'अर्धन्ह्स्व' या शब्दाचा 'अर्धमात्रा' असा अभिधाशक्तीने अर्थ होत नसून भाष्यकारानी त्या

शब्दाचा तसा रूढ अर्थ मानला असल्यामुळें, त्या शब्दाचा लक्षणेने तसा अर्थ करणे भाग आहे व तसा अर्थ केल्याने, ज्या शाखाना शौनकीय ऋक्प्रातिशाख्य लागू पडत नाही अशा सर्व शाखाच्या वेदात व तसेच भाषेत दीर्घादि स्वरिताची प्रथम अर्धमात्राच उदात्त होत असून अवशिष्ट भाग अनुदात्त होतो असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ समजावा) 'नोदात्तस्वरितोदयम्' सू ३६६१ हे (अष्टमाध्यायातील चतुर्थ पादात पठित असलेले) सूत्र 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा'–परि ६२–या न्यायान्वये 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' सू ३६६० या (लगेच पूर्वी पठित असलेल्या) सूत्राचेच निषेधक सूत्र आहे (व त्या सूत्राने 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' सू ३६५९ या बरेच पूर्वी अष्टमाध्यायाच्या द्वितीय पादात पठित असलेल्या सूत्राचा निषेध होऊ शकत नाही आणि म्हणूनच 'एकादेशम्तु पक्षे स्वरित' असे मनोरमेत म्हटले आहे)

मनोरमा –'मुख च नासिका च' इति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वा-देकवद्भावे 'मुखनासिकम्' इति स्यादत आह– मुखसहितेति ॥

('मुखनासिकावचनोऽनुनासिक' सू ९ या सूत्रातील 'मुख-नासिका' या शब्दाचा) 'मुख च नासिका च' असा विग्रह केल्यास, मुख व नासिका हे दोन्ही प्राण्यङ्ग असल्यामुळे ('द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य-सेनाङ्गानाम्' सू ९०६ या सूत्राने) एकवद्भाव होऊन (व समाहारद्वन्द्व केला असता 'स नपुसकम्' सू ८२१ या सूत्राने समाहारद्वन्द्वाने तयार झालेला सामासिक शब्द नपुमक होऊन आणि 'ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य' सू ३१८ या सूत्राने तो ह्रस्व होऊन) 'मुखनासिकम्' असा सामासिक शब्द होईल (व पूर्ण सामासिक शब्दाचे 'मुखनासिकावचन' असे रूप न होता, 'उच्यते इति वचन, मुखनासिकेन वचन मुखनासिकवचन' असे रूप होण्याची आपत्ति येईल ती आपत्ति टळावी म्हणून) 'मुखसहिता नासिका' असा 'मुखनासिका' या शब्दाचा कौमुदीत विग्रह केला

आहे (व 'शाकपार्थिवादीना सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसख्यानम'– सू ७३९ वरील वार्तिक–या वार्तिकान्वये 'सहिता' या मध्यम पदाचा लोप होत असल्यामुळे, 'मुखनासिकया वचन मुखनासिकावचन ' हा सूत्रनिर्दिष्ट शब्द साधु ठरतो प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात–'किमिद मुखनासिकावचन इति । मुख च नासिका च मुखनासिकम् । मुखनासिक वचनमस्य सोऽय मुखनासिकावचन । यद्येव मुखनासिकवचन इति प्राप्नोति । निपातनाद्दीर्घत्व भविष्यति । अथवा मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोऽय मुखनासिकावचन । मुखोपसहिता वा नासिका वचनमस्य सोऽय मुखनासिकावचन ।')

मनोरमा– "तुल्यास्य" । आस्ये भवमास्यम्, "शरीरावयवाद्यत्" । इत्यभिप्रेत्याह–ताल्वादीति । आभ्यन्तरेति । एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यते । तुल्यास्य किम् । तप्र्ता अत्र पकारस्य तकारे परे "झरो झरि' इति लोपो मा भूत् । प्रयत्नग्रहण किम् । वाक् श्चोतति । शस्य लोपो न । ञमङणनानामिति । 'नासिका च' इति चकारेण स्वस्ववर्गानुकूल ताल्वादि समुच्चीयते । "अनुस्वारोत्तमा अनुनासिका " इति तैत्तिरीयाणा प्रातिशाख्यम् । "यमानुस्वारनासिक्यानां नासिका, अनुनासिकाश्चोत्तमा." इति कात्यायनप्रातिशाख्यम् । "वर्गोत्तमा ञमङणना अनुनासिका भवन्ति, चशब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागेन नासिका स्थान द्वितीयमेषामित्यर्थः" इति तद्भाष्य च । "एदैतो" इत्यादौ तपरत्वमसदेहार्थं, न तु तत्कालग्रहणार्थम् । तेन प्लुतस्यापि सग्रह ॥

('तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' सू १० या सूत्रातील) 'आस्य' हा शब्द 'आस्ये भवम्' अशा रीतीने 'शरीरावयवाच्च' सू १४३० या सूत्राने ('तत्र भव' या अर्थामध्ये) 'यत्' प्रत्यय होऊन, (व 'यस्येति च' सू ३११ या सूत्राने प्रकृतीतील अन्त्य अकाराचा व 'हलो यमा यमि लोप' सू ६० या सूत्राने अवशिष्ट पूर्व

यकाराचा लोप होऊन) सिद्ध होत असल्यामुळे, त्याचा 'ताल्वादि-स्थानम्' असा कौमुदीत अर्थ केला आहे (वास्तविक 'आस्य' या शब्दाचा मुख असा अर्थ आहे, पण तसा अर्थ केल्यास, मुखातूनच सर्व वर्ण निघत असल्याकारणाने प्रकृत सूत्रातील आस्य' हा शब्द व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते व त्या शब्दाचा मुखात असलेली ताल्वादि स्थाने असा अर्थ अभिप्रेत असल्यामुळे, त्या शब्दाची वर सागितल्याप्रमाणे व्युत्पत्ति केली आहे प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात–'न हि लौकिकमास्यम्। किं तर्हि?। तद्धितान्तमास्यम्। आस्ये भवमास्यम्। शरीरावयवाद्यत्। किं पुनरास्ये भवम्?। स्थान करण च।') या प्रकृत सूत्रातील 'प्रयत्न' या शब्दात (प्रकर्षवाचक) 'प्र' हा उपसर्ग असल्यामुळे, त्या उपसर्गाच्या सामर्थ्याने 'प्रयत्न' या शब्दाचा आभ्यन्तर प्रयत्न असा अर्थ होतो (साराश 'यत्न' हा शब्द विवारसवारादि बाह्य यत्नाचा वाचक असून 'प्रयत्न' हा शब्द आभ्यन्तर यत्नाचा वाचक आहे, कारण आभ्यन्तर प्रयत्न प्रथम होत असून बाह्य यत्न नतर होत असल्यामुळे व आभ्यन्तर प्रयत्नात जसा प्रकृष्ट यत्न करावा लागतो तसा बाह्य यत्नात करावा लागत नसल्यामुळे, आभ्यन्तर यत्नास प्रयत्न असे म्हणतात) प्रकृत सूत्रात 'तुल्यास्य' हा शब्द अशाकरिता घातला आहे की, 'तर्प्ता' या स्थली पकारापुढे तकार असल्यामुळे, त्या पूर्व पकाराचा 'झरो झरि सवर्णे' सू ७१ य सूत्राने लोप होऊ नये ('तृप + ता' या स्थली 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू २१८९ या सूत्राने 'तृप्' यातील उपधेत असणाऱ्या ऋकाराचा गुण होऊन तर्प् + ता' अशी स्थिति झाली असत 'र्' या हलापुढे 'प्' हा झर् असून त्यापुढे तकार हा झर् आल आहे पकार व तकार हे दोन्ही स्पर्श वर्ण असल्यामुळे, 'स्पृष्ट प्रयतन स्पर्शानाम्' या वचनान्वये त्याचा आभ्यन्तर प्रयत्न एकच–– म्हणजे स्पृष्ट– आहे पण पकाराचे ओष्ठ हे उच्चारण स्थान असून

तकाराचे दन्त हे उच्चारण स्थान आहे साराश, जरी या दोन वर्णांचा आभ्यन्तर प्रयत्न एकच आहे तरी त्याच्यात स्थानसाम्य नाही आणि म्हणून, 'तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' या सूत्रान्वये ते सवर्ण होऊ शकत नाहीत व त्यामुळे 'झरो झरि सवर्णे' हे सूत्र येथे लागू पडत नाही व पकाराचा लोप होत नाही 'तुल्यप्रयत्न सवर्णम्' असे जर सूत्र असते तर, पकाराचा लोप होण्याची आपत्ति आली असती ती टळावी म्हणून, प्रकृत सूत्रात 'आस्य' हा शब्द मुद्दाम घातला आहे) या सूत्रात 'प्रयत्न' या शब्दाचे ग्रहण अशाकरिता केले आहे की, 'वाक् श्चोतति' या स्थली शकाराचा लोप होऊ नये ('वाक् श्चोतति' या उदाहरणात 'क्' या हलापुढे 'श्' हा झर् असून त्यापुढे 'च्' हा झर् आहे शकार व चकार या दोहोचे उच्चारणस्थान एकच म्हणजे 'इचुयशाना तालु' या वचनान्वये 'तालु' आहे, पण शकार या ऊष्मवर्णाचा आभ्यन्तरप्रयत्न, 'विवृतमूष्मणा स्वराणा च' या वचनान्वये, विवृत असून, चकार या स्पर्श वर्णाचा आभ्यन्तरप्रयत्न, 'स्पृष्ट प्रयतन स्पर्शानाम्' या वचनान्वये स्पृष्ट आहे साराश, या दोन वर्णात जरी उच्चारणस्थानसाम्य आहे तरी, त्याच्यात आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्य नाही आणि म्हणून शकार व चकार हे सवर्ण होऊ शकत नाहीत व त्यामुळे 'झरो झरि सवर्णे' हे सूत्र येथे लागू पडत नाही आणि शकाराचा लोप होत नाही जर 'तुल्यास्य सवर्णम्' एवढेच सूत्र केले असते तर, शकाराचा लोप होण्याची आपत्ति आली असती ती टळावी म्हणून, त्या सूत्रात 'प्रयत्न' या शब्दाचे मुद्दाम ग्रहण केले आहे साराश, या सूत्रात 'आस्य' व 'प्रयत्न' हे दोन्ही शब्द आवश्यक आहेत व ज्या वर्णांत स्थानसाम्य व आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्य आहे तसेच वर्ण प्रकृतसूत्रान्वये सवर्णसंज्ञक होतात) 'ञमङणनाना नासिका च' या कौमुदीतील पक्तीत 'च' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, 'ञ्, म्, ङ, ण्' व 'न्' ज्या वर्गांत अन्तर्भूत आहेत त्या वर्गाचे जे स्थान आहे ते त्याचे स्थान

होत असून, त्याचे त्या शिवाय नासिका देखील उच्चारणस्थान आहे हे स्पष्ट होते (साराश ञकाराचे तालु व नासिकास्थान, मकाराचे ओष्ठ व नासिकास्थान इत्यादि समजावे) अनुस्वार व पाच वर्गांपैकी प्रत्येक वर्गातील अन्त्य वर्ण हे अनुनासिक होत असे तैत्तिरीयाच्या प्रातिशाख्यात सागितले आहे यम, अनुस्वार व नासिक्य याचे नासिका हे उच्चारणस्थान आहे व पाच वर्गांपैकी प्रत्येक वर्गातील अन्त्य वर्ण अनुनासिकसज्ञक आहे असे कात्यायनप्रातिशाख्यात सागितले आहे, व त्या प्रातिशाख्यावरील भाष्यात असे म्हटले आहे की, वर्गाचे अन्त्य वर्ण ञ्, म्, ङ, ण्, न् हे अनुनासिक आहेत आणि 'च' या शब्दाने हे द्योतित होते की, हे वर्ण ज्या वर्गात आहेत त्या वर्गाचे जे उच्चारण-स्थान आहे ते त्याचे आहेच व त्याखेरीज नासिका हे त्याचे द्वितीय उच्चारणस्थान आहे, म्हणजे दोन्ही स्थानानी मिळून त्याचे उच्चारण होते 'एदैतो (कण्ठतालु, ओदौतो कण्ठोष्ठम्' असे जे कौमुदीत तपरकरण करून 'एदैतो' व 'ओदौतो' असे म्हटले आहे व) या स्थली जे तपरकरण केले आहे ते, ('तपरस्तत्कालस्य' सू १५ या सूत्रान्वये) तत्कालवाचक वर्णाचेच ग्रहण व्हावे याकरिता केले नसून, सदेह उत्पन्न न व्हावा एवढ्याकरिताच केले आहे व त्यामुळे 'ए, ऐ, ओ, औ' हे वर्ण प्लुत असले तरी त्याचे देखील ग्रहण होते, म्हणजे दीर्घ 'ए, ऐ' व दीर्घ 'ओ, औ' याचे जे उच्चारणस्थान आहे तेच प्लुत 'ए. ऐ' व प्लुत 'ओ, औ' याचे उच्चारणस्थान समजावे ('ए+ऐ' याचा सधि करून व तसेच 'ओ+औ' याचा 'एचोऽयवायाव सू ६१ या सूत्रान्वये सन्धि करून 'अयै' व 'अवौ' अशी रूपे झाल्यावर त्याहून षष्ठी विभक्तीच्या द्विवचनाचा प्रत्यय करून जर कौमुदीतील पक्तीत उच्चारण केले असते तर, हे कोणत्या वर्णाचे वाचक आहेत असा सदेह उत्पन्न झाला असता तसा सदेह उत्पन्न न व्हावा एवढ्याकरिताच तपरकरण केले आहे)

शब्दरत्न– 'आस्य' शब्देन कथ तदवयवताल्वादिग्रहणमत आह–आस्ये भवमिति। प्रशब्दबलादिति। प्रकृष्टो यत्न. प्रयत्नः।

प्रकर्षश्च—वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्कालिकत्वरूप इति भाव । चकारेणेति । अत्र यथा नासिकाया. स्थानत्वम्, तथाऽन्यत्र निरूपितम् । न तु तत्कालेऽिते । एषा शिक्षाद्युक्तार्थानुवादत्वेनात्र शास्त्रप्रवृत्त्यभावादिति भाव· ।

'आस्य' (या शब्दाची 'अस्यन्ते वर्णा येन' अशी व्युत्पत्ति असून त्या शब्दाचा 'मुख' असा अर्थ होत असल्यामुळे,) या शब्दाने मुखाचे अवयव जी तालु इत्यादि स्थाने आहेत त्याचे ग्रहण कसे होते हे बोधित करण्याकरिता, 'आस्ये भवमास्यम्' अशी 'आस्य' या शब्दाची मनोरमेत व्युत्पत्ति केली आहे 'प्रकृष्टो यत्न प्रयत्न =आभ्यन्तरप्रयत्न' असा 'प्रयत्न' शब्दाचा विग्रह आहे व बाह्य यत्नाच्या मानाने आभ्यन्तरप्रयत्नामध्ये जो प्रकर्ष, म्हणजे अधिक यत्न, असतो तो वर्णाची उत्पत्ति—अभिव्यक्ति—होण्याच्या लगेच पूर्वी होणारा प्रयत्न होय (वर्णोत्पत्ति मुखाच्या द्वारे होते, पण ती होण्यापूर्वी, 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया । मन कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्र जनयति स्वरम् ।' इत्यादि पाणिनीय शिक्षेत सागितल्याप्रमाणे, जो प्रकृष्ट आन्तरप्रयत्न होत असतो त्याला आभ्यन्तर प्रयत्न म्हणतात प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'न हि प्रयतन प्रयत्न । कि तर्हि । प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न ।' 'या भाष्याचा अर्थ असा आहे की, कोणत्याहि तऱ्हेचा प्रयत्न या अर्थामध्ये 'प्रयत्न' या शब्दाचा प्रकृत सूत्रात उपयोग केला नसून, 'प्रारम्भो यत्नस्य' या व्युत्पत्तीने वर्णोत्पत्ति होण्यापूर्वी जो आभ्यन्तर प्रयत्न होतो त्या अर्थामध्ये येथे प्रयत्न या शब्दाचा उपयोग केला आहे या वरील विवेचनावरून जरी हे सिद्ध होते की, शास्त्रीय व्यवहारात आभ्यन्तर प्रयत्नालाच प्रयत्न म्हणत असून विवारादि बाह्य यत्नाना प्रयत्न न म्हणता केवळ यत्न असे म्हणतात तरी, लौकिक व्यवहारात अशा प्रकारचा भेद मानला जात नसून,

आभ्यन्तर प्रयत्न व बाह्य यत्न या दोन्ही प्रकारच्या यत्नाना प्रयत्न असेच म्हणण्याची प्रथा आहे हे ध्वनित करण्याच्या हेतूने दीक्षितानी कौमुदीत बाह्य यत्नाचे ठिकाणी देखील प्रयत्न हा शब्द वापरला आहे असे शब्देन्दुशेखरात म्हटले आहे त्या ग्रन्थात नागेश म्हणतात– 'सूत्रे प्रशब्देन विलक्षणार्थबोधेऽपि लोके यत्नप्रयत्नयो पर्यायतेति ध्वनयन्नाह, प्रयत्नो द्विधेति। क्वचिद् यत्न इत्येव पाठ।' येथे कौमुदीच्या ज्या प्रती उपलब्ध आहेत त्या सर्व प्रतीत 'प्रयत्नो द्विधा' असा नागेशानी निर्दिष्ट केलेला पाठ नसून 'यत्नो द्विधा' असाच पाठ आहे तरी पण दीक्षितानी 'पूर्वत्रासिद्धम्' या सूत्रावरील कौमुदीत 'बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा, बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसञ्ज्ञायामनुपयुक्ता' इत्यादि म्हटले असल्यामुळे, नागेशानी सागितल्याप्रमाणे असे म्हणता येते की, आभ्यन्तर प्रयत्न व बाह्य यत्न या दोन्ही प्रकारच्या यत्नाना लौकिक व्यवहारात प्रयत्न असे म्हणण्याची चाल आहे हे ध्वनित करण्याकरिता दीक्षितानी कौमुदीत ठिकठिकाणी बाह्य यत्नाचे ठिकाणी देखील प्रयत्न हा शब्द वापरला आहे) नासिका हे कशा रीतीने उच्चारणस्थान ठरते यासबधाने इतर ग्रन्थात–शब्देन्दुशेखरात– चर्चा केली आहे (त्या ग्रन्थात नागेशानी नासिकास्थानासबधाने बरीच विस्तृत चर्चा केली आहे व ती सपूर्ण चर्चा येथे विस्तारभयास्तव देता येत नाही तरी पण त्या चर्चेचा जो साराश सभापतिमिश्रानी आपल्या टिप्पणीत दिला आहे तो पुढे लिहिल्याप्रमाणे आहे–'यद्देशावच्छिन्नवायुसयोगाद् यद्वर्णस्वरूपोपलब्धिस्तद्देशीयत्वमेव तस्य इति नियम, अत एव अकारादीना कण्ठादिदेशावच्छिन्नवायुसयोगेन स्वरूपोपलब्ध्या तत्तद्देशत्वमेव तेषाम्, नासिकायास्त्वकारादिषु आनुनासिक्यगुणजनकत्वान्न तत्स्थानत्वम्। वर्गपञ्चमानान्तु तत्तद्वर्गीयस्थाननासिकोभयावच्छिन्नवायुसयोगेनैव स्वरूपोपलब्ध्या उभयस्थानत्वम्।' या वरील साराशाचा भावार्थ हा आहे की, मुखांतील ज्या स्थानाचे ठिकाणी वायूचा आघात

होऊन ज्या वर्णांची उत्पत्ति होते ते त्या वर्णांचे स्थान होय असा नियम आहे त्यामुळे कण्ठादि स्थानाचे ठिकाणी वायूचा आघात होऊन अकारादिवर्णांची उत्पत्ति व अभिव्यक्ति होत असल्यामुळे ती ती स्थानेच त्या त्या अकारादिवर्णांची ठरतात नासिका हे त्याचे स्थान नव्हे, कारण नासिकेचा उपयोग केल्याने त्या अकारादि वर्णाचे ठिकाणी आनुनासिक्यरूप गुण उत्पन्न होतो वर्गातील पञ्चम वर्णाचे उच्चारण करतेवेळी ज्या वर्गाची ती व्यञ्जने आहेत व त्या वर्गाचे जे स्थान आहे त्या स्थानाचे ठिकाणी व तसेच नासिकेचे ठिकाणी वायूचा आघात होऊन वर्गातील पञ्चम वर्णाची उत्पत्ति व अभिव्यक्ति होत असल्यामुळे, नासिका व तत्तद्वर्गीय स्थान ही दोन्ही त्याची उच्चारणस्थाने होतात) 'एदैतो कण्ठतालु; ओदौतो कण्ठोष्ठम्' असे जे कौमुदीत म्हटले आहे ते शिक्षादि ग्रन्थात जे म्हटले आहे त्याचा केवळ अनुवाद करणारे वचन असल्यामुळे, म्हणजे पाणिनीय शिक्षेत 'एऐ तु कण्ठतालव्या ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ' असे म्हटले असून त्या ग्रन्थात 'ए ऐ ओ औ' हे वर्ण तपर करून पठित केले नाहीत आणि दीक्षिताचे वचन शिक्षेत दिलेल्या वरील श्लोकाचे केवळ अनुवादक असल्यामुळे, या ठिकाणी 'तपरस्तत्कालस्य' सू १५ या सूत्राची प्रवृत्ति होत नाही (व त्यामुळे 'ए ऐ ओ औ' या वर्णांनी जसे त्या दीर्घ अचाचे ग्रहण होते तसेच त्या प्लुत अचाचे देखील ग्रहण होते) असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे

मनोरमा– "पूर्वत्रासिद्धम्"। यद्यय स्वतन्त्रो विधिः स्यात्, तर्हि 'त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धा' इत्येव लभ्येत, त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति पर नासिद्ध स्यादत आह–अधिकारोऽयमिति। यद्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति 'मनोरथ' इत्यादावुत्व न स्यात्, परत्वाद् "रो रि" इत्यस्य प्रसङ्गात्। तथा च "पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य" इति सिद्धान्तो व्याकुप्येत। अमू, अमी, इत्यादि च न सिध्येदत आह–त्रिपादीति, पर शास्त्रमिति च। एतेन त्रिपाद्यां विहित कार्यमसिद्धमित्यादिः प्राचां ग्रन्थ· परास्तः।

'पूर्वत्रासिद्धम्' सू १२ हे सूत्र (अधिकारसूत्र न मानता) केवळ स्वतत्र विधिसूत्र मानले तर, त्या सूत्राचा एवढाच अर्थ होईल की, सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध आहे व त्यामुळे त्रिपादीतील पूर्व सूत्राच्या दृष्टीने उत्तर सूत्रे असिद्ध ठरणार नाहीत (ही आपत्ति टळावी म्हणून, प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत) 'अधिकारोऽयम्,' म्हणजे हे अधिकारसूत्र आहे, असे म्हटले आहे (व हे अधिकारसूत्र मानल्याने, त्रिपादीतील पुढील प्रत्येक सूत्राशी हे सूत्र अन्वित होने व त्यामुळे त्रिपादीतील पूर्व पूर्व सूत्राच्या दृष्टीने उत्तरोत्तर सूत्र असिद्ध ठरते येथे हे लक्षात ठेवावे की, वर जे दीक्षितानी म्हटले आहे ते 'पूर्वत्रासिद्धम्' हे विधिसूत्र आहे या पक्षाचे खण्डन करण्याकरिता म्हटले नसून, हे सूत्र अधिकारसूत्र आहे हा पक्ष स्थापित करण्याच्या हेतूने त्यानी तसे म्हटले आहे प्रकृत सूत्र अधिकारसूत्र मानल्याने विधिसूत्राचे प्रयोजन व अधिकारसूत्राचे प्रयोजन ही दान्ही प्रयोजने सिद्ध होनात पण ते विधिसूत्र मानल्यास, अधिकारसूत्राचे प्रयोजन सिद्ध होऊ शकत नाही म्हणून ते अधिकारसूत्र मानणे आवश्यक आहे भाष्यकारानी हेच म्हटले आहे व ते भाष्य शब्दरत्नात देण्यात येईल आता दीक्षित कार्यासिद्धत्वपक्ष मानणे उचित नसून, शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानणेच योग्य आहे हे सिद्ध करण्याच्या हेतूने पुढील पक्ति लिहितात) जर प्रकृत सूत्र कार्याच्या असिद्धत्वाचे प्रतिपादक सूत्र आहे, (व शास्त्राच्या असिद्धत्वाचे प्रतिपादक सूत्र नाही) असे मानले तर, या सूत्रान्वये 'मनोरथ' या स्थली उत्व होणार नाही, कारण 'रो रि' सू १७३ हे परसूत्र असल्यामुळे, ते परसूत्र प्रथम प्रवृत्त होण्याचा प्रसग येईल तसेच 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य,' म्हणजे सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध असल्यामुळे व त्रिपादीतील पूर्व पूर्व सूत्राच्या दृष्टीने उत्तर सूत्रे असिद्ध असल्यामुळे आणि म्हणून ती असिद्ध सूत्रे विद्यमानच नाहीत असे मानावे लागत असल्यामुळे 'पूर्वत्रासिद्धम्' हे सूत्र जेथे लागू

पडते तेथे 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हे सूत्र लागू पडत नाही, असा जो सिद्धान्त आहे त्याशी (शास्त्रासिद्धत्वपक्ष न मानता कार्यासिद्धत्वपक्ष मानल्यास) विरोध येईल आणि 'अमू, अमी' इत्यादि रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत (या पङ्क्तीचे विवरण शब्दरत्नात केले जाईल) म्हणून 'सपादसप्ताध्यायी प्रति त्रिपाद्यसिद्धा। त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात्' असे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे त्यामुळे 'त्रिपाद्या विहितं कार्यमसिद्धम्' इत्यादि जे प्राचीन वैयाकरणाच्या ग्रन्थात म्हटले आहे ते चूक ठरते (प्रक्रियाकौमुदीकारानी प्रकृत सूत्राचे 'सपादसप्ताध्याय्या विहितं कार्यं प्रतीह त्रिपाद्या विहितमसिद्धं ज्ञेयम्। इतः परमप्युत्तरोत्तरं कार्यं पूर्वं पूर्वं कार्यं प्रत्यसिद्धं ज्ञेयम्।' असे व्याख्यान केले आहे व त्याचे टीकाकार प्रसादकार व प्रकाशकार यानीहि त्याच मताचे समर्थन केले आहे आणि दीक्षिताचा या मतावर कटाक्ष असून ते असे म्हणतात की, प्रक्रियाकौमुदीकार व त्याचे टीकाकार यानी जो कार्यासिद्धत्वपक्ष मानला आहे तो पक्ष भाष्यविरुद्ध असून शास्त्रासिद्धत्वपक्ष हाच सिद्धान्त पक्ष आहे व या पक्षाचे शब्दरत्नात समर्थन करण्यात येईल)

शब्दरत्न– नाऽसिद्धं स्यादिति। ततश्च 'गोधुङ्मान्' इत्यादौ घत्वजश्त्वानुनासिकेषु भष्भावो न स्यात्। न चातिदेशान्तरवदस्यापि त्रिपाद्यां प्रवृत्तौ न दोषः, सपादसप्ताध्याय्यामपि पूर्वं प्रति परासिद्धत्वापत्तेः। मध्ये पाठस्य, विप्रतिषेधसूत्रस्य च सामर्थ्याश्रयणे तु विनिगमनाविरहात् त्रिपाद्यामप्यप्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः। रो रीत्यस्य प्रसङ्गादिति। सिद्धेऽसिद्धत्वारोपात् सूत्रोदाहरणसपत्त्यै परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात् त्रैपादिके कार्ये जाते तत्राभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि 'देवदत्तहन्तृहत' न्यायेन स्थानिभूतरोरभावात् "हशि च" इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः। स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे "अचः परस्मिन्" इत्यत्र, "षत्वतुकोः" इत्यत्र च भाष्ये।

तथा चेति। शास्त्रस्य, तद्बोध्यकार्यस्य च शास्त्रजज्ञानवेलायामसिद्धत्वाभावे "रो रि" इत्यादेः प्रसङ्गे चेत्यर्थः। व्याकुप्येतेति।

त्वया विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तस्य त्रैपादिकस्य शास्त्रजबोध-विषयकार्यस्य, शास्त्रस्य वाऽसिद्धता वक्तुमशक्या, किन्तु लक्ष्ये जातस्य तस्य प्रवर्तमानसपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्व वाच्यम् । एव च विप्रतिषेधाभावोपपादकहेतोरसिद्धिरिति भावः न च ममापि पूर्वपरपदयोः पूर्वपरशास्त्रजन्यबोधविषयकार्यलक्षणया शास्त्रे एव कार्यासिद्धत्वमिति वाच्यम्, लक्षणाया मानाभावात्, फलाभावात्, गौरवाच्च ।

('पूर्वत्रासिद्धम्' हे अधिकारसूत्र न मानता स्वतत्र विधिसूत्र मानले तर, त्रिपादीतील पूर्व पूर्व सूत्राच्या दृष्टीने उत्तरोत्तर सूत्रे असिद्ध ठरणार नाहीत व) त्यामुळे 'गोधुड्मान' इत्यादि स्थली घत्व, जश्त्व व अनुनासिक प्रथम केल्यास, भष्भाव होणार नाही ('गोदुह् + मतुप्' या स्थली 'दादेर्धातोर्घ' सू ३२५, 'एकाचो बशो भष्' सू ३२६, 'झला जशोऽन्ते' सू ८४, व 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' सू ११६ ही सूत्रे प्रवृत्त केल्याने 'गोधुड्मान्' हे रूप सिद्ध होते ही सर्व सूत्रे त्रिपादीत पठित आहेत व त्याचा पूर्वपरक्रम वर दिल्याप्रमाणे आहे जर त्रिपादीतील पूर्व सूत्राच्या दृष्टीने पर सूत्र असिद्ध न मानले तर, 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' सू १७५ या वचनान्वये उत्तर सूत्र प्रथम प्रवृत्त झाले पाहिजे पण जोपर्यंत 'दुह्' यातील हकाराचे जागी घकार केला जात नाही तोपर्यंत वरील चार सूत्रापैकी 'यरोऽनुनासिके' या सर्वांत पलीकडे असलेल्या त्रैपादिक सूत्राची प्राप्तीच होऊ शकत नाही, कारण 'दुह्' यातील अन्त्य हकार हा यर् नाही म्हणून 'दादेर्धातोर्घ' या प्रथम सूत्राने हकाराचा पहिले घकार करणे आवश्यक आहे घकार केल्यावर 'गोदुघ + मतुप्' अशी स्थिति झाली असता, 'एकाचो बशो भष्, झला जशोऽन्ते, यरोऽनुनासिके' या तीन सूत्राची प्राप्ति आहे या तीन सूत्रापैकी 'यरोऽनुनासिके' हे सर्वांत पुढील सूत्र 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' या वचनान्वये प्रथम प्रवृत्त केल्यास, घकार

या 'यर्' पुढे मकार हा अनुनासिक वर्ण येत असल्यामुळे, घकाराचे जागी अनुनासिक ङकार होऊन 'गोदुङ + मतुप्' अशी 'प्रत्यये भाषाया नित्यम्'–सू ११६ वरील वार्तिक–या वार्तिकान्वये स्थिति झाल्यावर 'एकाचो बशो भष्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकणार नाही, कारण 'दुङ' हा एकाच् झषन्त नाही म्हणून 'गोधुङमान' हे इष्ट रूप सिद्ध होण्याकरिता 'दादेर्धातोर्घ' हे सूत्र प्रथम प्रवृत्त केल्यावर 'एकाचो बशो भष्' हे सूत्र प्रवृत्त करणे आवश्यक आहे, व ते सूत्र प्रवृत्त करून भष्भाव–धुघ्–व नतर धुग् असे जश्त्व केल्यावर 'यरोऽनुनासिके' या सूत्राची प्रवृत्ति केल्याने 'गोधुङमान्' हे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकते साराश त्रिपादीतील पूर्व पूर्व सूत्राच्या-शास्त्राच्या-दृष्टीने उत्तरोत्तर सूत्र–शास्त्र–असिद्ध मानले तरच, पूर्व पूर्व सूत्र प्रथम प्रवृत्त केल्याने, वर मागितल्याप्रमाणे, वरील रूप सिद्ध होऊ शकते म्हणून 'पूर्वत्रासिद्धम्' हे स्वतत्र विधिसूत्र न मानता अधिकारसूत्रच मानले पाहिजे या सूत्रावरील भाष्यात–८–२–१–भाष्यकार म्हणतात–'पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारोऽय द्रष्टव्य । किं प्रयोजनम् ?. पर परो योग पूर्वं पूर्वं योग प्रत्यसिद्धो यथा स्यात् । अनधिकारे हि सति समुदायस्य समुदायेऽसिद्धत्व विज्ञायेत । तत्र को दोष । तत्राऽयथेष्टप्रसङ्ग । तत्राऽयथेष्ट प्रसज्येत । गोधुङमान् गुडलिण्मानिति,–घत्वढत्वयो कृतयोर्झय इति व व प्रसज्येत ।' या भाष्याचा असा अर्थ आहे की, 'पूर्वत्रासिद्धम्' हे अधिकारसूत्र न मानता स्वतत्र विधिसूत्र मानल्यास, सपादसप्ताध्यायीरूप समुदायाच्या दृष्टीने त्रिपादीरूप समुदाय असिद्ध ठरेल, पण त्रिपादीतील पूर्व पूर्व सूत्राच्या दृष्टीने उत्तरोत्तर सूत्रे असिद्ध ठरणार नाहीत व त्यामुळे 'गोधुङमान् गुडलिण्मान्' ही इष्ट रूपें सिद्ध होऊ शकणार नाहीत आणि या वरील दोन उदाहरणात त्रैपादिक उत्तर सूत्रानी घत्व, ढत्व प्रथम केल्यास, 'झय' सू १८९८ या त्रैपादिक पूर्व सूत्राने मतुप् प्रत्ययातील मकाराचे जागी वकार

होण्याची आपत्ति येईल भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, 'दुह्' या दकारादि धातूतील अन्त्य हकाराचे 'दादेर्धा-तोर्घ' सू ३२५ या त्रैपादिक उत्तर सूत्राने प्रथम घत्व केल्यास व तसेच 'लिह्' यातील अन्त्य हकाराचे 'हो ढ' सू ३२४ या उत्तर त्रैपादिक सूत्राने प्रथम ढत्व केल्यास, 'गोदुघ्, गुडलिढ' यातील अन्त्य 'घ्, ढ्' या झय्प्रत्याहारान्तर्गत वर्णापुढे 'मतुप्' प्रत्यय येत असल्यामुळे, 'झय' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राची नतर प्रवृत्ति केल्याने, त्या 'मतुप्' प्रत्ययातील मकाराचे जागी वकार होण्याची आपत्ति येईल व वर दिलेली इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत परतु 'पूर्वत्रासिद्धम्' हे अधिकारसूत्र मानले असता, पूर्व पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीने उत्तरोत्तर त्रैपादिक सूत्र असिद्ध ठरत असल्यामुळे आणि 'गोदुह्, गोलिह्' अशा स्थितीत त्या पदाच्या अन्ती जो हकार आहे तो झय् नसल्यामुळे, 'झय' या सूत्राची प्रवृत्ति होत नसून, उत्तर त्रैपादिक सूत्रानी घत्व, ढत्व केल्यावर ते घत्व, ढत्व 'झय' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीने असिद्ध ठरत असल्यामुळे व हकारच विद्यमान आहे असे मानावे लागत असल्यामुळे, ते पूर्व त्रैपादिक सूत्र प्रवृत्त होत नाही व 'मतुप्' प्रत्ययातील मकाराचे वत्व न होता वर दिलेली दोन इष्ट रूपे सिद्ध होतात या भाष्याला धरूनच शब्दरत्नातील वरील पक्ति लिहिली आहे हे लक्षात ठेवावे) इतर अतिदेशविधायक शास्त्राप्रमाणे 'पूर्वत्रासिद्धम्' हे सूत्र देखील त्रिपादीत प्रवृत्त केल्यास काही दोष येत नाही असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण सपाद सप्ताध्यायीमध्ये देखील पूर्वसूत्राच्या दृष्टीने परसूत्र असिद्ध ठरण्याची आपत्ति येईल (शकाकाराची शका अशी आहे की, जरी 'पूर्वत्रासिद्धम्' हे सूत्र स्वतन्त्र विधिसूत्र मानता येत नसले तरी 'स्थानिवदादेश' सू ४९ 'अन्तादिवच्च' सू ७५ इत्यादि अतिदेशविधायक सूत्राप्रमाणे ते देखील अतिदेशविधायकसूत्र मानावे हे खरे की, त्या सूत्रात

अतिदेशदर्शक 'वति' प्रत्यय लावून 'पूर्वत्रासिद्धवत्' असे सूत्र न करिता, 'पूर्वत्रासिद्धम्' असे सूत्र केले आहे तरी पण 'विनापि वतिम् वत्यर्थो गम्यते' व 'अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते' असे भाष्यात ठिकठिकाणी म्हटले असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रातील 'असिद्धम्' या पदाचा 'असिद्धवत्' असा अर्थ करून ते सूत्र अतिदेशविधायकसूत्र मानता येते व ते तसे मानल्यास, ज्याप्रमाणे इतर अतिदेशविधायक-सूत्रे सपूर्ण अष्टाध्यायीत प्रवृत्त होत असतात त्याचप्रमाणे प्रकृत सूत्र देखील त्रिपादीत प्रवृत होऊ शकेल व त्यामुळे त्रिपादीतील पूर्व-सूत्राच्या दृष्टीने परसूत्र असिद्ध ठरण्यात काही अडचण येणार नाही या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, प्रकृत सूत्र अतिदेशविधायक सूत्र मानल्यास व इतर अतिदेशविधायक सूत्राप्रमाणे प्रकृत सूत्र अष्टाध्यायीत सर्वत्र प्रवृत केल्यास, ते सपादसप्ताध्यायीत देखील प्रवृत्त होईल व त्यामुळे सपादसप्ताध्यायी-तील देखील पूर्वसूत्राच्या दृष्टीने परसूत्र असिद्ध ठरण्याची आपत्ति येईल व 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' सू १७५ हे सूत्र व्यर्थ ठरेल म्हणून प्रकृत सूत्र अतिदेशविधायक सूत्र मानणे अयोग्य आहे आता शकाकार असे म्हणतो की, प्रकृत सूत्र अतिदेशविधायक सूत्र मानल्याने जर वर दाखविलेला दोष उद्भवतो तर त्याला परिभाषा मानावी व ते सूत्र परिभाषा मानल्यास, 'कार्यकाल सज्ञापरिभाषम' प ३ या परिभाषान्वये ते कार्यकालपक्षात त्रिपादीतील प्रत्येक सूत्राजवळ, त्या सूत्राने कार्य करतेवेळी, उपस्थित होऊन व त्याशी अन्वित होऊन 'पूर्व प्रति परमसिद्धम्' अशी व्यवस्था सहज सिद्ध होऊ शकेल या शकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात की, प्रकृत सूत्र, अष्टाध्यायीच्या प्रथमाध्यायात जेथे परिभाषा पठित केल्या आहेत तेथे पठित न करिता, मुद्दाम सपादसप्ताध्यायी व त्रिपादी या दोहोच्या) मध्यें पठित केले असल्यामुळें, तशा पाठाच्या सामर्थ्याचा व तसेच 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' या सूत्राच्या सामर्थ्याचा आश्रय

केल्यास या दोन सूत्रांपैकी अमुकच सूत्र त्रिपादीत लागू पडावें असे म्हणण्यास कोणतेंहि प्रमाण उपलब्ध नसल्यामुळें, प्रकृत सूत्र त्रिपादींमध्ये देखील प्रवृत्त न होण्याची आपत्ति येईल (प्रकृत सूत्र परिभाषाप्रकरणात पठित न करिता सपादसप्ताध्यायीच्या नतर व त्रिपादीच्या लगेच पूर्वी–आरभी–पठित केले असल्यामुळें, अशा मध्ये केलेल्या पाठाच्या सामर्थ्याने त्याला परिभाषा मानता येत नाही जर तें सूत्र परिभाषारूपाने पठित करावे असा पाणिनीचा हेतु असता तर, त्याने ते सूत्र जेथे प्रथमाध्यायात 'षष्ठी स्थानेयोगा, तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्यादि परिभाषा पठित केल्या आहेत तेथे त्या परिभाषाप्रकरणात पठित केले असते असे असून देखील गकाकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे जर ते सूत्र परिभाषा आहे असे मानले तर, 'षष्ठी स्थानेयोगा' १ १ ४९ या सूत्रावरील भाष्यात सागितल्याप्रमाणे ते सूत्र सकलशास्त्रव्यापि होईल, म्हणजे त्या सूत्राची सपादसप्ताध्यायी व त्रिपादी या दोन्ही ठिकाणी सारखीच प्रवृत्ति होईल त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात–'अधिकारो नाम त्रिप्रकार । कश्चिदेकदेशस्थ सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीप सुप्रज्वलित सर्व वेश्माभिज्वलयति ।' या भाष्याचा अर्थ असा की, अधिकार तीन प्रकारचा आहे पहिला अधिकार–म्हणजेच परिभाषा–अशा प्रकारचा असतो कीं, तो स्वत एकाच जागी विद्यमान राहून, ज्याप्रमाणे चागला पेटविलेला दिवा एकाच ठिकाणी ठेवलेला असून सर्व घरात उजेड पाडतो त्याचप्रमाणे, सर्व शास्त्राला प्रकाशित करतो साराश परिभाषा ही वरील भाष्यान्वये सर्वशास्त्रव्यापिनी आहे म्हणून प्रकृत सूत्राला जर परिभाषा मानले तर, त्याला स्वतत्र विधिसूत्र मानतेवेळी 'सपादसप्ताध्यायी प्रति त्रिपादी असिद्धा' असा जो त्याचा संकुचित अर्थ केला होता तसा अर्थ न होता, 'पूर्वं प्रति परमसिद्धम्' असा त्याचा सामान्य अर्थ होईल, व अशा रीतीनें तें सूत्र सकलशास्त्रव्यापि मानल्याने सपादसप्ताध्यायींत देखील प्रवृत्त झाल्यास, सापादिक

पूर्वशास्त्राच्या दृष्टीने देखील सापादिक परशास्त्र असिद्ध ठरेल व 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' हे परिभाषारूप सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' सू १७५ या सूत्राच्या सामर्थ्यामुळें प्रकृत सूत्र सपादसप्ताध्यायीत प्रवृत्त होऊ शकणार नाही असे शकाकाराचे म्हणणे असल्यास, जसे त्या सूत्राच्या सामर्थ्यामुळे प्रकृत सूत्र, शकाकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे, सपादसप्ताध्यायीत प्रवृत्त होऊ शकणार नाही तसेच त्या सूत्राच्या सामर्थ्याने प्रकृत सूत्र त्रिपादीत देखील प्रवृत्त होऊ शकणार नाही, कारण 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' हे सूत्र देखील परिभाषा असल्यामुळे सकलशास्त्रव्यापि आहे व त्याच्या सकलशास्त्रव्यापित्वामुळे जसे ते सपादसप्ताध्यायीत प्रवृत्त होते तसे ते त्रिपादीत देखील प्रवृत्त होईल प्रकृत सूत्र स्वतत्र विधिसूत्र किंवा अधिकारसूत्र मानले असता, त्या सूत्रान्वयें सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीने जशी त्रिपादी असिद्ध ठरत होती व त्यामुळे 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' हे सापादिक परिभाषारूप सूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त होऊ शकत नव्हते तशी, प्रकृत सूत्र परिभाषा मानल्याने, सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध ठरत नसल्यामुळे, 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' हे सूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त होण्यास कोणताहि प्रत्यवाय राहणार नाही आणि हे सूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त झाल्यास, जसे त्याच्या सामर्थ्याने प्रकृत सूत्र सपादसप्ताध्यायीत प्रवृत्त होऊ शकत नाही—व हे शकाकारास देखील कबूल आहे—तसेच त्या सूत्राच्या सामर्थ्याने प्रकृत सूत्र त्रिपादीत देखील प्रवृत्त होऊ शकणार नाही साराश 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' या सूत्रासारखें प्रकृत देखील परिभाषा मानल्यास, या दोन्ही परिभाषा सपूर्ण अष्टाध्यायीत प्रवृत्त होतील व या दोन परिभाषापैकी कोणती परिभाषा प्रवृत्त करावी हे जाणण्यास कोणतेहि गमक नसल्यामुळें, वाटेल तेथें वाटेल ती परिभाषा प्रवृत्त केल्याने स्वरूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे

प्रकृत सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत 'सकलशास्त्रव्यापित्वनिरासार्थं तु परिभाषात्व नाश्रितम्' असे कैयटाने म्हटले आहे व या पक्तीतील 'परिभाषात्वम्' हे प्रतीक घेऊन त्यावर उद्योतकाराने 'लिङ्ग-विशेषानुपादानाच्चेत्यपि बोध्यम् । शास्त्रत्वस्यैव लिङ्गत्वे तु सपादस-प्ताध्याय्यामपि पूर्वं प्रति परासिद्धत्वापत्ति । मध्ये पाठसामर्थ्या-श्रयणे तु त्रिपाद्यामपि अप्रवृत्ति स्यादिति भाव ।' असे म्हटले आहे आणि याच पक्तीचा शब्दरत्नात अनुवाद केला आहे सारांश प्रकृत सूत्र स्वतत्र विधिसूत्र किंवा अतिदेशविधायक सूत्र किंवा परिभाषा मानल्याने वर दाखविलेले दोष उद्भवत असल्यामुळे, ते अधिकारसूत्र मानणेच योग्य आहे आणि म्हणूनच त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी असे म्हटले आहे की, पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारोऽय द्रष्टव्य । किं प्रयोजनम् ।...पर परो योग पूर्व पूर्व योग प्रति असिद्धो यथा स्यात्' हे भाष्य पूर्वी दिलेच आहे व त्याचा अर्थ तेथें सांगितलाच आहे) 'रो रीत्यस्य प्रसङ्गात्' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, जे सिद्ध आहे त्याचेच ठिकाणी असिद्धत्वाचा आरोप करता येतो, म्हणजे कार्य झाल्या-नतरच ते कार्य जणू काय झालेच नाही असा त्या कार्याच्या ठिकाणी आरोप करणे शक्य आहे म्हणून 'पूर्वत्रासिद्धम्' या सूत्राची प्रवृत्ति होण्यास उदाहरण मिळावे या करिता लक्ष्याचे ठिकाणी प्रथम त्रैपादिक परसूत्राने कार्य करणे आवश्यक आहे त्रैपादिक परसूत्राने ते कार्य प्रथम केल्यावर जरी ते कार्य झाले नाही असा त्या कार्याचे ठिकाणी आरोप करता येतो तरी, ज्या 'रु' सज्ञक स्थानीचे जागी उकारादेश करणे आहे त्या स्थानीचा ('रो रि' सू १७३ या त्रैपादिक परसूत्राने नाश होऊन) अभाव झाला असल्यामुळे, देवदत्तहन्तृहतन्यायान्वये 'हशि च' सू १६६ या सूत्राची प्राप्तीच होऊ शकत नाही ('मनस्+रथ' या उदाहरणात 'मनस्' यातील अन्त्य सकाराचे 'ससजुषो रु' सू १६२ या सूत्राने रुत्व केल्यावर

'मनरु+रथ' अशी स्थिति झाली असता, 'हशि च' सू १६६ या सापादिक सूत्राची व तसेच 'रो रि' सू १७३ या त्रैपादिक सूत्राची प्राप्ति होते कार्यासिद्धत्वपक्षात सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध ठरत नसल्यामुळे व त्रैपादिक सूत्राने प्रथम कार्य केल्यावर ते कार्य सापादिक कार्य करतेवेळी असिद्ध ठरत असल्यामुळें आणि 'हशि च' या सूत्राच्या मानाने 'रो रि' हे परसूत्र असल्यामुळे, त्या पर त्रैपादिक सूत्राने प्रथम कार्य करून 'मनर्' यातील अन्त्य रुचा, म्हणजे रकाराचा, लोप केल्यास, 'मन+रथ' अशी स्थिति होईल व हे रुलोपरूप कार्य त्रैपादिक सूत्राने झाले असल्यामुळे, ते 'हशि च' या सापादिक सूत्राने होणाऱ्या कार्याच्या दृष्टीने असिद्ध मानता येईल, म्हणजे त्या सिद्ध कार्याचे ठिकाणी असिद्धत्वाचा आरोप करता येईल सारांश कार्यासिद्धत्वपक्षात कार्य झाल्यावरच ते असिद्ध मानता येते. कार्य जर केलेच नाही तर त्याच्या अभावी त्याचे ठिकाणी असिद्धत्वाचा आरोप कसा करता येणार, म्हणजे ते कार्य कसे असिद्ध मानता येणार ? म्हणून त्रैपादिक परसूत्राने कार्य प्रथम करणे भाग आहे व ते कार्य प्रथम केल्यावर जरी 'पूर्वत्रासिद्धम्' या सूत्राने ते प्रथम केलेले कार्य असिद्ध मानता आले तरी, ते कार्य केल्याने 'रु=र्' या स्थानीचे जागी 'रो रि' या सूत्राने लोपरूप आदेश होऊन 'रु' हा स्थानी नष्ट झाला असल्यामुळे, 'हशि च' या सापादिक सूत्राने 'रु' चे जागी उत्वकार्य करतेवेळी त्या नष्ट झालेल्या 'रु' स्थानीचा पुन्हा कसा प्रादुर्भाव होऊ शकणार, म्हणजे ज्या 'रु' चा लोपरूप कार्याने नाश झाला आहे त्या 'रु'चे पुनरुज्जीवन कसे होऊ शकणार ? एखाद्या मनुष्याने देवदत्ताचा प्राण घेतल्यावर देवदत्ताचा वध करणाऱ्या त्या पुरुषाचा प्राण घेतला तरी त्यामुळे जो देवदत्त एकदा मरून गेला आहे तो पुन्हा जीवन्त होऊ शकत नाही देवदत्ताचा वध करण्यास प्रवृत्त झालेल्या त्या पुरुषाचा त्याने देवदत्तास मारून टाकण्यापूर्वी नाश केला तरच देवदत्ताचे प्राण वाचू शकतात व ह्याच

देवदत्तहन्तृहतन्याय होय हा न्याय वरील उदाहरणास लावल्यास, 'रो रि' या त्रैपादिक उत्तरसूत्राने 'रु=र्' या स्थानीचा लोप प्रथम केल्यास तो नेहमीकरिता नाहीसा होत असल्यामुळे, 'हशि च' या सापादिक सूत्राने 'रु' चे जागी उकारादेश करतेवेळी तो नेहमीकरिता नष्ट झालेला 'रु' विद्यमान आहे असे मानता येणे शक्य नाही व त्यामुळे उत्व होऊ शकणार नाही व 'ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण' सू १७४ या सूत्राने 'मन', यातील अन्त्य अकार दीर्घ होऊन 'मनारथ' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल साराश कार्यासिद्धत्वपक्ष मानल्यास, 'मनोरथ' हे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकत नाही शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानला तरच ते रूप सिद्ध होऊ शकते, कारण त्या पक्षात 'रो रि' हे त्रैपादिक शास्त्र वरील उदाहरणात उपस्थित होताक्षणीच 'हशि च' हे सापादिक शास्त्र त्याचा बाध करून त्याला प्रवृत्त होऊ न देता स्वत च प्रवृत्त होते व अशा रीतीने 'रु' या स्थानीचे प्राण वाचत असल्यामुळे, त्या 'रु' चे उत्व होऊन 'मन+उ+रथ' अशी स्थिति झाली असता, 'आद्गुण' सू ६९ या सूत्राने गुणरूप एकादेश होऊन 'मनोरथ' या इष्ट रुपाची सिद्धि होण्यात काही अडचण येत नाही म्हणून कार्यासिद्धत्वपक्ष न मानता शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानणेच योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे हाच पक्ष भाष्यकाराना मान्य आहे हे सिद्ध करण्याकरिता शब्दरत्नकार पुढील पक्ति लिहितात) प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात व 'अच परस्मिन्' १–१–५७ या सूत्रावरील भाष्यात आणि तसेच 'षत्वतुकोरसिद्ध' ६–१–८६ या सूत्रावरील भाष्यात हेच स्पष्ट केले आहे, म्हणजे शास्त्रासिद्धत्वपक्षच मानला आहे (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात–८–२–१–भाष्यकार म्हणतात- 'अथाऽसिद्धवचन किमर्थम् ? ..पूर्वत्रासिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थ च । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थ तावत्–राजभि तक्षभि राजभ्या तक्षभ्याम् राजसु तक्षसु इति । नलोपे कृतेऽत

इत्यैस्भावादय प्राप्नुवन्ति। असिद्धत्वान्न भवन्ति। उत्सर्गलक्षण-भावार्थं च–अमुष्मै अमुष्मात् अमुष्य अमुष्मिन्निति। अत्र मुभावेऽत्त इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति, असिद्धत्वाद्भवन्ति।' या भाष्याचा थोडक्यात भावार्थ हा आहे की, प्रकृत सूत्रात 'असिद्धम्' हे पद अशाकरिता घातले आहे की, आदेशाच्या निमित्ताने जे कार्य प्राप्त होते त्याचा निषेध व्हावा, म्हणजे ते होऊ नये, व उत्सर्गाच्या–स्थानीच्या–निमित्ताने जी कार्ये प्राप्त होतात ती व्हावीत या भाष्यावरील कैयटाची टीका अत्यन्त महत्त्वाची आहे व त्या टीकेत कैयटाने भाष्याचा गूढार्थ स्पष्ट केला आहे त्या टीकेत 'किं शास्त्रस्यासिद्धत्वमथ कार्यस्येति प्रश्न सिद्धस्यासिद्धत्ववचनादतिदेश आश्रीयते। शास्त्रस्य चाऽसिद्धवद्भाव आश्रीयते, न तु कार्यस्य। अन्यथोत्सर्गलक्षणकार्यं न सिध्येत् राजभिरिति। नलोपशास्त्रमैसादिषु कर्त्तव्येष्वसिद्धत्वात्स्वकार्यं न प्रदर्शयतीत्यैसाद्यभाव। अमुष्मा इति। अदसो विभक्तौ त्यदाद्यत्वे कृते परत्वान्नित्यत्वाद्वोत्वप्रसङ्गादकारान्तत्वनिबन्धनस्मायाद्यप्रसङ्ग। उत्वशास्त्रस्याऽसिद्धत्वादप्रवर्तनात्पूर्वं स्मायादय पश्चादुत्वम्।' असे कैयटाने म्हटले आहे कैयटाच्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे की, 'अथाऽसिद्धवचन किमर्थम्' असा जो वरील भाष्यात भाष्यकारानी प्रश्न केला आहे तो अशा हेतूने केला आहे की, प्रकृत सूत्र शास्त्रासिद्धत्वाचे प्रतिपादन करणारे सूत्र आहे किंवा कार्यासिद्धत्वाचे प्रतिपादन करणारे सूत्र आहे व या प्रश्नाचे उत्तर देताना भाष्यकारानी जे म्हटले आहे त्याचा अर्थ विशद करिताना कैयटाने 'शास्त्रस्य चाऽसिद्धवभाव आश्रीयते न तु कार्यस्य' असे स्पष्ट म्हटले आहे 'राजन् भिस्, राजन् भ्यस्' इत्यादि स्थली 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' सू २३० या सूत्राने 'राजन्' या अङ्गाला पदसञ्ज्ञा होत असल्यामुळे, 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू २३६ या ज्या त्रैपादिक शास्त्राने 'राजन्' यातील अन्त्य नकाराचा लोप होतो ते त्रैपादिक शास्त्र 'अतो भिस ऐस्' सू २०३ व 'बहुवचने झल्येत्'

सू २०५ या सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने प्रकृत सूत्रान्वये असिद्ध ठरत असल्यामुळे व अशा रीतीने त्या असिद्ध शास्त्राने झालेला नकारलोप झालाच नाही व 'राज' असे अदन्तअङ्ग नसून 'राजन्' असे नकारान्तच अङ्ग आहे असे मानावे लागत असल्यामळे, त्या असिद्ध शास्त्राने झालेल्या नकारलोपकार्याच्या निमित्ताने प्राप्त होणारे ऐस्त्व व एत्व होत नाही आणि 'राजै राजेभ्य' अशी अनिष्ट रूपे न होता 'राजभि राजभ्य' अशी इष्ट रूपे सिद्ध होतात त्याचप्रमाणे 'अदस् ङे, अदस् ङसि, अदस् ङस्, अदस् ङि' या स्थली 'त्यदादीनाम' सू २६५ या सूत्राने 'अदस्' यातील अन्त्य सकाराचे जागी अकारादेश होऊन व 'अतो गुणे' सू १९१ या सूत्राने पररूप एकादेश होऊन जेव्हा त्या सापादिक सूत्रान्वये 'अद' असे अदन्त अङ्ग होते तेव्हा 'सर्वनाम्न स्मै' सू २१५, 'ङसिङ्यो स्मात्स्मिनौ' सू २१६, 'टाङसिङसामिनात्स्या' सू २०१ या सापादिक शास्त्रानी 'ङे, ङसि, ङस, ङि' या विभक्तिप्रत्ययाचे जागी अनुक्रमे 'स्मै, स्मात, स्य, स्मिन्' या आदेशाची प्राप्ति होते आणि तसेच 'अदसोऽसे' सू ४१९ या उत्तर त्रैपादिक सूत्राने 'अद' यातील 'द' चे जागी मुत्वाची प्राप्ति होते उत्तर त्रैपादिक सूत्राने मुत्वकार्य प्रथम केल्यास अङगाचे अदन्तत्व नष्ट होऊन उदन्त अङग होत असल्यामुळे, त्या पुढील विभक्तिप्रत्ययाचे जागी वरील सापादिक सूत्रानी होणारे आदेश होऊ शकणार नाहीत व इष्ट रूपे सिद्ध न होण्याची आपत्ति येईल परतु वरील सापादिक शास्त्रांच्या दृष्टीने 'अदसोऽसे' हे त्रैपादिक शास्त्र प्रकृत सूत्रान्वये असिद्ध असल्यामुळे, म्हणजे त्या सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने 'अदसोऽसे' या त्रैपादिक शास्त्राचा अभाव असल्यामळे, ती सापादिक शास्त्रे प्रथम प्रवृत्त होतात व त्या सापादिक शास्त्रान्वये विभक्तिप्रत्ययाचे जागी आदेश केल्यावर असिद्ध 'अदसोऽसे' हे त्रैपादिक मुत्वशास्त्र नतर प्रवृत्त होऊन 'अमुष्मै, अमुष्मात्, अमुष्य,

अमुष्मिन्' या इष्ट रूपाची सिद्धि होते साराश वरील भाष्यावरून व कैयटवृत्तीवरून हे स्पष्ट होते की, भाष्यकारानी कार्यासिद्धत्वपक्ष मानला नसून शास्त्रासिद्धत्वपक्षच मानला आहे 'अच परस्मिन्पूर्व-विधौ' व 'षत्वतुकोरसिद्ध' या दोन्ही सूत्रावरील भाष्यात देखील भाष्यकारानी जसे प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात व्याख्यान केले आहे तसेच व्याख्यान केले आहे म्हणून त्या दोन सूत्रावरील भाष्य येथे देण्याची आवश्यकता नाही कार्यासिद्धत्वपक्ष मानल्यास, त्रैपादिक परशास्त्र असिद्ध ठरत नसल्यामुळे आणि त्यामुळे 'विप्रति-षेधे पर कार्यम्' सू १७५ या सूत्राची त्रिपादीत प्रवृत्ति बद करणे अशक्य असल्यामुळे, ते विप्रतिषेधसूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त होईल व त्या सूत्राच्या बलावर पर त्रैपादिक शास्त्र सापादिक शास्त्राला व पूर्व त्रैपादिक शास्त्राला बाधून प्रथम प्रवृत्त होण्याची आणि त्यामुळे अनिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति येईल ही आपत्ति टाळण्या-करिता शास्त्रासिद्धत्वपक्षच मानणे आवश्यक आहे या पक्षात सापादिक शास्त्राच्या व पूर्व त्रैपादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक पर शास्त्र असिद्ध ठरत असल्यामुळे व अशा रीतीने ही दोन पूर्व व पर शास्त्रे तुल्यबल ठरत नसल्याकारणाने त्या दोहोमध्ये विरोध उत्पन्न होत नसल्यामुळे, 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' हे सूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त होऊ शकत नाही व त्रैपादिक शास्त्र पर असून देखील पूर्व शास्त्राच्या दृष्टीने असिद्ध असल्यामुळे, ते असिद्ध शास्त्र प्रथम प्रवृत्त न होता सिद्ध शास्त्र प्रथम प्रवृत्त होऊन व नतर असिद्ध शास्त्र प्रवृत होऊन शास्त्रासिद्धत्वपक्षात इष्ट रूपाची सिद्धि होण्यात काही अडचण येत नाही म्हणून कार्यसिद्धित्वपक्ष मानल्याने उत्पन्न होणाऱ्या अनेक आपत्ति टाळण्याकरिता व इष्ट रूपाची सिद्धि होण्याकरिता शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानणेच योग्य आहे असा शब्दरत्न-काराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) 'तथा च - इति सिद्धान्तो व्याकुप्येत' या मनोरमेच्या पक्तीतील 'तथा च' या पदाचा त्रैपादिक

शास्त्र व तसेच त्या शास्त्राने ज्ञात होणारे कार्य याचे ठिकाणी, त्या त्रैपादिक शास्त्राच्या अर्थाचा बोध होतेवेळी, असिद्धत्वाचा अभाव मानल्याने, 'रो रि' इत्यादि त्रैपादिक शास्त्राची प्रवृत्ति होण्याचा प्रसङ्ग आला असता' असा अर्थ आहे (साराश कार्यासिद्धत्वपक्षात सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध ठरत नसल्यामुळे, ते पर त्रैपादिक शास्त्र प्रथम प्रवृत्त होऊन त्या सूत्राने होणारे कार्य प्रथम होईल व अनिष्ट रूपे सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल) 'सिद्धान्तो व्याकुप्येत' असे जे वरील मनोरमेच्या पक्तीत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ('विप्रतिषेधे पर कार्यम्' सू १७५ हे) विप्रतिषेधशास्त्र प्रवृत्त होण्यास निमित्त होणारे त्रैपादिक परशास्त्र किंवा त्या त्रैपादिक परशास्त्राने बोधित होणारे कार्य असिद्ध आहे असे तुम्हाला (कार्यासिद्धत्वपक्ष मानणाऱ्या वादीला) म्हणता येणे शक्य नाही, पण तुम्हाला एवढेच म्हणता येणे शक्य आहे की, एखाद्या उदाहरणात त्रैपादिक सूत्राने झालेले कार्य पुढे प्रवृत्त होऊ पाहणाऱ्या सापादिक शास्त्राने होणाऱ्या कार्याच्या दृष्टीने असिद्ध आहे त्यामुळे 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' हे सूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त होऊ शकत नाही या सबधाने भाष्यात (पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य' असा) जो हेतु दिला आहे तो हेतु तुमच्या पक्षात (कार्यासिद्धत्ववादीच्या पक्षात) सिद्ध होऊ शकत नाही ('विप्रतिषेधे पर कार्यम' या सूत्राचा 'द्वयो शास्त्रयो तुल्यबलयो एकस्मिन् लक्ष्ये युगपत् प्राप्तौ सत्या, परमेव शास्त्र प्रवृत्तिमर्हति' असा अर्थ आहे या अर्थान्वये विप्रतिषेधशास्त्र प्रवृत्त होण्यास पर शास्त्र असणे, ते पर शास्त्र तुल्यबल असणे, व त्या परशास्त्राची एकाच लक्ष्याचे ठिकाणी जेथे पूर्व शास्त्र प्रवृत्त होऊ पाहते तेथे युगपत् उपस्थिति होणे, ही निमित्ते आवश्यक आहेत जर पर शास्त्र विद्यमानच नसले, किंवा विद्यमान असून ते विद्यमानच नाही असा त्याचे ठिकाणी आरोप होत असला, किंवा पूर्व शास्त्र

नित्य अथवा अन्तरङ्ग अथवा अपवादरूप असल्यामुळे पर शास्त्र बलहीन होते, तशा ठिकाणी विप्रतिषेधशास्त्र–सू १७५–प्रवृत्त होऊ शकत नाही कार्यासिद्धत्वपक्षवादी सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध आहे, म्हणजे विद्यमान नाही, किंवा पूर्व पूर्व त्रैपादिक शास्त्राच्या दृष्टीने उत्तरोत्तर त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध आहे, म्हणजे विद्यमान नाही, असे मुळीच म्हणत नाही म्हणून त्याच्या पक्षात सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक शास्त्र विद्यमान आहे व तसेच पूर्व पूर्व त्रैपादिक शास्त्राच्या दृष्टीने उत्तरोत्तर त्रैपादिक शास्त्र विद्यमान आहे असेच मानले पाहिजे त्यामुळें एखाद्या उदाहरणात पूर्व सापादिक शास्त्र व पर त्रैपादिक शास्त्र एकेच वेळी उपस्थित झाले असता, सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने पर त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध आहे, म्हणजे विद्यमान नाही, असे त्याला म्हणता येणे शक्य नसल्यामुळे, विप्रतिषेधसूत्र–सू १७५–प्रवृत्त होईल व पर त्रैपादिक सूत्राने प्रथम कार्य करणे भाग पडेल ते कार्य प्रथम केल्यावर तसे झालेले कार्य पूर्व सापादिक सूत्राने पुढें होणाऱ्या कार्याच्या दृष्टीने असिद्ध आहे एवढेच तो म्हणू शकतो पण भाष्यकारानी तर 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य' असे म्हटले आहे भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, एखाद्या उदाहरणात पूर्व सापादिक शास्त्राची व पर त्रैपादिक शास्त्राची किंवा पूर्व व पर त्रैपादिक शास्त्राची युगपत् प्राप्ति झाल्यास, सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक शास्त्राचा व तसेच पूर्व त्रैपादिक शास्त्राच्या दृष्टीने उत्तर त्रैपादिक शास्त्राचा अभाव असल्यामुळे, विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हे सूत्र अशा ठिकाणी प्रवृत्त होऊ शकत नाही साराश विप्रतिषेधसूत्र प्रवृत्त न होण्यासबधाने 'अभावादुत्तरस्य' असा जो भाष्यकारानी हेतु दिला आहे तो हेतु कार्यासिद्धत्ववादीच्या पक्षात सिद्ध होत नाही, म्हणजे चूक ठरू पाहतो, कारण कार्यासिद्धत्वपक्षवादी सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक

शास्त्र व पूर्व पूर्व त्रैपादिक शास्त्राच्या दृष्टीने उत्तरोत्तर त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध आहे, म्हणजे ते विद्यमान नाही, असे मुळीच म्हणत नाही हे वर सागितलेच आहे म्हणून त्याच्या म्हणण्यात व भाष्यकाराच्या म्हणण्यात उघड विरोध येत असल्यामुळे, त्याचे म्हणणे बरोबर मानता येत नाही व त्यामुळे कार्यासिद्धत्वपक्ष न मानता शास्त्रासिद्धत्वपक्षच मानणे योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे आता कार्यासिद्धत्वपक्ष मानला असता त्रिपादीत विप्रतिषेधसूत्र–सू १७५–प्रवृत्त होण्याची आपत्ति येते, व ते सूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त होऊ शकत नाही या सबधाने भाष्यकारानी ‘अभावादुत्तरस्य’ असा जो हेतु दिला आहे तो हेतु सिद्ध होऊ शकत नाही असे जे दोन दोष त्या पक्षावर दिले आहेत ते दोष वास्तविक त्या पक्षात येत नाहीत हे सिद्ध करण्याकरिता कार्यासिद्धत्वपक्षवादी असे म्हणतो की,) आमच्या पक्षात देखील ‘पूर्व’ या शब्दाचा ‘पूर्वशास्त्रबोध्यकार्य’ व ‘पर’ या शब्दाचा ‘परशास्त्रबोध्यकार्य’ असा लक्षणेने अर्थ मानल्याने, परशास्त्रबोध्य कार्याचे ज्ञान होतेवेळीच या कार्याचे असिद्धत्व स्पष्ट होते (व त्यामुळे पर त्रैपादिकशास्त्रबोध्य कार्याची व्यावृत्ति होते, म्हणजे असिद्ध ठरणारे ते कार्य न होता, सापादिकसूत्रविहित किंवा पूर्वत्रैपादिकसूत्रविहित कार्यच होते कार्यासिद्धत्वपक्षवादीच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, ‘पूर्वत्रासिद्धम’ या सूत्रात आक्षिप्त होणाऱ्या ‘पर’ या शब्दाचा ‘परशास्त्रबोध्यकार्य’ असा लक्षणेने अर्थ केल्यास आणि त्याचप्रमाणे त्या सूत्रात उपात्त–गृहीत–असलेल्या ‘पूर्व’ या शब्दाचा ‘पूर्वशास्त्रबोध्यकार्य’ असा लक्षणेने अथ केल्यास, ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ या अधिकारसूत्राचा ‘पूर्वसापादिकशास्त्रबोध्यकार्यं प्रति त्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्यमसिद्धम्, पूर्वपूर्वत्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्यं प्रति उत्तरोत्तरत्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्यमसिद्धम्’ असा अर्थ होतो त्यामुळे एखाद्या उदाहरणात सापादिक व त्रैपादिक शास्त्राची एकेच वेळी उपस्थिति झाल्यास,

सापादिकशास्त्रबोध्यकार्याच्या दृष्टीने त्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्य, वर दिलेल्या अर्थान्वये, असिद्ध ठरत असल्यामुळे, त्रैपादिकशास्त्रबोध्य-कार्याची व्यावृत्ति होऊन, म्हणजे ते कार्य न होता, सापादिकशास्त्र-बोध्यकार्यच प्रथम होते त्याचप्रमाणे एखाद्या उदाहरणात पूर्व व पर त्रैपादिक शास्त्रांची युगपत् प्राप्ति झाल्यास, वरील अर्थान्वये, पूर्व-त्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्याच्या दृष्टीने परत्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्य असिद्ध ठरत असल्यामुळे, त्या परसूत्राने पावलेले कार्य न होता पूर्व सूत्राने पावलेलेच कार्य प्रथम होते 'पूर्वत्रासिद्धम्' या सूत्राचा जसा वर अर्थ केला आहे त्या अर्थान्वये विप्रतिषेधसूत्र–सू १७५–त्रिपादीत प्रवृत्त होऊं शकत नाही, आणि म्हणून कार्यासिद्धत्वपक्षात विप्रतिषेध-सूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त होण्याची आपत्ति येते असा जो दोष वर दिला आहे तो दोष मुळीच उद्भवत नाही त्याचप्रमाणे भाष्यवचनातील 'अभावा-दुत्तरस्य' या पदाचा 'अभावादुत्तरशास्त्रबोध्यकार्यस्य'–म्हणजे सापादिक-शास्त्रबोध्यकार्याच्या दृष्टीने त्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्याचा अभाव असल्यामुळे व तसेच पूर्वत्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्याच्या दृष्टीने परत्रैपा-दिकशास्त्रबोध्यकार्याचा अभाव असल्यामुळे–असा अर्थ केल्याने भाष्य-कारानी विप्रतिषेधसूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त न होण्यासबधाने जो हेतु दिला आहे तो हेतु कार्यासिद्धत्वपक्षात देखील सारखाच लागू पडतो म्हणून कार्यासिद्धत्वपक्ष सदोष व भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे स्वीकारार्ह नाही हे म्हणणे अयोग्य ठरते असा कार्यासिद्धत्वपक्षवादीच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की कार्यासिद्धत्व-पक्षवादीने 'पूर्व' व 'पर' या शब्दाचा वर सागितल्याप्रमाणे जसा लक्षणेनें अर्थ केला आहे तसा) लक्षणेनें अर्थ करण्यास कोणताहि आधार नसल्यामुळें व तसा लाक्षणिक अर्थ केल्यानें कोणतेंहि अधिक फल निष्पन्न होत नसल्यामुळे आणि लक्षणेनें अर्थ करण्यात गौरव असल्यामुळे, तसा लक्षणेने अर्थ करून कशा तरी रीतीनें कार्या-सिद्धत्वपक्ष स्थापित करणे अयोग्य आहे ('पूर्व' व 'पर' या

शब्दार्चा त्यांच्या अभिधाशक्तीनें बोधित होणारा (पूर्वशास्त्र व परशास्त्र असाअर्थ आहे व त्यामुळें 'पूर्वत्रासिद्धम्' या अधिकारसूत्राचा 'पूर्वशास्त्र प्रति परशास्त्रमसिद्धम्' असाच अर्थ होतो तसा अर्थ केल्याने सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध ठरते व पूर्व-त्रैपादिकशास्त्राच्या दृष्टीने परत्रैपादिकशास्त्र असिद्ध ठरते त्यामुळे एखाद्या उदाहरणात सापादिक व त्रैपादिक शास्त्राची किंवा पूर्व व पर त्रैपादिकशास्त्राची युगपत् प्राप्ति झाल्यास, पूर्व शास्त्राच्या दृष्टीने पर शास्त्र असिद्ध–विद्यमानच नाही असे–ठरून पूर्व शास्त्रच प्रवृत्त होते व त्या योगाने सर्व इष्ट रूपाची सिद्धि होते साराश 'पूर्व' व 'पर' या शब्दाचा जो अभिधाशक्तिवाच्य अर्थ आहे तो मानल्याने सर्व इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकत असल्यामुळे, त्या शब्दाचा पूर्वशास्त्र-बोध्यकार्य व परशास्त्रबोध्यकार्य असा लक्षणेने अर्थ करण्याचो गरज काय ? भाष्यकारादिकानी त्या शब्दाचा तसा लक्षणेने अर्थ केला नसल्यामुळे, तसा अर्थ करण्यास कोणतेहि प्रमाण नाही अभिधा-शक्तिवाच्य अर्थ मानल्याने सर्व इष्ट रूपे सिद्ध न होता, लक्षणेने अर्थ केल्यानेच सर्व इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकत असती तर, अगतिक-गतिन्यायाने लक्षणा करणे योग्य झाले असते पण वर सागितल्या-प्रमाणे तशी वस्तुस्थिति प्रकृत स्थली नाही तसेच लक्षणा करण्यात गौरवरूप दोष मानला आहे म्हणून अभिधाशक्तिवाच्य अर्थ मानल्यानेच सर्व काम भागत असल्यामुळें, 'पूर्व' व 'पर' या शब्दाचा लक्षणेने अर्थ करून कसा तरी कार्यासिद्धत्वपक्ष स्थापित करण्याचा अट्टाहास करणे अनुचित आहे साराश कार्यासिद्धत्वपक्ष न मानता, शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानणेच योग्य आहे असा शब्दरत्न-काराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

शब्दरत्न–ननु मनोरथे दर्शनाभावरूपे लोपेऽभावारोपस्य दर्शनारोपरूपत्वेन न दोष, अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादित्यत आहअमू इत्यादि । 'अद अ औ' 'अद अ अस्' इत्यवस्थायां

जातस्योत्वस्य सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्टयाऽसिद्धत्वेऽपि पूर्वरीत्याऽकाराभावेन पररूपाद्यनापत्ति । मुत्वस्यासिद्धत्वनिषेधसामर्थ्यादितद्विषेये उक्तन्यायाप्रवृत्तिरिति चेत् ? तेन शास्त्रासिद्धत्वमेव ज्ञापयितुं युक्तम् । एव शीभावात्पूर्वम् "अदसोऽसेः" इति मुत्वे दात्परैकाराभावेन "एत ईत्" इति सूत्रमपि व्यर्थं सदत्रैव ज्ञापकमस्तु । न च "तौ सत्" इत्यादिनिर्देशैर्देवदत्तहन्तृहतन्यायोऽनित्य इति वाच्यम्, 'हते देवदत्ते तद्धन्तरि हतेऽपि नोन्मज्जनम्, हतत्वारोपे तु सुतराम्, हन्तुमुद्यतस्य हनने तूज्जीवनमस्त्येव' इति न्यायशरीरम्, 'तौ' इत्यादौ वृद्धिहन्तु पूर्वसवर्णदीर्घस्य हननोद्यमसजातीय प्रसङ्गमात्रम्, न तु हननस्थानीया लक्ष्ये प्रवृत्तिरिति न तत्रास्य न्यायस्य विषय इति तेनास्यानित्यत्वबोधनासम्भवात् । स्पष्ट चेदम् "स्वादिष्वसर्वे" इति सूत्र कैयटे । प्रकृते तु निरधिष्ठानारोपासम्भवेन हननसजातीयं प्रयोगे कार्यप्रवर्तनमावश्यकमेवेत्यन्यत्र विस्तर । परास्त इति । 'विहित कार्यम्' इत्यध्याहारे गौरवाच्च । किञ्च, त्रिपादी शास्त्रं तद्धि विधाने करण न त्वधिकरणम् । त्रिपाद्या विद्यमानेन शास्त्रेण विहित कार्यमिति व्याख्याने त्वत्यन्त क्लिष्टतेत्यपि बोद्धव्यम् ।

'मनोरथ' या उदाहरणात ('रो रि' सू १७३ या सूत्राने झालेल्या 'रु' च्या–रेफाच्या–) अदर्शनरूप लोपाचे ठिकाणी त्या दर्शनाभावाच्या अभावाचा, म्हणजे दर्शनाचा, आरोप केल्याने (कार्यासिद्धत्वपक्षात देखील) 'मनोरथ' हे रूप सिद्ध होण्यात काही दोष येत नाही, कारण अभावाचा अभाव प्रतियोगिरूप भावच असतो, असे कदाचित् कार्यासिद्धत्वपक्षवादीचे म्हणणे असल्यास, दीक्षितानी 'अमू, अमी इत्यादि च न सिद्धयेत' असे मनोरमेच्या पुढील पक्तीत म्हटले आहे ('अदर्शन लोप' सू ५३ या सूत्रान्वयें अदर्शनास लोप असे म्हणतात 'अदर्शन' या शब्दाचा दर्शनाभाव असा अर्थ आहे जेथे 'लोप = दर्शनाभाव' शास्त्रदृष्टया असिद्ध ठरतो, म्हणजे दर्शनाभाव झालाच नाही असे मानावे लागते, तेथें त्या दर्शनाभावाचे ठिकाणीं

अभावाचा आरोप करणे भाग पडते तसा आरोप केल्याने दर्शनाभावाभाव फलित होतो 'यस्याभावो विवक्ष्यते स प्रतियोगी' या वचनान्वये, दर्शनाभावाचे प्रतियोगि दर्शन आहे व त्यामुळे दर्शनाभावाभाव या शब्दाचा प्रतियोगीरूप दर्शन असाच अर्थ होतो म्हणून 'मनस् + रथ = मनरु + रथ' या उदाहरणात 'रो रि' सू १७३ या त्रैपादिक सूत्राची प्रथम प्रवृत्ति केली तरी, त्या त्रैपादिक सूत्राने 'मनरु' यातील अन्त्य 'रु = र्' चे ठिकाणी जे लोपरूप = दर्शनाभावरूप कार्य होते ते 'हशि च' सू १६६ या सापादिक शास्त्राने होणाऱ्या उत्वकार्याच्या दृष्टीने कार्यासिद्धत्वपक्षात असिद्ध ठरत असल्यामुळे, 'रु = र्' चा लोप = दर्शनाभाव झालाच नाही असे मानले पाहिजे, म्हणजे रुच्या दर्शनाभावाचे ठिकाणी अभावाचा आरोप करणे भाग आहे तसा आरोप करणे म्हणजेच दर्शनाभावाभाव कल्पिणे होय, व तशी बुद्धि केल्याने ज्या 'रु' च्या दर्शनाचा अभाव झाला आहे तो 'रु' विद्यमानच आहे असे मानावे लागत असल्यामुळे, 'हशि च' हे सापादिक सूत्र नतर प्रवृत्त होण्यात काही अडचण येत नाही, व ते सूत्र प्रवृत्त होऊन रुचे उत्व झाल्यावर 'मन + उ + रथ' अशी स्थिति झाली असता, 'आदगुण' सू ६९ या सूत्राने 'अ + उ' याचे जागी 'ओ' असा गुणरूप एकादेश केल्याने 'मनोरथ' असे इष्ट रूप कार्यासिद्धत्वपक्षात देखील सिद्ध होऊ शकते म्हणून 'यद्यत्र' कार्यासिद्धत्वमिष्येत रो रि इत्यस्य प्रसङ्गात्' असे जे दीक्षितानी मनोरमेत म्हटले आहे ते अयोग्य ठरते असा कार्यासिद्धत्वपक्षवादीच्या म्हणण्याचा आशय आहे ही शका योग्य मानली तरी, शास्त्रासिद्धत्वपक्ष स्थापित करण्याकरिता 'अमू अमी इत्यादि च न सिद्ध्येत्' ही दुसरी पक्ति दीक्षितानी मनोरमेत लगेच पुढे लिहिली आहे 'अमू, अमी' ही उदाहरणे अशी आहेत की, यात त्रैपादिक सूत्र प्रथम प्रवृत्त केल्यास लोपरूप–अभावरूप–कार्य होत नसून, 'द' चे 'अदसोऽसे' सू ४१९ या त्रैपादिक सूत्राने भावरूप मुत्व होते त्यामुळे 'मनोरथ' या

उदाहरणात 'रो रि' या त्रैपादिक सूत्राने प्रथम केलेले रुलोपरूप–रेफदर्शनाभावरूप–कार्य, 'हशि च' या सापादिक सूत्राने उत्वकार्य करतेवेळी, असिद्ध ठरत होते व त्यामुळे दर्शनाभावाचे ठिकाणी अभावाचा आरोप केल्याने 'रु' विद्यमानच आहे असे ज्याप्रमाणे मानता येत होते तसे 'अमू, अमी' या वरील दोन उदाहरणात मानण्याचा प्रसङ्गच येत नाही म्हणून कार्यासिद्धत्वपक्ष मानल्याने जरी 'मनोरथ' हे रूप सिद्ध होऊ शकते असे मानले तरी, त्या पक्षात 'अमू, अमी' ही रूपे सिद्ध होऊ शकत नाहीत आणि म्हणूनच दीक्षितानी ती उदाहरणे मनोरमेत मुद्दाम पुढे दिली आहेत असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे व आता ते पुढील पक्तीत ती रूपे कार्यासिद्धत्वपक्षात कशी सिद्ध होऊ शकत नाहीत याचे विवरण करितात) 'अद+अ+औ' व 'अद+अ+अस्' अशा स्थितीत त्रैपादिक सूत्राने झालेले उत्व सापादिक सूत्राने होणाऱ्या कार्याच्या दृष्टीने जरी असिद्ध ठरते तरी, अकाराचा अभाव झाला असल्यामुळे, पूर्वी सांगितलेल्या रीतीने, म्हणजे देवदत्तहन्तृहतन्यायान्वये, पररूप इत्यादि कार्ये न होण्याची आपत्ति येते ('अदस्+औ' किंवा 'अदस्+जस्' या स्थली 'त्यदादीनाम' सू २६५ या सूत्राने 'अदस्' यातील अन्त्य सकाराचे जागी अकार होऊन 'अद+अ+औ' व 'अद+अ+अस्' अशी स्थिति झाल्यावर 'अदसोऽसे' या त्रैपादिक सूत्राची व तसेच 'अतो गुणे' सू १९१ या सापादिक सूत्राची प्राप्ति होते त्रैपादिक सूत्र पर असल्यामुळे व कार्यासिद्धत्वपक्षात ते सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने असिद्ध ठरत नसल्यामुळे ते त्रैपादिक सूत्र प्रथम प्रवृत्त केल्यास, 'अद' यातील दकाराचे जागी मकार व त्या पुढील अकाराचे जागी उकार होऊन 'अमु+अ+औ' व 'अमु+अ+अस्' अशी स्थिति झाली असता, 'अतो गुणे' या सापादिक सूत्राने होणाऱ्या कार्याच्या दृष्टीने जरी त्रैपादिक शास्त्राने झालेले मुत्वकार्य असिद्ध मानले तरी, 'अद' यातील अन्त्य अकाराचे जागी उकारादेश होऊन अकार नाहीसा झाला असल्यामुळे, पूर्वी सांगितलेल्या देवदत्तहन्तृहतन्यायान्वये त्या नष्ट

झालेल्या अकाराचे पुनरुज्जीवन होणे अशक्य आहे, आणि अशा रीतीने 'अनो गुणे' हे सापादिक सूत्र प्रवृत्त होण्यास ज्या निमित्ताची, म्हणजे पूर्व अकाराची, आवश्यकता आहे ते निमित्त नाहीसे झाले असल्यामुळे, ते सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व त्यामुळे पररूप एकादेश होऊ शकत नसल्यामुळे, 'अमू अमी' ही इष्ट रूपे कार्यासिद्धत्वपक्षात सिद्ध होऊ शकत नाहीत पण शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानल्यास, 'अदस् + औ = अद + अ + औ' अशी स्थिति झाली असता, 'अतो गुणे' व 'वृद्धिरेचि' सू ७२ या सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने 'अदसोऽसे' सू ४१९ हे त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध—म्हणजे विद्यमानच नाही असे—ठरत असल्यामुळे, ती सापादिक शास्त्रे प्रथम प्रवृत्त होऊन व पररूप एकादेश आणि नतर वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'अद + अ + औ = अद + औ = अदौ' अशी स्थिति झाल्यावर 'अदसोऽसे' हे त्रैपादिक शास्त्र नतर प्रवृत्त केल्याने 'अदौ' यातील दकाराचे जागी मकार व त्यापुढील 'औ' चे जागी दीर्घ ऊकार होऊन 'अमू' असे प्रथमेच्या द्विवचनाचे इष्ट रूप सिद्ध होते तसेच 'अदस् + जस् = अद + अ + अस्' अशा स्थितीत 'अतो गुणे,' 'जस शी' व 'आद्गुण' या सापादिक शास्त्राची व तसेच 'अदसोऽसे' या त्रैपादिक शास्त्राची प्राप्ति झाली असता, शास्त्रासिद्धत्वपक्षात सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध ठरत असल्यामुळे, ती सापादिक शास्त्रे प्रथम प्रवृत्त होऊन 'अद + अ + ई = अद + ई = अदे' अशी स्थिति झाल्यावर 'एत ईद्बहुवचने' सू ४३८ हे त्रैपादिक शास्त्र नतर प्रवृत्त केल्याने 'अदे' यातील दकाराचे जागी मकार व त्या पुढील एकाराचे जागी ईकार होऊन 'अमी' असे प्रथमेच्या बहुवचनाचे इष्ट रूप सिद्ध होते साराश कार्यासिद्धत्वपक्ष मानला असता 'अमू, अमी' ही इष्ट रूपे सिद्ध होत नसून शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानल्यानेच ती रूपें सिद्ध होऊ शकत असल्यामुळे, शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानणेच योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे यावर कार्यासिद्धत्वपक्ष-

वादीअसे म्हणतो की, ज्या देवदत्तहन्तृहतन्यायाचा आधार घेऊन कार्यासिद्धत्वपक्ष अयोग्य ठरविला जातो तो) वरील न्याय, ' न मु ने ' सू ४३० या सूत्राने मुन्वाच्या असिद्धत्वाचा निषेध केला असल्यामुळे त्या निषेधक सूत्राच्या आरभ सामर्थ्यांने, या विषयात, म्हणजे मुत्वाच्या विषयात, प्रवृत्त होत नाही (' अदस्+टा = अद + अ + आ ' या स्थली ' आङो नाऽस्त्रियाम् ' सू २४४ या सूत्राने ' आ ' या तृतीयेच्या एकवचनाच्या प्रत्ययाचे जागी ' ना ' हा आदेश करते- वेळी मुत्व असिद्ध ठरत नाही असे ' न मु ने ' या सूत्रात सागितले आहे घिसज्ञक शब्द असला तरच त्यापुढील ' टा = आ ' या प्रत्ययाचे जागी ' ना ' हा आदेश होऊ शकतो ' अद + अ + आ ' अशा स्थितीत ' अदसोऽसे ' हे पर त्रैपादिक सूत्र प्रथम प्रवृत्त करून ' द ' चे मुत्व केल्यास, ' अमु + अ + आ ' अशी स्थिति होते व अशा स्थितीत ' अमु ' या घिसज्ञक शब्दाच्या व ' आ ' या प्रत्ययाच्या मध्ये अकाराचे व्यवधान राहत असल्यामुळे, ' आङो नाऽस्त्रियाम् ' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व अशा रीतीने ' न मु ने ' हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते ते सूत्र चरितार्थ ठरण्याकरिता, मुत्वाच्या विषयात देवदत्तहन्तृहतन्याय लागू पडत नाही हे मानणे आवश्यक आहे तसे मानले म्हणजे, ' अद + अ + आ = अमु + अ + आ ' या स्थली ' अदसोऽसे ' या त्रैपादिक सूत्राने प्रथम केलेले मुत्वकार्य ' अतो गुणे ' या सापादिक सूत्राने होणाऱ्या कार्याच्या दृष्टीने असिद्ध ठरत असल्या- मुळे, ते मुत्वकार्य झालेच नाही व दकारापुढील अकार विद्यमान आहे असे मानल्याने, ' अतो गुणे ' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकते व त्या सूत्राने पररूप एकादेश होऊन ' अद + आ ' अशी स्थिति झाल्यावर ' अदसोऽसे ' या सूत्राची पुन्हा प्रवृत्ति करून ' अमु + आ ' अशी स्थिति झाली असता, ते मु-त्व, " आ " चे जागी ' ना ' हा आदेश करतेवेळी ' न मु ने ' या सूत्रान्वये असिद्ध ठरत नसल्यामुळे व अशा रीतीने ' अमु ' हा शब्द ' शेषो घ्यसखि ' सू २४३ या सूत्रान्वये घिसज्ञक ठरत असल्यामुळे व त्याच्या लगेच पुढे ' आ ' हा तृतीयेच्या

एकवचनाचा प्रत्यय आला असल्यामुळे, 'आङो नाऽस्त्रियाम्' या सापादिक सूत्राने 'आ' चे जागी 'ना' असा आदेश होऊन 'अमुना' हे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकते पण मुत्वाच्या विषयात देवदत्तहन्तृहतन्याय लागू पडतो असे मानले तर, दकारापुढील ज्या अकाराचे जागी उकारादेश झाला आहे तो अकार नेहमीकरिता नाहीसा झाला आहे व त्याचे पुनरुज्जीवन होणे शक्य नाही असे मानावे लागेल व तसे मानल्यास, 'अतो गुणे' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकणार नाही व पररूप एकादेश होऊ शकणार नाही व त्यामुळे 'अमु' व 'आ' या दोहोमध्ये अकाराचे व्यवधान राहील, आणि 'आङो नाऽस्त्रियाम्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकणार नाही व 'न मु ने' हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल म्हणून मुत्वाच्या विषयात वरील न्याय लागू पडत नाही हे 'न मु ने' या निषेधक सूत्राच्या आरम्भसामर्थ्यानेच सिद्ध होते असा कार्यासिद्धत्वपक्षवादीच्या म्हणण्याचा आशय आहे यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, मुत्वाच्या विषयात वरील न्याय लागू पडत नाही याचे 'न मु ने' हे सूत्र ज्ञापक आहे असे मानण्यापेक्षा) ते सूत्र शास्त्रासिद्धत्वपक्षाचे ज्ञापक आहे हेच मानणे अधिक योग्य आहे म्हणजे असे मानण्यातच लाघव आहे ('अमू, अमुना' ही रूपे, मुत्वाच्या विषयात सार्वत्रिक देवदत्तहन्तृहतन्याय प्रवृत्त होत नाही एवढेच मानल्याने, कार्यासिद्धत्वपक्षात सिद्ध होऊ शकत नाहीत त्या पक्षात ती रूपे सिद्ध होण्याकरिता हे मानणे देखील आवश्यक आहे की, मुत्वाच्या विषयात 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्ति' हा सार्वत्रिक न्याय देखील लागू पडत नाही उदाहरणार्थ 'अदस्+औ=अद+अ+औ' अशा स्थितीत 'अदसोऽसे' या पर त्रैपादिक सूत्राने प्रथम मुत्व करून 'अमु+अ+औ' अशी स्थिति झाली असता, पररूप एकादेशाचे निमित्त जो दकारापुढील अकार तो नष्ट झाल्यामुळे तो अकार विद्यमान आहे हे मानण्याकरिता, देवदत्तहन्तृहतन्याय मुत्वाचे विषयात लागू पडत नाही असे मानावे लागते तसे मानून

पररूप एकादेश केल्यावर 'अद+औ' अशी स्थिति झाली असता, पुन्हा 'द'चे मुत्व करावे लागतेच व 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्ति' या न्यायाचे उल्लघन करून 'अदसोऽसे' हे सूत्र पुन्हा प्रवृत्त करावे लागते ते सूत्र प्रवृत्त करून 'अमु+औ' अशी स्थिति झाली असता, 'प्रथमयो पूर्व सवर्ण' सू १६४ या सापादिक शास्त्राने होणाऱ्या कार्याच्या दृष्टीने त्रैपादिक मुत्वकार्य असिद्ध असल्यामुळे, पूर्वसवर्णदीर्घकार्य होऊ शकत नाही म्हणून दकारापुढील अकार विद्यमान आहे हे मानण्याकरिता पुन्हा देवदत्तहन्तृहतन्यायाचे उल्लघन करणे भाग पडते व 'अद औ' अशी पुन्हा स्थिति करावी लागते, कारण तसे केल्याशिवाय 'वृद्धिरेचि' सू ७२ हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही ते सूत्र प्रवृत्त करून 'अद+औ=अदौ' अशी स्थिति झाल्यावर पुन्हा 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्ति' या न्यायाचे उल्लघन करून 'अदसोऽसे' हे सूत्र प्रवृत्त करावे लागते आणि ते सूत्र प्रवृत्त केल्याने 'अमू' असे रूप कार्यासिद्धत्वपक्षात अखेरीस सिद्ध होते साराश वरील दोन न्यायाचे पुन पुन्हा उल्लघन केले तरच 'अमू' हे रूप कार्यासिद्धत्व-पक्षात सिद्ध होऊ शकते हे उघड आहे कार्यासिद्धत्वपक्ष मानून एवढा सर्व क्लेश व वरील दोन सार्वत्रिक न्यायाचे उल्लघन सहन करण्यात गौरव असून त्यापेक्षा शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानण्यात लाघव आहे, कारण त्या पक्षात 'अतो गुणे' व 'वृद्धिरेचि' या सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने 'अदसोऽसे' हे त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध असल्यामुळे, ते प्रथम प्रवृत्त होऊच शकत नाही व वरील दोन सापादिक शास्त्रें प्रथम प्रवृत्त होऊन 'अदस्+औ = अद+अ+औ = अद+औ = अदौ' अशी स्थिति झाल्यावरच 'अदसोऽसे' हे त्रैपादिक शास्त्र अखेरीस प्रवृत्त होऊ शकते व ते प्रवृत्त केल्याने 'अमू' हे इष्ट रूप सिद्ध होते व अशा रीतीने ते रूप सिद्ध करण्यात कोणत्याहि न्यायाचे उल्लघन होत नाही म्हणून असा सदोष कार्यासिद्धत्वपक्ष स्थापित करण्याकरिता

मुत्वाच्या विषयात 'देवदत्तहन्तृहत' न्याय प्रवृत्त होत नाही याचे 'न मु ने' हे सूत्र ज्ञापक आहे असे मानण्यापेक्षा, ते सूत्र शास्त्रासिद्धत्वपक्षाचे ज्ञापक आहे हेच मानणे अधिक योग्य आहे, कारण त्या पक्षात 'अदस+टा = अद+अ+आ = अद+आ' अशा स्थितीत 'आ' हा तृतीयेच्या एकवचनाचा प्रत्यय 'अद' या अदन्त शब्दापुढे आला असून घिसञ्ज्ञक शब्दापुढे आला नसल्यामुळे, 'आङो नाऽस्त्रियाम्' या सूत्राची प्राप्तीच होत नाही व 'आ' या प्रत्ययाचे जागी 'ना' हा आदेश होऊ शकत नाही आणि 'टाङसिङसामिनात्स्याः' सू २०१ या सूत्राने त्या प्रत्ययाचे जागी 'इन' या आदेशाची प्राप्ती होते पण 'इन' आदेश न होता 'ना' हा आदेश होणेच इष्ट आहे व तसा आदेश होण्याकरिता 'आ' या प्रत्ययाचे पूर्वी घिसञ्ज्ञक शब्द असणे आवश्यक आहे तसा घिसञ्ज्ञक शब्द 'आ' या प्रत्ययाच्या लगेच मागे येण्याकरिता 'अद' यातील 'द' चे मुत्व करणे आवश्यक आहे पण त्रैपादिक शास्त्र सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने शास्त्रासिद्धत्वपक्षात असिद्ध ठरत असल्यामुळे, 'टाङसिङसाम्' हे सापादिक शास्त्र प्रवृत्त होण्यापूर्वी 'अदसोऽसे' हे त्रैपादिक शास्त्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही परंतु ते त्रैपादिक शास्त्र प्रथम प्रवृत्त केल्याशिवाय 'अमुना' हे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकत नाही म्हणून ते इष्ट रूप सिद्ध होण्याकरिता 'अदसोऽसे' हे त्रैपादिक शास्त्र असून देखील प्रथम प्रवृत्त व्हावे व त्या शास्त्राने होणारे मुत्व 'आङो नाऽस्त्रियाम्' या सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने असिद्ध ठरू नये या हेतूने पाणिनीने 'न मु ने' हे सूत्र मुद्दाम केले आहे व अशा रीतीने ते सूत्र शास्त्रासिद्धत्वपक्षाचे ज्ञापक ठरते हे मानणे उचित असून तसेच मानण्यात लाघव आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) याचप्रमाणे ('अदस्+जस' या स्थली 'जस शी' सू २१४ या सूत्राने 'जस' चे जागी) 'शी = ई' असा आदेश करण्यापूर्वी 'अदसोऽसे' या सूत्राने मुत्व प्रथम केल्यास, दकारापुढे एकार येत नसल्यामुळे, 'एत

ईद्बहुवचने' सू. ४३८ हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते म्हणून ते सूत्र देखील शास्त्रासिद्धत्वपक्षाचेच ज्ञापक ठरते असे मानणे योग्य आहे (अदस्+जस् = अद+अ+अस्' अशा स्थितीत 'जस् = अस्' प्रत्ययाचे जागी 'जस शी' या सापादिक सूत्राने ईकारादेश करण्यापूर्वी 'अद' यातील 'द' चे 'अदसोऽसे' या त्रैपादिक पर सूत्राने प्रथम मुत्व करून 'अमु+अ+अस्' अशी स्थिति झाल्यावर नतर 'जस्' प्रत्ययाचे जागी इकारादेश केल्यास आणि 'आद्गुण' सू ६९ या सूत्राने 'अ+ई' याचा 'ए' असा सन्धि केल्यास, 'अमु+ए' अशी स्थिति होईल व या स्थितीत दकारापुढे एकार नसल्यामुळें, 'अदसो दात्परस्य एत ईत्स्यात्' असे विधान करणाऱ्या 'एत ईत्' या सूत्रान्वये एकाराचे जागी ईकारादेश होऊ शकणार नाही व ते सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल ती आपत्ति टाळण्याकरिता शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानणेच योग्य आहे तो पक्ष मानल्यास, प्रकृत स्थली लागू पडणारी सर्व सापादिक सूत्रे प्रथम प्रवृत्त करून 'अदस् + जस्=अद + अ + अस्=अद + अस=अद + ई=अदे' अशी स्थिति झाल्यावर नतर 'एत ईत' हे त्रैपादिक शास्त्र प्रवृत्त केल्यास, दकारापुढे एकार येत असल्यामुळे, त्या सूत्राने दकाराचे जागी मकार होऊन व एकाराचे जागी ईकार होऊन 'अमी' असे इष्ट रूप सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही व अशा रीतीने ते सूत्र शास्त्रासिद्धत्वपक्षाचेच ज्ञापक मानणे योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) 'तौ सत्' सू ३१०६ इत्यादि सूत्रात 'तौ' असा निर्देश असल्यामुळे 'देवदत्तहन्तृहत' न्याय अनित्य ठरतो असे कार्यासिद्धत्वपक्षवादीचे म्हणणे असल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही त्या न्यायाचे स्वरूप असे आहे की, म्हणजे त्या न्यायाचा वास्तविक अर्थ असा आहे की, एखाद्याने देवदत्ताचा प्राण घेतल्यावर त्या वध करणाऱ्या पुरुषाचा जरी प्राण घेतला तरी देवदत्त पुन्हा जीवत होऊ शकत नाही त्या वध करणाऱ्या पुरुषाचा

प्राण न घेता तो मेला आहे असा त्याचे ठिकाणी केवळ आरोप केल्यास, देवदत्त जीवत होऊ शकत नाही हे तर अगदीच उघड आहे परतु तो पुरुष देवदत्ताचा वध करण्यास प्रवृत्त झाला असता त्या वध करू पाहणाऱ्या पुरुषाचा वध केला तरच देवदत्ताचे प्राण वाचू शकतात 'तौ' इत्यादि स्थली 'वृद्धिरेचि' या सूत्राचे हनन करणाऱ्या 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' या सूत्राची प्रवृत्ति हनन करण्याच्या उद्योगात आहे व हनन होण्याची केवळ प्राप्ति आहे अशा प्रकारची असून, लक्ष्याचे हनन केले आहे अशा प्रकारची नाही म्हणून 'तौ' इत्यादि उदाहरणे या न्यायाचे विषयच नव्हत आणि त्यामुळे तो न्याय अनित्य आहे असे ज्ञापित होऊ शकत नाही ('तद्+औ' या स्थली 'त्यदादीनाम' सू २६५ या सूत्राने 'तद्' यातील दकाराचे जागी अकार होऊन व 'अतो गुणे' सू १९१ या सूत्राने पररूप एकादेश होऊन 'तद्+औ=त+अ+औ=त+औ' अशी स्थिति झाली असता, 'त' यातील अन्त्य अकारापुढे 'औ' हा एच् असल्यामुळे 'वृद्धिरेचि' सू ७२ या सूत्राची प्राप्ति होते त्याचप्रमाणे 'त' यातील 'अ' या 'अक्' पुढे 'औ' हा प्रथमेच्या द्विवचनाचा प्रत्यय असल्यामुळे 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' सू १६४ या सूत्राची प्राप्ति होते, व तसेच 'त' यातील अकारापुढे इच्प्रत्याहारान्तर्गत वर्णाने सुरू होणारा 'औ' हा प्रत्यय असल्यामुळे 'नादिचि' सू १६५ या पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधक सूत्राची प्राप्ति होते 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' हे परसूत्र 'वृद्धिरेचि' या पूर्व सूत्राचे बाधक असून, 'नादिचि' हे सूत्र 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' या सूत्राचे निषेधक सूत्र आहे 'वृद्धिरेचि' हे सूत्र वरील उदाहरणात प्रवृत्त होऊ पाहताच, त्या सूत्राचा वध--बाध--करण्याकरिता 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' हे प्रवृत्त होऊ पाहते पण या पर सूत्राने त्या पूर्व सूत्राचा वध करण्यापूर्वीच 'नादिचि' हे निषेधक सूत्र प्रवृत्त होऊन 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' या सूत्राचा वध करते त्यामुळे 'वृद्धिरेचि' या

सूत्राचे प्राण वाचतात व ते सूत्र प्रवृत्त होऊन आणि त्या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'त+औ=तौ' असे इष्ट रूप सिद्ध होते जर 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' या सूत्राने 'वृद्धिरेचि' या सूत्राचा वध केल्यानतर 'नादिचि' हे सूत्र प्रवृत्त होऊन त्याने 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' या सूत्राचा वध केला असता आणि त्यानतर जर 'वृद्धिरेचि' या सूत्राचे पुनरुज्जीवन होऊन ते प्रवृत्त झाले असते तर देवदत्तहन्तृहतन्याय अनित्य मानता आला असता पण वर दिलेल्या प्रक्रियेवरून हे स्पष्ट होते की, 'तौ' या उदाहरणात तशी वस्तुस्थिति नसून 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' या सूत्राने 'वृद्धिरेचि' या सूत्राचा वध करण्यापूर्वीच 'नादिचि' हे सूत्र त्या वध करू पाहणाऱ्या सूत्राचा वध करून 'वृद्धिरेचि' या सूत्राचा प्राण वाचविते व त्यामुळे ते सूत्र प्रवृत्त होते आणि म्हणून 'तौ' या उदाहरणाने वरील न्याय अनित्य आहे असे मुळीच ज्ञापित होत नाही वास्तविक ते उदाहरण त्या न्यायाचा विषयच नाही) 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' सू १ ४ १७ या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत कैयटाने हा विषय स्पष्ट केला आहे (त्या टीकेत 'यथा वृक्षावित्यत्र नादिचीति प्रतिषेधारम्भात्तद्विषये पूर्वसवर्णदीर्घस्याऽभावाद् वृद्धि प्रति बाधकत्वाऽभावाद् वृद्धि प्रवर्तते, तथेह सुबन्त पदमिति पदसज्ञेत्यर्थ ।' कैयटाने असे म्हटले आहे 'वृक्षौ' व 'तौ' ही उदाहरणे एकच प्रकारची आहेत व या उदाहरणाना देवदत्तहन्तृहतन्याय लागू पडत नाही व त्या न्यायाचे ती उदाहरणे विषय नव्हत हे वर सागितलेच आहे परतु 'अमू, अमी' इत्यादि उदाहरणे त्या न्यायाचे विषय आहेत हे सिद्ध करण्याकरिता शब्दरत्नकार पुढील पक्ति लिहितात) परतु अधिष्ठानाशिवाय आरोप करणे सभवत नसल्यामुळें, कार्यासिद्धत्वपक्षात 'अमू, अमी' इत्यादि प्रकृत उदाहरणात त्रैपादिक सूत्राने प्रथम कार्य करणे आवश्यक आहे व ते कार्य हनन करणाऱ्या कार्यासारखे आहे या विषयासबधाने इतर ग्रन्थांत–शब्देन्दुशेखरात–विस्तृत चर्चा केली

आहे ('पूर्वत्रासिद्धम्' या सूत्रावरील शेखरात नागेश म्हणतात 'अत्र कार्यासिद्धत्वेऽमू इत्याद्यसिद्धि । अद अ औ इति स्थिते परत्वान्मुत्वे तस्य सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वेऽपि देवदत्त-हन्तृहतन्यायेनाकाराभावेन पररूपाद्यनापत्ति । अतिदेशस्याऽऽरोप-रूपत्वान्नीरधिष्ठानारोपासम्भवेन कार्यप्रवृत्तेरत्र पक्षे आवश्यकत्वात ।' याच पक्तीचा शब्दरत्नात अनुवाद केला आहे व या पक्तीचा असा भावार्थ आहे की, शुक्तिकादि असल्याशिवाय रजताचा आरोप करणें व तसेच रज्वादि असल्याशिवाय सर्पाचा आरोप करणें सभवत नाही साराश आरोप करण्याकरिता अधिष्ठानाची आवश्यकता आहे कार्यासिद्धत्वपक्षात कार्य प्रथम केल्याखेरीज असिद्धत्वाचा आरोप करता येत नाही ते कार्य केल्यावरच ते असिद्ध आहे असा त्या कार्याचे ठिकाणी असिद्धत्वाचा आरोप करता येणे शक्य आहे म्हणून 'अद+अ+औ' या स्थली कार्यासिद्धत्वपक्षात प्रथम मुत्वकार्य करणे आवश्यक आहे व ते मुत्वकार्य केल्यानंतरच त्याचे ठिकाणी असिद्ध-त्वाचा आरोप करता येणे शक्य आहे, कारण जर प्रथम कार्य केलेच नाही तर असिद्धत्वाचा आरोप कशाचे ठिकाणी करता येऊ शकणार? आता हे मुत्वकार्य असे आहे की ते करतेवेळी दकारापुढील अकाराचे जागी उकारादेश होऊन अकाराचा नाश होतो 'स्थानिवदादेश' १ १ ५६ या सूत्रावरील भाष्यात स्थानी व आदेश याची व्याख्या सागताना भाष्यकारानी 'स्थानी हि नाम यो भूत्वा न भवति । आदेशो हि नाम योऽभूत्वा भवति,' म्हणजे जो पूर्वी असून मागून नाहीसा होतो त्याला स्थानी म्हणतात व जो पूर्वी नसून मागाहून उत्पन्न होतो त्याला आदेश म्हणतात असे म्हटले आहे या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, आदेश हा स्थानीचा नाश करतो म्हणून 'द्' पुढील अकाराचे जागी उकारादेश केल्यावर अकार नेहमी-करिता नाहीसा होत असल्यामुळे, उत्वाचे ठिकाणी जरी असिद्ध-त्वाचा आरोप केला तरी, अकाराचे पुनरुज्जीवन होणे शक्य नाही व त्यामुळे 'अमू, अमी' इत्यादि उदाहरणात देवदत्तहन्तृहतन्याय

लागू पडतो, व तो न्याय लावल्यास, पररूप एकादेशाचे निमित्त जो अकार तो नेहमीकरितां नष्ट झाला असल्यामुळे, पररूप एकादेश होऊ शकत नाही व त्यामुळे कार्यासिद्धवपक्षात 'अमू, अमी' इत्यादि रूपे सिद्ध होऊ शकत नाहीत म्हणून तसा दोषयुक्त पक्ष न मानता शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानणेच योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) मनोरमेत जी कारणे देऊन 'प्राचा ग्रन्थ. परास्त' असे म्हटले आहे त्या कारणाशिवाय (कार्यासिद्धत्वपक्षाचे खण्डन करण्याकरिता) दुसरे असेहि कारण देता येते की, 'विहित कार्यम्' असा अध्याहार करण्यात गौरव आहे ('पूर्वत्रासिद्धम्' या सूत्रात जेवढे शब्द पठित आहेत तेवढ्यानीच त्या सूत्राचा अर्थ स्पष्ट होऊन शास्त्रासिद्धत्वपक्ष सिद्ध होतो पण कार्यासिद्धत्वपक्ष सिद्ध करण्याकरिता 'सपादसप्ताध्याय्या विहित कार्य प्रतीह त्रिपाद्या विहितमसिद्ध ज्ञेयम् । इत परमप्युत्तरोत्तर कार्य पूर्वं पूर्व कार्यं प्रत्यसिद्ध ज्ञेयम् ।' असा 'विहित कार्यम्' या पदाचा अध्याहार करून वरील सूत्राचा अर्थ करावा लागतो व तसे करण्यात गौरव असून 'सपादसप्ताध्यायी प्रति त्रिपाद्यसिद्धा । त्रिपाद्यामपि पूर्व प्रति पर शास्त्रमसिद्धम् ।' असा कोणत्याहि पदाचा अध्याहार न करिता त्या सूत्राचा जसा कौमुदीत अर्थ केला आहे तसा अर्थ करण्यातच लाघव आहे व असा स्वाभाविक रीत्या होणारा त्या सूत्राचा अर्थ केल्याने शास्त्रासिद्धत्वपक्षच सिद्ध होत असल्यामुळे, कार्यासिद्धत्वपक्ष मानणे अयोग्य आहे) दुसरे असे की, त्रिपादी हे शास्त्र आहे व ते विधानाचे 'अधिकरण' नसून 'करण' आहे म्हणून ('पूर्वत्रासिद्धम्' या सूत्राचा अर्थ करिताना प्रक्रियाकौमुदीकारानी त्रिपादी हे अधिकरण मानून वर सागितल्याप्रमाणे जसा 'त्रिपाद्या विहित कार्यम्' असा अर्थ केला आहे तसा अर्थ न करिता त्या सूत्राचा) 'त्रिपाद्या विद्यमानेन शास्त्रेण विहित कार्यं सपादसप्ताध्याय्या विद्यमानेन शास्त्रेण विहित कार्य प्रति असिद्धम्' असा अर्थ करावा लागेल व असा अर्थ करण्यात अत्यन्त क्लिष्टता आहे

हे देखील उघड आहे (सपादसप्ताध्यायी जसे शास्त्र आहे त्याचप्रमाणे त्रिपादी देखील जरी असिद्धकाण्ड आहे तरी शास्त्रच आहे या दोन्ही शास्त्रातील प्रत्येक सूत्र शास्त्रच आहे, कारण त्या प्रत्येक सूत्राने कशाचे तरी विधान केले जाते आणि 'शिष्यते अनेनेति शास्त्रम्' अशी 'सर्वधातुभ्य ष्ट्रन्' उणादि सू ५९८ या सूत्रान्वये 'शास्' धातूहून 'ष्ट्रन्' हा औणादिक प्रत्यय होऊन 'शास्त्र' या शब्दाची व्युत्पत्ति होत असल्यामुळे, तो शब्द प्रत्येक विधायक सूत्राला लागू पडतो अशा रीतीने प्रत्येक सूत्राने कार्यादिकाचे विधान केले जात असल्यामुळे, प्रत्येक सूत्र–शास्त्र–त्या विधानाचे साधन–करण–ठरते उदाहरणार्थ 'इको यणचि' सू ४७ हे शास्त्र यणादेशाचे विधान करणारे असल्यामुळे, ते त्या कार्याचे करण–साधन–ठरते असे असल्यामुळे, 'त्रिपाद्या विहित कार्य प्रति' असा जो अधिकरणरूप अर्थ प्रक्रियाकौमुदीकारानी केला आहे तसा अर्थ करणे योग्य नसून, 'त्रिपाद्या विद्यमानेन शास्त्रेण विहित कार्यं प्रति' असा करणरूप अर्थ वास्तविक केला पाहिजे पण तसा अर्थ करतेवेळी किती तरी शब्दाचा अध्याहार करून कार्यासिद्धत्वपक्ष सिद्ध करण्याकरिता प्रकृत सूत्राचा ओढून ताणून अर्थ करावा लागतो व तसा अर्थ करण्यात अत्यन्त क्लिष्टता असून गौरवरूप दोष येतो म्हणून अशा रीतीने, कार्यासिद्धत्वपक्ष स्थापित करण्याकरिता, प्रकृत सूत्राचा क्लिष्टतऱ्हेने अर्थ करण्यापेक्षा त्या सूत्राचा सहज रीतीने होणारा अर्थ केल्याने बोधित होणारा शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानणेच उचित आहे येथे हे सागणे आवश्यक आहे की, शास्त्रासिद्धत्वपक्षात सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक शास्त्र व पूर्व त्रैपादिक शास्त्राच्या दृष्टीने परत्रैपादिक शास्त्र असिद्ध ठरत असल्यामुळे, या पक्षात देखील सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने पूर्वी झालेले किंवा युगपत् प्राप्त होणारे त्रैपादिक कार्य व तसेच पूर्व त्रैपादिक शास्त्राच्या दृष्टीने पूर्वी झालेले किंवा युगपत् प्राप्त होणारे पर त्रैपादिक कार्य असिद्ध ठरतेच पण या पक्षात ते स्वतन्त्र रीतीने असिद्ध ठरत नसून

असिद्धशास्त्रद्वारा, म्हणजे शास्त्राच्या असिद्धत्वामुळे, त्याचे असिद्धत्व फलित होते या विषयासबधाने भैरवीकारानी प्रकृत सूत्रावरील शब्दरत्नाची टीका करिताना 'न च शास्त्रासिद्धत्वस्वीकारेऽपि राजभ्याम्, वृक्ष इह, इत्यस्यासिद्धिरेव, शास्त्रस्याऽसिद्धत्वेऽपि कार्यस्य सिद्धतया दीर्घादे प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम, शास्त्रस्यासिद्धत्व-प्रतिपादनद्वारा कार्यासिद्धत्वस्य प्रतिपादनात् । एव च यत्र सपादस-प्ताध्यायीस्थशास्त्रस्य त्रैपादिकस्य च युगपत प्राप्तिस्तत्र पर शास्त्रम-सिद्धम् = अवृत्तमित्यनेन बोधने सति परशास्त्रेण लक्ष्ये कार्यसस्कार-बुद्धिर्न भवति । यत्र तु न द्वयोर्युगपत् प्राप्तिस्तत्र त्रैपादिके जातेऽपि शास्त्रेऽभावारोपे तन्निष्पाद्यकार्यऽप्रवृत्तत्वज्ञानेन प्रसक्त सपादसप्ताध्या-यीस्थ कार्य भवत्येव ।' असे म्हटले आहे)

मनोरमा–विवृण्वते कण्ठमिति । विवार एषा प्रयत्न इति भाव । वर्गयमगा इति । वर्गगा, यमगाश्चेत्यर्थ । कादय इति । लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम्, चतुर्दशसूत्र्या मावसानत्वायोगात् । अर्द्ध-विसर्गेति । सादृश्यमुच्चारणे, लेखने च बोध्यम् । ऋलृवर्णयोरिति । ॠ च ॡ च रलौ, तौ च तौ वर्णौ चेति विग्रह । उश्च उल् च ऋलो', तयोर्वर्णयोरिति वा, प्रथमान्तेन, परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तात् । "ऋत्यक" इति प्रकृतिभाव ।

('पूर्वत्रासिद्धम्' सू १२ त्या सूत्रावरील कौमुदीत ज्या दोन कारिका पठित केल्या आहेत त्यातील) 'विवृण्वते कण्ठम्' या पदाचा 'याचा विवार हा बाह्य यत्न आहे, असा अर्थ आहे तसेच त्या कारि-कातील 'वर्गयमगा' या पदाचा ('द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण पद प्रत्येक सम्बध्यते' या न्यायान्वये) 'वर्गगा, यमगा' असा अर्थ होतो या सूत्रावरील कौमुदीत 'कादयो मावसाना स्पर्शा' असे जे म्हटले आहे ते लौकिक व्यवहारात प्रसिद्ध असलेल्या वर्णपाठाला अनुसरून म्हटले आहे, कारण चतुर्दश शिवसूत्रात (ककाराने सुरू होणारा व) मकाराने सपणारा स्पर्शवर्णांचा पाठ नाही (शिवसूत्रात स्पर्शवर्णांचा

पाठ इष्ट प्रत्याहार सिद्ध होण्याकरिता भिन्न क्रमाने केला आहे व तो अकाराने सुरु होत असून पकाराने सपतो) 'अर्धविसर्गसदृशौ जिव्हामूलीयोपध्मानोयो,' म्हणजे जिव्हामूलीय व उपध्मानीय अर्ध-विसर्गासारखे आहेत, असे जे या सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, उच्चारण्यामध्ये व लिहिण्यामध्ये त्याचे अर्ध-विसर्गाशी सादृश्य आहे (विसर्ग लिहिताना एक वर व दुसरा त्याचे खाली अशा दोन वर्तुलाचा उपयोग केला जात असून, जिव्हामूलीय व उपध्मानीय लिहिताना एक वर व एक खाली अशा दान अर्ध वर्तुलाचा उपयोग केला जात असतो तसेच विसर्गाच्या उच्चारणास जो काल लागतो त्याच्या अर्धाकाल जिव्हामूलीय व उपध्मानीय याच्या उच्चारणास लागतो म्हणून त्याना 'अर्धविसर्गसदृशौ' असे म्हणतात प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत पठित केलेल्या) 'ऋऌवर्णयो मिथ सावर्ण्यं वाच्यम्' या वार्तिकातील 'ऋऌवर्णयो' या पदाचा 'आ च आ च रलौ, तौ च तौ वर्णौ च ऋऌवर्णौ' असा, किंवा 'उश्च उल् च ऋऌो, तयोर्वर्णयो' असा विग्रह होतो, कारण प्रथमान्त पदाचा उपयोग करून विग्रह करावा किंवा समास करून सिद्ध होणाऱ्या सामासिक शब्दाला ज्या विभक्तीचा प्रत्यय पुढे लावला जातो त्या विभक्तीचा प्रत्यय सामासिक शब्दातील दोन पदाना लावून व तशा दोन विभक्त्यन्त पदाचा उपयोग करून विग्रह करावा असा सिद्धान्त सागितला आहे (वर दिलेल्या वार्तिकात 'ऋऌवर्णयो' अशा षष्ठचन्त सामासिक पदाचा उपयोग केला आहे या पदाचा दोन तऱ्हेने विग्रह करता येतो 'रलौ वर्णौ ऋऌवर्णौ' असा विग्रह करण्याचा एक प्रकार आहे, व लौकिक व्यवहारात हाच प्रकार सर्वत्र उपयोगात आणला जातो असा विग्रह करतेवेळी 'रलौ, वर्णौ' या दोन प्रथमान्त पदाचा उपयोग करून 'ऋऌवर्णौ' असे जे सामासिक रूप सिद्ध होते त्याहून षष्ठीच्या द्विवचनाचा प्रत्यय करून 'ऋऌवर्णयो' असे रूप सिद्ध केले जाते विग्रह करण्याची दुसरी अशी देखील तऱ्हा आहे की, 'ऋऌवर्णयो' हा षष्ठचन्त शब्द

असल्यामुळे, 'रलौ वर्णौ' असा प्रथमान्त पदाचा उपयोग न करता, एकदमच 'ॠलो वर्णयो' असा षष्ठ्यन्त पदाचा उपयोग करून विग्रह करावा असा विग्रह केल्याने षष्ठ्यन्त सामासिक रूप सिद्ध होत असल्यामुळे, पुन्हा त्या सामासिक रूपाहून षष्ठीचा प्रत्यय करण्याची गरज पडत नाही 'ॠ+सु' किवा 'ॡ+सु' या स्थली 'ॠदुशनस्' सू या २७६ सूत्राने 'ॠ' व 'ॡ' याचे जागी 'अनङ्= अन्' आदेश होऊन 'अन्+सु' अशी स्थिति झाली असता 'सर्व-नामस्थाने चासम्बुद्धौ' सू २५० या सूत्राने उपधा दीर्घ होऊन 'आन्+सु' अशी स्थिति झाल्यावर 'हल्ङ्याब्भ्य' सू २५२ या सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचा लोप होऊन व नतर 'न लोप प्रातिपदिका-न्तस्य' सू २३६ या सूत्राने अन्त्य नकाराचा लोप होऊन, 'ॠ' व 'ॡ' या प्रातिपदिकाचे 'आ' असे प्रथमेच्या एकवचनाचे रूप होते 'ॠॡ+औ' या स्थली सदेह उत्पन्न न व्हावा म्हणून, 'ॠ' व 'ॡ' याचा सवर्णदीर्घरूप सन्धि न करिता, 'ॠत्यक' सू ९२ या सूत्राने विकल्पाने होणारा प्रकृतिभाव कायम ठेवला आहे हे लक्षात असू द्यावे 'आ च आ च रलौ = ॠॡ औ' या स्थली 'ॠॡ' या प्रातिपदिकापुढे 'औ' हा प्रथमा विभक्तीचा सर्वनामस्थानप्रत्यय आला असल्यामुळे, 'ॠतो ङिसर्वनामस्थानयो' सू २७५ या सूत्राने ॡकाराचा 'अ' असा गुण होऊन व 'उरण्रपर' सू ७० या सूत्राने त्या अकारापुढे लकार होऊन 'ॠ अल् औ' अशी स्थिति झाली असता, 'इको यणचि' सू ४७ या सूत्राने 'ॠ' चा रकार होऊन 'र्+अल्+औ = रलौ' असे रूप होते 'रलौ वर्णौ = ॠॡवर्णौ' या स्थली, 'ॠॡ+ औ+वर्ण+औ' अशा अलौकिक विग्रहवाक्यात 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' सू ६५० या सूत्राने 'औ' या दोन अन्तर्वर्ति विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होऊन 'ॠॡवर्ण' असे सामासिक प्रातिपदिक झाल्यावर त्याहून 'औ' हा विभक्तिप्रत्यय केला असता, 'ॠलवर्णौ' असे रूप होते 'उ' हे 'ॠ' चे व 'उल्' हे 'ॡ' चे षष्ठीचे एकवचन आहे व ही रूपे खाली दिलेल्या प्रक्रियेप्रमाणें

सिद्ध होतात – ‘ऋ + ङस’ अथवा ‘ऌ + ङस्’ या स्थली, ‘ऋत उत’ सू २७९ या सूत्रान्वये ‘ऋ’ व ‘ङस्’ यातील अकार आणि तसेच ‘ऌ’ व ‘ङस्’ यातील अकार या दोहोंचे जागी ‘उ’ असा एकादेश होतो व ‘उरण्रपर’ सू ७० या सूत्रान्वये तो एकादेश अनुक्रमे रपर व लपर होऊन ‘उर्स्’ व ‘उल्स्’ अशी रूपे होतात, व ‘रात्सस्य’ सू २८० या सूत्राने ‘उर्स्’ यातील अन्त्य सकाराचा लोप होऊन व ‘खरवसानयोर्विसर्जनीय’ सू ७६ या सूत्राने रकाराचा विसर्ग होऊन ‘उ’ असे ‘ऋ’ चे षष्ठीचे एकवचन होते, आणि ‘उल्स्’ या स्थली ‘सयोगान्तस्य लोप’ सू ५४ या सूत्रान्वये सकाराचा लोप होऊन ‘उल्’ असे ‘ऌ’ चे षष्ठीच्या एकवचनाचे रूप होते) ‘ऋत्यक’ या सूत्रान्वये, ‘ऋऌवर्णयो’ या स्थली, प्रकृतिभाव झाला आहे, म्हणजे ‘ऋऌ’ या सधि केला नाही

शब्दरत्न—लोकप्रसिद्धेति । “त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गै” इति भाष्यपर्यालोचनया क–ख–ग–घ–ङेत्यादीनामप्यत्तादित्वमिति भाव । उच्चारणेति । पादमात्रिकाविमाविति भाव । लेखने चेति । अर्द्ध-वृत्तद्वयात्मकलिपित्वादिति भाव. । रलाविति । “ऋ ऌ औ इति स्थिते “ऋत्यक” इति प्रकृतिभावेन दीर्घाभावे, गुणे, यणि च रलावित्यस्य सिद्धि । उश्च उल् च ऋलोरिति पाठ । रलोरिति पाठे आगन्तुना ऽकारेण निर्देश इति बोद्धव्यम् । तयोर्वर्णयोरिति । “पूरणगुण” इति निषेधस्तु षष्ठीसमासस्य न तु कर्मधारयस्य’ बहुलग्रह णेन तदभावो भाष्योदाहृतविषय एव नान्यत्रेति भाव । प्रथमान्तेनेति । प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः । अय पक्ष. ‘अनेकमन्यपदार्थे” इति सूत्रे भाष्ये । परिनिष्ठितेति । अत्र च “एकविभक्ति चापूर्वनिपाते” इति ज्ञापकम् । अन्यथा ‘मालामतिक्रान्तः’ इति विग्रहेऽतिपदस्यापि नियत विभक्त्यन्तत्वेनैकविभक्तीत्यस्य व्यावर्त्यालाभः । एकस्यानियतविभक्तित्वे हि तद्वारणाय “एकविभक्ति” इति सार्थकम् परिनिष्ठितविभक्त्या समासे त्वतिक्रान्तमतिक्रान्तेनेत्यादिक्रमेण तस्यानियतविभक्तिकत्व

स्पष्टमेव। अत एव "तत्पुरुषे तुल्यार्थ." इति सूत्रे भाष्ये परमे कारके, परमेण कारकेणेत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्कच प्रतिपदोक्त-परिभाषया समाहितमिति भावः।

'कादय इति लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम्' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गै' अशा रीतीने भाष्यात वर्गाचा उल्लेख केला असल्यामुळे, त्या भाष्यावरून हे सिद्ध होते की, 'क, ख, ग, घ, ङ' इत्यादि वर्णपाठ देखील (शिवसूत्रातील वर्णपाठाप्रमाणे) अनादि आहे (तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' ११९ या सूत्रावरील भाष्यात 'त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैर्ल-शमैश्च व्यवायेन,' म्हणजे आदि कवर्ग व अन्त्य पवर्ग या दोन वर्गाच्या मध्ये चवर्ग, टवर्ग व तवर्ग हे जे तीन वर्ग आहेत त्यातील वर्णाचे किंवा लकाराचे किवा शकाराचे अथवा सकाराचे व्यवधान असल्यास णत्व होत नाही, हे वचन पठित आहे व याच अर्थाचे 'चुटुतुलशर्व्यवाये नेति वक्ष्यामि' हे वचन देखील तेथेच पठित आहे, आणि त्या भाष्यात बाह्य यत्न कोणते आहेत हे सांगताना भाष्य-कारानी 'तत्र वर्गाणा प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठा श्वासानुप्रदाना अघोषा तृतीयचतुर्था संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्त तथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यवर्ज्यम्।' असे म्हटले आहे साराश भाष्यकारानी लोकात प्रसिद्ध असलेल्या वर्गाचा व त्या वर्गातील वर्णक्रमाचा भाष्यात ठिकठिकाणी उल्लेख केला असल्यामुळे, ककारादि मकारान्त वर्णपाठ देखील माहेश्वरसूत्रातील वर्णपाठा-सारखा अनादि आहे हे सिद्ध होते) जिव्हामूलीय व उपध्मानीय याचे उच्चारण अर्धविसर्गसदृश असल्यामुळे, त्याची एकचतुर्थांश मात्रा समजावी ('हयवरट्' या शिवसूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी विसर्गादि अयोगवाहाचा, 'शर्षु जश्भावषत्वे' हे वार्तिक पठित करून, शर्प्रत्याहारात पाठ केला असल्यामुळे व अशा रीतीने विसर्ग हा हल् ठरत असल्यामुळे आणि हल् हा अर्धमात्रिक असल्यामुळे, अर्धविसर्ग-सदृश जिव्हामूलीय व उपध्मानीय याची एकचतुर्थांश मात्रा होते)

'लेखने च' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, जिव्हामूलीय व उपध्मानीय हे दोन अर्ध वर्तुलानी दर्शविले जातात (विसर्ग दोन पूर्ण वर्तुलानी दर्शविला जात असल्यामुळे व हे अर्ध-विसर्गसदृश असल्यामुळे, हे दोन अर्ध वर्तुलानी दर्शविले जातात) 'ऋ ऌ औ = रलौ' अशा स्थितीत 'ऋत्यक' सू ९२ या सूत्राने प्रकृतिभाव केला असल्यामुळे, ('अक सवर्णे दीर्घ' सू ८५ या सूत्राने होणारे) दीर्घकार्य न होता, गुण व यणादेश होऊन 'रलौ' असे रूप सिद्ध झाले आहे (याची प्रक्रिया पूर्वी मनोरमेत दिलीच आहे शब्देन्दुशेखरात 'आ च आ च रलौ, तौ वर्णौ ऋऌवर्णौ' असा विग्रह केला नसून 'आ च ऌवर्णश्च ऋऌवर्णौ' असा विग्रह केला आहे व तसा विग्रह करण्याचे कारण 'ननु आ च आ च रलौ इति मनोरमोक्त विहाय किमिति द्वितीय प्रकार आश्रीयते इति-चेच्छृणु, न पदान्ता परेऽण सन्तीति भाष्यप्रामाण्येन ऌका-रान्तानामनभिधानेन आ च आ चेति विग्रहस्य वक्तुमशक्य-त्वात्' असे अभिनवचन्द्रिकेत दिले आहे) 'उश्च उल् च' अशा रीतीने विग्रह केल्यास, 'ऋल्ो' हाच पाठ बरोबर आहे जेथे मनोरमेच्या काही प्रतीत 'रलो' असा पाठ आढळतो तेथे आगन्तुक अकाराने निर्देश केला आहे असे समजावे ('उश्च उल् च ऋलो' या विग्रहवाक्याचे 'ऋ ङस् ऌ ङस् ओस्' असे अलौकिक-प्रक्रियावाक्य होत असल्यामुळे 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' सू ६५० या सूत्राने अन्तर्वर्ति 'ङस्' या दोन विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् केला असता, 'ऋ ऌ ओस्' अशी स्थिति होऊन व 'ऋ ऌ' या स्थली 'ऋत्यक' या सूत्राने प्रकृतिभाव केला असल्यामुळे सन्धिकार्य न होता केवळ 'ऌ' चे जागी 'इको यणचि' सू ४७ या सूत्राने लकारादेश होऊन 'ऋल्+ओस्=ऋलो.' असेच षष्ठीच्या द्विवचनाचे रूप होते, 'रलो' असे रूप मुळीच होऊ शकत नाही प्रकृतिभाव न केल्यास, 'ऋऌवर्णयो मिथ सावर्ण्यं वाच्यम्' या वार्तिकान्वये

'अक सवर्णे दीर्घ ' या सूत्राने सवर्णदीर्घ होऊन 'ऋ ओस्=रो ' असे रूप होऊ शकते तथापि मनोरमेच्या क्वचित् प्रतीत 'रलो ' असा जो पाठ आढळतो त्याचे कसे तरी समर्थन करण्याकरिता शब्दरत्नकार असे म्हणतात की, 'ऋ ऌ ओस् ' या स्थली ऋकारापुढे आगन्तुक अकार घातला आहे असे समजावे तसे मानल्यास, ऋ अ ऌ ओस् ' अशी स्थिति होते व अशा स्थितीत 'इको यणचि ' या सूत्राने ऋकाराचे जागी रकार व ऌकाराचे जागी लकार होऊन 'रलो ' असे रूप सिद्ध होऊ शकते हे खरे पण असा आगन्तुक अकार मध्ये घालण्याची गरज काय ? असा आगन्तुक अकार मध्ये घालणे हे 'आगन्तूनामन्ते सन्निवेश ' या न्यायाच्या विरुद्ध देखील असल्यामुळे, 'रलो ' हा पाठ वास्तविक अशुद्धच ठरतो, व तसा अशुद्ध पाठ न मानता, 'ऋलो ' हा साम्प्रदायिक पाठ मानणेच योग्य आहे असे शब्दरत्नकार वरील पक्तीत ध्वनित करितात) 'पूरणगुण' सू ७०५ हे सूत्र कर्मधारयाचा निषेध करणारे नसून षष्ठीसमासाचा निषेध करणारे असल्यामुळे, 'ऋलो वर्णयो ऋऌवर्णयो ' हा समास साधु ठरतो ('विशेषण विशेष्येण बहुलम् ' सू ७३६ या सूत्राचा 'विशेषण विशेष्येण सामानाधिकरण्येन समम्यते । बहुल-ग्रहणात् क्वचिन्न ' असा अर्थ आहे, व विशेषणविशेष्याचा अशा रीतीने सामानाधिकरण्याने समास होत असल्यामुळे, 'तत्पुरुषा समानाधिकरण कर्मधारय ' सू ७४५ या सूत्रान्वये त्या सूत्राने होणारा समास कर्मधारय ठरतो 'पूरणगुण ' हे सूत्र २–२–११ असून 'षष्ठी ' हे सूत्र २–२–८ आहे व 'विशेषण विशेष्येण बहुलम् ' हे सूत्र २–१–५७ आहे साराश 'पूरणगुण' या सूत्राच्या थोडेच पूर्वी 'षष्ठी ' हे सूत्र अष्टाध्यायीत पठित असून, 'षष्ठी ' या सूत्राच्या बरेच पूर्वी 'विशेषण विशेष्येण बहुलम् ' हे सूत्र पठित आहे म्हणून 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा '–परि ६२–या न्यायान्वये 'पूरणगुण ' हे सूत्र 'षष्ठी ' सू ७०२ या सूत्राचे निषेधक ठरते,

'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' या सूत्राचे निषेधक ठरत नाही म्हणून 'ऋलो वर्णयो ऋलृवर्णयो' असा जो सामानाधिकरण्याने समासातील दोन्ही पदे षष्ठीत, उच्चारून समास केला आहे तो वास्तविक षष्ठीसमास नसून कर्मधारयसमास असल्यामुळे, त्या समासाला 'पूरणगुण' हा निषेध लागू पडत नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे 'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' या सूत्रात) 'बहुलम्' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे भाष्यात जी उदाहरणे दिली आहेत तशाच स्थली तसा समास होत नाही, इतर स्थली तसा विशेषणविशेष्यसमास होऊ शकतोच ('समानाधिकरणेन षष्ठी न समस्यते' म्हणजे समानाधिकरणाबरोबर षष्ठयन्ताचा समास होत नाही, असा निषेध 'पूरणगुण' २ २ ११ या निषेधक सूत्रात सागितला असल्यामुळे व 'ऋलो वर्णयो ऋलृवर्णयो' या उदाहरणात षष्ठीसामानाधिकरण्य असल्यामुळे तसा समास होऊ शकत नाही अशी कोणी शका केल्यास, त्या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' या सूत्रात 'बहुलम्' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे व त्या पदाचा 'क्वचित् प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्ति क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव' असा अर्थ असल्यामुळे, 'समानाधिकरणेन षष्ठी न समस्यते' हा निषेध 'पूरणगुण' २ २ ११ या सूत्रावरील भाष्यात 'सर्पिष पीयमानस्य, यजुष क्रियमाणस्य' इत्यादि जी उदाहरणे दिली आहेत त्यानाच लागू पडतो, इतर उदाहरणाना तो निषेध लागू पडत नाही म्हणून प्रकृत उदाहरणात 'ऋलो' हे विशेषण असून 'वर्णयो' हे विशेष्य असल्यामुळे, या स्थली जरी षष्ठीसामानाधिकरण्य आहे तरी, 'बहुल'पदग्रहणसामर्थ्याने, तसा विशेषणविशेष्यसमास करतेवेळी, वरील निषेध लागू पडत नाही 'पूरणगुण' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात – 'समानाधिकरणे किमुदाहरणम् ? । राज्ञ पाटलिपुत्रकस्य, शुकस्य माराविदस्य, पाणिने सूत्रकारस्य । नैतदस्ति ।

असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? । समानाधिकरण-मसमर्थवद्भवतीति । इद तर्हि सर्पिष पीयमानस्य, यजुष क्रिय-माणस्येति । ननु चात्रापि असामर्थ्यादेव न भविष्यति । कथमसा-मर्थ्यम् ? । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । अधात्वभिहितमित्येव तत् ।' या वरील भाष्यातील 'राज्ञ पाटलिपुत्रकस्य' हे प्रतीक घेऊन कैयटाने असे म्हटले आहे की, 'विशेषणसमासोऽत्र भवत्येव, ततो विशेषणस्यैव पूर्वनिपात सिद्धो भवति । षष्ठीसमासे तु पूर्वनिपाताऽनियम स्यादिति स प्रतिषिध्यते । विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यात्समानाधिकरणमसमर्थवदिति नाश्रीयते ।' आता 'प्रथमान्तेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह ' या मनोरमेतील पक्तीत इतर विभक्तीचा निर्देश न करिता केवळ प्रथमाविभक्तीचा निर्देश करून) 'प्रथमान्तेन' असे जे म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, प्रथमा विभक्ति प्रथम उपस्थित होते हा प्रथमान्त पक्ष 'अनेकमन्य-पदार्थे' सू २२२४ या सूत्रावरील भाष्यात सागितला आहे (शब्दरत्नातील 'प्रथमोपस्थितत्वात्' या पदाचा भावप्रकाशकारानी 'प्रागुपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्' असा अर्थ केला आहे व त्याचा भावार्थ हा आहे की, प्रथमा विभक्ति होण्यास 'प्रातिपदिकार्थ-लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' सू ५३२ या सूत्रान्वये केवळ प्रातिपदिकार्थरूप निमित्ताची अपेक्षा असून ते निमत्त प्रथम उपस्थित होत असल्यामुळे आणि द्वितीयादि विभक्ति होण्यास प्रातिपदिकाखेरीज 'कर्मणि द्वितीया' सू ५३७, 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' सू ५६१ इत्यादि सूत्रान्वये कर्मादिकाची देखील अपेक्षा असून ती निमित्ते मागून पुढे उपस्थित होत असल्यामुळे 'पूर्वोपस्थितनिमित्तकमन्तरङ्गम् परोपस्थित-निमित्तक बहिरङ्गम्' या न्यायान्वये प्रथमा विभक्ति अन्तरङ्ग ठरून प्रथम उपस्थित होते, आणि म्हणूनच 'अनेकमन्यपदार्थे' सू ८३० या सूत्रातील 'अनेकम्' या पदाचा 'अनेक सुबन्तम्' असा सामान्य अर्थ न करिता दीक्षितानी कौमुदीत 'अनेक प्रथमान्तम्' असा अर्थ केला

आहे व हा प्रथमान्त पक्ष 'अनेकमन्यपदार्थे' सू २ २ २४ या सूत्रावरील भाष्यात सागितला आहे त्या भाष्यात भाष्यकारानी त्या सूत्रातील 'अन्य, अनेक, पद व अर्थ' ही चार पदे कशी आवश्यक आहेत याची कारणे सागून नतर 'उक्त वा' हे वार्तिक पठित केले आहे आणि त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात— 'किमुक्तम् ? । कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा साङ्ख्या भविष्यन्तीति । प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति । समयाद्भविष्यति । यदि सामयिकी न नियोगत , अन्या कस्मान्न भवन्ति ? । कर्मादीनामभावात् । षष्ठी तर्हि प्राप्नोति ? । शेषलक्षणा षष्ठी, अशेषत्वान्न भविष्यति । एवमपि व्यतिकर प्राप्नोति—एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुत , द्वयोरप्येकवचनबहुवचने, बहुष्वप्येकवचनद्विवचने । अर्थतो व्यवस्था भविष्यति । अथ वा सङ्ख्या नामेय परप्रधाना । सङ्ख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात्, सङ्ख्येयमविशेषित स्यात् । अथ वा वक्ष्यत्येतत्तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनम्—उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् ।' अशा रीतीने प्रथमान्त पक्ष या भाष्यात स्थापित केला असल्यामुळे, चित्रा गावो यस्य स चित्रगु , शबला गावो यस्य स शबलगु ' इत्यादि स्थली प्रथमान्त पदानीच विग्रह केला जातो आणि या भाष्याला अनुसरूनच दीक्षितानी 'रलौ वर्णौ ऋलृवर्णौ तयो ऋलृवर्णयो ' असा प्रथमान्त पदानी प्रथम विग्रह केला आहे) 'परिनिष्ठतविभक्त्या वा विग्रह ' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचे 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' सू ६५५ हे सूत्र, म्हणजे या सूत्रातील 'एकविभक्ति' हे पद, ज्ञापक आहे परिनिष्ठितविभक्तीने देखील विग्रह होतो असे न मानले व 'मालामतिक्रान्त ' या विग्रहात 'अति = अतिक्रान्त ' अशा प्रथमान्त पदानेच विग्रह होतो असे मानले तर, 'अति' हे पद देखील ('माला' या पदासारखेच) नियत-विभक्तिक ठरून वरील सूत्रातील 'एकविभक्ति' या पदाला कोणतेहि व्यावर्त्य मिळणार नाही, म्हणजे त्या पदानें विग्रहातील दोन पदापैकी

कोणतेहि पद वगळले जाणार नाही (आणि अशा रीतीने विग्रहातील दोन्ही पदे नियतविभक्तिक ठरल्याने, वरील सूत्रातील 'एकविभक्ति' हे पद व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल) परतु विग्रहातील दोन पदापैकी एका पदास वाटेल ती विभक्ति करता येते असे मानल्यानेच, विग्रहातील जे पद नियतविभक्तिक नसते, म्हणजे ज्याची विभक्ति बदलविता येते, त्याला उपसर्जनसज्ञा न व्हावी याकरिता 'एकविभक्ति' हे पद अन्वर्थक ठरते 'मालामतिक्रान्तम्, मालामतिक्रान्तेन' इत्यादि भिन्न भिन्न विभक्त्यन्त पदाने विग्रह होऊ शकतो असे मानल्याने, 'अति' हे पद अनियतविभक्तिक आहे हे स्पष्ट होते परिनिष्ठित विभक्तीने देखील विग्रह करता येतो असे असल्यामुळेच, 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' सू ६–२–२ या सूत्रावरील भाष्यात 'परमे कारके, परमेण कारकेण' इत्यादि स्थली अतिव्याप्ति होण्याची आपत्ति येईल अशी शका उपस्थित करून भाष्यकारानी लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा –प ११४–प्रवृत्त करून त्या शकेचे समाधान केले आहे ('एक-विभक्ति चापूर्वनिपाते' सू ६५५ या सूत्रातील 'एकविभक्ति' या पदाचा 'एकैव विभक्तिर्यस्य तत्=नियतविभक्तिकम्,' म्हणजे विग्रहातील ज्या पदाला एकच प्रकारची विभक्ति होते व भिन्न भिन्न विभक्ति होत नाहीत ते नियतविभक्तिक पद होय, असा अर्थ असून, त्या सूत्राचा 'विग्रहे यन्नियतविभक्तिकम् तदुपसर्जन स्यात्, न तु तस्य पूर्वनिपात' असा कौमुदीत अर्थ दिला आहे यावरून हे स्पष्ट होते की, विग्रहातील दोन्ही पदे नेहमी नियतविभक्तिक असतात असे नसून केव्हा केव्हा त्या दोन पदापैकी एक पद अनियतविभक्तिक असते, म्हणजे त्याची विभक्ति बदलविता येते व त्याला भिन्न भिन्न विभक्तिप्रत्यय करता येतात विग्रहातील दोन्ही पदे जर नेहमी नियतविभक्तिकच असती तर पाणिनीने वरील उपसर्जनसज्ञाविधायक सूत्रात 'एकविभक्ति' हे पद घातले नसते पण विग्रहातील नियत-विभक्तिक पदालाच उपसर्जनसज्ञा व्हावी व अनियतविभक्तिक

पदाला ती सज्ञा होऊ नये याकरिता ते पद वरील सूत्रात मुद्दाम घातले असल्यामुळे हे आपोआपच सिद्ध होते की, केव्हा केव्हा विग्रहातील एक पद अनियतविभक्तिक असते उदाहरणार्थ 'चित्रा गावो यस्य स चित्रगु' या स्थली जरी 'चित्रगु' या अन्य पदार्थाची विभक्ति बदलविता येते व त्याला भिन्न भिन्न विभक्ति करता येतात तरी विग्रहातील 'चित्रा' व 'गौ' या दोन्ही पदाची विभक्ति केव्हाहि बदलविता येत नसून ते नेहमी प्रथमान्तच असतात अशा रीतीने ती दोन्ही पदे नियतविभक्तिक असल्यामुळे त्याना उपसर्जन-सज्ञा होते व 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' सू ६५६ या सूत्राने त्याना ऱ्हस्वकार्य होऊन 'चित्रगु' असे इष्ट रूप सिद्ध होते तसेच 'माला-मतिक्रान्त अतिमाल' या स्थली 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' —सू ७८० वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये द्वितीयातत्पुरुष होत असून विग्रहातील 'माला' व 'अति' या दोन पदापैकी 'माला' हे पद नेहमी द्वितीया विभक्तीतच राहते पण 'अति = अतिक्रान्त' या पदाची वाटेल तशी विभक्ति बदलविता येते, म्हणजे सामासिक पदाची जी विभक्ति असेल ती देखील विभक्ति त्याला करता येते त्यामुळे 'अति' हे अनियतविभक्तिक पद उपसर्जनसज्ञक न ठरता, 'माला' हे नियतविभक्तिक पद उपसर्जनसज्ञक ठरून, 'गोस्त्रियोरुप-सर्जनस्य' या सूत्राने त्याला ऱ्हस्वकार्य होते व 'अतिमाल' इत्यादि इष्ट रूपे सिद्ध होतात त्याचप्रमाणे 'राजकुमारी' या स्थली विग्रहा-तील 'राज्ञ' हे पद नेहमी षष्ठी विभक्तीतच राहत असून 'कुमारी' या द्वितीय पदाला वाटेल ती विभक्ति करता येत असल्यामुळे, म्हणजे सामासिक पद ज्या विभक्तीत असेल ती देखील विभक्ति त्याला करता येत असल्यामुळे, त्या 'कुमारी' पदाला उपसर्जनसज्ञा होत नाही व त्यामुळे त्याला 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' या सूत्राने होणारे ऱ्हस्वकार्य होत नाही जर परिनिष्ठित विभक्तीने विग्रह होत नाही असे मानले व 'मालामतिक्रान्त' व 'राज्ञ कुमारी' अशा रीतीने

उत्तर पद नेहमी प्रथमान्त करूनच विग्रह करता येतो असे मानले तर, विग्रहातील दोन्ही पदे नियतविभक्तिक ठरतील व अशा रीतीने 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' या सूत्रातील 'एकविभक्ति' या पदाला कोणतेहि व्यावर्त्य मिळणार नाही व ते सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल, व तसेच 'राजकुमारी' या स्थली 'कुमारी' या शब्दाला 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' या सूत्राने ऱ्हस्वकार्य होण्याची आपत्ति येईल परिनिष्ठित विभक्तीने विग्रह करता येतो असे मानल्यानेच वर दर्शविलेल्या आपत्ति टळू शकतात म्हणून 'परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह' हा द्वितीय पक्ष देखील मानणे आवश्यक आहे आणि वर सागितल्याप्रमाणे या द्वितीयप क्षाचे 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' या सूत्रातील 'एकविभक्ति' हे पद ज्ञापक ठरते परिनिष्ठित विभक्तीने देखील विग्रहकरता येत असल्यामुळेच, 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' सू ६२२ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'परमकारक' या सामासिक शब्दाचा 'परम कारक परमकारकम्, परमेण कारकेण परमकारकेण, परमे कारके परमकारके' असा विग्रह केला आहे परिनिष्ठित विभक्तीने विग्रह करता येत नसता तर भाष्यकारानी वर सागितल्याप्रमाणे विग्रह न करिता 'परमश्चासौ कारकः परमकारक' असा प्रथमान्त पदानीच विग्रह केला असता म्हणून परिनिष्ठित विभक्तीने देखील विग्रह करता येतो याला वरील भाष्य प्रमाण ठरते त्या भाष्यावरील टीकेत कैयटाने 'विशेषणसमासो न प्रथमान्तानामेव भवत्यपि तु द्वितीयाद्यन्तानामपि' असे स्पष्ट म्हटले आहे त्या भाष्यात असे म्हटले आहे की, 'परमे कारके परमकारके' या तत्पुरुषसमासात 'परमे' ही सप्तमी असल्यामुळे व तसेच 'परमेण कारकेण परमकारकेण' या तत्पुरुषसमासात 'परमेण' ही तृतीया असल्यामुळे, 'तुल्यार्थ' सू ३७३६ या सूत्रान्वये त्याना पूर्वपदप्रकृतिस्वराची प्राप्ति होते पण तसा स्वर होणे इष्ट नसून 'समासस्य' सू ३७३४ या सूत्राने सामासिक शब्दास

अन्तोदात्त स्वर होणे इष्ट असल्यामुळे, भाष्यकारानी 'तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेध' हे वार्तिक प्रथम पठित केले आहे व त्याच्या लगेच पुढे त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान करणारे 'सिद्ध तु लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्' हे द्वितीय वार्तिक पठित केले आहे, व त्या द्वितीय वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात –'सिद्धमेतत् । कथम् ? । लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपद यो द्वितीयातृतीयासप्तमीसमासस्तस्य ग्रहणम् । लक्षणोक्तश्चायम् । या भाष्यातील 'लक्षणोक्त' या पदाचा 'विभक्तिविशेषमनुपादाय सामान्यलक्षणेनाय समासो विहित इत्यर्थ' असा कैयटाने अर्थ केला आहे या वरील भाष्याचा आशय हा आहे की, 'परम कारक परमकारकम्, परमेण कारकेण परमकारकेण, परमे कारके परमकारके' हे अनुक्रमे प्रतिपदोक्त द्वितीयातत्पुरुष, तृतीयातत्पुरुष व सप्तमीतत्पुरुष नव्हत जे समास-शास्त्रातील 'द्वितीया,' 'तृतीया' व 'सप्तमी' या अधिकारात पठित असलेल्या सूत्रान्वये समास होतात त्यानाच प्रतिपदोक्त द्वितीया-तत्पुरुष, तृतीयातत्पुरुष व सप्तमीतत्पुरुष म्हणता येते वर जी तीन उदाहरणे दिली आहेत ती 'द्वितीया,' 'तृतीया' व 'सप्तमी' या अधिकारात पठित असलेल्या कोणत्याहि सूत्रान्वये झाली नसल्यामुळे, त्याना प्रतिपदोक्त द्वितीयातत्पुरुष, तृतीयातत्पुरुष, सप्तमीतत्पुरुष म्हणता येत नाही वास्तविक वरील तीन्ही समास 'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' सू ७३६ या सूत्रान्वये झाले आहेत व त्या सूत्रात अमुकच विभक्त्यन्त पदानी विग्रह करावा असे सागितले नसल्यामुळे, त्या सूत्राने बनलेल्या सामासिक शब्दाचा विग्रह करतेवेळी त्या सामासिक शब्दाची जी विभक्ति असेल तशा विभक्त्यन्त पदानी देखील विग्रह करता येतो म्हणूनच 'परमकारकम्' हे द्वितीयान्त सामासिक पद असल्यामुळें, त्याचा 'परम कारक परमकारकम्' अशा द्वितीयान्त पदानी सामानाधिकरण्याने विग्रह केला आहे तसेंच 'परमकारकेण'

व 'परमकारके' ही सामासिक पदे अनुक्रमे तृतीयान्त व सप्तम्यन्त असल्यामुळे, त्याचा 'परमेण कारकेण परमकारकेण' व 'परमे कारके परमकारके' अशा तृतीयान्त व सप्तम्यन्त समानाधिकरणपदानी विग्रह केला आहे सारांश वरील तीन सामासिक पदाचा विग्रह करतेवेळी जरी द्वितीयान्त, तृतीयान्त व सप्तम्यन्त पदाचा सामानाधिकरण्याने उपयोग केला आहे तरी तेवढ्यावरून ते प्रतिपदोक्त द्वितीयातत्पुरुष, तृतीयातत्पुरुष व सप्तमीतत्पुरुष ठरत नाहीत, कारण पूर्वी सागितल्याप्रमाणे ते द्वितीया, तृतीया व सप्तमी या अधिकारात पठित असलेल्या कोणत्याहि सूत्राच्या कक्षेत येत नाहीत, आणि ते 'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' या सूत्रान्वये सिद्ध झाले असल्यामुळे ते केवळ तसे लाक्षणिक तत्पुरुष होत म्हणून 'लक्षण-प्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्'–परि ११४–ही परिभाषा असल्यामुळे, 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया' सू ३७३६ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या द्वितीया तत्पुरुष तृतीया तत्पुरुष व सप्तमीतत्पुरुषानी तशा लाक्षणिक तत्पुरुषाचे ग्रहण करता येत नसून, प्रतिपदोक्त तत्पुरुषाचेच ग्रहण करता येते व त्यामुळे वरील तीन सामासिक शब्दात पूर्वपदप्रकृतिस्वर होण्याची आपत्ति मुळीच येत नाही व 'समासस्य' सू ३७३४ या सूत्राने होणारा अन्तोदात्त स्वरच होतो, आणि म्हणून 'तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेध' हे वार्तिक असण्याची काही गरज नाही असे भाष्यकाराचे म्हणणे आहे या वरील भाष्यावरून हे सिद्ध होते की, परिनिष्ठित विभक्तिने देखील विग्रह करता येतो म्हणून 'ऋऌवर्णयो' हे सामासिक पद षष्ठ्यन्त असल्यामुळे, त्याचा 'ऋऌो वर्णयो' असा जो परिनिष्ठित विभक्तीने दीक्षितानी मनोरमेत विग्रह केला आहे तो वरील भाष्यान्वये योग्य ठरतो असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

मनोरमा–"ना ज्झलौ । आकारसहितइति । अत्र च "काल-समयवेलासु" इत्यादिनिर्देशा. प्रश्लेषे लिङ्गम् । न चैवमपि 'यिया३

सो' इत्यादौ "गुरोरनृतः" इति प्लुतादाकारात्परस्य सनः सस्य षत्वं स्यादेवेति वाच्यम्, आश्च, आ ३ श्चेति द्वन्द्वे सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परत्र प्लुतोऽपि प्रश्लिष्यत इति व्याख्यानात्। यणादिकमिति। शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः।

('नाज्झलौ' सू. १३ या सूत्रात 'न अज्झलौ' असा पदच्छेद न करिता, 'न आज्झलौ' असा दीक्षितानी पदच्छेद केला आहे व 'आज्झलौ' या पदातील 'आच्' या शब्दाचा 'आकारसहित अच् आच्' असा मध्यमपदलोपीसमास करून नतर 'आच् च हल च आज्झलौ' असा द्वन्द्वसमास केला आहे या सूत्रात आकारप्रश्लेष का केला आहे व तसे करण्यास काय प्रमाण आहे हे आता दीक्षित सागतात) 'कालसमयवेलासुतुमुन्' सू ३१७९ इत्यादि सूत्रात असलेले निर्देश प्रकृत सूत्रात आकारप्रश्लेष करणे आवश्यक आहे याचे ज्ञापक आहेत ('अणुदित्' सू १४ या सूत्राच्या अर्थाचे ज्ञान होईपर्यंत प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'अच्' प्रत्याहाराने दीर्घ आकाराचे ग्रहण न होता शिवसूत्रनिर्दिष्ट ऱ्हस्व अकाराचे ग्रहण होते म्हणून 'नाज्झलौ' या सूत्रात आकारप्रश्लेष न केल्यास, त्या सूत्रान्वये जरी अकार व हकार हे सवर्ण होऊ शकत नाहीत तरी, 'तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' सू १० या सूत्रान्वये आकार व ऊष्मवर्ण हकार हे सवर्ण होण्याची आपत्ति येते, कारण 'अकुहविसर्जनीयाना कण्ठ' या वचनान्वये त्या दोन्ही वर्णांचे कण्ठ हे उच्चारणस्थान असून, 'विवृतमूष्मणा स्वराणा च' या वचनान्वये त्या दोहोचा आभ्यन्तरप्रयत्न देखील एकच–विवृत–आहे, आणि पर णकाराने साधलेल्या अणूप्रत्याहारात हकार अन्तर्भूत असून तो इणूप्रत्याहारान्तर्गत वर्ण असल्यामुळे, 'अणुदित्' या सूत्रान्वये हकाराने आकाराचे ग्रहण होऊन व अशा रीतीने 'आ' हा इण् ठरून, 'आदेशप्रत्यययो' सू २१२ या सूत्राने 'वेलासु' यातील 'आ' पुढे असलेल्या 'सु' या विभक्तिप्रत्ययातील सकाराचे षत्व होण्याची आपत्ति येते ही आपत्ति

टळावी म्हणून, 'नाज्झलौ' या सूत्रात आकारप्रश्लेष केला आहे, व तसा प्रश्लेष केला असल्यामुळे, जसा 'नाज्झलौ' या निषेधक सूत्रान्वये अकार हकाराचा सवर्ण होत नाही तसाच आकार देखील हकाराचा सवर्ण ठरत नाही व त्यामुळे हकाराने आकाराचे ग्रहण होत नाही आणि अशा रीतीने 'आ' हा इण ठरत नसल्यामुळे, 'वेलासु' या स्थली षत्व होत नाही 'वेलासु' या स्थली पाणिनीने षत्व केले नसल्यामुळे, तो निर्देश 'नाज्झलौ' या सूत्रात आकाराचा प्रश्लेष केला आहे याचा ज्ञापक ठरतो) पण वर सांगितल्याप्रमाणे 'नाज्झलौ' या सूत्रात आकारप्रश्लेष केला तरी 'यिया३सो' इत्यादि स्थली 'गुरोरनृत' सू ९७ या सूत्राने प्लुत झालेल्या आकारापुढे असलेल्या 'सन्' प्रत्ययातील सकाराचे षत्व होणे टाळता येत नाही असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण प्रकृत सूत्रात ज्या 'आ' चा प्रश्लेष केला आहे त्याचा 'आश्च आ३श्च' असा द्वन्द्वसमास केल्याने व ('अक सवर्णे दीर्घ' सू ८५ या सूत्राने) सवर्णदीर्घ केल्याने आणि दीर्घ 'आ' पुढे प्लुत आ३चा देखील प्रश्लेष आहे असे व्याख्यान केल्याने, 'यिया३सो' या स्थली षत्व होण्याची आपत्ति येत नाही (वर सांगितल्याप्रमाणे दीर्घ व प्लुत आकाराचा द्वन्द्व केला असल्यामुळे, जसा हकाराचा दीर्घ आकार सवर्ण होत नाही तसाच प्लुत आकार देखील हकाराचा सवर्ण होत नाही व अशा रीतीने हकाराने प्लुत आकाराचे देखील ग्रहण होऊ शकत नसल्यामुळे व तो इण् मानता येत नसल्यामुळे, 'यिया३सो' या स्थली प्लुत आकारापुढे असलेल्या 'सन्' प्रत्ययातील सकाराचे, 'आदेशप्रत्यययो' या सूत्राने होणारे, षत्व होत नाही 'तेन दधीत्यस्य हरति शीतल षष्ठ सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिक न' अशी जी 'नाज्झलौ' या सूत्रावरील कौमुदीत पंक्ति आहे त्या पंक्तीतील) 'यणादिकम्' या पदात जो 'आदि' शब्द आहे (त्याने सवर्णदीर्घाचे देखील ग्रहण होते व त्यामुळे 'दधि' या शब्दापुढे)

'शीतल' हा शब्द आला असून देखील सवर्णदीर्घ होत नाही असा त्या 'आदि' शब्दाचा अर्थ आहे ('दधि शीतलम्' या वाक्यात 'दधि' यातील अन्त्य इकारापुढे शकार हा ऊष्मवर्ण आला आहे इकार व शकार या दोहोचेहि 'इचुयशाना तालु' या वचनान्वये तालु हे उच्चारणस्थान असून, त्याचा 'विवृतमूष्मणा स्वराणा च' या वचनान्वये 'विवृत' हा आभ्यन्तरप्रयत्न आहे साराश या दोन वर्णात स्थानसाम्य व आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्य असल्यामुळे, 'तुल्यास्य-प्रयत्न सवर्णम्' सू १० या सूत्रान्वये ते सवर्ण होतात व 'अक सवर्णे दीघ' मू ८५ या सूत्रान्वये वरील उदाहरणात मवर्णदीर्घ होण्याची आपत्ति येते परतु 'नाज्झलौ' हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे व इकार अच् असून शकार हल् असल्यामुळे, ते सवर्ण होऊ शकत नाहीत व त्यामुळे सवर्णदीर्घकार्य होत नाही तसेच 'दधि हरति' या वाक्यात 'दधि' यातील अन्त्य इकारापुढील हकार आकाराचा सवर्ण असल्यामुळे, व 'दधि षष्ठम्' या वाक्यात 'दधि' यातील अन्त्य इकारापुढील षकार ऋकाराचा सवर्ण असल्यामुळे, आणि 'दधि सान्द्रम्' या वाक्यात 'दधि' यातील अन्त्य इकारापुढील सकार ऌकाराचा सवर्ण असल्यामुळे, 'इको यणचि' सू ४७ या सूत्राने वरील तीन्ही स्थली इकाराचे जागी यणादेश होण्याची आपत्ति येते परतु हकार, षकार व सकार हे हल् असून अकार, ऋकार व ऌकार अच् असल्यामुळे, 'नाज्झलौ' या निषेधक सूत्रान्वये ते सवर्ण होऊ शकत नाहीत व त्यामुळे यणादेश होण्याची आपत्ति टळते)

शब्दरत्न—व्याख्यानादिति । एव व्याख्याने मान तु प्रयत्नभेदेन "नाऽज्झलौ" इत्येतत्प्रत्याख्यानपरं भाष्यम् । तद् ध्वनयन्वक्ष्यति—सूत्र मास्त्विति भाष्ये स्थितमिति । शीतलशब्दे इति । शस्य ईकारे परे, दधीतीकारस्य शकारे परे चेत्यर्थः । न च शीङ शकारोच्चारणेन तच्छकारस्येकारे न दीर्घ इति वाच्यम्, शीतलशब्दे शीङोऽभावात् ।

किन्तु श्याधातो क्ते "द्रवमूर्तिस्पर्शयो श्य" इत्यनेन सम्प्रसारणे, "श्योऽस्पर्शे" इत्युक्तेर्नत्वाभावे च निष्पन्नाच्छीतशब्दात्सिध्मादित्वाल्लचि शीतलशब्द इत्यदोषात्। शीतशब्दो हि सिध्मादिषु गणरत्ने, वृत्तौ च पठ्यते। किं च तेनापूर्ववचनकल्पनापेक्षया सूत्रोदाहरणत्वमेव तस्य युक्तमिति भाव.।

'नाज्झलौ' या सूत्रात दीर्घ व प्लुत आकाराचा प्रश्लेष करून दीक्षितानी त्या सूत्राचे जे व्याख्यान केले आहे त्याला, प्रयत्नभेद मानून 'नाज्झलौ' या सूत्राचे ज्या भाष्यात प्रत्याख्यान केले आहे ते भाष्य प्रमाण आहे (स्वराचा विवृत प्रयत्न आहे व ऊष्मवर्णाचा ईषद्विवृत प्रयत्न आहे असा प्रयत्नभेद मानल्याने, 'नाज्झलौ' हे सूत्र आवश्यक नाही असे सागून भाष्यकारानी त्या सूत्राचे प्रत्याख्यान केले आहे 'अ, इ, ऋ, ऌ' हेच चार अच् आहेत की, ज्याचे 'ह्, श्, ष, स्' हे ऊष्मवर्ण अनुक्रमे स्थानसाम्यामुळे व आभ्यन्तर-प्रयत्नसाम्यामुळे सवर्ण होऊ शकतात इतर कोणत्याहि अचाचा कोणताहि हल् सवर्ण होऊ शकत नाही 'अ, इ, ऋ, ऌ,व 'ह्, श्, ष्, स्' हे अनुक्रमे सवर्ण न व्हावे एवढ्याचकरिता 'नाज्झलौ' हे सूत्र केले आहे पण ऊष्मवर्णाचा विवृत हा आभ्यन्तरप्रयत्न न मानता ईषद्विवृत हा आभ्यन्तरप्रयत्न मानल्यास, ते कोणत्याहि अचाचे आभ्यन्तरप्रयत्नभेदामुळे सवर्ण होऊ शकत नाहीत म्हणून शौनकीय प्रातिशाख्यात सागितल्याप्रमाणे, तसा प्रयत्नभेद मानल्याने काम भागत असल्यामुळे व मनोरमेत दर्शविलेल्या सर्व आपत्ति टाळता येत असल्यामुळे, 'नाज्झलौ' हे सूत्र अनावश्यक ठरते असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे 'नाज्झलौ' १ १ १० या सूत्रावरील भाष्यात ते सूत्र नसले तर काय आपत्ति येतात हे प्रथम सागून व त्या आपत्तीचे निवारण करण्याकरिता 'सिद्धमनच्त्वात्' हे वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात –'सिद्धमेतत्। कथम्?। अनच्त्वात्। कथमनच्त्वम्?। स्पृष्ट स्पर्शाना करणम्।

ईषत्स्पृष्टमन्त स्थानाम् । विवृतमूष्मणाम् ईषदित्येवानुवर्तते । स्वराणा विवृतम्, ईषदिति निवृत्तम् ।' व त्या भाष्यावरील प्रदीपात 'प्रयत्न-भेदादज्झलो सवर्णसज्ञाया प्राप्तिरेव नास्ति' असे कैयटाने म्हटले असून, 'दीर्घप्लुताकारहकारयो सावर्ण्यन्यावृत्तये इदमपि तस्यावश्यक-मिति भाव' असे उद्योतात म्हटले आहे परतु 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' या भाष्यवचनान्वये पाणिनीय सूत्रे वेदतुल्य मानली असल्यामुळे, ज्याप्रमाणे वेदातील एकहि अक्षर निरर्थक मानता येत नाही त्याच-प्रमाणे पाणिनीय सूत्रातील देखील एकहि अक्षर निरर्थक मानता येत नाही, मग सपूर्ण सूत्र निरर्थक मानता येत नाही हे मागणे नकोच 'वृद्धिरादैच्' १–१–१ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणि शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता यत्नेन सूत्र प्रणयति स्म, तत्राशक्य वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितु किं पुनरियता सूत्रेण' असे स्वत च स्पष्ट म्हटले आहे म्हणून भगवान् भाष्यकारानी जरी प्रकृत सूत्राचे प्रत्याख्यान केले आहे व 'उत्तरोत्तर मुनीना प्रामाण्यम्' या वचनान्वये भाष्यकारानी केलेले प्रत्याख्यान अयोग्य मानता येत नाही तरी प्रत्येक पाणिनीय सूत्राची व त्यातील प्रत्येक पदाची आवश्यकता सिद्ध करून दाखविणे हे वृत्तिकाराचे कर्तव्य आहे व त्या कर्तव्यास अनुसरूनच दीक्षितानी प्रकृत सूत्राचे प्रत्याख्यान करणे टळावे याकरिता, त्या सूत्रात दीर्घ व प्लुत आकाराचा प्रश्लेष केला आहे, व प्रयत्नभेद मानून भाष्यकारानी ज्या फलाची सिद्धि केली आहे त्या फलाची दीक्षितानी दीर्घ व प्लुत आकाराचा प्रश्लेष मानून सिद्धि केली आहे आकारप्रश्लेष करण्यास वरील भाष्य प्रमाण आहे असे जे शब्दरत्नकारानी म्हटले आहे त्याचा आशय एवढाच आहे की, सूत्रप्रत्याख्यानपक्षात ज्या फलाची सिद्धि करून दाखविली असते ती फले सूत्रारम्भपक्षात देखील सिद्ध होऊ शकत असली पाहिजेत असा नियम असल्यामुळें, भाष्यकारानी प्रकृत सूत्राचे प्रत्याख्यान करून जे फल साधले आहे ते फल

प्रकृत सूत्रात दीर्घ व प्लुत आकाराचा प्रश्लेष केल्याशिवाय सिद्ध होऊ शकत नसल्यामुळे, त्या फलाची सिद्धि करण्याकरिता तसा प्रश्लेष करणे याचे वरील भाष्य ज्ञापक ठरते) प्रयत्नभेद मानल्यास प्रकृत सूत्र आवश्यक नाही असे दीक्षित स्वतःच पुढील सूत्राच्या वृत्तीत सांगणार आहेत 'शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ आदिपदार्थ' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा अर्थ असा आहे की, 'दधि शीतलम्' या वाक्यात 'शीतलम्' या स्थली शकारापुढे ईकार व तसेच 'दधि' यातील अन्त्य इकारापुढे शकार आला असल्यामुळे दोन सवर्णदीर्घकार्याची प्राप्ति आहे (पण 'नाज्झलौ' हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे ती कार्ये होत नाहीत) धातुपाठात 'शीङ् स्वप्ने' असा धातु पठित असल्यामुळे (व सवर्णदीर्घ करून 'ईङ्' असा तो धातु पठित केला नसल्यामुळे) त्या धातूतील शकारापुढे इकार आल्यास सवर्णदीर्घकार्य होत नाही (व 'शीतलम्' या स्थली सवर्णदीर्घ होऊन 'ईतलम्' असे रूप सिद्ध होऊ शकत नाही) याचा तो पाठ ज्ञापक आहे असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही कारण 'शीतल' या शब्दात 'शीङ्' धातु नाही, म्हणजे 'शीतल' हा शब्द 'शीङ्' धातूपासून निष्पन्न झालेला शब्द नाही ('श्यैङ् गतौ' या धातूहून 'क्त' प्रत्यय केला असता, 'आदेच उपदेशेऽशिति' सू २३७० या सूत्राने त्या धातूचे) 'श्या' असे रूप होते व त्यापुढे 'क्त' हा कित् प्रत्यय आला असल्यामुळे 'द्रवमूर्तिस्पर्शयो श्य' सू ३०२० या सूत्राने 'श्या' यातील यकाराचे सम्प्रसारण होते व 'श्योऽस्पर्शे' सू ३०२१ या सूत्रात 'अस्पर्शे' असा निषेध असल्यामुळे, 'क्त' प्रत्ययातील तकाराचा नकार न होता 'शीत' असे जे रूप सिद्ध होते त्याहून 'सिध्मादिभ्यश्च' सू १९०४ या सूत्राने 'लच्' प्रत्यय केला असता 'शीतल' असे रूप सिद्ध होते व त्यामुळें प्रकृत स्थली वर दाखविलेला दोष येत नाही ('श्यै+क्त=श्या+क्त' अशा स्थितीत 'श्या'

यानील यकाराचे सप्रसारण करून, म्हणजे 'इग्यण सप्रसारणम्' सू ३२८ या सूत्राने यकाराचे जागी इकार करून, 'श्या = श् इ आ' अशी स्थिति झाली असता, 'सम्प्रसारणाच्च' सू ३३० या सूत्राने पूर्वरूप एकादेश होऊन व 'हल' सू २५५९ या सूत्राने 'इ' या सप्रसारणाचे दीर्घ होऊन 'शि आ क्त = शि क्त = शीत' असे रूप होते व त्याहून लच् प्रत्यय केल्याने 'शीतल' असे रूप सिद्ध होते साराश 'शीतल' हा शब्द 'शीङ' धातूपासून निष्पन्न झाला नसून 'श्यैङ' धातूपासून निष्पन्न झाला असल्यामुळे शकाकाराचे म्हणणे अनुपपन्न ठरते हे उघड आहे) 'शीत' हा शब्द गणरत्नात व तसेच काशिकावृत्तीत सिध्मादिगणात पठित केला आहे (या पक्तीवरून असे दिसून येते की, पाणिनीय गणपाठाच्या काही प्रतीत 'शीत' हा शब्द सिध्मादिगणात पठित नाही व तो त्या गणात नाही असे मानल्यास, त्याहून 'सिध्मादि-भ्यश्च' या सूत्राने होणारा लच् प्रत्यय होऊ शकणार नाही व 'शीतल' हे रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही म्हणून शब्दरत्नकारानी 'शीत' हा शब्द सिध्मादिगणात पठित आहे हे सिद्ध करण्याकरिता गणरत्न व काशिकावृत्ति या दोन मान्य ग्रन्थाचा आधार दिला आहे) दुसरे असे की, ('शीङ स्वप्ने' या धातूचे 'शीत' हे क्तप्रत्ययान्त रूप आहे असे मानले तरी, 'शीतल' हे रूप सिद्ध होण्याकरिता 'शीङ' या ज्ञापकान्वये त्या धातूतील शकारापुढे ईकार आल्यास, सवर्णदीर्घ होत नाही असे मानणे व 'शकारोऽच्कार्या-निष्पादक' अशा) अपूर्व वचनाची कल्पना करणे यापेक्षा 'शीतल' हे रूप 'नाज्झलौ' या सूत्राचे उदाहरण आहे असेच मानणे योग्य आहे (साराश जे पाणिनीय सूत्रानी सिद्ध होते त्याच्याकरिता ज्ञापक धुडण्याचो व मानण्याची गरज काय व तसे मानण्यात गौरव असून प्रकृत पाणिनीय निषेधक सूत्र असल्यामुळे 'शीतल' या स्थली सवर्णदीर्घकार्य झाले नाही हे मानण्यातच लाघव आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

मनोरमा–अत्रेति । अत्रैवेत्यर्थ । यद्यपीति । ग्रहणकशास्त्रस्याद्याप्यनिष्पत्तेरिति भाव ।।

"हो ढः" इत्युपलक्षणम्, रमास्वित्यत्र षत्वम्, वागाशीरित्यत्र "झयो ह" इत्याकारस्य घकार, दासीष्टेत्यादौ "दादे." इति घत्व च नेति बोध्यम् । यदि तु विवृतमूष्मणामित्यत्र ईषदित्यनुवर्त्य, स्वराणा चेत्यत्र निवर्त्य, प्रयत्नभेदो व्याख्यायते, तदा "नाज्झलौ" इति सूत्रं माऽस्त्विति भाष्ये स्थितम् ।।

('अणुदित्' सू १४ या सूत्रावरील कौमुदीत 'अत्राण् परेण णकारेण' अशी जी पक्ति लिहिली आहे त्या पक्तीतील) 'अत्र' या पदाचा 'अत्रैव' असा अर्थ आहे, म्हणजे याच सूत्रात 'अण्' हा प्रत्याहार पर णकाराने साधला आहे असे समजावे (अष्टाध्यायीतील इतर सर्व सूत्रात जेथे जेथे अण्प्रत्याहाराचा निर्देश केला आहे तेथे तेथे तो प्रत्याहार पूर्व णकारानेच साधलेला प्रत्याहार आहे असे समजावे 'नाज्झलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव' असे जे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीच्या पक्तीत म्हटले आहे त्या पक्तीत) 'यद्यपि' ही पदे अशाकरिता घातली आहेत की, अझून ग्रहणकशास्त्र म्हणजे 'अणुदित्' हे सवर्णग्राहक सूत्र, निष्पन्न–बुद्ध्यारूढ–झाले नाही (अक्षरसमाम्नायात, म्हणजे माहेश्वरसूत्रात जे अच् व हल् साक्षात् पठित आहेत त्यानाच 'नाज्झलौ' हा सवर्णसज्ञानिषेध लागू पडतो 'अ' हा वर्ण जरी अक्षरसमाम्नायात पठित आहे तरी 'आ' हा वर्ण त्यात पठित नाही व म्हणून तो निषेध 'आ' ला लागू पडत नाही आणि आकार व हकार या दोन वर्णांत स्थानसाम्य व आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्य असल्यामुळे, 'तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' सू १० या सवर्णसज्ञाविधायक पूर्व सूत्रान्वयें हकाराने आकाराचे ग्रहण होण्याची आपत्ति येते. ती टाळण्याकरिताच 'नाज्झलौ' या उत्तर सूत्रात दीक्षितानी आकारप्रश्लेष केला आहे पण 'अणुदित्सवर्णस्य' या ग्रहणकशास्त्रान्वये अक्षरसमाम्नायात पठित असलेल्या अकाराने आकाराचे ग्रहण

होऊ शकतेच, व अशा रीतीने 'नाज्झलौ' या निषेधान्वये जसा हकार अकाराचा सवर्ण होऊ शकत नाही तसा तो आकाराचा देखील सवर्ण होऊ शकत नाही आणि म्हणून 'नाज्झलौ' या सूत्रात आकारप्रश्लेष करण्याची काही गरज नाही अशी कोणी शका केल्यास, त्या शकेवर दीक्षितानी मनोरमेत 'ग्रहणकशास्त्रस्याद्याप्यनिष्पत्ते' हे उत्तर दिले आहे दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे की, प्रथम वर्णाचा उपदेश, नतर इत्सज्ञा, नतर प्रत्याहारसिद्धि, नतर सवर्णसज्ञा, आणि अखेरीस 'अणुदित' या सूत्राने सवर्णाचे ग्रहण असा जो क्रम 'नाज्झलौ' या सूत्रावरील भाष्यात सागितला आहे त्या क्रमान्वये सवर्णाचे ग्रहण होणे हे सर्वांच्या शेवटी होऊ शकत असल्यामुळे, 'अणुदित्' या सूत्राचा उपयोग, त्याच्या पूर्वी पठित असलेल्या 'तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम' व 'नाज्झलौ' या सूत्रानी होणाऱ्या सवर्णसज्ञेचे ठिकाणी, करता येत नाही त्यामुळे 'तुल्यास्य-प्रयत्न सवर्णम्' या सूत्राने, 'नाज्झलौ' हे निषेधक सूत्र असून देखील, हकाराने आकाराचे ग्रहण होण्याची जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरिता, 'नाज्झलौ' या सूत्रात आकारप्रश्लेष करणे आवश्यक आहे साराश 'नाज्झलौ' या सूत्रावरील भाष्यात जो वाक्यापरिसमाप्तिन्याय सागितला आहे त्याला अनुसरूनच दीक्षितानी वरील उत्तर दिले आहे त्या न्यायाचे विवरण पूर्वी केलेच आहे व पुढे शब्दरत्नात करण्यात येईल) 'हो ढ' सू ३२४ हे सूत्र केवळ उदाहरणरूपाने सागितले आहे (म्हणून 'नाज्झलौ' या सूत्रात आकारप्रश्लेष केला असल्यामुळे, ज्याप्रमाणे विश्वपा + भिस्=विश्वपाभि' या स्थली 'विश्वपा' यातील अन्त्य आकारापुढे 'भिस्' प्रत्ययातील भकार हा झल् असून देखील त्या आकारप्रश्लेषामुळे हकाराने आकाराचे ग्रहण होत नसल्याकारणाने 'हो ढ' या सूत्राने 'विश्वपा' यातील अन्त्य आकाराचे ढत्व होत नाही त्याचप्रमाणे) 'रमासु' या उदाहरणात षत्व होत नाही, व तसेच 'वागाशी' या उदाहरणात 'झयो होऽन्यतरस्याम्' सू ११९ या सूत्राने आकाराचा घकार होत नाही, आणि 'दासीष्ट' इत्यादि

उदाहरणात 'दादेर्धातोर्घ'. सू ३२५ या सूत्राने होणारे घत्व होत नाही हे जाणावे (इण्प्रत्याहारान्तर्गत हकाराने आकाराचे ग्रहण झाल्यास 'रमासु' या उदाहरणात आकारापुढे 'सु' प्रत्यय आला असल्यामुळे, त्या प्रत्ययातील सकाराचे 'आदेशप्रत्यययो' सू २१२ या सूत्राने ष-व होण्याची आपत्ति येते तसेच 'वाग्+आशी = वागाशी' या उदाहरणात 'ग्' या झय्पुढे आकार आला असल्यामुळे, हकाराने त्या आकाराचे ग्रहण केल्यास, 'झयो ह' सू ११९ या सूत्राने त्या आकाराचे वैकल्पिक घत्व होण्याची आपत्ति येते त्याच-प्रमाणे 'दा+सीयुट्+सुट्+त=दासीष्ट' दासीष्ट या उदाहरणात 'दा' हा धातु दकाराने सुरु होणारा असल्यामुळे व त्या दकारापुढे आकार असून त्या आकारापुढे 'स्' हा झल् असल्यामुळे, हकाराने आकाराचे ग्रहण केल्यास, 'दादेर्धातोर्घ' या सूत्राने आकाराचे घत्व होण्याची आपत्ति येते वर दर्शविलेल्या सर्व आपत्ति टाळण्याकरिताच 'नाज्झलौ' या सूत्रात आकारप्रश्लेष केला आहे व त्यामुळे हकाराने जसे अकाराचे ग्रहण होत नाही तसे आकाराचे देखील ग्रहण होत नाही आता हकाराने आकाराचे ग्रहण न व्हावे याकरिता 'नाज्झलौ' या सूत्रात आकारप्रश्लेष करण्याची जशी दीक्षितास आवश्यकता वाटली तशी शकार व षकार यानी दीर्घ व प्लुत ईकार, दीर्घ व प्लुत ऋकार याचे अनुक्रमे ग्रहण न व्हावे याकरिता तशा दीर्घ व प्लुत ईकाराचा व ऋकाराचा प्रश्लेष करण्याची त्याना आवश्यकता का वाटली नाही असा कोणी प्रश्न केल्यास, त्याला उत्तर हे आहे की, 'अणुदित' या सूत्रातील पर णकाराने साधलेल्या अण्प्रत्याहारात जसा 'ह्' या ऊष्मवर्णाचा अन्तर्भाव होतो तसा श्, ष् या ऊष्मवर्णांचा अन्तर्भाव होत नसल्यामुळे व त्या सूत्रान्वये अण् हाच सवर्णांचा सग्राहक होऊ शकत असल्यामुळे दीक्षिताना तसा प्रश्लेष करण्याची काहीच गरज वाटली नाही दीर्घ ऌकार सस्कृत भाषेत नाहीच आणि ऱ्हस्व ऌकार व सकार याचे उच्चारणस्थान व आभ्यन्तरप्रयत्न जरी एकच

आहे तरी ते वर्ण अनुक्रमे अच् व हल् असल्यामुळे 'नाज्झलौ' या निषेधकसूत्रान्वये ते सवर्ण होऊ शकत नाहीत हे उघड आहे तसेच 'ऋ, र्' याचे जरी स्थानसाम्य आहे तरी त्याचा आभ्यन्तरप्रयत्न भिन्न असल्यामुळे, ते सवर्णच ठरत नाहीत व हेच इतर अन्तस्थ वर्णासबन्धाने देखील समजावे जर 'विवृतमूष्मणाम्' या वचनात 'ईषत्' या पदाची अनुवृत्ति केली व 'स्वराणा च' या स्थली त्या पदाची निवृत्ति केली व अशा रीतीने ऊष्मवर्ण व स्वर याचा आभ्यन्तरप्रयत्न भिन्न आहे असे व्याख्यान केले तर, 'नाज्झलौ' हे सूत्र असण्याची काही आवश्यकता नाही असे (त्या सूत्रावरील) भाष्यात सागितले आहे (पाणिनीय शिक्षेत वास्तविक 'स्वराणा-मूष्मणा चैव विवृत करण स्मृतम्' असे वचन आहे 'नाज्झलौ' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी या वचनाचा उल्लेख केला नसून, 'स्पृष्ट करण स्पर्शानाम्, ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्, विवृतमूष्मणाम्, स्वराणा च' ही चार शौनक प्रातिशाख्यातील सूत्रे पठित केली आहेत व द्वितीय सूत्रातून तृतीय सूत्रात 'ईषत्' हे पद अनुवृत्त करून चतुर्थ सूत्रात ते पद अनुवृत्त होत नाही व त्या सूत्रात तृतीय सूत्रातून 'विवृतम' एवढेच पद अनुवृत्त होते असे त्यानी म्हटले आहे ते भाष्य पूर्वी दिलेच आहे त्या भाष्यात भाष्यकारानीं ऊष्म-वर्णाचा आभ्यन्तरप्रयत्न ईषद्विवृत व स्वराचा आभ्यन्तरप्रयत्न विवृत मानून 'नाज्झलौ' या सूत्राचे प्रत्याख्यान केले आहे या भाष्यान्वये ऊष्मवर्ण व स्वर या दोहोत आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्य राहत नसल्यामुळे, ह्, श्, ष्, स हे ऊष्मवर्ण जसे अ, इ, ऋ, ऌ या ऱ्हस्वस्वराचे सवर्ण होऊ शकत नाहीत तसेच ते त्या दीर्घ व प्लुत स्वराचे देखील सवर्ण होऊ शकत नाहीत व त्यामुळे 'नाज्झलौ' या सूत्रात दीर्घ व प्लुत आकाराचा प्रश्लेष करण्याची काही गरज राहत नाही पण दीक्षितानी शिक्षेतील पाणिनीय वचन प्रमाण मानून, हकाराने दीर्घ व प्लुत आकाराचे ग्रहण न व्हावे याकरिता त्या आकाराचा 'नाज्झलौ' या सूत्रात प्रश्लेष केला आहे)

शब्दरत्न–अत्रैवेति । ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः । अत्र च "उऋत्" इति सूत्रे तपरत्व मानम्—तद्धि चुरादिण्यन्तात्कृतधातोर्लुङ्यचीकृतदित्यत्र दीर्घाकारस्य स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्यर्थम् । पूर्वेणात्राग्रहणे तूद्देश्येन, विधेयेन च ऋकारेणानत्वाद्भिन्नकालाग्रहणेन न तस्य स्थानित्व न वा आदेशत्व प्रसक्तमिति व्यर्थं तत्स्यात् । न च तपरसूत्रेण ऌकारग्रहणार्थं तत्, स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया ऋकारस्थाने तस्य वारणेन तद्ग्रहणे फलाभावात् । न चैव ज्ञापितेऽपि भाव्यमानत्वात्सवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यम्, तपरत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थतयाऽपूर्वबोध्यत्वाभावेनाविधेयत्वात् । कृते तु तपरत्वे भाव्यमानताऽपीत्यन्यदेतत् ।

'अत्रैव' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा 'ग्राहकसूत्रे एव,' म्हणजे 'अणुदित्सवर्णस्य' या ग्रहणक शास्त्रामध्येच, असा अर्थ आहे 'अणुदित्सवर्णस्य' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेला अण्प्रत्याहार पर णकाराने साधला आहे याला 'उऋत्' सू २५६७ या सूत्रातील तपरकरण प्रमाण आहे ते तपरकरण अशाकरिता केले आहे की, चुरादिगणात पठित असलेल्या णिजन्त 'कृत्' धातूचा लुङ् केला असता, 'अचीकृतत' या स्थली दीर्घ ऋकाराचे जागी ऱ्हस्व ऋकार व्हावा जर 'अणुदित्' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेला अण्प्रत्याहार पूर्व णकाराने म्हणजे 'अइउण्' या प्रथम शिवसूत्रातील णकाराने, साधला आहे असे मानले तर, 'उऋत' या सूत्रातील उद्देश्य ऋकार व विधेय ऋकार हे दोन्ही अण्भिन्न ठरून ऱ्हस्व ऋकार भिन्नकालिक ऋकाराचा, म्हणजे दीर्घ ऋकाराचा, ग्राहक होऊ शकणार नाही व त्यामुळे ('कृत' धातूतील) दीर्घ ऋकार स्थानी होऊ शकणार नाही व अशा रीतीने त्याचे ठिकाणी जर स्थानित्वच येत नाही तर त्याचे ठिकाणी आदेश होण्याचा प्रसगच येऊ शकत नाही आणि त्यामुळें 'उऋत' हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल ('उऋत' या सूत्रात 'उ' ही 'ऋ' ची षष्ठी आहे पूर्व णकाराने 'अणुदित्' या सूत्रात

निर्दिष्ट असलेला अण्प्रत्याहार साधल्यास, 'अ, इ, उ' एवढेच अण् होतील व ऋकार अण् होणार नाही आणि त्यामुळें ग्रहणक शास्त्रान्वयें तो ऋकार सवर्णांचा–दीर्घ ऋकाराचा–ग्राहक होऊ शकणार नाही त्यामुळे 'उरृत्' या सूत्राचा 'ऱ्हस्वऋकारस्थाने ऱ्हस्वऋकारादेशो भवति' असा अर्थ करावा लागेल व तसा अर्थ केल्यास कोणतेहि फल निष्पन्न होणार नाही व ज्या धातूच्या उपधेत दीर्घ ऋकार आहे तो वरील अर्थान्वये स्थानी ठरू शकत नसल्यामुळे, तद्या दीर्घ ऋकाराचे जागी ऱ्हस्व ऋकारादेश होऊ शकणार नाही आणि त्यामुळे 'अचीकृतत्' हे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही ही आपत्ति टाळण्याकरिता 'अणुदित्' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेला अण्प्रत्याहार पर णकाराने साधला आहे असे मानणे आवश्यक आहे तसे मानले म्हणजे, 'उरृत' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या उद्देश्य ऋकाराने दीर्घ ऋकाराचे ग्रहणक शास्त्रान्वये ग्रहण होऊन दीर्घ ऋकार ऱ्हस्व ऋकारादेशाचा स्थानी ठरत असल्यामुळे, 'अचीकृतत्' हे इष्ट रूप सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही आणि अशा रीतीने 'उरृत्' या सूत्रातील तपरकरण, 'अणुदित्' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेला अण्प्रत्याहार 'लण्' या शिवसूत्रातील पर णकाराने साधला आहे याचे, ज्ञापक ठरते 'अ + कृत् + णि + चङ + त्' या स्थली 'कृत्' धातु णिजन्त असल्यामुळे 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य कर्तरि चङ' सू २३१२ या सूत्राने 'च्लि' चे जागी चङ होऊन व 'उरृत्' या सूत्राने 'कृत्' यात उपधेत असलेल्या दीर्घ ऋकाराचे जागी ऱ्हस्व ऋकार होऊन व 'चङि' सू २३१५ या सूत्राने द्वित्व होऊन व 'उरत्' सू २२४४ या सूत्राने अभ्यासातील ऋकाराचे जागी अकार व 'कुहोश्चु' सू २२४५ या सूत्राने अभ्यासातील ककाराचे जागी चकार होऊन व या स्थली 'सन्वल्लघुनि' सू २३१६ या सूत्राने सन्वद्भाव होत असल्यामुळे, 'सन्यत' सू २३१७ या सूत्राने अभ्यासातील अकाराचे जागी इकार होऊन व 'दीर्घो लघो'

सू २३१८ या सूत्राने तो ऱ्हस्व इकार दीर्घ होऊन व 'णेरनिटि' सू २३१३ या सूत्राने णिलोप होऊन 'अचिकृतत्' असे इष्ट रूप सिद्ध होते हे लक्षात ठेवावे आता 'उऋृत्' या सूत्रातील तपरकरण, 'अणुदित' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेला अण्प्रत्याहार पर णकाराने साधला आहे याचे, ज्ञापक आहे असे जे शब्दरत्नकारानी म्हटले आहे त्यावर शकाकार अशी शका करतो की, ते तपरकरण इतर रीतीने चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, 'अत्राण् परेण णकारेण' याचे ते ज्ञापक मानता येत नाही ते तपरकरण इतर रीतीने कसे चरितार्थ ठरते हे तो पुढील पक्तीत सागतो) 'तपरस्तत्कालस्य' सू १५ या तपर सूत्रान्वये ऋकाराने लृकाराचे ग्रहण व्हावे याकरिता ते तपरकरण केले आहे पण (शब्दरत्नकार म्हणतात की,) हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'स्थानेऽन्तरतम' सू ३९ या परिभाषेने ऋकाराचे ठिकाणी लृकारादेशाचे वारण होत असल्यामुळे, ऋकाराने लृकाराचे ग्रहण केल्याने काहीच फलनिष्पत्ति होत नाही ('तपरस्त-त्कालस्य' १–१–७० या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी असा प्रश्न केला आहे की, ते सूत्र नियमार्थ सूत्र आहे किंवा प्रापक–स्वतत्र विधायक–सूत्र आहे व या प्रश्नाचे उत्तर देताना भाष्यकार असे म्हणतात की, जर 'अणुदित्' या पूर्व सूत्रातून 'अण्' या पदाची या उत्तर सूत्रात अनुवृत्ति केली तर हे सूत्र नियमार्थ ठरते, आणि जर या सूत्रात 'अण्' या पदाची अनुवृत्ति केली नाही तर हे स्वतत्र विधिसूत्र ठरते हे स्वतत्र विधिसूत्र ठरल्यास, अणाखेरीज इतर कोणताहि वर्ण तपर केल्यास, जरी 'अणुदित्' या सूत्राने त्या वर्णाने कोणत्याहि सवर्णाचे ग्रहण होऊ शकत नाही तरी, 'तपरस्तत्कालस्य' या सूत्रान्वये त्या वर्णाने तत्कालिक सवर्णाचे ग्रहण होऊ शकते शकाकाराने 'तपरस्तत्कालस्य' हे विधिसूत्र मानूनच वरील शका उपस्थित केली आहे त्याच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, 'उऋृत' या सूत्रात अण्भिन्न ऱ्हस्व ऋकार

तपर केला असल्यामुळे, त्या तपरकरणाच्या सामर्थ्याने, 'ऋलृवर्णयो मिथ सावर्ण्यं वाच्यम्' या वार्तिकान्वये ऱ्हस्व ऋकाराचा सवर्ण जो तत्कालिक ऱ्हस्व लृकार आहे त्याचे ग्रहण होऊ शकते व त्यामुळे 'उरृत्' या सूत्राचा 'ऱ्हस्वऋकारस्य स्थाने ऱ्हस्वऋकारादेश स्यात्' असा अर्थ न होता, 'ऱ्हस्वऋकारस्य स्थाने लृकारादेशोऽपि भवति' असा त्या सूत्राचा अर्थ होतो त्यामुळे ते सूत्र व्यर्थ ठरत नाही आणि धातूच्या उपधेंतील ऋकाराचे जागी लृकारादेश देखील व्हावा याकरितां ते तपरकरण केले असल्यामुळे व अशा रीतीने ते तपरकरण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, 'अत्राण परेण णकारेण' याचे ते ज्ञापक मानता येत नाही या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'तपरस्तत्कालस्य' हे जरी विधिसूत्र मानले व त्या सूत्राच्या आधारावर 'ऋत्' यातील तपरकरणामुळे ऋकाराने जरी लृकाराचे ग्रहण केले तरी, ऋकार व लृकार याचे उच्चारणस्थान भिन्न असल्यामुळे व अशा रीतीने त्या दोन वर्णात आन्तरतम्य–अत्यत सादृश्य–नसल्यामुळे आणि 'स्थानेऽन्तरतम' या परिभाषेने स्थानोचे जागी अन्तरतम आदेश होणे सागितले असल्यामुळे, ऋकाराचे जागी लृकारादेश होऊच शकत नाही आणि त्यामुळे लृकारग्रहण हे तपरकरणाचे फल आहे असे मानले तरी त्यापासून कोणतेहि फल निष्पन्न होऊ शकत नाही माराश ते तपरकरण इतर रीतीने चरितार्थ ठरत नसल्यामुळे, वर सागितल्याप्रमाणे 'अत्राण् परेण णकारेण' याचे ते ज्ञापक आहे हेच मानणे उचित आहे)

'उरृत्' या सूत्रातील तपरकरणाने 'अणुदित्' या सूत्रातील अण्-प्रत्याहार पर णकाराने साधला आहे असे जरी ज्ञापित होत असले तरी, ऋकार हा भाव्यमान–विधीयमान किंवा पुढे होणारा–आदेश असल्यामुळें, म्हणजे तसा आदेश होण्याचे त्या सूत्रात विधान केले असल्यामुळे, ('भाव्यमानेन सवर्णाना ग्रहण न'–परि १९–या परिभाषान्वये) तो ऋकार सवर्णाचा ग्राहक होऊच शकत नाही

आणि त्यामुळे त्या सूत्रातील तपरकरण व्यर्थ ठरते असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण तपरकरण न केल्यास, त्या सूत्राचा एवढाच अर्थ होईल की, आदेशान्तराची, म्हणजे अर्, इर्, आर् या आदेशाची, निवृत्ति होऊन स्थानी आपले मूळ स्वरूपच कायम ठेवितो, व असा अर्थ केल्याने कोणत्याहि प्रकारचा अपूर्व बोध होत नसल्यामुळे, ऋकाराचे ठिकाणी विधीयमानत्व–भाव्यमानत्व येऊ शकत नाही (व त्यामुळे त्या ऋकाराला भाव्यमानपरिभाषा –परि १९–लागू पडणार नाही) तपरकरण केल्याने ऋकाराचे ठिकाणी भाव्यमानता देखील येते ही गोष्ट वेगळी (शकाकाराचे असे म्हणणे आहे की, 'भाव्यमानेन सवर्णाना ग्रहण न' ही परिभाषा असल्यामुळे, अण्प्रत्याहार पर णकाराने साधला आहे व त्यामुळे ऋकार हा अण् आहे असे जरी मानले तरी, 'उऋृत्' या सूत्रात ऋकारादेशाचे विधान केले असल्यामुळे, तो विधीयमान् ऋकार वरील परिभाषान्वये व 'अणुदित्' या सूत्रातील 'अप्रत्यय अविधीयमान' या निषेधान्वये सवर्णाचा ग्राहक होऊच शकत नाही त्यामुळे त्या सूत्रातील तपरकरण व्यर्थ ठरते व अशा रीतीने ते तपरकरण 'स्वांशे'–स्वविषयात–चरितार्थ ठरत नसल्यामुळे, 'अत्राण् परेण णकारेण' याचे ते ज्ञापक मानता येत नाही, कारण 'स्वांशे चारितार्थ्यम, वचनसिद्धि, फलमन्यस्थलेष्वपि' असे ज्ञापकाचे लक्षण असल्यामुळे, ज्याला ज्ञापक मानणे आहे ते स्वांशे चरितार्थ असणे आवश्यक आहे या शंकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, ज्या भाव्यमानपरिभाषेच्या आधारावर शंकाकार 'उऋृत्' या सूत्रातील तपरकरण व्यर्थ ठरवू पाहतो ती परिभाषा अशाच ठिकाणी लागू पडते की, जेथे भाव्यमान–विधीयमान–आदेशाचे ठिकाणी अपूर्वबोध्यत्व आहे जेथे स्थानीच्या स्वरूपाहून भिन्न अशा आदेशाचे विधान केले असेल तेथेच आदेशाचे ठिकाणी अपूर्वबोध्यत्व आहे असे म्हणता येते व तशाच आदेशाचे ठिकाणी भाव्यमानपरिभाषा लागू

पडते पण जसा स्थानी आहे त्याच स्वरूपाचा आदेश त्याचे जागी व्हावा असे जेथे विधान केले असेल तेथे आदेश स्थानीच्या स्वरूपात कोणताहि फरक करत नसून आदेश झाल्यावर देखील स्थानीचे मूळ स्वरूप जसेचे तसेच कायम राहत असल्यामुळे, तशा आदेशाचे ठिकाणी पूर्वी जे ज्ञात नाही त्याचे ज्ञान करून देणारे अशा प्रकारचे अपूर्वबोध्यत्व येत नाही व त्यामुळे तशा आदेशाला भाव्यमान–परिभाषा लागू पडत नाही उदाहरणार्थ 'त्यदादीनाम' सू २६५ या सूत्राने 'त्यद्' इत्यादि सर्वनामाच्या अन्त्य वर्णाचे जागी अकारादेश होणे सागितले आहे हा आदेश स्थानीहून भिन्न स्वरूपाचा असल्यामुळे त्याचे ठिकाणी अपूर्वबोध्यत्व आहे आणि त्यामुळे त्या आदेशाला भाव्यमानपरिभाषा लागू पडते म्हणून 'इदम्,' या सर्वनामाहून विभक्तिप्रत्यय केला असता, 'इदम्' यातील अन्त्य मकार अनुनासिक असून देखील त्याचे जागी अनुनासिक अकारादेश न होता निरनुनासिक अकारादेशच होतो, कारण अनुनासिक अकार जरी निरनुनासिक अकाराचा सवर्ण आहे तरी, 'त्यदादीनाम' या सूत्रात निरनुनासिक अकाराचे ग्रहण केले असल्यामुळे त्या भाव्यमान निरनुनासिक अकाराने, भाव्यमान–परिभाषान्वये, अनुनासिक अकाराचे ग्रहण करता येत नाही आता 'उऋृत' या सूत्रात जर तपरकरण केले नाही व ते सूत्र केवळ कार्यान्तरव्यावृत्ति–म्हणजे अर्, इर्, आर्, या आदेशाची निवृत्ति–व्हावी व स्थानी जसाचा तसाच कायम राहावा याकरिता केले आहे असे शकाकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे मानले तर, आदेशाचे ठिकाणी अपूर्वबोध्यत्व येत नसल्यामुळे, तशा आदेशाला भाव्यमान-परिभाषा लागू पडत नाही व त्यामुळे उद्देश्य ऋकाराने जसे दीर्घ ॠकाराचे ग्रहण करता येते त्याचप्रमाणे विधेय ऋकाराने देखील त्याचा सवर्ण जो दीर्घ ॠकार आहे त्याचे ग्रहण होईल आणि 'स्थानेऽन्तरतम' या परिभाषान्वये, 'ह्रस्वऋकारस्य स्थाने ह्रस्व

ऋकारादेश स्यात्, दीर्घ ऋकारस्य स्थाने दीर्घऋकारादेश स्यात' असा त्या सूत्राचा अर्थ होईल व तसा अर्थ केल्याने कोणतेहि विशेष फल निष्पन्न होणार नाही पण त्या सूत्रातील ऋकार तपर केला असल्यामुळें, त्या सूत्राचा असा अर्थ होतो की, स्थानी ऱ्हस्व ऋकार असो किंवा दीर्घ ऋकार असो त्याचे जागी ऱ्हस्व ऋकारादेशच होतो अशा रीतीने दीर्घ ऋकाराचे जागी जे ऱ्हस्व ऋकारादेश होण्याचे विधान केले आहे त्या योगाने आदेशाचे ठिकाणी अपूर्व-बोध्यत्व येते व ते अपूर्वबोध्यत्व तपरकरणाच्या सामर्थ्यानेच येत असल्यामुळे, ते तपरकरण 'स्वांशे' चरितार्थ ठरते हे उघड आहे म्हणून शकाकाराचे जे म्हणणे आहे की, ते तपरकरण स्वांशे चरितार्थ ठरत नसल्यामुळे 'अत्राण् परेण णकारेण' याचे ते ज्ञापक मानता येत नाही ते त्याचे म्हणणे चूक ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

शब्दरत्न—अनिष्पत्तेरिति । 'वर्णानामुपदेशस्तावत्, तदुत्तर-कालमित्सञ्ज्ञा, तदुत्तरम् "आदिरन्त्येन" इति प्रत्याहार, तदुत्तर-काला सवर्णसञ्ज्ञा, तदुत्तरकाल "अणुदित्" इति, एतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णाना ग्रहणम्' इति वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादि-त्यर्थ । अय भाव—"आदिरन्त्येन" इति प्रत्याहारसिद्धौ "नाऽज्झलौ" इत्येतद्वाक्यार्थबोधे सति, निर्णीतैतद्विषयपरिहारेण सवर्णपदबोध्यत्व-निश्चये "अणुदित्" इत्यनेन तावता ग्रहण बोधनीयम् । अन्यथा बाधकसम्भावनया तुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहेऽप्रामाण्यसन्देहेन तच्छा-स्त्रजबोधानापत्ति । न चैतद्वाक्यार्थबोधात् प्राक् तन्निश्चय इति । यत्तु—निषेधवाक्यार्थबोधात्पूर्वं विधेर्वाक्यार्थबोध एव नेति, तन्न, पदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे बाधकाभावात्, निषेधस्य प्रतियो-गिज्ञानोपपादकतया विध्यपेक्षत्वेऽपि विधेस्तदपेक्षत्वे मानाभावाच्च । रमास्वित्यत्र षत्वमिति । सर्वस्याप्येकया युक्त्या वारणेनापाद्यमानेऽर्थे न्यायानादरादेवमुक्तम् ॥

भाष्ये स्थितमिति । अनेनाऽकारप्रश्लेषे मान दर्शितम् ।

'ग्रहणकशास्त्रस्याद्याप्यनिष्पत्ते' असा जो मनोरमेत हेतु दिला आहे त्याचे कारण हे की, 'वर्णानामुपदेशस्तावत्, तदुत्तरकालमित्सज्ञा, तदुत्तरमादिरन्त्येन इति प्रत्याहार, तदुत्तरकाला सवर्णसज्ञा, तदुत्तरकाल अणुदित् इति, एतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णाना ग्रहणम्' असा वाक्यापरिसमाप्तिन्याय ('नाज्झलौ' १ १ १० या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी सागितला) आहे याचा भावार्थ हा आहे की, 'आदिरन्त्येन सहेता' सू २ या सूत्राने प्रत्याहाराची सिद्धि झाल्यावर 'नाज्झलौ' (या सूत्रातील अच् व हल् या पदाच्या अर्थाचा बोध होऊन) या सपूर्ण सूत्राच्या अर्थाचा बोध झाल्यानतर अच् व हल् हे सवर्णसज्ञक होत नाहीत असे त्या निषेधक सूत्राने ज्ञान होऊन ('तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' सू १० या सूत्रातील) 'सवर्ण' या पदाने कोणत्या सवर्णाचे ग्रहण करता येते व कोणत्या सवर्णाचे ग्रहण करता येत नाही याचा निश्चित बोध झाल्यावर 'अणुदित्' या सूत्राने अण्प्रत्याहारान्तर्गत वर्णानी त्या वर्णाचे जे वर्ण सवर्ण ठरतात तेवढयाचे ग्रहण होते 'नाज्झलौ' या निषेधक सूत्राच्या अर्थाकडे लक्ष न देता 'तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' या सवर्णसज्ञाविधायक सूत्रान्वये जे जे सवर्ण ठरतात त्या सर्वाचे ग्रहण केल्यास, त्यापैकी काही वर्णांचे ठिकाणी 'नाज्झलौ' या निषेधक सूत्राने सवर्णसज्ञेचा बाध होण्याचा सभव असल्यामुळे, 'तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' या सूत्रान्वये ज्याना सवर्ण मानले आहे ते वास्तविक सवर्ण आहेत किवा नाहीत याबद्दल सदेह उत्पन्न होऊन, त्या सूत्राच्या अर्थाचा निश्चित बोध न होण्याची आपत्ति येते 'नाज्झलौ' या निषेधक सूत्राच्या अर्थाचा बोध होण्यापूर्वी 'तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' या सूत्राच्या अर्थाचा निश्चित बोध होऊ शकत नाही (वर जो वाक्यापरिसमाप्तिन्याय सागितला आहे त्याचे पूर्वी विस्तृत विवेचन केलेच आहे व त्या न्यायाचा थोडक्यात भावार्थ हा आहे की, जेथे

अनेक पोटवाक्यानी महावाक्य बनले असते तेथे त्या पोटवाक्यापैकी एक पोटवाक्य प्रधान असून बाकीची पोटवाक्ये त्याची अङ्गभूत असतात व त्या अङ्गभूत पोटवाक्याचा अर्थ सिद्ध झाल्याशिवाय प्रधान–मुख्य–पोटवाक्याचा अर्थ सिद्ध होऊ शकत नाही, आणि या अङ्गभूत पोटवाक्याचा अथ करतेवेळी प्रधान पोटवाक्याच्या अर्थाचा उपयोग करता येत नाही अशा अर्थाचा हा न्याय असल्यामुळे व महावाक्यात 'अणुदित्' हे मुख्य पोटवाक्य असून 'तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' व 'नाज्झलौ' ही पोटवाक्ये त्याची अङ्गभूत असल्यामुळे, 'नाज्झलौ' या अङ्गभूत पोटवाक्याचा अर्थ करतेवेळी 'अणुदित्' या मुख्य पोटवाक्याच्या अर्थाचा उपयोग करता येत नाही, म्हणजे प्रथम वर्णाचा उपदेश, नतर इत्सज्ञा, नतर प्रत्याहारसिद्धि, नतर सवर्णसज्ञा व अखेरीस सवर्णाचे ग्रहण असा क्रम असल्यामुळे व या क्रमाप्रमाणे सवर्णाचे ग्रहण हे सर्वांच्या शेवटी असल्यामुळे, 'नाज्झलौ' या अङ्गभूत व पूर्वी असणाऱ्या पोटवाक्याचा अर्थ करतेवेळी सर्वाच्या अखेरीस असणाऱ्या 'अणुदित' या मुख्य पोटवाक्याच्या अर्थाचा उपयोग करता येत नाही त्यामुळे 'नाज्झलौ' या निषेधक सूत्रान्वये जरी हकाराने अक्षरसमाम्ना–यात साक्षात् पठित असलेल्या अकाराचे ग्रहण होऊ शकत नाही तरी दीर्घ व प्लुत आकार अक्षरसमाम्नायात पठित नसल्यामुळे व अशा रीतीने 'नाज्झलौ' या निषेधक सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या अच्प्रत्याहाराने त्याचे ग्रहण होऊ शकत नसल्यामुळे हकाराने त्याचे ग्रहण होण्याची आपत्ति येते हे खरे की, 'अणुदित्' या ग्रहणकशास्त्रान्वये अकाराने दीर्घ व प्लुत आकाराचे ग्रहण करता येते, व तसे केल्यास, हकाराने जसे अकाराचे ग्रहण होऊ शकत नाही तसेच दीर्घ व प्लुत आकाराचे देखील ग्रहण होऊ शकणार नाही पण वर सागितलेल्या वाक्यापरिसमाप्तिन्यायान्वये 'नाज्झलौ' या सूत्राचा अर्थ करतेवेळी 'अणुदित्' या सूत्राच्या अर्थाचा उपयोग

करता येत नसल्यामुळे, वर दर्शविलेली आपत्ति टाळता येत नाही ती आपत्ति टाळण्याकरिताच 'नाज्झलौ' या सूत्रात दीक्षिताना दीर्घ व प्लुत आकाराचा प्रश्लेष करणे भाग पडले असा शब्दरत्न-काराच्या म्हणण्याचा आशय आहे तसेच, 'प्रकल्प्य चापवादविषय तत उत्सर्गोऽभिनिविशते'–परि ६४–, म्हणजे प्रथम अपवादाच्या कक्षेत येणारी उदाहरणे वगळून नतर उरलेल्या उदाहरणातच सामान्य शास्त्र प्रवृत्त होते, अशी परिभाषा असल्यामुळे, एखाद्या विधिसूत्राच्या अर्थाचा निश्चित बोध होण्याकरिता, म्हणजे ते सूत्र कोठे प्रवृत्त करावे व कोठे प्रवृत्त करू नये याचे निश्चित ज्ञान होण्याकरिता, त्या सूत्राची जी निषेधक व अपवादक सूत्रे आहेत त्याचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे तसे ज्ञान असले म्हणजेच, निषेधक व अपवादक सूत्राच्या कक्षेत जी उदाहरणे येतात ती वगळून इतर स्थली सामान्यशास्त्राचा उपयोग करावा हे निश्चित ज्ञान होऊ शकते तसे ज्ञान पूर्वी करून न घेता सामान्यशास्त्राचा सर्वत्र उपयोग केल्यास, अनिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति येईल उदाहरणार्थ 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' सू १६४ या सूत्राचे 'नादिचि' सू १६५ हे निषेधक सूत्र आहे या निषेधक सूत्राच्या अर्थाचे प्रथम ज्ञान करून न घेता, 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' हे सामान्यशास्त्र सर्वत्र प्रवृत्त केल्यास, 'राम + औ=रामा, विश्वपा + औ = विश्वपा' इत्यादि अनिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति येईल तसेच 'झोऽन्त' सू २१६९ या सूत्राचे 'अदभ्यस्तात्' सू २४७९ हे अपवादक सूत्र आहे या अपवादक शास्त्राच्या अर्थाचे प्रथम ज्ञान करून न घेता, 'झोऽन्त' हे सामान्यशास्त्र सर्वत्र प्रवृत्त केल्यास, 'ददन्ति, दधन्ति, नेनिजन्ति' इत्यादि अनिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति येईल म्हणून सामान्यशास्त्र व त्याची जी निषेधक व अपवादक शास्त्रे आहेत त्या सर्वाची एकवाक्यता करून सामान्यशास्त्राच्या अर्थाचा निश्चित बोध करून घेणे योग्य आहे तसे केल्यानेच सामान्यशास्त्राच्या अर्थाचा निश्चित बोध होऊ शकतो व ते सामान्यशास्त्र कोठे प्रवृत्त करावे व कोठे

प्रवृत्त करू नये याचे निश्चित ज्ञान होऊ शकते म्हणून 'तुल्यास्य-प्रयत्न सवर्णम्' या सूत्राचे 'नाज्झलौ' हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे, त्या दोन्ही सूत्राची एकवाक्यता करून 'तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' या सूत्राच्या अर्थाचे निश्चित ज्ञान करून घेणे योग्य आहे तसे न केल्यास व 'नाज्झलौ' या निषेधक सूत्राकडे दुर्लक्ष करून 'तुल्यास्य-प्रयत्न सवर्णम्' हे सवर्णसज्ञाविधायक सूत्र सर्वत्र एकदम प्रवत्त केल्यास, हकाराने अकाराचे, शकाराने इकाराचे, षकाराने ऋकाराचे व सकाराने ऌकाराचे ग्रहण होण्याची आपत्ति येईल साराश निषेधक व अपवादक शास्त्राच्या अर्थाचा प्रथम बोध करून घेतल्याशिवाय सामान्यशास्त्राच्या अर्थाचा निश्चित बोध होऊ शकत नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे) निषेधक सूत्राच्या अर्थाचा बोध होण्यापूर्वी विधिसूत्राच्या अर्थाचा बोध मुळीच होऊ शकत नाही हे म्हणणे मात्र बरोबर नाही, कारण विधिसूत्रातील सर्व पदाच्या अर्थाचा बोध झाल्यावर त्या विधिसूत्राच्या अर्थाचा बोध होण्यात काहीच बाधक–अडचण–येत नाही दुसरे असे की, निषेधक शास्त्र ज्या विधिसूत्राचा निषेध करते त्या प्रतियोगिस्वरूप विधि-सूत्राच्या ज्ञानाचे उपपादन करणारे ते निषेध शास्त्र असल्यामुळे, म्हणजे विधिसूत्रात जे विधान केले आहे त्या विधानाला अनुलक्षूनच त्याचा विशिष्ट स्थली निषेध करणारे ते निषेधक सूत्र असल्यामुळे, जरी निषेधशास्त्राला विधिसूत्राची अपेक्षा असते, म्हणजे विधिसूत्राचा अर्थ कळल्याशिवाय निषेधक सूत्राच्या अर्थाचा बोध होऊ शकत नाही, तरी विधिसूत्राच्या अर्थाचा बोध होण्याकरिता निषेधक सूत्राच्या अर्थाच्या ज्ञानाची आवश्यकता आहे असे मानण्यास कोणतेहि प्रमाण नाही (साराश शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, जरी विधिसूत्र उच्चारल्याबरोबर त्याचा अर्थ निषेधक सूत्राच्या अर्थाच्या सहायाशिवाय स्वतत्रपणे कळू शकतो तरी तो निश्चित बोध नव्हे निषेधक सूत्राचा अर्थ जाणल्याशिवाय

व त्या सूत्राची विधिसूत्राशी एकवाक्यता करून त्या दोन सूत्राचा मिळून अर्थ केल्याशिवाय आणि निषेधक सूत्राने विधिसूत्राच्या कक्षेतून काय वगळले जाते हे कळल्याशिवाय, विधिसूत्राच्या अर्थाचा निश्चित बोध होऊ शकत नाही तरी पण विधिसूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या पदाच्या अर्थाचा बोध झाल्यावर जसा विधिसूत्राच्या अर्थाचा निषेधक सूत्राच्या सहायाशिवाय स्वतंत्रपणे बोध होऊ शकतो—तो निश्चित बोध नव्हे ही गोष्ट वेगळी—तसा निषेधक सूत्राच्या अर्थाचा विधिसूत्राच्या सहायाशिवाय स्वतंत्रपणे बोध होऊ शकत नाही, कारण विधिसूत्राने होणाऱ्या कार्याच्या अभावाचे प्रतिपादन करणारे निषेधक सूत्र असल्यामुळे, व अभावज्ञान भाव-ज्ञानाधीन असल्यामुळे, अभावाचे ज्ञान होण्याकरिता ज्याचा अभाव सांगितला आहे त्याचा प्रतियोगी जो भाव त्याचे जसे पूर्व ज्ञान असणे आवश्यक आहे त्याचप्रमाणे निषेधक सूत्राच्या अर्थाचा बोध होण्याकरिता, ज्या विधिसूत्राचा ते निषेध करते त्या प्रतियोगिविधिसूत्राच्या अर्थाचे पूर्व ज्ञान असणे आवश्यक आहे उदाहरणार्थ ज्याला घट ही वस्तु मुळीच माहीत नाही त्याला जसे घटाभावाचे ज्ञान होणे शक्य नाही त्याचप्रमाणे ज्याला 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण ' या विधिसूत्राच्या अर्थाचे ज्ञान नाही त्याला त्या विधि-सूत्राचे 'नादिचि' हे जे निषेधक सूत्र आहे त्या सूत्राच्या अर्थाचे ज्ञान होणे शक्य नाही, कारण 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण ' हे सूत्र उच्चारता-क्षणीच त्या सूत्रातील पदाच्या अर्थाचा बोध झाल्यावर जसा त्या सूत्राचा अर्थ कळू शकतो तसा 'नादिचि' हे सूत्र उच्चारले असता विधिसूत्राच्या सहायाशिवाय त्याच्या अर्थाचा बोध होऊ शकत नाही-'नादिचि' या सूत्राचा 'अवर्णात् इचि परे न' असा अक्षरार्थ आहे पण 'न' म्हणजे काय ? 'न' या अभावार्थक पदाचा अर्थ कळण्याकरिता 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण ' या विधिसूत्राच्या अर्थाचे पूर्व ज्ञान असले पाहिजे व तसे ज्ञान असले तरच 'न' या पदाचा 'पूर्व-

सवर्णदीर्घो न' असा अर्थ करता येतो व अवर्णात प्रथमाद्वितीययो इचि परे पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात्' असा त्या निषेधक सूत्राचा अर्थ आहे हे ध्यानात येऊ शकते, आणि म्हणूनच 'निषेधस्य . माना-भावाच्च' असे शब्दरत्नकारानी म्हटले आहे) 'रमास्वित्यत्र षत्वम्' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे ते, ज्या ज्या कार्यांची प्राप्ति आहे त्या सर्व कार्यांचे निवारण एकाच युक्तीने, म्हणजे 'नाज्झलौ' या सूत्रात आकारप्रश्लेष केल्याने, होत असल्यामुळे, 'पूर्वत्रासिद्धम्' या न्यायाकडे लक्ष न देता, म्हटले आहे ('रमा + सु' या उदाहरणात, हकाराने आकाराचे ग्रहण केल्यास, वास्तविक प्रथम षत्व पावत नाही, कारण 'आदेशप्रत्यययो' सू २१२ हे षत्वविधायक सूत्र त्रैपादिक उत्तरसूत्र असून, 'हो ढ' सू. ३२४ व 'षढो क सि' सू २९५ ही त्रैपादिक पूर्व सूत्रे असल्यामुळे, 'पूर्वत्रासिद्धम्' या न्यायान्वये त्या पूर्व सूत्राची प्रथम प्राप्ति आहे म्हणून दीक्षितानी वास्तविक असे म्हणावयास हवे होते की, 'रमासु' या उदाहरणात हकाराने आकाराचे ग्रहण केल्यास, म्हणजे आकार हकार मानल्यास, त्या आकाराचा प्रथम ढकार होऊन व नतर ढकाराचा ककार होऊन त्यानतर 'सु' प्रत्ययातील सकाराचे षत्व होण्याची आपत्ति येते परतु 'नाज्झलौ' या सूत्रात आकारप्रश्लेष केल्याने व अशा रीतीने हकार जसा अकाराचा सवर्ण होत नाही तसा तो आकाराचा देखील सवर्ण होऊ शकत नसल्यामुळे त्या एकाच प्रश्लेषरुप युक्तीने ढत्व, कत्व व षत्व ही सर्व कार्ये टाळता येतात आणि म्हणून दीक्षितानी मनोरमेत अखेरीस होणाऱ्या कार्याचीच आपत्ति दाखविली आहे) 'नाज्झलौ इति सूत्र माऽस्त्विति भाष्ये स्थितम्' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे ते, 'नाज्झलौ' या सूत्रात आकारप्रश्लेष करण्यास ते भाष्य प्रमाण आहे हे दर्शविण्याच्या हेतूने म्हटले आहे (आकारप्रश्लेष करण्यास ते भाष्य कसे प्रमाण ठरते याचे पूर्वी विवेचन केलेच आहे)

मनोरमा–"वृद्धिरादैच्" ऐजिह द्विमात्र एव, तात्परत्वात्,

तेन 'कृष्णैकत्वम्' इत्यत्र त्रिमात्रो न । एवमुत्तरसूत्रेऽपि । तेन 'गङगोदकम्' इत्यादौ त्रिमात्रो न ॥

'वृद्धिरादैच्' सू १६ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'ऐच्' ने, म्हणजे 'ऐ, औ' या वर्णांनी, द्विमात्रिक 'ऐ औ' चेच ग्रहण होते, कारण त्या सूत्रात 'आत्' यातील तकारानतर 'ऐच्' चे उच्चारण केले आहे त्यामुळे 'कृष्ण+एकत्वम्=कृष्णैकत्वम्' या स्थली होणारा वृद्धिरूप एकादेश जो 'ऐ' होतो तो त्रिमात्रिक होत नाही याच-प्रमाणे उत्तर सूत्रात, म्हणजे 'अदेङ गुण' सू १७ या सूत्रात, देखील समजावे त्यामुळे 'गङगा+उदकम=गङगोदकम्' इत्यादि स्थली होणारा गुणरूप एकादेश त्रिमात्रिक होत नाही ('तपर-स्तत्कालस्य' या सूत्रातील 'तपर' या पदाचा भाष्यकारानी 'त परो यस्मात्' व 'तात् पर' असा दोन तऱ्हेने विग्रह केला आहे त्यामुळे ज्या वर्णापुढे तकार जोडला आहे–जसे अत्, इत्, उत् इत्यादि–किवा ज्या वर्णापूर्वी तकार उच्चारला आहे अशा दोन्ही प्रकारच्या वर्णानी तत्कालिक वर्णाचेच ग्रहण होते 'वृद्धिरादैच्' या सूत्रात 'आत्' यातील तकारापुढे 'ऐच्' पठित केला आहे व तसेच 'अदेङ गुण' या सूत्रात 'अत् यातील तकारापुढे 'एङ' पठित केला आहे म्हणून 'तपरस्तत्कालस्य' या सूत्रान्वये वरील दोन सूत्रात पठित असलेले एङ व ऐच्, म्हणजे ए, ओ, ऐ, औ हे वर्ण, द्विमात्रिक ए, ओ, ऐ, औ याचेच वाचक होतात, आणि या वर्णानी त्रिमात्रिक किंवा चतुर्मात्रिक ए, ओ, ऐ, औ याचे ग्रहण होत नाही साराश वृद्धिरूप किंवा गुणरूप एकादेश त्रिमात्रिक किंवा चतुर्मात्रिक न होता द्विमात्रिकच होतो म्हणूनच 'कृष्ण+एकत्वम्' या स्थली अकाराची एक मात्रा असून 'ए' द्विमात्रिक आहे तरी, 'वृद्धिरेचि' सू ७२ या सूत्राने त्याचे जागी होणारा वृद्धिरूप 'ऐ' हा एकादेश आन्तरतम्याने, म्हणजे स्थानेऽन्तरतम ' या सूत्रान्वये, त्रिमात्रिक न होता, द्विमात्रिकच होतो त्याचप्रमाणे 'खट्वा+ओदन '

या स्थली जरी आ, ओ हे प्रत्येक द्विमात्रिक आहेत तरी त्याचे जागी होणारा 'औ' हा वृद्धिरूप एकादेश आन्तरतम्याने चतुर्मात्रिक न होता द्विमात्रिकच होतो याचे कारण हेच की, वर सागितल्याप्रमाणे 'वृद्धिरादैच' या सूत्रात द्विमात्रिक ऐ, औ यानाच वृद्धिसज्ञा होणे सागितले आहे आणि त्याचप्रमाणे 'अदेङ गुण' या सूत्रात द्विमात्रिक ए, औ यानाच गुणसज्ञा होणे सागितले आहे 'वृद्धिरादैच्' १-१-१ या सूत्रावरील भाष्यात 'अथ किमर्थमाकारस्तपर क्रियते' असा प्रश्न करून त्या प्रश्नाचे अखेरीस उत्तर देताना भाष्यकार म्हणतात– 'इद तर्हि प्रयोजनम् । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणा स्थानिना त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा इन्द्र खट्वेन्द्र । खट्वा उदक खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । अथ क्रियमाणेऽपि तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणा स्थानिना त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरस्तत्कालस्येति नियमात् । ननु त परो यस्मात्सोय तपर । नेत्याह । तादपि परस्तपर ।' या भाष्याच्या अनुरोधानेच दीक्षितानी प्रकृत सूत्राचे मनोरमेत वर सागितल्या-प्रमाणे व्याख्यान केले आहे)

मनोरमा–"भूवादयो धातवः" भूश्च वाश्चेति द्वन्द्व । आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः । भूवौ आदी येषामिति बहुव्रीहि । भूप्रभृतयो वासदृशा । सादृश्यञ्च क्रियावाचकत्वेनेत्यभि-प्रेत्याह–क्रियावाचिन इति । क्रियावाचिन किम् ? "या पश्यसि" इत्यादौ धातुत्व मा भूत् । सति हि तस्मिन्, "आतो धातो" इति स्यात् । भ्वादय किम् ? 'हिरुक्' 'पृथक्' इत्याद्यव्ययानाम्, 'शिश्ये' इति भावार्थतिङन्तस्य च मा भूत् स्तम्भ्वादीनामुदित्करणेन सौत्राणा धातुत्व ज्ञाप्यते । चुलुम्पादीना तु "बहुलमेतन्निदर्शनम्" इति गणसूत्रेण सङ्ग्रह ॥

'भूवादयो धातव' सू १८ या सूत्रातील 'भूवादय' या पदाचा 'भूश्च वाश्च' असा प्रथम द्वन्द्वसमास करून व नतर व्यवस्था-

वाचक आणि प्रकारवाचक अशा दोन 'आदि' या पदाचा एकशेष करून अखेरीस 'भुवौ आदी येषाम्' असा बहुव्रीहिसमास केल्याने 'भूवादय' हा शब्द सिद्ध झाला आहे, व असा समास केल्याने त्या पदाचा 'भूप्रभृतयो वासदृशा' असा अर्थ होतो ('व्यवस्था' या पदाचा 'प्रभृति' व 'प्रकार' या पदाचा 'सादृश्य' हा अर्थ आहे व प्रथम 'आदि' पद 'प्रभृति' या अर्थाचे वाचक असून द्वितीय 'आदि' पद 'सादृश्य' या अर्थाचे वाचक आहे म्हणून ''भू आदि= भूप्रभृति, वा आदि=वासदृश' असा अर्थ होत असल्यामुळे, त्या सपूर्ण पदाचा 'भूप्रभृतयो वासदृशा' असा अर्थ होतो 'आदि' या दोन भिन्नार्थवाचक पदाचा 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' सू १८८ या सूत्रान्वये एकशेष झाला आहे 'वासदृशा' असे जे म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, 'वा गतिगन्धनयो' या धातूत व धातुपाठात पठित असलेल्या भूप्रभृति इतर धातूत) क्रियावाचकत्वरूप सादृश्य आहे (म्हणून 'वासदृशा' या पदाचा 'क्रियावाचिन' असा अर्थ होतो) हे सर्व लक्षात धरूनच 'क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसज्ञा स्यु' असा प्रकृत सूत्राचा कौमुदीत अर्थ केला आहे (साराश प्रकृत सूत्राचा असा अर्थ आहे की, 'भू' पासून सुरू होणारे जे शब्द धातुपाठात पठित केले आहेत त्यानाच धातुसज्ञा होते, परतु ती सज्ञा त्याना तेव्हाच होते की, जेव्हा ते क्रियेचे वाचक असतात जे शब्द क्रियेचे वाचक नाहीत ते शब्द धातुपाठात पठित असले तरी त्याना धातुसज्ञा होत नाही, आणि तसेच जे शब्द क्रियेचे वाचक असून धातुपाठात पठित नाहीत त्याना देखील धातुसज्ञा होत नाही) 'क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसज्ञा. स्यु' या कौमुदीतील पक्तीत 'क्रियावाचिन' हे पद अशाकरिता घातले आहे की, 'या पश्यसि' इत्यादि स्थली 'या' या शब्दाला धातुसज्ञा होऊ नये ('यद्' शब्दापुढे विभक्ति-प्रत्यय आला असता, 'त्यदादीनाम' सू २६५ या सूत्राने 'यद्' यातील अन्त्य दकाराचे जागी अकार होऊन व 'अतो गुणे' सू १९१ •

या सूत्राने पररूप एकादेश होऊन 'यद्=य+अ=य' असे अदन्त रूप होते व त्याहून 'अजाद्यतष्टाप्' सू ४५४ या सूत्राने 'टाप=आ' हा स्त्रीप्रत्यय केला असता 'य+आ=या' असे स्त्रीप्रत्ययान्त रूप होते. 'या प्रापणे' हा धातु धातुपाठात अदादिगणात पठित आहे म्हणून वर सागितल्याप्रमाणे 'यद्' शब्दाहून सिद्ध केलेल्या 'या' या शब्दाला धातुसज्ञा होण्याची आपत्ति येते परतु हा शब्द जरी धातुपाठात पठित आहे तरी 'या पश्यसि' या उदाहरणात 'या' हा शब्द क्रियावाचक नसल्यामुळे त्याला धातुसज्ञा होत नाही आणि अशा रीतीने 'क्रियावाचिन' हे पद अन्वर्थक व आवश्यक ठरते) त्याला धातुसज्ञा झाली असती तर ('या+शस्=या+अस्=या' या स्थली 'या' हे 'यचि भम्' सू २३१ या सूत्रान्वये भसज्ञक अङ्ग ठरत असल्यामुळे) 'आतो धातो' सू २४० या सूत्राने 'या' या भसज्ञक अङगातील अन्त्य आकाराचा लोप होण्याची आपत्ति आली असती (आणि 'या' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकले नसते प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात १-३-१ 'पाठेन धातुसज्ञाया समानशब्दप्रतिषेध' हे वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात–'पाठेन धातु-सज्ञाया समानशब्दाना प्रतिषेधो वक्तव्य । या इति धातु, या इत्याबन्त । वा इति धातु, वा इति निपात । नु इति धातु, नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च । दिव् इति धातु, दिव् इति प्रातिपदिकम् । किं च स्याद्यद्येतेषामपि धातुसज्ञा स्यात्? । धातोरिति तव्यदादी-नामुत्पत्ति प्रसज्येत । नैष दोष । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधन च क्रियाया । क्रियाऽभावात् साधनाऽभाव । साधनाभावात् सत्यामपि धातुसज्ञाया तव्यदादयो न भविष्यन्ति इद तर्हि या पश्य, आतो धातोरिति लोप प्रसज्येत ।' त्याच भाष्यात पुढे भाष्यकार म्हणतात– 'तद्यदा तावत् क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा भू इत्यत्र य आदिशब्द स व्यवस्थाया वर्तते वा इत्यत्र य आदिशब्द स प्रकारे, भू इत्येवमादयो वा इत्येव प्रकारा इति यदि तर्हि लक्षण क्रियते,

नेदानी पाठ कर्तव्य । कर्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ? । भूवादि पाठ प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्यर्थं । भूवादिपाठ कर्तव्य । किं प्रयोजनम् ? । प्रातिपदिकनिवृत्यर्थं, आणवयत्यादिनिवृत्यर्थश्च । के पुनराणवयत्यादय ? । आणवयति वट्टति वड्ढतीति ।' या वरील भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, धातुपाठामध्ये जे शब्द पठित आहेत त्याना धातुसज्ञा होते असे म्हटले तर, धातुपाठातील शब्दासारखे जे शब्द आहेत त्याना प्राप्त होणाऱ्या धातुसज्ञेचा निषेध केला पाहिजे उदाहरणार्थ, 'या' असा धातु आहे व त्यासारखा 'या' असा आबन्त शब्दहि आहे तसेच 'वा' असा धातु आहे व 'वा' असा निपातहि आहे 'नु' असा धातु आहे आणि 'नु' असा प्रत्यय आहे व निपातहि आहे तसेच 'दिव्' असा धातु आहे व 'दिव्' असे प्रातिपदिक देखील आहे परतु धातूसारख्या या वरील शब्दाना धातुसज्ञा झाली तरी काय हरकत आहे ? 'धातो' सू २८२९ या अधिकार सूत्रान्वये त्या शब्दाहून 'तव्यत्' इत्यादि प्रत्यय उत्पन्न होण्याची आपत्ति येईल पण हा दोष येत नाही, कारण 'कर्म' इत्यादि कारकाच्या अर्थामध्ये 'तव्यत्' इत्यादि प्रत्यय होणे सागितले आहे आणि कारक हे क्रियेवर अवलबून असते वरील धातुसदृश 'या, वा, नु' हे शब्द क्रियावाचक नसल्यामुळें व अशा रीतीने त्याचे ठिकाणी कारकाचा सबध येत नसल्यामळे, त्याहून 'तव्यत' इत्यादि प्रत्यय उत्पन्न होऊ शकणार नाहीत तर मग 'या पश्य' या स्थली 'या' या आबन्ताला धातुसज्ञा झाली तर 'आतो धातो' सू २४० या सूत्राने 'या' यातील आकाराचा लोप होण्याची आपत्ति येईल जो क्रियेचा बोधक आहे त्यालाच धातुसज्ञा होते हा पक्ष मानला तर, प्रकृत सूत्रातील 'भू' या शब्दापुढील 'आदि' हा शब्द 'व्यवस्था'–प्रभृति किंवा मर्यादा–या अर्थाचा वाचक मानावा व प्रकृत सूत्रातील 'वा' या शब्दापुढील 'आदि' या शब्दाचा 'प्रकार'–सादृश्य–असा अर्थ करावा तसे केल्याने प्रकृत सूत्राचा असा अर्थ होतो की, 'भू' इत्यादि जे शब्द

धातुपाठात पठित आहेत ते 'वा' धातूसारखे क्रियावाचक असतानाच त्याना धातुसञ्ज्ञा होते ...पण जो क्रियेचा वाचक आहे तो धातु होय असे जर 'धातु' या मञ्ज्ञेचे लक्षण केले तर, धातुपाठ पठित करण्याची गरज काय ? धातुपाठ पठित केलाच पाहिजे व त्याचे प्रयोजन हे की, प्रातिपदिकाना, म्हणजे हिरुक्, पृथक् इत्यादि क्रियावाचक अव्ययरूप प्रातिपदिकाना आणि तसेच 'आणवयति, वट्टति, वड्ढति' इत्यादि अपभ्रंश शब्दाना धातुसञ्ज्ञा न व्हावी या वरील भाष्याला अनुसरूनच मनोरमेत प्रकृत सूत्राचे विवरण केले आहे व या भाष्या-वरून हे स्पष्ट होते की, जे शब्द धातुपाठात पठित आहेत ते जेव्हा क्रियेचे वाचक असतात तेव्हाच त्याना धातुसञ्ज्ञा होते व जे शब्द क्रिया-वाचक असून देखील धातुपाठात पठित नाहीत त्याना धातुसञ्ज्ञा होत नाही) वर दिलेल्या कौमुदीतील पक्तीत 'भ्वादय' हे पद अशाकरिता घातले आहे की, 'हिरुक्, पृथक्' इत्यादि अव्ययाना व तसेच 'शिश्ये' या भाववाचक तिङन्ताला धातुसञ्ज्ञा होऊ नये ('हिरुक्, पृथक्' हे शब्द स्वरादिगणात पठित असल्यामुळे 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' सू ४४७ या सूत्रान्वये त्याना अव्ययसञ्ज्ञा आहे हे दोन्ही शब्द वर्जनरूप क्रियेचे वाचक आहेत मनोरमेतील अव्ययप्रकरणात दीक्षितानी 'पृथक् भिन्ने, हिरुक, वर्जने' असा या अव्ययाचा अर्थ दिला आहे व प्रसादकारानी या दोन्ही शब्दाचा 'वर्जने' हाच अर्थ दिला असून 'त्वत्त पृथक् नास्ति बन्धु, हिरुक् कर्मणा मोक्ष' ही उदाहरणे दिली आहेत अशा रीतीने हे दोन्ही शब्द जरी क्रियेचे वाचक आहेत तरी भूपासून सुरु होणाऱ्या धातुपाठात ते पठित नसल्यामुळे त्याना धातुसञ्ज्ञा होत नाही त्याना धातुसञ्ज्ञा झाली असती तर त्या शब्दाहून 'धातो' सू २८२९ या अधिकारसूत्रान्वये तिबादि व तव्यदादि प्रत्यय होण्याची आपत्ति आली असती 'शिश्ये' हे 'शीङ स्वप्ने' या अकर्मक धातूचे लिटाचे प्रथमपुरुषाचे एकवचन आहे व ते 'शि + शी + ए' अशी स्थिति झाली असता 'एरनेकाच' सू २७२ या

सूत्राने यणादेश होऊन सिद्ध झाले आहे '[illegible]ये' हा शब्द जरी क्रियावाचक आहे तरी तो शब्द धातुपाठात पठित नसल्यामुळे त्याला धातुसज्ञा होत नाही जर त्याला धातुसज्ञा झाली असती तर वर सागितल्याप्रमाणे त्याहून तिबादि व तव्यदादि प्रत्यय होण्याची आपत्ति आली असती वर दर्शविलेल्या सर्व आपत्ति टाळण्याकरिताच दीक्षितानी 'क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसज्ञाः स्युः' असा प्रकृत सूत्राचा कौमुदीत अर्थ केला आहे व तो अर्थ वर दिलेल्या भाष्याला अनुसरूनच केला आहे) 'स्तम्भु' इत्यादि सूत्रनिर्दिष्ट धातु उदित् केले असल्यामुळे ते धातु आहेत हे ज्ञापित होते ('स्तम्भु' इत्यादि सुमारे वीस धातु धातुपाठात पठित केले नसून पाणिनीय सूत्रात त्याचा निर्देश केला आहे 'स्तम्भु' इत्यादि धातु उदित् पठित केले असल्यामुळे त्याचे उदित्करण ते धातु आहेत याचे ज्ञापक ठरते उदित् धातूपुढे 'क्त्वा' प्रत्यय आल्यास त्या प्रत्ययाला विकल्पेकरून इडागम होतो या अर्थाचे 'उदितो वा' सू ३३२८ हे सूत्र आहे जर 'स्तम्भु' इत्यादि सूत्रनिर्दिष्ट शब्द धातुसज्ञक नसते तर त्याना उदित् करून पठित करण्याची काहीच गरज नव्हती पण ते मुद्दाम उदित् करून पाणिनीय सूत्रात पठित केले असल्यामुळे ते धातुसज्ञक आहेत हे ज्ञापित होते) 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' या गणसूत्रान्वये 'चुलुम्प' इत्यादि धातुसज्ञक ठरतात ('बहुलमेतन्निदर्शनम्' हे गणसूत्र असल्यामुळेच दीक्षितानी 'श्वयतेर' सू २४२१ या सूत्रावरील कौमुदीत 'भ्वादिरत्वाकृतिगण । तेन चुलुम्पतीत्यादिसग्रह' असे म्हटले आहे 'चुलुम्प' हा धातु 'लोप' या अर्थाचा वाचक आहे साराश 'चुलुम्प' इत्यादि शब्द जरी धातुपाठात साक्षात् पठित नाहीत तरी ते क्रियावाचक असल्यामुळे व वरील गणसूत्रान्वये त्याचा धातूत सग्रह करता येत असल्यामुळे, ते शब्द धातुसज्ञक ठरतात असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

शब्दरत्न—सादृश्य चेति । वाधातौ वासादृश्य च प्रयोगभेदेन बोध्यम् । आलो धातोरिति । न च स्त्र्यर्थनिमित्तकटापो बहिरङ्गा-

सिद्धत्वम् । "नाजानन्तर्ये" इति निषेधात्, ततोऽपि बहिर्भूतसंख्यानिमित्तकविभक्तिनिमित्तकभसञ्ज्ञानिमित्तकत्वेन लोपस्य बहिरङ्गत्वाच्च अर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वस्याभावाच्च । नाप्यय लाक्षणिक',

"नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ।
सकारजः शकारश्चेर्षाट्टवर्गस्तवर्गजः" ॥ १ ॥

इत्यभियुक्तोक्तेर्भ्वादिषु लाक्षणिका नामपि दर्शनेन तद्विषये तत्परिभाषाया अप्रवृत्ते. । "आतो धातो." इत्यत्र प्रतिपदोक्त आकारो गृह्यते इति तु वक्तुमप्यशक्यम्, 'पशुषः' इत्यसिद्धचापत्तेः । पशु सनोतीति विट्, "विड्वनो." इत्यात्वम् । "आतोऽनापः" इति वार्त्तिकमते तु विकल्पार्थकनिपातवाशब्दस्य धातुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावात्सुबभावे पदत्वानापत्तिर्दोष । क्रियात्वम्–साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वम् । साध्यत्वञ्चोत्पाद्यमानत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तर । हिरुगित्यादि । एषा क्रियासमानाधिकरणत्वात्, लिङ्गाद्यनन्वयित्वाच्च तदर्थस्य क्रियात्वमित्यभिमान. । एषामव्ययेषु पाठस्तु अप्रातिपदिकत्वेऽप्यकजर्थ. स्यात् । एतेन तेषु पाठसामर्थ्याद्धातुत्वाभाव इत्यपास्तम् । नन्वेषा क्रियाऽकाङ्क्षादर्शनेन न क्रियावाचकत्वमत आह्–शिश्ये इति। कालोऽपि धात्वर्थ एवेति न क्रियावाचकत्वहानि' । तस्य च धातुत्वे "आदेच उपदेशे" इत्यात्व स्यात् । तद्धि अनैमित्तिकम्, धातुत्वनिमित्तकञ्चेतिस्पष्टमेव । अत्र च प्रत्ययस्यैव धातुत्वापत्तिर्बोध्या, तिङन्तस्य तूपदेशाभावान्नात्वप्रसक्तिरित्याहुः ।

'वा' हा धातु भिन्न भिन्न प्रयोगात आढळत असल्यामुळे, एका प्रयोगातील 'वा' धातु इतर प्रयोगातील 'वा' धातु सदृश आहे असे मानता येते (भ्वादि इतर धातु 'वा' धातूहून भिन्न असल्यामुळे, ते क्रियावाचकस्वरूप धर्मसादृश्यामुळे 'वा' सदृश आहेत असे मानता येते, पण 'वा' धातु जो धातुपाठात एकदाच पठित आहे तो 'वा' सदृश आहे असे कसे म्हणता येणार, कारण 'भेदनिबन्धन सादृश्यम्' असा न्याय असल्यामुळे व 'तद्भिन्नत्वेसति तद्गतभूयो-

धर्मत्वत्व सादृश्यम्' अशी 'सादृश्य' या शब्दाची व्याख्या असल्यामुळे, सादृश्य होण्याकरिता दोन पदार्थाची आवश्यकता आहे, एखादा पुरुष स्वत सारखा आहे असा प्रयोग जसा होऊ शकत नाही त्याचप्रमाणे 'वा' धातु 'वा' सदृश आहे असे म्हणता येत नाही अशी शकाकाराची शका आहे या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, भाषेत 'वा' धातूचे 'वाति, वाता' इत्यादि अनेक प्रयोग आढळत असल्यामुळे व 'प्रत्युच्चारण शब्दो भिध्यते' असा सिद्धान्त असल्यामुळे, एका प्रयोगातील 'वा' धातु इतर प्रयोगात आढळणाऱ्या 'वा' धातुसदृश आहे असे मानता येते व त्यामुळे वरील शका अनुपपन्न ठरते 'या पश्यसि' या उदाहरणात आकारलोप करते वेळी 'अर्थनिमित्तक बहिरङगत्वम्' या न्यायान्वये) स्त्रीरूप अर्थाचा बोध होणे या निमित्तामुळे होणारा 'टाप्' प्रत्यय बहिरङग असून त्यामुळे असिद्ध आहे असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लुप्ति' –परि ५१ ही बहिरङगत्वाची निषेधक परिभाषा आहे दुसरे असे की, लिङगाच्या मानाने सख्या बहिर्भूत–बहिरङग–असल्यामुळे, म्हणजे लिङगाचा बोध प्रथम होत असून सख्येचा बोध नतर होत असल्यामुळे (व अशा रीतीने लिङगकार्य प्रथम उपस्थित होत असून सख्यानिमित्तक कार्य नतर उपस्थित होत असल्यामुळे) तशा बहिरङग सख्येचा बोध करून देणे या निमित्तामुळे होणारा जो सख्याबोधक विभक्तिप्रत्यय त्या विभक्ति प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे जी भसज्ञा होते ती आकारलोप होण्याचे निमित्त असल्यामुळे, ते आकारलोपरूपकार्य 'टाप्' प्रत्ययरूपकार्याच्या मानाने बहिरङग ठरते तिसरे असे की, 'अर्थकृत बहिरङगत्वम्' असा न्यायच नाही ('या पश्यसि' या स्थली 'यद' या सर्वनामाचे पूर्वी सागितल्याप्रमाणे 'य' असे अदन्त रूप झाल्यावर 'अजाद्यतष्टाप्' सू ४५४ या सूत्राने जो स्त्रीत्वरूप अर्थाचा बोधक 'टाप्' प्रत्यय होतो तो, 'अर्थनिमित्तक बहिरङगम्,' म्हणजे अर्थाच्या निमित्तामुळे होणारे

कार्य बहिरङ्ग ठरते, या न्यायान्वये, बहिरङ्ग ठरतो, कारण तो 'टाप्' प्रत्यय स्त्रीवाचक अर्थाचा बोध करून देणे या निमित्तामुळे झाला असून 'आ'लोपकार्य अर्थाच्या निमित्तामुळे होणारे कार्य नसल्यामुळे व अशा रीतीने 'आ'लोपकार्याच्या मानाने टाप्प्रत्यय-रूपकार्य बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे, 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे'—परि–५०–या परिभाषान्वये अन्तरङ्ग आलोपकार्य करतेवेळी बहिरङ्ग टाप प्रत्यय असिद्ध ठरतो, म्हणजे तो झालाच नाही असे मानावे लागते तसे मानले म्हणजे, 'आ'लोपकार्य पावतच नाही, कारण जर 'आ'लोपकार्याच्या दृष्टीने टाप्प्रत्यय विद्यमानच नाही तर त्याचा लोप कसा होणार? म्हणून शकाकार म्हणतो की, 'क्रियावाचिन किम् या पश्यसि आतो धातोरिति स्यात्' असे जे दीक्षितानी मनोरमेत म्हटले आहे ते बरोबर नाही या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'तुष्यतु दुर्जन' या न्यायान्वये शकाकाराच्या म्हणण्या-प्रमाणे 'आ'लोपकार्याच्या मानाने 'टाप्' प्रत्ययरूपकार्य बहिरङ्ग आहे असे मानले तरी, 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' या परिभाषेचा निषेध करणारी 'नाजानन्तर्ये' ही परिभाषा असल्यामुळे, आलोप-कार्य करतेवेळी 'टाप्' प्रत्यय बहिरङ्ग असून देखील बहिरङ्ग ठरत नाही अचाच्या लगेच पुढे असणाऱ्या निमित्तामुळे अन्तरङ्ग-कार्य करणे प्राप्त झाल्यास पूर्वी झालेले बहिरङ्गकार्य बहिरङ्ग मानू नये असा त्या निषेधक परिभाषेचा अर्थ आहे 'या पश्यसि' या प्रकृत उदाहरणात 'या+शस्' या स्थली जो 'टाप' प्रत्यय विभक्तिप्रत्यय लागण्यापूर्वी झाला आहे तो बहिरङ्ग आहे असे मानले तरी, त्याच्या लगेच पुढे असणाऱ्या 'शस्=अस्' या विभक्ति-प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे 'आतो धातो' या सूत्राने त्या 'टाप्=आ' प्रत्ययाचा लोप करतेवेळी वरील निषेधक परिभाषान्वये तो टाप्-प्रत्यय बहिरङ्ग ठरत नाही त्यामुळे 'टाप्=आ' विद्यमानच आहे असे मानणे भाग आहे व तसे मानल्यास, आकारलोप होण्याची

आपत्ति येते म्हणून 'या' हा शब्द प्रकृत स्थली क्रियावाचक नसून देखील केवळ धातुपाठात पठित आहे या कारणामुळे धातुसज्ञक मानल्यास दीक्षितानी जो आकारलोप होण्याची आपत्ति दर्शविली आहे ती योग्य ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे येथपर्यंत शब्दरत्नकारानी 'आ'लोपकार्याच्या मानाने पूर्वी झालेले टाप्प्रत्ययरूप कार्य बहिरङग आहे असे शकाकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे गृहीत धरून त्याच्या शकेचे निरसन केले आहे परतु शब्दरत्नकार पुढे असे म्हणतात की, वास्तविक टापप्रत्ययाच्या मानाने 'आ'लोपरूपकार्य अन्तरङग नसून बहिरङग आहे, कारण 'पञ्चक प्रातिपदिकार्थं' या वचनान्वये जाति, व्यक्ति, लिङग, सख्या, व कारक असे प्रातिपदिकाचे पाच अर्थ आहेत व या अर्थाचा वर जो क्रम दिला आहे त्या क्रमान्वयेच त्या अर्थाचा बोध होत असतो, म्हणजे प्रातिपदिक ऐकल्याबरोबर त्यापासून प्रथम सामान्य अर्थ मनात येतो, तसा सामान्य अर्थ मनात आल्यानतर त्या सामान्य अर्थाने युक्त अशी व्यक्ति मनात येते, त्यानतर त्या व्यक्तिच्या लिङगाचा आणि नतर सख्येचा बोध होतो आणि अखेरीस त्या व्यक्तीचा दुसऱ्या पदार्थाशी असलेला कारकरूप सबध मनात येतो अशा क्रमाने प्रातिपदिकाच्या वर सागितलेल्या पाच अर्थाचा बोध होत असल्यामुळे, ज्या क्रमाने हे अर्थ ध्यानात येतात त्याच क्रमाने त्या अर्थाना अनुलक्षून होणारी कार्ये होतात. 'अच परस्मिन्' १–१–५७ या सूत्रावरील भाष्यात 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङगे' ही परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध आहे हे सागताना भाष्यकारानी वर दिलेला सिद्धान्त सागितला आहे त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात –'सा चाप्येषा लोकत सिद्धा। कथम् ? प्रत्यङ्गवर्ती लोको लक्ष्यते। तद्यथा। पुरुषोऽय प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिशरीर कार्याणि तानि तावत्करोति, तत सुहृदा, तत सम्बन्धिनाम्। प्रातिपदिक चाप्युपदिष्ट सामान्यभूतेऽर्थे वर्तते। सामान्ये वर्तमानस्य व्यक्तिरूप-

जायते । व्यक्तस्य सत लिङगसख्याभ्यामन्वितस्य बाह्येनार्थेन योगो भवति । यथैव चानुपूर्व्याऽर्थाना प्रादुर्भावस्तथैव शब्दानामपि तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम् ।' या भाष्यकारीय सिद्धान्तान्वये लिङ्गकार्य प्रथम उपस्थित होत असून सख्याबोधक विभक्तिरूप कार्य नतर उपस्थित होत असल्यामुळे, 'पूर्वोपस्थितमन्तरङग परोपस्थित बहिरङगम्' या न्यायान्वये लिङगबोधक टाप्‌रूप कार्य, विभक्तिप्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणाऱ्या 'आ'लोपकार्याच्या मानाने, अन्तरङग ठरते म्हणून 'या + शस् = या + अस्' या स्थली प्रथम टाप्‌प्रत्यय झाल्यानतरच तशा स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाहून 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' सू १८२ या अधिकारसूत्रान्वये 'शस्' हा द्वितीयेच्या बहुवचनाचा प्रत्यय होतो हा प्रत्यय असर्वनाम्स्थान अजादि प्रत्यय असल्यामुळे, 'या' या अङगाला 'यचि भम्' सू २३१ या सूत्राने भसज्ञा होते, व 'या' हा शब्द क्रियावाचक नसून देखील धातुसज्ञक मानल्यास, 'आतो धातो सू २४० या सूत्राने 'या' यातील अन्त्य आकाराचा लोप होण्याची आपत्ति येते हे आकारलोपरूप कार्य टाप्‌प्रत्ययरूप कार्याच्या मानाने वर सागितल्याप्रमाणे बहिरङग असल्यामुळे, बहिरङग 'आ'-लोपरूप कार्य करतेवेळी प्रथम झालेला अन्तरङग 'टाप् = आ' विद्यमान आहे असे मानणे भाग आहे व तसे मानले म्हणजे, दीक्षितानी मनोरमेत जी आपत्ति दाखविली आहे ती योग्य ठरत असून शकाकाराची शका व्यर्थ ठरते तिसरे असे की, 'अर्थनिमित्तक बहिरङ्गत्वम्' या ज्या न्यायाच्या आधारावर शकाकाराने वरील शका उपस्थित केली आहे तसा वास्तविक न्यायच नाही या विषयासबधाने परिभाषेन्दुशेखरात 'अर्थनिमित्तकस्य न बहिरङगत्वम् । अत एव न तिसृचतसृ इति निषेधश्चरितार्थ । अन्यथा स्त्रीत्वरूपार्थनिमित्तकतिस्रपेक्षयान्तरङगत्वात् त्रयादेशे तदसङ्गति स्पष्टैव । अत एव त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेध इति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यवार्तिकादि सङ्गच्छते ।' असे नागेशानी म्हटले आहे या पक्तीचे विस्तृत विवेचन

परिभाषेन्दुशेखराच्या मराठी भाषान्तरांत पान १६७ ते १७० मध्यें केलें आहे. तें वाचल्यास व तसेंच 'नाजानन्तर्ये' परि–५१ आणि प. ५० या परिभाषेंचें जें विवरण त्या ग्रन्थांत केलें आहे तें वाचल्यास शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ उत्तम रीतीनें ध्यानांत येईल. सारांश वर जीं तीन कारणें दिलीं आहेत त्या कारणां-वरून हें स्पष्ट होतें कीं, शंकाकाराची शंका व्यर्थ असून दीक्षितांनीं जी मनोरमेंत आपत्ति दर्शविली आहे ती योग्य आहे असा शब्दरत्न-काराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. आतां शंकाकार पुन्हा अशी शंका करतो कीं, 'आतो धातोः' सू. २४० या सूत्रानें ज्या आदन्त धातूच्या अन्त्य आकाराचा लोप होणें सांगितलें आहे त्या धातूनें, 'लक्षणप्रतिप-दोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्'–परि. ११४–या परिभाषान्वयें, प्रतिपदोक्त आदन्त धातूचेंच ग्रहण होऊं शकतें, लाक्षणिक आदन्त धातूचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं, म्हणजे ज्या आकाराचा लोप होणें सांगितलें आहे तो प्रतिपदोक्त आकार असला पाहिजे व तो लाक्षणिक आकार नसावा. म्हणून 'याः पश्यसि' या उदाहरणांत 'यद्' या सर्वनामाचें 'य + अ = य' असें जें अदन्त रूप होतें त्याहून 'अजाद्यत-ष्टाप्' सू. ४५४ या लक्षणानें–सूत्रानें–'टाप् = आ' हा स्त्रीवाचक प्रत्यय झाल्यावर 'या' असें आदन्त रूप होत असल्यामुळें, तशा लाक्षणिक –लक्षणसंपन्न–आदन्त 'या' या शब्दाला धातुसंज्ञा झाली तरी, त्यांतील अन्त्य आकार, 'या प्रापणे' या धातूंतील अन्त्य आकारासारखा प्रतिपदोक्त–मूळचा स्वतःसिद्ध–नसून, लाक्षणिक–सूत्र प्रवृत्त केल्यानें उत्पन्न झालेला–असल्यामुळें, तशा आकाराचा 'आतो धातोः' या सूत्रानें लोप होऊं शकत नाहीं, आणि म्हणून वरील उदाहरणांत दीक्षितांनीं जी आकारलोप होण्याची आपत्ति दाखविली आहे ती अयोग्य ठरते. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं,) धातूंच्या विषयांत लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषा–परि. ११४–मुळींच लागू पडत नाहीं. ('नाप्ययं लाक्षणिकः' असें जें

शब्दरत्नात म्हटले आहे त्यातील 'लाक्षणिक' या पदात असणारा 'लक्षण' हा शब्द लक्षणावृत्तीचा किंवा सूत्र अथवा वार्तिक या अर्थाचा वाचक नसून, जसा 'भामा' हा शब्द एकदेशन्यायाने सत्यभामेचा वाचक आहे त्याचप्रमाणे त्या न्यायान्वये तो 'लक्षण' शब्द 'लक्षण-प्रतिपदोक्तपरिभाषा' या अर्थाचा वाचक आहे, व या शब्दाहून 'अर्हति' या अर्थामध्ये 'तदर्हति सू १७२८ या सूत्राने 'ठञ्' प्रत्यय होऊन 'लाक्षणिक' हा शब्द सिद्ध झाला आहे या शब्दरत्नातील वरील पक्तीतील 'अयम्' या पदाचे 'धातु' किंवा 'आकार' असे दोन अर्थ होऊ शकतात म्हणून या पक्तीचा 'धातुसञ्ज्ञाविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते' असा किंवा 'आतो धातोरिति सूत्रेण आकारलोपे कर्तव्ये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते' असा अर्थ होऊ शकतो आता प्रथम अर्थ मानल्यास, धातूच्या विषयात लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवृत्त होत नाही याचे कारण शब्दरत्नकार पुढील पक्तीत सागतात) मान्य वैयाकरणानी 'नकार-जावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु। सकारज शकारश्चेषाट्टवर्गस्त-वर्गज' अशी कारिका पठित केली असल्यामुळे व अशा रीतीने धातुपाठात पठित असलेल्या भ्वादि अनेक धातूत लाक्षणिक वर्ण देखील आढळत असल्यामुळे, धातूच्या विषयात लक्षणप्रतिपदोक्त-परिभाषा लागू पडत नाही (वरील कारिकेचा असा अर्थ आहे की, झल् पुढे असता त्याच्या लगेच मागे धातूत आढळणारा अनुस्वार किंवा पञ्चमवर्ण नकाराचे जागी झाला आहे असे समजावे, तसेच धातूत चकारापूर्वी आढळणारा शकार सकाराचे जागी झाला आहे असे समजावे, त्याचप्रमाणे धातूतील रकाराच्या किंवा षकाराच्या पुढें टवर्ग आढळल्यास तो तवर्गाचे जागी झाला आहे असे समजावे उदाहरणार्थ, धातुपाठात तुम्प, तुम्फ, अञ्च, ध्वस, भ्रन्श इत्यादि धातु पठित आहेत या सर्व धातून झल वर्णापूर्वी जो अनुस्वार किंवा पञ्चम वर्ण आढळतो तो वास्तविक 'नश्चापदान्तस्य झलि' सू

१२३ या सूत्राने नकाराचे जागी अनुस्वार झाला असून, जेथे त्या अनुस्वारापुढे यय् प्रत्याहारान्तर्गत वर्ण आला आहे तेथे 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण' १२४ या सूत्राने त्या अनुस्वाराचे जागी परसवर्ण पञ्चम वर्ण झाला आहे साराश या धातूत आढळणारा अनुस्वार किंवा पञ्चम वर्ण मूळचा नसून लक्षणान्वये झाला आहे, म्हणजे लाक्षणिक आहे तसेच 'व्रश्च' असा जो धातु धातुपाठात पठित आहे त्यात वास्तविक मूळचा सकार असून त्या सकारापुढे चकार आला असल्यामुळे, 'स्तो श्चुना श्चु' सू १११ या सूत्राने त्या सकाराचे जागी शकार झाला आहे त्याचप्रमाणे 'ऊर्णु' असा जो धातु धातुपाठात पठित आहे त्यात वास्तविक मूळचा नकार असून तो नकार रेफापुढे आला असल्यामुळे, 'रषाभ्या नो ण' सू २३५ या सूत्राने त्या नकाराचे जागी णकार झाला आहे तसेच 'ष्ठा' हा जो धातु धातुपाठात पठित आहे त्यात वास्तविक मूळचा थकार असून तो षकारापुढे आला असल्यामुळे 'ष्टुना ष्टु' सू ११३ या सूत्राने त्या थकाराचे जागी ठकार झाला आहे वर जी उदाहरणे दिली आहेत त्या खेरीज धातुपाठातून प्रकृत कारिकेची अनेक उदाहरणे देता येतील पण विस्तारभयास्तव ती दिली नाहीत साराश धातुपाठातील कित्येक धातूत लाक्षणिक वर्ण आढळत असून देखोल त्याना धातुसज्ञा होते व धातूला होणारी कार्ये त्याना होतात यावरून हे सिद्ध होते की, धातूच्या विषयात लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-भाषा लागू पडत नाही त्यामुळे 'या पश्यमि' या उदाहरणातील 'या' हा शब्द धातुपाठात पठित असलेल्या 'या प्रापणे' या धातूसारखा प्रतिपदोक्त आदन्त शब्द नसून वर सागितल्याप्रमाणे लाक्षणिक आदन्त शब्द आहे तरी, 'क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसज्ञा स्यु' असे जे प्रकृत सूत्राचे कौमुदीत व्याख्यान केले आहे त्यातून 'क्रियावाचिन' हे पद गाळल्यास, त्या 'या' शब्दाला धातुसज्ञा होण्याची आपत्ति येते पण अशा रीतीने त्या शब्दाला जरी धातुसज्ञा.

झाली तरी, 'आतो धातो ' सू २४० हे सूत्र प्रतिपदोक्त आदन्त धातूला लागू पडणारे सूत्र असल्यामुळे, आकारलोप होण्याची आपत्ति येत नाही असे जे शकाकाराचे द्वितीय अर्थान्वये म्हणणे आहे त्यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की,) 'आतो धातो ' या सूत्रातील आकाराने प्रतिपदोक्त आकाराचेच ग्रहण होते असे म्हणता येणे अशक्य आहे, कारण तसे मानल्यास, ('असिद्धवदत्राभात्' ६-४-२२ या सूत्रावरील भाष्यात दिलेले) 'पशुष ' हे रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येईल 'पशु सनोतीति पशुषा' या स्थली ('जनसनखनक्रमगमो विट्' सू ३४१३ या सूत्राने) 'विट्' प्रत्यय होऊन 'विड्वनोर-नुनासिकस्याऽऽत' सू २९८२ या सूत्राने 'सन्' धातूतील नकाराचे जागी आकार झाला आहे (व 'सनोतेरन ' सू ३६४५ या सूत्राने 'सन्' धातूतील सकाराचे षत्व होऊन 'पशुषा' असे रूप सिद्ध झाले आहे याहून 'शस्' प्रत्यय केला असता, यातील आकार धातूत असणारा प्रतिपदोक्त आकार नसून, नकाराचे जागी झालेला लाक्षणिक आकार असल्यामुळे 'आतो धातो ' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही असे मानल्यास, आकारलोप होणार नाही व 'पशुष ' हे द्वितीयेच्या बहुवचनाचे भाष्यात दिलेले इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही. म्हणून 'आतो धातो ' हे सूत्र प्रतिपदोक्त आदन्त धातूलाच लागू पडते व त्या सूत्रातील आकाराने प्रतिपदोक्त आकाराचेच ग्रहण होते हे मानणे बराबर नाही) 'आतो धातो ' या सूत्राऐवजी 'आतोऽनापः'–म्हणजे आबन्त शब्दातील अन्त्य आकार खेरीज करून इतर आकाराचा लोप होतो–असे वार्तिककाराच्या मताप्रमाणे सूत्र पठित केल्यास, (जरी 'या पश्यसि' या स्थली 'या' या आबन्त शब्दातील आकारलोप होण्याची आपत्ति टळते व 'पशुष ' या स्थली आकारलोप होऊ शकतो आणि अशा रीतीने वर दाखविलेल्या दोषाचे निवारण होऊ शकते तरी, 'क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञा स्यु ' असे जे प्रकृत सूत्राचे कौमुदीत व्याख्यान केले आहे त्यातून

'क्रियावाचिन' हे पद गाळल्यास, 'वा गतिगन्धनयो' हा शब्द धातुपाठात पठित असल्यामुळे आणि मूळ पाणिनीय धातुपाठात धातूचे अर्थ पठित केले नसून केवळ धातूच पठित केले असल्यामुळे,) 'वा' या विकल्पवाचक निपाताला धातुसंज्ञा होईल व ('अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्' सू १७८ या सूत्रात 'अधातु' असा प्रतिषेध असल्यामुळे) त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा होणार नाही आणि त्यामुळें ('ङ्याप्प्रातिपदिकात्' सू १८२ या अधिकारसूत्रान्वये प्रातिपदिकाहून होणारे) सुबादि प्रत्यय होऊ शकणार नाहीत व त्यामुळे 'वा' या निपाताला ('सुप्तिङन्त पदम्' सू २९ या सूत्राने होणारी) पदसंज्ञा न होण्याची आपत्ति येईल हा दोष येतोच (त्यामुळे भैरवीत सागितल्याप्रमाणे 'देवदत्त पचति वा गच्छति वा' या उदाहरणातील 'गच्छति' या तिङन्त पदापूर्वी असणारा 'वा' हा निपात धातुसंज्ञक मानल्यास, 'तिङतिङ' सू ३९३५ या सूत्राने होणारा अनुदात्त स्वर 'गच्छति' या तिङन्ताला होणार नाही आणि तसेच 'नृपतिस्तत्र त्वा वा मा वा प्रेषयिष्यति' या उदाहरणात 'त्वामौ द्वितीयाया' सू ४०७ या सूत्राने 'माम्' चे जागी होणारा 'मा' हा आदेश न होण्याची आपत्ति येईल, कारण वर दिलेल्या उदाहरणात 'मा' चे पूर्वी असलेला 'वा' हा निपात धातु मानल्यास, त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा होणार नाही व त्यामुळें त्याहून सुबुत्पत्ति होणार नाही व त्याला पदसंज्ञा होणार नाही आणि म्हणून 'त्वामौ द्वितीयाया' या सूत्राने पदाच्या पुढें असणाऱ्या 'माम्' चे जागी 'मा' असा आदेश होणे सागितले असल्यामुळें, वरील उदाहरणात तसा आदेश होऊ शकणार नाही शब्दरत्नात जो वर दोष दाखविला आहे तो प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात दाखविला आहे व त्या भाष्याचा शब्दरत्नात अनुवाद केला आहे. त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात —'इद तर्हि—या पश्य—आतो धातोरिति लोप प्रसज्येत। नैष दोष। अनाप इत्येव स। अस्य तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याऽधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञाया प्रतिषेध.•

प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वातस्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् ।' साराश प्रकृत सूत्राचे दीक्षितानो जे व्याख्यान केले आहे त्यात 'क्रियावाचिन' हे पद असणे आवश्यक आहे व ते पद घातले असल्यामुळेच, क्रियावाचक नसणाऱ्या 'वा' या निपाताला धातुसज्ञा होत नाही व त्यामुळे वर दर्शविलेल्या सर्व आपत्ति टळतात असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे यावर शकाकार पुन्हा अशी शका करतो की, 'क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसज्ञा स्यु' असा जरी प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला तरी, 'वा' या निपाताने विकल्परूप क्रिया प्रतीयमान—बोधित—होत असल्यामुळे, म्हणजे 'वाति' याचा 'विकल्पयति' असा अर्थ होणे शक्य असल्यामुळे, 'वा' या निपाताला धातुसज्ञा होणे टाळता येत नाही. या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की) जिचा साध्यत्वरूपाने बोध होतो, म्हणजे जी सिद्ध नसून साध्यावस्थेत आहे, तिला क्रिया म्हणतात व 'साध्यत्वम्' या पदाचा 'उत्पाद्यमानत्वम्'—म्हणजे ज्याची उत्पत्ति होणे चालू आहे—असा अर्थ आहे या विषयासबधाने इतर ग्रन्थात—मञ्जूषेत व उद्योतात—विस्तृत चर्चा केली आहे ('वा' या निपाताचा 'विकल्प' असा अर्थ आहे तो साध्य नसून सिद्ध आहे म्हणून विकल्पार्थवाचक 'वा' या निपाताला क्रियावाचक मानता येत नाही आणि त्यामुळे त्याला धातुसज्ञा होऊ शकत नाही साराश प्रकृत सूत्राचे व्याख्यान करिताना 'क्रियावाचिन' हे पद घालणे आवश्यक आहे आणि दीक्षितानी ते पद व्याख्यानात घातले असल्यामुळेच, 'वा' या निपाताला धातुसज्ञा होण्याची आपत्ति टळते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे या विषयासबधाने 'क्रियावाचिन किम्? । विकल्पार्थकवाशब्दस्य निपातस्य धातुत्वेऽप्रातिपदिकत्वात् सुबभावे पदत्वानापत्ते, तदुक्तौ तु न दोष, वार्थस्य विकल्पस्य भूतभविष्यत्कालसम्बन्धाभावेन क्रियात्वाभावात् ।' असे शब्देन्दुशेखरात म्हटले आहे आता 'भ्वादय किम्? । हिरुक, पृथक् इत्याद्यव्ययाना...मा भूत' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्यावर

शकाकार अशी शका करतो की, 'हिरुक्, पृथक्' हे निपात क्रियावाचक नसल्यामुळे त्याना धातुसज्ञा होऊ शकत नाही आणि म्हणून ते शब्द जरी 'क्रियावाचिन' याचे प्रत्युदाहरण मानता येऊ शकतात तरी 'भ्वादय किम्' याचे ते शब्द प्रत्युदाहरण ठरू शकत नाहीत या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की,) 'हिरुक्, पृथक्' इत्यादि अव्ययाचे क्रियेशी सामानाधिकरण्य होत असल्यामुळे, व हे निपात लिङ्ग, सख्या इत्यादिकाशी अन्वित होत नसल्यामुळे त्याच्या अर्थाचे ठिकाणी क्रियात्व आहे असे (दीक्षितानी) मानले आहे हे शब्द क्रियावाचक मानले असल्यामुळे जरी याना प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही तरी ('अव्ययसर्वनाम्नामकच्' सू २०२६ या सूत्राने होणारा) 'अकच्' प्रत्यय त्याना व्हावा एवढ्याकरिता त्याचा अव्ययात पाठ केला असावा म्हणून त्या अव्ययात केलेल्या पाठाच्या सामर्थ्याने या निपाताना धातुसज्ञा होऊ शकत नाही हे म्हणणे चूक ठरते (साराश दीक्षिताच्या मताप्रमाणे जरी 'हिरुक्, पृथक' इत्यादि निपात क्रियावाचक ठरतात तरी, ते धातुपाठात पठित नसल्यामुळे त्याना धातुसज्ञा होत नाही आणि म्हणून 'भ्वादय किम्' याचे ते शब्द प्रत्युदाहरणरूपाने मनोरमेत दिले आहेत 'क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसज्ञा स्यु' असे जे प्रकृत सूत्राचे कौमुदीत व्याख्यान केले आहे त्यातून 'भ्वादय' हे पद गाळल्यास, वरील क्रियावाचक निपाताना धातुसज्ञा होण्याची आपत्ति येते पण ते पद त्या व्याख्यानात घातले असल्यामुळे ती आपत्ति टळते आता येथे अशी शका करण्यात येते की, दीक्षितानी प्रकृत सूत्राचे व्याख्यान करिताना 'भ्वादय' हे जे पद घातले आहे ते गाळल्यास, जर 'हिरुक्' इत्यादि निपाताना धातुसज्ञा होण्याची आपत्ति येईल हे बरोबर मानले तर, हे निपातधातुसज्ञक ठरल्याने, 'अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्' सू १७८ या सूत्रात 'अधातु' असा प्रतिषेध असल्यामुळें, त्याना प्रातिपदिकसज्ञा होणार नाही व त्यामुळे त्याहून॰

आपोआपच सुबुत्पत्ति होणार नाही मग असे असून देखील त्याचा अव्ययात पाठ का केला आहे ? या शकेवर असे उत्तर देण्यात येते की, त्या शब्दाना अव्ययसज्ञा व्हावी व त्यायोगानें त्या शब्दाहून 'अकच्' प्रत्यय व्हावा एवढ्याच करिता त्याचा अव्ययात पाठ केला आहे परन्तु त्याचा अव्ययात पाठ केला असल्यामुळे त्या पाठाच्या सामर्थ्याने त्या शब्दाना धातुसज्ञा होत नाही हे जे कित्येक वैयाकरणाचे म्हणणे आहे ते बरोबर नाही त्याना धातुसज्ञा होत नाही याचे खरे कारण हे आहे की, ते धातुपाठात पठित नाहीत आणि अशा रीतीने ते शब्द 'भ्वादय किम्' याचे प्रत्युदाहरण मानता येतात असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे असे शब्दरत्नकार म्हणतात या वरील पक्तीन 'इत्यभिमान' ही जी अरुचिप्रदर्शक पदे घातली आहेत त्याचे कारण शब्दरत्नकार पुढील पक्तीत देतात) 'हिरुक्' इन्यादि अव्ययाना क्रियान्तराची अपेक्षा असल्यामुळे ते क्रियावाचक आहेत असे मानता येत नाहीं असे कोणी म्हटल्यास, दीक्षित मनोरमेत 'शिश्ये' हे दुसरे उदाहरण देतात (साराश 'हिरुक्' इन्यादि शब्दाच्या अर्थापासून साध्यरूप क्रियेचा बोध होत नसल्यामुळे व त्याना क्रियान्तराची आकाक्षा असल्यामुळे, ते शब्द देखील 'क्रियावाचिन किम' याचेच प्रत्युदाहरण मानता येतात आणि म्हणून ते शब्द क्रियावाचक ठरत नसल्यामुळें 'भ्वादय किम्' याचे ते शब्द योग्य प्रत्युदाहरण ठरू शकत नाहीत जर ते शब्द क्रियावाचक असते तरच ते 'भ्वादय किम्' याचे योग्य प्रत्यदाहरण मानता येऊ शकले असते, आणि ही अरुचि मनात धरूनच दीक्षितानी 'शिश्ये' हे दुसरे उदाहरण दिले आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) 'काल' हा देखील धातूचा अर्थ असल्याभुळे 'शिश्ये' हा शब्द क्रियावाचक मानण्यात काही अडचण येत नाही, म्हणजे त्या शब्दाने जरी परोक्षभूत कालाचा देखील बोध होतो तरी त्यायोगाने त्याचे क्रियावाचकत्व नष्ट

होत नाही (शकाकाराची शका अशी आहे की, जो शब्द केवळ क्रियावाचक असतो त्यालाच धातुसज्ञा होते पण 'शिश्ये' हा शब्द केवळ क्रियावाचक नसून परोक्षभूतकालाचा देखील वाचक आहे आणि म्हणून त्याला धातुसज्ञा होण्याची आपत्तीच येत नाही या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'क्रियात्वक्रियाकालमङ्ख्या-कारकेति पञ्चक धात्वर्थ , तिङ तु द्योतक ' या वचनान्वये 'काल' देखील धातूचा अर्थ ठरतो म्हणून 'शिश्ये' या शब्दाने जरी क्रियेचा व तसेच कालाचा देखील बोध होतो तरी, त्यायोगाने त्याचे क्रियावाचकत्व नाहीसे होत नाही व प्रकृत सूत्राचे जे व्याख्यान केले आहे त्यातून 'भ्वादय ' हे पद गाळल्यास, 'शिश्ये' या शब्दाला धातुसज्ञा होण्याची आपत्ति येते परतु व्याख्यानात ते पद घातले असल्यामुळे व धातुपाठात 'शिश्ये' हा शब्द पठित नसल्यामुळे, त्याला धातुसज्ञा होण्याची आपत्ति टळते आणि अशा रीतीने 'भ्वादय किम्' याचे 'शिश्ये' हे योग्य प्रत्युदाहरण ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) 'शिश्ये' हा शब्द धातु मानल्यास, 'आदेच उपदेशेऽशिति' सू २३७० या सूत्राने त्या शब्दातील अन्त्य एकाराचे जागी आकारादेश होण्याची आपत्ति येते वरील सूत्राने होणारे आत्वकार्य कोणत्याहि परनिमित्तामुळें होणारे नसून धातुसज्ञानिमित्तक कार्य आहे हे अगदी स्पष्ट आहे ('शिश्ये' हे परिनिष्ठित लिट्लकाराचे रूप असल्यामुळे त्याच्यापुढे शिद्भिन्न प्रत्यय येण्याचा सभवच नाही व त्यामुळे त्यातील अन्त्य एकाराचे जागी आकारादेश होण्याची आपत्तिच येत नाही असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, वरील सूत्रान्वये आत्व होण्याकरिता शिद्भिन्न प्रत्यय पुढे असण्याची मुळीच आवश्यकता नाहीं, कारण भाष्यकारानी त्या सूत्रातील 'अशिति' हा पर्युदास मानला नसून प्रसज्यप्रतिषेध मानला आहे व 'अशिति' या पदाचा 'शिद्भिन्ने प्रत्यये परे' असा अर्थ न करिता 'शिति न' असा त्या

पदाचा अर्थ केला आहे त्यामुळें 'आदेच' सू २३७० या सूत्राचा असा अर्थ होतो की, उपदेशात–धातुपाठात–पठित असलेल्या एजन्त धातूपुढे शित् प्रत्यय आल्यास, त्यातील अन्त्य एच्चे जागी आकारादेश होत नाही, पण एजन्त धातूपुढे शिद्भिन्न प्रत्यय असो वा नसो, त्यातील अन्त्य एच्चे आत्व होतेच त्यामुळे 'शिश्ये' या शब्दापुढे जरी शिद्भिन्न प्रत्यय न आला तरी त्यातील अन्त्य एकाराचे जागी आकारादेश होण्याची आपत्ति येतेच आता येथे अशी शका करण्यात येते की, 'शिश्ये' या क्रियावाचक तिङन्ताला धातु मानले तरी, 'उक्तार्थानामप्रयोग' या न्यायान्वये 'शिश्ये' या शब्दाहून पुन्हा तिबादि प्रत्यय होण्याची मुळीच आपत्ति येत नाही व उपदेशात–धातुपाठात–'शीङ स्वप्ने' असा धातु पठित असून 'शिश्ये' हा शब्द धातुपाठात पठित नसल्यामुळे व अशा रीतीने 'शिश्ये' हा शब्द उपदेशाचा–आद्योच्चारणाचा–विषय ठरत नसल्यामुळे आणि 'आदेच उपदेशे' या सूत्रात 'उपदेशे' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, 'आदेच उपदेशे' हे सूत्र 'शिश्ये' या शब्दाला लागू पडत नाही व त्यामुळे त्याच्या अन्त्य एकाराचे आत्व होण्याची आपत्तीच येत नाही (अशी कोणी शका केल्यास, ती शका योग्य मानून) कित्येक वैयाकरण असे म्हणतात की, 'शिश्ये' या उदाहरणात वास्तविक 'ए' या प्रत्ययालाच धातुसज्ञा होण्याची आपत्ति येते, 'शिश्ये' या तिङन्ताला उपदेश–आद्योच्चारण मानता येत नसल्यामुळे, त्याचे ठिकाणी आत्वाची प्राप्तीच होत नाही (साराश 'शिश्ये' हा शब्द धातुपाठात पठित नसल्यामुळे, जरी तो उपदेशाचा–आद्योच्चारणाचा–विषय होऊ शकत नाही तरी, 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' सू २२४१ या सूत्रात 'एश् = ए' हा पठित असल्यामुळे तो आद्योच्चारणाचा विषय ठरतो आणि 'भावे' या अर्थामध्ये झालेला तो प्रत्यय क्रियावाचक असल्यामुळे, त्यालाच धातुसज्ञा होऊ शकते आणि त्याला व्यपदेशिवद्भावाने एजन्त मानता येत असल्यामुळे त्याचेच आत्व होण्याची

आपत्ति येते परतु 'ए' हा शब्द प्रत्यय धातुपाठात पठित नसल्यामुळे व अशा रीतीने तो 'भ्वादि' ठरत नसल्यामुळे, त्याला, प्रकृत सूत्राचे जे व्याख्यान केले आहे त्या व्याख्यानान्वये, धातुसज्ञा होण्याची आपत्ति टळते म्हणून 'भ्वादय किम्' याचे 'शिश्ये' हे प्रत्युदाहरण न ठरता त्याच्या अन्ती असलेला 'ए' हा प्रत्ययच प्रत्युदाहरण मानता येतो असा या वैयाकरणाच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे)

शब्दरत्न—ननु षष्ठे प्रकृतसूत्रे धातुग्रहणासम्बन्ध उक्तो भाष्ये, इति न तद् धातुत्वनिमित्तकम्, किं चाशितीति प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि शित्परत्वयोग्यस्यैवात्वविधानान्नात्रात्वप्रसक्ति । अपि च वासादृश्य-मन्यानभिहितक्रियावाचकत्वेनेति न दोषोऽत आह—चेति । सूत्रशेष-भाष्योक्तेषु 'आणवयति' 'वट्टयति' इत्यादिषु च धातुत्वे शास्त्रविषयतया साधु त्वापत्तिरिति तद्व्यावृत्तये तदिति भाव. । उदित्करणेनेति । इदमुपलक्षणम्, तत्प्रकृतिकच्ल्यनुवादेनाङविधानेन, सार्वधातुके परे विकरणविधानेन च धातुत्वम् । "जुचङ्क्रम्य" इत्यत्र पठितजो' "जपजभ" इत्यत्र पठित 'पसः' ऋतिप्रभृतीना च केषाञ्चिद्धात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यत्वाद् बोध्यम् । एतैश्च स्थितस्य तेषा पाठस्य भ्रंशोऽनुमीयते इति भावः । मैत्रेयाद्यन्यसमतं समाधिमाह—बहुलमिति ॥

(आता 'धातुत्वनिमित्तकत्र्चेति स्पष्टमेव' व 'अत्रच प्रत्ययस्यैव धातुत्वापत्तिर्बोध्या' असे जे वर शब्दरत्नात म्हटले आहे त्यावर अशी शका करण्यात येते की,) षष्ठाध्यायात पठित असलेल्या 'आदेच उपदेशे' या सूत्रात भाष्यकारानी 'धातो' या पदाचे ग्रहण होऊ शकत नाही असे म्हटले असल्यामुळे, त्या सूत्राने आत्व होण्यास धातुरूप निमित्ताची आवश्यकता आहे असे मुळीच मानता येत नाही ('आदेच उपदेशे' ६–१–४५ हे सूत्र तृतीयाध्यायात पठित असलेल्या 'धातो' सू २८२९ या अधिकारात पठित नसून षष्ठा-ध्यायात पठित आहे 'धातो' हा अधिकार तृतीयाध्यायाच्या

अखेरपर्यंतच चालू आहे म्हणून ते सूत्र धात्वधिकाराच्या बाहेर पठित असल्यामुळे, त्यात 'धातो' हे पद अनुवृत्त होऊ शकत नाही 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' या पूर्व सूत्रातून 'धातो' या पदाची अनुवृत्ति करता येईल, पण त्या सूत्राच्या व 'आदेच उपदेशे' या सूत्राच्यामध्ये 'ष्यङ सम्प्रसारणम्' हे सूत्र पठित असल्यामुळे व सूत्रात 'धातो' हे पद अनुवृत्त करणे अशक्य असल्यामुळे, 'आदेच उपदेशे' या पुढील सूत्रात त्या पदाची मण्डूक-प्लुतीनेच अनुवृत्ति करता येणे शक्य आहे पण तशा रीतीने अनुवृत्ति करणे हा दोष मानला असून भाष्यकारानी तशा रीतीने त्या सूत्रात 'धातो' या पदाची अनुवृत्ति केली नाही त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'प्रातिपदिकप्रतिषेध'–म्हणजे 'प्रातिपदिकाना प्रतिषेधो वक्तव्य' असे वार्तिक पठित करून पुढे भाष्यकार असे म्हणतात की, तसा प्रतिषेध करण्याची काही गरज नाही व त्याचे कारण सागताना भाष्यकार 'धात्वधिकारात् प्रातिपदिकस्याप्राप्ति' हे वार्तिक पठित करून असे म्हणतात की, 'धात्वधिकारात् प्रादिपदिकस्यात्व न भविष्यति। धातोरिति वर्तते। क्व प्रकृतम्?। लिटि धातोरनभ्यासस्येति। अथापि निवृत्तम। एवमप्यदोष। उपदेश इत्युच्यते, उद्देशश्च प्रातिपदिकाना नोपदेश।' या भाष्यावरून हें स्पष्ट होते की, 'आदेच' या सूत्रात 'धातो' हे पद अनुवृत्त किंवा सबद्ध नाही आणि म्हणून आत्व होण्यास धातुरूप निमित्ताची आवश्यकता आहे, म्हणजे ज्याला धातुसज्ञा आहे त्यालाच होणारे आत्वकार्य आहे, असे मानता येत नाही त्यामुळे प्रकृत सूत्राच्या व्याख्यानातून 'भ्वादय' हे पद गाळल्यास, जरी 'शिश्ये' या तिङन्ताला धातुसज्ञा होण्याचा सभव असला तरी, धातुसज्ञानिमित्तक आत्वकार्य नसल्यामुळे, त्या सज्ञेच्या निमित्तामुळें 'शिश्ये' यातील अन्त्य एकाराचे आत्व होण्याची आपत्ति येते हे म्हणणे योग्य ठरत नाही त्या एकाराचे आत्व का होत नाही याचे कारण पुढील

पक्तीत सागतात) दुसरे असे की, 'आदेच उपदेशेऽशिति' या सूत्रातील 'अशिति' हा (पर्युदास न मानता) प्रसज्यप्रतिषेध मानला तरी ('विप्रयोगस्यापि सयोगवत् तादृशार्थोपस्थितिजनकत्वमेव' या न्यायान्वये) ज्याच्यापुढे शित् प्रत्यय येण्याचा सभव असतो तशाचेच ठिकाणी आत्व होण्याचे विधान केले असल्यामुळे, 'शिश्ये' या उदाहरणात आत्वकार्याची प्राप्तीच होत नाही, (कारण 'शिश्ये' हे तिङन्त पद असल्यामुळे व तसेच 'ए' हा प्रत्यय असल्यामुळें, त्याच्यापुढे सार्वधातुक शित प्रत्यय येणे असभवनीय आहे आणि म्हणून 'ए' चे आत्व होण्याची प्राप्तीच नाही) आणखी असे की, वासादृश्य–क्रियावाचकत्व–अशाचेच ठिकाणी सभवते की, जो इतर शब्दाने सागितलेल्या क्रियेचा अनुवाद करणारा नसून स्वत क्रियावाचक असतो ('शिश्ये' हा तिङन्त किंवा त्यातील 'ए' हा लिटाचा प्रत्यय क्रियावाचक नसून, 'शीङ्' धातु क्रियावाचक आहे व त्या क्रियावाचक धातूच्या अर्थाचा केवळ अनुवाद करणारे 'शिश्ये' हा तिङन्त व त्यातील 'ए' हा प्रत्यय आहेत म्हणून त्याना वास्तविक धातुसज्ञा होऊच शकत नाही त्यामुळे व तसेच वर सागितल्याप्रमाणे त्याच्यापुढे सार्वधातुक शित् प्रत्यय येणे असभवनीय असल्यामुळे, 'ए' चे आत्व होण्याची आपत्तीच येत नाही असा शकाकाराच्या म्हणण्याचा अभिप्राय आहे ही शका अयोग्य नाही, आणि ही अरुचि मनात धरूनच दीक्षितानी 'भावार्थतिङ्तस्य च मा भूत्' या मनोरमेतील पक्तीत 'च' हे पद मुद्दाम घातले आहे असे शब्दरत्नकार पुढील पक्तीत सागतात व त्या पदाची अन्वर्थकता दाखवितात) 'भूवादयो धातव सू १–३–१' या सूत्रावरील भाष्याच्या अखेरास 'आणवयति, वट्टयति' इत्यादि ज्या शब्दाचा निर्देश केला आहे त्याना धातुसज्ञा झाल्यास ते शब्द व्यकरणशास्त्राचे विषय होऊन तसे (प्राकृत भाषेत रूढ असलेले अशुद्ध) प्रयोग साधु ठरण्याची आपत्ति येईल आणि म्हणून त्या आपत्तीचे निवारण करण्याकरिता व तशा

असाधु प्रयोगाना धातुसज्ञा न व्हावी याकरिता 'भूवादयो धातव' सू १८ या सूत्रात 'भूवादय' हे पद व त्या सूत्राचे व्याख्यान करिताना कौमुदीत 'भ्वादय' हे पद मुद्दाम घातले आहे असा मनोरमेच्या वरील पक्तीतील 'च' या शब्दाचा भावार्थ आहे (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात 'भूवादिपाठ' कर्तव्य । कि प्रयोजनम् ? । प्रातिपदिकाणवन्यादिनिवृत्त्यर्थ । प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थ, आणवयन्यादिनिवृत्त्यर्थश्च । के पुनराणवयत्यादय ? । आणवयति, वटटति, वड्ढतीति ।' साराश 'हिरुक, पृथक्' ही अव्यये व तसेच 'शिश्ये' हे तिङन्त पद 'भ्वादय किम्' याची योग्य प्रत्युदाहरणे ठरत नसली तरी 'आणवयति, वट्टति, वड्ढति' इत्यादि प्राकृत भाषेतील क्रियावाचक शब्द त्याची योग्य प्रत्युदाहरणे ठरतात व या हेतूनेच दीक्षितानी 'भावार्थतिङन्तस्य च मा भूत्' या मनोरमेतील पक्तीत 'च' हे पद मुद्दाम घातले आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा तात्पर्यार्थ आहे) 'स्तम्भादीनामुदित्करणेन सौत्राणा धातुत्व ज्ञाप्यते' या मनोरमेतील पक्तीत 'उदित्करणेन' हा जो हेतु दिला आहे तो उपलक्षणार्थक आहे, म्हणजे सौत्र धातूना धातु म्हणण्यास तेवढाच एक हेतु नसून इतर कारणे देखील आहेत (जृस्तम्भु' सू २२९१ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या) 'स्तम्भु' या सौत्रधातूच्या प्रकृतीपुढे येणाऱ्या 'च्लि' चा अनुवाद करून त्या 'च्लि' चे जागी (विकल्पेकरून) 'अङ' व्हावा असे विधान केले असल्यामुळे आणि तसेच ('स्तम्भुस्तुम्भु' सू २५५५ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'स्तम्भु, स्तुम्भु, स्कम्भु, स्कुम्भु' या सौत्र धातूपुढे) सार्वधातुकप्रत्यय आला असता त्याना ('श्नु' किवा 'श्ना' हे) विकरण व्हावे असे विधान केले असल्यामुळे, वरील दोन सूत्रात पठित असलेल्या त्या वर दिलेल्या शब्दाना धातुसज्ञा होते ('च्लि लुङि' सू २२२१ या सूत्रात 'धातोरेकाच' या पूर्व सूत्रातून 'धातो' हे पद अनुवृत्त होत

असल्यामुळे व तसेच विकरणविधायक सूत्रात देखील त्या पदाची अनुवृत्ति असल्यामुळे, ज्याहून 'च्लि' होणे सागितले आहे किवा विकरण होण्याचे विधान केले आहे ते धातु असलेच पाहिजेत वर दिलेल्या सौत्र धातूच्या विषयात तसे विधान केले असल्यामुळे ते धातु-सज्ञक आहेत हे सिद्ध होते) त्याचप्रमाणे 'जुचङ्क्रम्य' सू ३१३० या सूत्रात पठित असलेल्या 'जु' या सौत्र धातूस व तसेच 'जपजभ' सू २६३८ या सूत्रात पठित असलेल्या 'पस्' या सौत्र धातूस आणि तसेच ('ऋतेरीयङ' सू २४२२ या सूत्रात पठित असलेल्या) 'ऋति' या सौत्र धातूस आणि पाणिनीय सूत्रात पठित असलेल्या इतर सौत्र धातूस उद्देशून धात्वधिकारात पठित असलेली कार्ये होणे सागितले असल्यामुळे, ते धातुसज्ञक ठरतात हे जाणावे ('जु' या सौत्र धातूहून 'युच=अन' हा कृत् प्रत्यय होणे सागितले आहे 'पस्' या सौत्र धातूहून 'यङ' किंवा 'यङ्लुक्' केला असता, त्याच्या अभ्यासाला 'नुक्' आगम होणे सागितले आहे 'ऋति' या सौत्र धातूहून 'स्वार्थे ईयङ' होणे सागितले आहे धात्वधिकारात पठित असलेली व धातूना होणारी ही कार्ये त्याना उद्देशून सागितली असल्यामुळे, ते सूत्र पठित शब्द जरी धातुपाठात पठित नाहीत तरी धातु आहेत हे स्पष्ट होते हेच इतर सौत्र धातूच्या सबधाने देखील जाणावे) हे सौत्र धातु पूर्वी धातुपाठात पठित असून त्याचा पाठ पुढे नष्ट झाला असे अनुमान करता येते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे (पण असे अनुमान करण्यात गौरव असल्यामुळे) दीक्षितानी मनोरमेत 'बहुलमेतन्निदर्शनम' हे दुसरे समाधान सागितले आहे, व ते मैत्रेय इत्यादि वैयाकरणाना समत असलेल्या पक्षाला धरून सागितले आहे ('बहुलमेतन्निदर्शनम्' याचा अर्थ असा आहे की, धातुपाठात पठित असलेले भ्वादि धातु हेच केवळ धातु नसून त्या-खेरीज इतर धातु देखील आहेत त्यामुळेच सूत्रनिर्दिष्ट व वार्तिक-निर्दिष्ट धातूना धातुसज्ञा होण्यात काही अडचण येत नाही

उदाहरणार्थं 'कण्डवादिभ्यो यक्' सू २६७८ या सूत्राने कण्ड्वादि-गणात पठित असलेल्या धातूहून 'यक्' प्रत्यय होणे सागितले आहे हे धातु धातुपाठात पठित नाहीत तरी पण त्या ३-१-२७ सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी कण्ड्वादि हे धातु मानले आहेत त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात–'उभय कण्ड्वादीनि, धातवश्चैव प्रातिपदिकानि-च। आतश्चोभयम्, कण्डूयतीनि हि क्रिया कुर्वाणे प्रयुज्यते, अस्ति मे कण्डूरिति वेदनामात्रस्य सानिध्ये। अपर आहे–धातुप्रकरणाद्धातु. कस्य चासञ्जनादपि। आह चायमिम दीर्घ मन्ये धातुर्विभाषित: इति।' तसे च 'कास्प्रत्ययादाम्' ३-१-३५ या सूत्रावरील भाष्यात 'कास्यनेकाज्ग्रहणञ्चुलुम्पाद्यर्थम्' हे वार्तिक पठित केले आहे 'चुलुम्प' इत्यादि धातु धातुपाठात पठित नाहीत तरी पण वार्तिककाराने त्याना धातु मानले आहे यावरून हे स्पष्ट होते की, धातुपाठात पठित असलेल्या धातुखेरीज इतर धातु देखील आहेत आणि म्हणूनच कैयटाने प्रकृत सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत 'ये धातुपाठे पठितास्तेषामेव धातुसज्ञा। तेषा च पाठो नोपलक्षणार्थं, अपि नु इयत्ताप्रतिपादनार्थं। तत्र यदि क्रियावाची धातुरित्येतल्लक्षण क्रियेत तर्हि आणवयति वटटयतीत्यादीनामपि धातुसज्ञा स्यात्। अथ सूत्रपठितानामनन्तर ते धातव इत्युच्येत, तदा तत्राऽपठिताना न स्यात्। तस्माद्भुवादय इत्युक्तम्। तत्र सूत्रवार्तिकभाष्यगणेषु ये पठ्यन्ते तेऽपि सूत्रकारादिप्रामाण्याद्धातुत्वेनाश्रयणीया।' असे म्हटले आहे साराश 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' या गणसूत्रान्वये धातुपाठात पठित नसलेल्या पण सूत्रकार, वार्तिककार व भाष्यकार यानी मानलेल्या धातूना धातुसज्ञा करता येते)

मनोरमा–"चाद्य." अद्रव्यार्था. किम्? 'पशु' लिङ्ग-संख्यान्वित द्रव्यम्। इह तु स्यादेव–'लोध नयन्ति पशु मन्यमाना:'। 'पशु' इति सम्यगर्थे॥

('चादयोऽसत्वे' सू. २० या सूत्राचा 'अद्रव्यार्थाश्चादयो

निपातसज्ञा स्यु ' असा कौमुदीत अर्थ केला आहे व या पक्तीत) 'अद्रव्यार्था ' हे पद अशाकरिता घातले आहे की, 'पशु ' या शब्दाला निपातसज्ञा होऊ नये जे लिङग व सख्या याशी अन्वित होते त्याला द्रव्य म्हणतात. 'लोध नयन्ति पशु मन्यमाना ' या श्रुतीतील 'पशु' या शब्दाला निपातसज्ञा होतेच व त्या 'पशु' शब्दाचा 'सम्यक्' असा अर्थ आहे (चादिगणात 'पशु' हा शब्द पठित आहे व तो शब्द जेव्हा द्रव्याचा वाचक नसतो तेव्हाच त्याला निपातसज्ञा होते पण 'पशु ' या पुल्लिङगी व एकसख्यावाचक शब्दाला निपातसज्ञा होऊ शकत नाही, कारण लिङग व सख्या याशी अन्वित झालेला तो शब्द द्रव्यवाचक आहे)

शब्दरत्न– सम्यगर्थे इति । न च "लुब्धमृषिं नयन्ति पशु मन्यमाना" इति निरुक्ते 'पशुम्' इति सानुस्वारपाठात् तत्र पश्विति लुप्तविभक्तिक सत्त्ववाचीति वाच्यम् । 'लोधम्' इत्यनवगतमिति तद्भाष्योक्त्या तन्मात्रनिर्णायके निरुक्ते, पशुशब्दांशेऽन्यथापाठे माना-भावात् । स्पष्ट चेदं प्रकृतसूत्रे हरदत्तग्रन्थे, दृशधातौ माधवग्रन्थे चेति दिक् ।

'लुब्धमृषिं नयन्ति पशु मन्यमाना ' या निरुक्तातील पाठात 'पशु' असा अनुस्वारयुक्त पाठ असल्यामुळे मनोरमेत दिलेल्या श्रुतीतील 'पशु' हा शब्द लुप्तविभक्तिक, म्हणजे त्यात द्वितीया विभक्तीच्या प्रत्ययाचा लोप झाला आहे, व तो शब्द द्रव्यवाचक आहे असे समजू नये, कारण त्या निरुक्तावरील भाषात 'लोधम्' या शब्दाचा अर्थ अज्ञात आहे असे म्हटले असल्यामुळे व त्या शब्दाचा अर्थ निश्चित करण्यापुरतेच ते निरुक्त प्रमाण असल्यामुळे, 'पशु' या शब्दाचा 'पशुम्' असा भिन्न सानुस्वार पाठ मानण्यास काहीच प्रमाण नाही प्रकृत सूत्रावरील हरदत्ताच्या व्याख्यानावरून व तसेच माधवीय धातुवृत्तीत 'दृश्' धातूचे व्याख्यान करिताना माधवाने जें म्हटले आहे त्यावरून देखील हेच सिद्ध होते ('लोध

नयन्ति पशु मन्यमाना ' ही ऋग्वेदाच्या तृतीय मण्डलातील ५३ व्या सूक्तातील तेविसावी ऋचि आहे या ऋचीवर 'लुब्धमृषि नयन्ति पशु मन्यमाना ' असे निरुक्त आहे या निरुक्तावरील भाष्यात 'लोधम् इति एतदनवगतम् । लुब्धम् इत्यवगम ।' असे म्हटले आहे या भाष्याचा अर्थ हा आहे की, 'लोधम्' या शब्दाचा अर्थ अज्ञात असल्यामुळे, निरुक्तकाराने त्या शब्दाचा 'लुब्धम्' असा अर्थ सांगितला आहे त्या भाष्यात असे मुळीच म्हटले नाही की, 'पशु' या शब्दाचा देखील अर्थ अज्ञात असल्यामुळे, निरुक्तकाराने त्या शब्दाचा 'पशुम्' असा अर्थ सांगितला आहे त्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, वरील निरुक्त 'पशु' या शब्दाच्या अर्थाचे निर्णायक नसून, केवळ 'लोधम्' या शब्दाच्या अर्थाचेच निर्णायक आहे व तेवढ्यापुरतेच ते निरुक्त प्रमाण आहे म्हणून त्या निरुक्तात आढळणारा 'पशु' असा सानुस्वार पाठ प्रमाण मानता येत नाही व लेखकाच्या प्रमादामुळे तसा अशुद्ध सानुस्वार पाठ झाला असावा असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे 'दृशिर् प्रेक्षणे' या धातूवरील वृत्तीत माधवाने 'पशु । अर्जिदृशि'—उणादिसू २७—इत्युप्रत्यय पशादेशश्च । यदायमसत्त्ववचनस्तदा चादित्वान्निपातत्व, यथा लोध नयन्ति पशुमन्यमाना इति, पशु सम्यगिति ह्यत्रार्थ ' असे म्हटले आहे तसेच प्रकृत सूत्रावरील पदमञ्जरीत हरदत्ताने देखील 'क्व तर्हि वर्तमान पशुशब्दोऽसत्त्ववचनो भवति, दृश्यर्थे, लोध नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यत्र दृश्यर्थेन मनन विशेष्यते दर्शन-मेतन्मननम्, सम्यक् मन्यमाना इत्यर्थ ' असे म्हटले आहे या वरील दोन्ही ग्रन्थात मनोरमेत दिलेल्या श्रुतीतील 'पशु' हा शब्द लुप्त-विभक्तिक द्रव्यवाचक मानला नसून अद्रव्यवाचि निपातच मानला आहे व त्या शब्दाचा 'सम्यक्' असाच अर्थ दिला आहे यावरून हे स्पष्ट होते की, निरुक्तात आढळणारा 'पशु' असा सानुस्वारपाठ लेखकप्रमादामुळे झाला आहे साराश 'लुब्धमृषि नयन्ति पशु मन्य-

माना ' असा निरुक्ताचा शुद्ध पाठ समजावा असे शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे)

मनोरमा-" उपसर्गा " निस्, दुस् इति सान्तौ, " निसस्तपतौ " इति निर्देशात् अयोगवाहानामविशेषेणेति प्रकरणे 'निष्कृतम्' 'दुष्कृतम्' इत्युदाहृत्य " इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय " इति भाष्यकारोक्तेश्च । " उपसर्गस्यायतौ " इति सूत्रे वामनोऽप्येवम् । " निर कुष." " सुदुरोरधिकरणे " इति निर्देशाद्रेफान्तावपीति तत्रैव सूत्रे हरदत्त ॥

('गतिश्च' सू २३ या सूत्रावरील कौमुदीत पठित केलेले) 'निस्, दुस्' हे उपसर्ग सान्त आहेत, कारण 'निसस्तपतौ' सू २४०३ या सूत्रात 'निस्' असा सान्त निर्देश केला आहे, आणि तसेच 'अयोगवाहानामविशेषेण' या प्रकरणात 'निष्कृतम्, दुष्कृतम्' ही उदाहरणे देऊन भाष्यकारानी 'इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय ' असे म्हटले आहे ('हयवरट्' या शिवसूत्रावरील भाष्यात अयोगवाहाचा 'अट्' व 'शर्' प्रत्याहारात पाठ करावा असे प्रथम सागून पुढे भाष्यकार म्हणतात—' अथवाऽविशेषेणोपदेश कर्तव्य । कि प्रयोजनम् ? । अविशेषेण सयोगोपधासज्ञालोऽन्त्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधा ' । व ही जी पाच प्रयोजने सागितली आहेत त्यापैकी द्वितीय प्रयोजनाचे, म्हणजेऽपधासज्ञेचे, व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात—' उपधासज्ञा च प्रयोजनम् । दुष्कृतम् निष्कृतम् । निष्पीतम् दुष्पीतम् । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इति षत्व सिद्ध भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नेदुदुपधग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्यते । कि तर्हि । सकारो विशेष्यते । इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति ।' या वरील भाष्यात 'दुष्कृतम्, निष्कृतम्, दुष्पीतम्' ही जी चार उदाहरणे दिली आहेत त्यात असलेले उपसर्ग 'निर्, दुर्' असे रेफान्त मानल्यास, रेफाचे जागी झालेल्या विसर्गाचे षत्व होणार नाही, कारण सकाराचे जागी झालेल्या विसर्गाचेच 'इदुदुपधस्य' सू १५५ या सूत्रान्वये

षत्व होऊं शकते असे वरील भाष्यात सांगितले आहे या भाष्यावरून हें स्पष्ट होते की, 'निस्, दुस्' असे सान्त उपसर्ग आहेत) उपसर्ग-स्यायतौ' सू ८–२–१९ या सूत्रावरील काशिकावृत्तीत वामनाने देखील असेच म्हटले आहे (त्या वृत्तीत वामनाने 'दुस् निस् इत्येत-योस्तु रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वेन नैव भवितव्यम् । निरयणम् दुरयणम्' असे म्हटले आहे या वृत्तीत देखील 'निस् दुस्' असा सान्त उपसर्गाचा निर्देश केला आहे यावरूनहि हे सिद्ध होते की, 'निस् दुस्' असे सान्त उपसर्ग देखील आहेत) 'निर कुष' सू २५६० या सूत्रात व तसेच 'सुदुरोरधिकरणे'–सू २९६५ वरील वार्तिक–या वार्तिकात 'निर् दुर्' असा अनुक्रमे निर्देश असल्यामुळे, 'निर् दुर' असे रेफान्त उपसर्ग देखील आहेत असे त्याच सूत्रावरील पदमञ्जरीत हरदत्ताने म्हटले आहे. ('उपसर्गस्यायतौ' सू ८–२–१९ या सूत्रावरील पदमञ्जरीत 'ननु च निर कुष, सुदुरोरधिकरणे इति निर्देशात् रेफान्तावप्युपसर्गौ स्त, तौ वचनस्यावकाशा इति कथ व्यवधाने भवति' इत्यादि हरदत्ताने म्हटले आहे साराश 'निस्, दुस, निर्, दुर्' असे दोन्ही प्रकारचे, म्हणजे सान्त व रेफान्त, उपसर्ग आहेत हे मनोरमेतील व्याख्यानावरून स्पष्ट होते)

शब्दरत्न–वामनोऽप्येवमिति । तत्र हि 'दुस् सान्त' इति तेनोक्तम् ॥

'वामनोऽप्येवम' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, 'उपसर्गस्यायतौ' ८–२–१९ या सूत्रावरील काशिकावृत्तीत 'दुस् सान्त' असे वामनाने म्हटले आहे (वामनाचे म्हणणे वर मनोरमेत दिलेच आहे)

॥ सज्ञाप्रकरण समाप्तम् ॥